

Uniwersytet Jagielloński

Instytut Historii

Piruz Mnatsakanyan

KULTURA JĘZYKA
ORMIAŃSKIEGO
W DAWNEJ POLSCE

Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Krzysztofa Stopki

Kraków 2015

SPIS TREŚCI

1. Skróty
2. Wstęp
3. Zarys historii literatury ormiańskiej do XVIII wieku
4. Zabytki języka ormiańskiego w dawnej Polsce: charakterystyka zebranego materiału
5. Ośrodki piśmiennictwa Ormian polskich
6. Twórcy
7. Gatunki
8. Odbiorcy
9. Znaczenie w kulturze Armenii i Europy
10. Lokalne konteksty kulturowe
11. Podsumowanie
12. Bibliografia
13. Terminy

SKRÓTY

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Akinian, *Notatki podrózne* – *Միսէն դարի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք* [*Notatki podrózne, kronika i kolofony dypira Symeona Lehacego*] ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Ն. Ն. Ակինեան [opracował i wydał o. N. Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1936

Alizsan, *Kamenic* – Ղ. Ալիշան. *Կամենից. Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ հաւաստեայ յաւելումովք* [*Kamieniec. Kronika Ormian w Polsce i w Rumunii razem z wiarygodnymi aneksami*], Վենետիկ [Wenecja] 1896

arcybp – arcybiskup

Arakel – Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, tłum. A. Mandalian, Warszawa 1981

B – „Basmawep” („Բազմապէպ” – „Polihistor”)

B. Czart. – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

B. Ossol. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

BHA – „Banber Hajastani Archiwneri” («Բանբեր Հայաստանի արխիվների» – „Zwiastun Archiwów Armenii”)

BJ – Biblioteka Jagiellońska

BJH – „Banber Jerewani Hamalsarani” («Բանբեր Երևանի համալսարանի» – „Zwiastun Uniwersytetu Erywańskiego”)

BKM – Biblioteka Kongregacji Mechtarystów

BM – „Banber Matenadarani” («Բանբեր Մատենադարանի» – „Zwiastun Matenadaranu”)

BNF – Bibliothèque Nationale de France, Paris

BNW – Biblioteka Narodowa w Warszawie

bp – biskup

CDIAUK – Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, Kijów (Центральний Державний Історичний Архів України, Київ)

CDIAUL – Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, Lwów (Центральний Державний Історичний Архів України, Львів)

Cyrakagh – («Շարաղ» – „Chrestomatia”)

FKiDOP – Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa

Grigor Daranaghcy, *Kronika* – *Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղացոյ*, Երուսաղէմ 1915

HA – „Handes Amsorja” («Հանդէս Ամսօրեայ» – „Przegląd Miesięczny”)

Jerozolima – biblioteka klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie

Katalog Armasz – Յ. Թօփճեան [H. Topczian], *Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին* [*Katalog rękopisów z klasztoru Armasz*, Վենետիկ [Wenecja] 1962

Katalog British Library – *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Library acquires since year 1913 and of collectons in other libraries in the United Kingdom* by Vrej Nerses Nersessian, vol. 1-2, London 2012

Katalog Cezarei, Smyrny oraz okolic – Տրդ. վրդ. Պալեան [Tyrd. wardapet Palian], *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիա, Ջմիւռնիայ եւ ի շրջակայս ւնցին* [*Katalog*

ormiańskich rękopisów z Cezarei, Smyrny, oraz ich okolic], կազմեց Գ. Տեր-Վարդանեան [opracował G. Ter-Wardanian], Երևան [Erywań] 2002

Katalog Czerwonego Klasztoru – Բարգէն Աթոռակից կաթողիկոս [Babgen koadiutor katolikos], *Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարսիի վանուց եւ շրջակայից* [*Katalog rękopisów z Czerwonego Klasztoru w Ankarze i jej okolicach*], Անթիլիաս-Լիբանան [Antelias-Liban] 1957

Katalog Gherli - Ս. Քոլանջյան [S. Kolandzian], *Համառոտ ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Գեղա հայաքաղաքի*, BM 1969

Katalog Italii – *Catalogo dei manoscritti armeni delle biblioteche d'Italia*, a cura di Gabriella Uluhogian, Roma 2010

Katalog Jerozolimy – *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց* [*Katalog główny rękopisów św. Jakuba*], t. I-XI, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1966-1991

Katalog Lwowa i Stanisławowa – *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Լվովի համալսարանի Մատենադարանի, արքեպիսկոպոսարանի եւ Ստանիսլաւովի* [*Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, arcybiskupstwa i Stanisławowa*], կազմեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան [opracował o. Nerses wardapet Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1961

Katalog główny Matenadaranu - *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի* [*Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca*], հատոր Ա [t. I], կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարբյան [opracowali O. Jeganian, A. Zejtunian, P. Antabian], խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի [pod redakcją A. Mnacakaniana, O. Jeganiana], Երևան [Erywań] 1984; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի* [*Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca*], հատոր Բ [t. II], կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթարբեան, Ա. Քեօշկերեան [opracowali O. Jeganian, A. Zejtunian, P. Antabian, A. Keoskerian], խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Զեյթունեանի [pod redakcją A. Mnacakaniana, O. Jeganiana, A. Zejtuniana], ցանկերը՝ Վ. Դերիկեանի [spisy W. Dewrikiana], Երևան [Erywań] 2004; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի* [*Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca*], հատոր Գ [t. III], կազմեց՝ Օ. Եգանեան [opracował O. Jeganian], խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթարբեան, Ա. Զեյթունեան, Յ. Քէօշկեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի [pod redakcją P. Antabiana, A. Zejtuniana, H. Keoseiana, A. Ghazarosjana, Ter Szahe ks. Hajrapetiana], ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը [spisy przygotował W. Dewrikian], Երևան [Erywań] 2007; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի* [*Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca*], հատոր Դ [t. IV], կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօշկեան [opracowali A. Keoskerian, K. Sukiasjan, H. Keoseiana], խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթարբեանի, Յ. Քէօշկեան, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի [pod redakcją P. Antabiana, H. Keoseiana, A. Ghazarosjana, Ter Szahe ks. Hajrapetiana], ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը [spisy przygotował W. Dewrikian], Երևան [Erywań] 2008; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան*

Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca], հատոր Ե [t. V], կազմեց՝ Օնիկ Եզանեան [opracował O. Jeganian], խմբագրութեամբ՝ Յ. Քեօսեանի, Ա. Ղազարսեանի, Տ. Շահէ քի. Հայրապետեանի [pod redakcją H. Keoseiana, A. Ghazarosjana, Ter Szahe ks. Hajrapetiana], ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը [spisy przygotował W. Dewrikian], Երևան [Erywań] 2009; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Զ, խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի [pod redakcją Geworga Ter-Wardaniana], Երևան 2012; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Է [t. VII], խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի [pod redakcją Geworga Ter-Wardaniana], Երևան [Erywań] 2012; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Ը [t. VIII], խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի [pod redakcją Geworga Ter-Wardaniana], ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեան [spisy przygotował W. Dewrikian], Երևան [Erywań] 2013

Katalog Matenadaranu – Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca], հ. Ա [t. I], կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, [w opracowaniu O. Jeganiana, A. Zejtuniana, P. Antabiana], (խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [pod redakcją L. Khaczikiana, A. Mnacakaniana], Երևան [Erywań] 1965; *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հ. Բ [t. II], կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, [w opracowaniu O. Jeganiana, A. Zejtuniana, P. Antabiana], (խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [pod redakcją L. Chaczikiana, A. Mnacakaniana], Երևան [Erywań] 1970; *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հ. Գ. [t. III], կազմեց Ա. Մալխասեան [opracował A. Malchasjan], (խմբագրութեամբ՝ Ա. Տէր-Ստեփանեանի) [pod redakcją A. Ter-Stepaniana], Երևան [Erywań] 2007

Katalog Nowej Dżulfy – Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի [Katalog rękopisów ormiańskich klasztoru Zbawiciela w Nowej Dżulfie], հատոր Ա [t. I], կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան [opracował Symbat Ter-Awetisjan], Վիեննա [Wiedeń] 1970; *Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի [Katalog rękopisów w muzeum klasztoru Zbawiciela w Nowej Dżulfie]*, հատոր Բ [t. II], կազմեց՝ Լ. Գ. Մինասեան [opracował L. G. Minasjan], խմբագրութեամբ՝ Օ. Ս. Եզանեանի [pod redakcją O. S. Jeganiana], Վիեննա [Wiedeń] 1972

Katalog Petersburga – К. Н. Юзбашян, Армянские рукописи в петербургских собраниях (каталог), [w:] *Православный палестинский сборник*, вып. 104, С.-Петербург 2005

Katalog Polski – K. Roszko, *Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich*, PO, nr 3 (23), 1957; *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*. Dział ormiański opracował K. Roszko, pod redakcją Eugeniusza Słuszkiewicza. Dział gruziński opracował Jan Braun, Warszawa 1958

Katalog BKM, Wenecja – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji], հատոր առաջին [t. I], յօրինեց Ն. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան [opracował o. Barsegh wardapet Sargisjan], Վենետիկ [Wenecja] 1914; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji],* հատոր երկրորդ [t. II], յօրինեց Ն. Բարսեղ վ. Սարգիսեան [opracował o. Barsegh wardapet Sargisjan], Վենետիկ [Wenecja] 1924; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji],* հատոր Գ [t. III], յօրինեցին Ն. Բարսեղ Սարգիսեան, Ն. Գրիգոր Սարգիսեան [opracowali o. Barsegh wardapet Sargisjan, o. Grigor Sargisjan], Վենետիկ [Wenecja] 1966; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji],* հատոր Դ [t. IV], յօրինեց Ն. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան [opracował o. Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1993; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji],* հատոր Ե [t. V], յօրինեց Ն. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան [opracował o. Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1995; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji],* հատոր Զ [t. VI], յօրինեց Ն. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան [opracował o. Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1996; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji],* հատոր Է [t. VII], յօրինեց Ն. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան [opracował o. Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1996; *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji],* հատոր Ը [t. VIII], յօրինեց Ն. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան [opracował o. Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1998

Katalog BKM, Wiedeń - Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu], կազմեց Ն. Յակոբյան վ. Տաշեան [opracował o. Jakobus wardapet Daszian], Վիեննա [Wiedeń] 1895; *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu],* հատոր Բ [t. II], կազմեց Ն. Համազասպ Ոսկեան [opracował o. Hamazasp Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1963; *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu],* հատոր Գ [t. III], կազմեց Ն. Օգոստինոս վրդ. Սեբուկեան [opracował o. Ogotinos wardapet Sekulian], Վիեննա [Wiedeń] 1983

Katalog ÖNB – Յուգակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա [*Katalog rękopisów ormiańskich w Cesarskiej Bibliotece w Wiedniu*], կազմեց Հ. Յակովբոս Տաշեան [opracował o. Hagopos Daszian] Վիեննա [Wiedeń] 1891

Kiparian – Հ. Կիրեղ վրդ. Քիպարեան [O. Kiuregh wardapet Kiparian], *Պատմութիւն հայ հին գրականութեան* [*Historia dawnej ormiańskiej literatury*], Վենետիկ [Wenecja] 1992

Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku – *Հայերէն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ* [*Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w. (1601-1620 թթ.)*], հատոր Ա [t. I], կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան [Wazgen Hakobian, Aszot Howhannisjan], Երևան [Erywań] 1974; *Հայերէն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ* [*Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w. (1621-1640 թթ.)*], հատոր Բ [t. II], կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան [opracowali Wazgen Hakobian, Aszot Howhannisjan], Երևան [Erywań] 1978; *Հայերէն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ* [*Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w. (1641-1660 թթ.)*], հատոր Գ [t. III], կազմեց Վազգեն Հակոբյան [opracował Wazgen Hakobian], Երևան [Erywań] 1984

L – „Lehahayer” („Polscy Ormianie”)

Lraber – „Lraber hasarakakan gitutiunneri” («Լրաբեր հասարակական գիտությունների» – „Zwiastun Nauk Humanistycznych”)

LNNBU – Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника)

Matenadaran – Instytut Dawnych Rękopisów im. św. Mesropa Masztoca w Erywanii

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wiedeń

PBH – „Patma-banasirakan handes” («Պատմա-բանասիրական հանդես» – „Czasopismo Historyczno-Filologiczne”)

PO – „Przegląd Orientalistyczny”

Pogharian – Նորայր եպս. Պողարեան [Norajr bp Pogharian], *Հայ գրողներ Ե-ժԷ դար* [*Ormiańscy pisarze, V-XVII w.*], Երուսաղեմ [Jerozolima] 1971

Pyżyszgianc – *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, շարագրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբբ, Տն. Հ. Մինասայ Բժշկեանց վարդապետի ի Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ 1830* [*Podróż do Polski, a także na inne tereny zamieszkiwane przez Ormian pochodzących z miasta Ani wraz z różnymi wiarygodnymi aneksami o. Ter Minasa wardapeta Pyżyszgianca z kongregacji Mechitarystów, Wenecja 1830*]

Roszka, Kronika – *Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանք եկեղեցականք* [*Kronika albo Roczniki kościelne Stefana Roszki*], հրատարակեց հ. Համազասպ Ոսկեան [opublikował o. Hamazasp Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964

Teghekagir – „Teghekagir hasarakakan gitutjunneri” («Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» – „Wiadomość Nauk Humanistycznych”)

Ter-Petrosjan – Լ. Տեր-Պետրոսյան [L. Ter-Petrosjan], *Հայ հին թարգմանական գրականություն* [*Wczesna przekładowa literatura ormiańska*], Երևան [Erywań] 1984

WSTĘP

W literaturze ormiańskiej i armenistycznej zainteresowanie dziejami odległej diaspory w Królestwie Polskim istniało już w XVI wieku. Pisali o niej ormiańscy historycy, podróżnicy, kupcy i legaci – nywiragowie¹. Jednak dopiero w XIX wieku pojawiły się pierwsze obszernie opracowania na temat jej dziejów. Wzrost zainteresowania tą problematyką obserwujemy także w wieku XX². W latach 50. i 60. tego stulecia w ZSRR z inspiracji państwowej zaczęły się ukazywać opracowania, które położyły trwałe fundamenty pod badania nad Ormianami polskimi w nauce ormiańskiej. Inna sprawa, że ówczesna „poprawność polityczna” nakazywała przedstawiać ten problem jako dzieje Ormian na Ukrainie, choć państwo o takiej nazwie w przeszłości nie istniało. W latach 1959³, 1962⁴ i 1965⁵ miały miejsce w Erywaniu i Kijowie konferencje naukowe poświęcone historycznym kontaktom Armenii i Ukrainy. Materiały z nich zostały opublikowane w języku rosyjskim⁶. Specjalistów zajmujących się różnorodnymi aspektami historii Ormian w tej części Europy miała prawie każda naukowa instytucja Armenii radzieckiej. Dlatego artykuły na ten temat rozproszone są w wielu ormiańskich czasopismach.

Autorem kilku opracowań na temat prawa Ormian polskich był historyk Uniwersytetu Erywańskiego Marlen Howhannisjan⁷. W 1977 roku ukazało się odrębne studium jego autorstwa poświęcone gminom ormiańskim w Królestwie Polskim⁸. Kilka ważnych artykułów, a także monografia na temat kultury ormiańskich ośrodków

¹ Zob. *Zarys historii literatury ormiańskiej do XVIII wieku*.

² Bogaty wykaz publikacji w języku ormiańskim zob. В. Р. Григорян, *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*, второе издание (факсимильное), Ереван 2005, s. 257-263.

³ *Научная сессия, посвященная историческим связям и дружбе украинского и армянского народов*, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» [„Teghekagir hasarakakan gitutjunneri” – dalej: „Teghekagir”], 11-12, 1959, s. 129-134.

⁴ *Հայ և ուկրաինական պատմաբանների գիտական սեսիան* [Naukowa sesja ormiańskich i ukraińskich historyków], „Teghekagir”, 1, 1963, s. 100-103.

⁵ Մ. Հովհաննիսյան [М. Howhannisjan], *Հայ-ուկրաինական պատմական կապերին նվիրված գիտական կոնֆերանս* [Naukowa konferencja poświęcona ormiańsko-ukraińskim więziom historycznym], «Պատմա-բանասիրական հանդես» [“Patma-banasirakan handes” – dalej: PBH] 4, 1966, s. 293-294.

⁶ *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, сборник материалов научной сессии, Ереван 1961; *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии, Киев 1965; *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, выпуск III, Ереван 1971.

⁷ Մ. Լ. Հովհաննիսյան [М. Л. Howhannisjan], *Լեհաստանի իրավական վիճակը 16—17-րդ դարերում* [Status prawny Ormian polskich w XVI-XVII ww.], „Teghekagir” 9, 1965, s. 35-48; tenże, *Ռէջ Պնասյոյիտայի հայկական ինքնավար օրգանները* [Samorządowe organy ormiańskie w Rzeczypospolitej], „Teghekagir” 2, 1964, s. 47-58; tenże, *Լեհաստանի ինքնավարությունը XVI-XVII դարերում* [Samorządność Ormian polskich w XVI-XVII ww.], PBH 4, 1964, s. 180-185.

⁸ Մ. Հովհաննիսյան [М. Howhannisjan], *Ուրվագծեր Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի պատմության* [Szkice z dziejów ormiańskich kolonii w Polsce i na Zachodniej Ukrainie], Երևան [Erywań] 1977.

Królestwa Polskiego w wiekach XVI-XVII, wyszło spod pióra Dzulietty Galustian⁹. Autorem kilkadziesiątu publikacji i licznych edycji źródłowych dotyczących tej tematyki jest emerytowany wicedyrektor Matenadaranu - Instytutu Dawnych Rękopisów im. św. Mesropa Masztoca – Wardan Grigorian¹⁰.

Po upadku Związku Radzieckiego badania nad dziejami Ormian polskich niemal zanikły. Wśród nielicznych opracowań z tego czasu należy wymienić prace historyka literatury Belli Barseghian¹¹ i historyka Rafajela Hambarcumiana¹². Od 2009 roku zaczęły się ukazywać artykuły piszącej te słowa (o tym dalej).

Ośrodki kultury ormiańskiej na obszarze dawnego Królestwa Polskiego umieszcza się na mapach światowego piśmiennictwa ormiańskiego wśród najistotniejszych centrów diaspory. Lwów, Kamieniec Podolski i częściowo Zamość uważa się za ważne miejsca powstawania i przechowywania ormiańskiej książki rękopiśmiennej. Tylko we Lwowie, według przekazu źródłowego z pierwszej połowy XVII wieku, „był w kościele [przy katedrze] skarbiec, w nim zaś wielka liczba ksiąg i naczyń kościelnych. Ksiąg było ponad tysiąc woluminów, a wszystkie wielkiej rzadkości i wartości, i nader pouczające: biblie, ewangeliarze i zdobione złoconymi zbiory szarakanów i wiele innych ksiąg”¹³.

Chociaż w ormiańskiej i obcej literaturze przedmiotu istnieje wiele opracowań na ten temat, jednak do tej pory nie prowadzono badań, które ujmowałyby problem całościowo, oceniałyby bogaty dorobek, skalę piśmiennictwa, jego znaczenie dla kultury ogólnormiańskiej i dla kultury kraju wytworzenia. Do niedawna nie można było nawet powiedzieć, ile zachowało się zabytków piśmiennictwa ormiańskiego powstałych na ziemiach polskich, ani wyrobić sobie opinii na temat obiektów zaginionych. Dlatego istniała pilna potrzeba przejścia od ogólnikowych stwierdzeń, że istniało piśmiennictwo stworzone przez ormiańską diasporę w Polsce, do konkretów i umiejscowienia go we właściwym wymiarze w dorobku piśmiennictwa ormiańskich diaspor. Brak całościowego ujęcia tego zagadnienia wynikał głównie z rozproszenia materiałów, niemal po całym świecie. Zatem potrzeba stworzenia rozprawy, która, w miarę możliwości, oceniałaby całe piśmiennictwo Ormian polskich, była duża. Chodziło o to, żeby odpowiedzieć na pytania o jego skalę, miejsca przechowywania i dokonać wstępnej analizy jego treści. Ze względu na brak całościowych badań, wszystkie częściowe opracowania tego dorobku, nie dają pełnego wyobrażenia o problemie. Jak zresztą mogłyby dać, jeśli oparte zostały jedynie na

⁹ Дж. О. Галустян, *Культурная жизнь армянских колоний средневековой Польши (XVI—XVII вв.)*, Ереван 1981.

¹⁰ Zob. Bibliografia (na końcu pracy).

¹¹ Բ. Բարսեղյան [B. Barseghian], *Լեհահայրության մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV-XIX դարերում* [*Życie kulturalne i literatura polskich Ormian, XIV-XIX ww.*], Երևան [Erywań] 1992.

¹² Ռ. Հ. Համբարձումյան [R. H. Hambarzumian], *Հայ ազատագրական շարժման լեհական կողմնորոշման ու լեհահայերի՝ Հռոմի հետ միութեան փաստերը լեհ պատմագրութեան մէջ* [*O polskiej orientacji ormiańskiego ruchu wyzwolenczego i o faktach unii Ormian polskich z Rzymem w historiografii polskiej*], «Հանդես Ամսորյայ», [„Handes Amsorja” – dalej: HA], յունուար-դեկտեմբեր/стyczeń-грудzien, 1985, s. 247-314; tenże, *Սարդոկ Բարձրը լեհահայոց պատմութեան ուսումնասիրող* [*Sadok Barącz jako badacz dziejów Ormian polskich*], Երևան [Erywań] 1998.

¹³ Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, Warszawa 1981, s. 307.

kilku źródłach, mimo iż w trakcie niniejszych badań zewidencjonowano ich setki. Jednym z najważniejszych zagadnień jest odpowiedź na pytanie, czy na ziemiach państwa polskiego wytworzyła się odrębna szkoła iluminatorska. Na razie jest to pytanie bez odpowiedzi, choć z pewnością w przyszłości współpraca między ormiańskimi i polskimi historykami sztuki, pozwoli na nie odpowiedzieć.

Przedmiot rozprawy stanowi tylko część dorobku kulturowego Ormian polskich, ta która powstała w języku macierzystym tej kultury – w grabarze. Osobnych kwalifikacji, czasu i wysiłku wymaga badanie dwóch pozostałych komponentów – twórczości w etnolekcie kipczacko-ormiańskim oraz polskim (łącznie z dziełami łacińskimi). Stąd sformułowanie tytułu: kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce. Chodzi tu o te wszystkie produkty kultury, które powstały (zostały spisane) w tym języku bez względu na to, w jakim kontekście etnicznym, społecznym czy wyznaniowym funkcjonowały.

Chronologiczne ramy rozprawy obejmują okres od średniowiecza do końca XVIII wieku. Punktem odniesienia i wydarzeniem przełomowym w dziejach Ormian polskich była unia kościelna narzucona w XVII wieku. Jej skutkiem były: zmiana wiary i obrzędów, rozerwanie więzi z historyczną ojczyzną i niekatolickimi ośrodkami ormiańskimi, na początku stopniowa, a następnie całkowita utrata znajomości języka ormiańskiego wśród Ormian polskich na skutek działalności księży ormiańskokatolickich.

Te wszystkie czynniki miały olbrzymie znaczenie dla ukształtowania się nowego typu Ormianina – tzw. Ormianina polskiego. Wiadomo wprawdzie, że Ormianie lwowscy, kamienieccy, a częściowo także zamojscy, nie mówili po ormiańsku, ale po kipczacku. Jednak w środowiskach tych spotykamy się mimo to z pewnego rodzaju znajomością języka ormiańskiego. Świadczą o tym skatalogowane przeze mnie zabytki piśmiennictwa tworzone na zamówienie Ormian kipczackojęzycznych. Obok ksiąg w języku kipczackim, spotykamy księgi w języku ormiańskim¹⁴. Używanie języka kipczackiego paradoksalnie nie „groziło” asymilacją. Niebezpieczeństwo pokazało się wraz z naturalnym wymieraniem tego języka i przejściem na język polski, co nasiliło się po unii kościelnej. Pomimo wszystko fakt ten nie wyznacza cezury chronologicznej moich badań. Zmiana obrządku i dogmatów, głośne recytowanie w kościele nowego Credo, nie mogło przecież gwałtownie zmienić mentalności Ormian. Był to proces długotrwały, na który miały wpływ jeszcze różne inne czynniki. Stopniowe zmiany ilustrują dobrze zabytki piśmiennictwa. Od drugiej połowy XVIII stulecia mamy do czynienia nie tyle z piśmiennictwem ormiańskim, ile z przejawiającymi się od czasu do czasu elementami „ormiańskości”. Po unii zmieniły się priorytety kopiowanych utworów i ich dobór, a w iluminacjach i zdobnictwie obserwujemy narastającą tendencję do naśladowania wzorów zachodnich. Coraz częściej pojawiały się notatki i marginalia w języku polskim i

¹⁴ Należy zwrócić uwagę na pojawiającą się czasami zmianę „tożsamości” w źródłach ormiańskich, ormiańsko-kipczackich, polskich i łacińskich przy podawaniu imion i nazwisk w zależności od języka źródła. Bezsensowne jest jednak zaliczanie Ormian mówiących czy tworzących w języku ormiańsko-kipczackim do „zarmenizowanych plemion turkijskich” czy „zagadkowej ludności”. Autorzy tych „twierdzeń” nie znają źródeł ormiańskojęzycznych, w których występują ci sami bohaterowie co w źródłach kipczackojęzycznych czy polskojęzycznych.

łacińskim, służące szybszemu zorientowaniu się czytelnika w tekście pisanym po ormiańsku. Zawęził się też krąg odbiorców tej literatury, często byli to jedynie duchowni ormiańskokatolicki. Z tego powodu zrozumiałe jest znaczne zubożenie gatunków kopiowanych utworów. Była to już głównie literatura o charakterze liturgicznym. W rezultacie zebrany przeze mnie materiał źródłowy wyznaczył ramy chronologiczne badań. Jest nim okres od średniowiecza do XVIII wieku, który zbiegł się z upadkiem państwa polskiego.

Zebrany przeze mnie materiał to wynik kwerend w wielu katalogach rękopisów ormiańskich, opisujących kolekcje nie tylko ormiańskie, ale także światowe, posiadające rękopisy ormiańskie¹⁵. Pierwszym krokiem na drodze zbierania informacji na temat zabytków piśmiennictwa Ormian polskich była kwerenda w tych katalogach. W tym celu przeglądałam niemal wszystkie opublikowane drukiem katalogi rękopisów ormiańskich. Pozytywne wyniki tej kwerendy zebrałam w osobnej teczce. Ku memu zaskoczeniu okazało się, że materiału jest tak wiele, że nie da się omówić każdej pozycji z osobna. Przekroczyłoby to rozsądne granice stosowane w podobnych rozprawach naukowych. Dlatego należało dokonać selekcji. W wyniku kwerendy okazało się, że tylko niewielka część źródeł koniecznych do rekonstrukcji kulturowego dorobku Ormian polskich znajduje się w obecnych granicach Polski. Olbrzymia większość jest rozsiana niemal po całym świecie, od Europy po Bliski Wschód. O niektórych powodach tego rodzaju rozproszenia będzie mowa w niniejszym opracowaniu.

Na dzień dzisiejszy udało się zewidencjonować ponad 500 zabytków piśmiennictwa dotyczącego Ormian polskich. Omówiane zostały nie tylko utwory, które powstały na terenie ówczesnej Polski, lecz także daleko poza jej granicami. Dostały się jednak w te strony wraz z uchodźcami ormiańskimi, którzy przywieźli je ze sobą z dawnej ojczyzny niczym święte relikwie. Rękopisów tych używano w ormiańskich świątyniach, a zatem stanowiły część niegdyś bardzo bogatego księgozbioru tutejszego Kościoła ormiańskiego. W ciągu kilkuset lat były gromadzone, odnawiane ze środków miejscowych, zamożnych Ormian, a często były ich rodzinną własnością.

W pierwszym rozdziale pracy przedstawiony został zarys historii dawnej literatury ormiańskiej od jej zaistnienia w V wieku do wieku XVIII. W nauce ormiańskiej okres ten nazywa się okresem literatury „dawnej”. Historia dawnej literatury ormiańskiej mogłaby się stać tematem odrębnego, opasłego studium. W tym miejscu została omówiona w zarysie w jednym z rozdziałów tylko po to, by ułatwić zrozumienie znaczenia kopiowanych w środowisku Ormian polskich dzieł, przybliżyć najbardziej znaczące postacie czy pozycje. Jest to jedna z pierwszych prób zaprezentowania dziejów literatury ormiańskiej w języku polskim¹⁶.

¹⁵ O zbiorach ormiańskich rękopisów na świecie, zob. Bernard Coulie, *Collections and catalogues of Armenian Manuscripts*, [w:] *Armenian philology in the modern era from manuscript to digital text*, ed. by V. Calzolari with the collaboration of M. E. Stone, Leiden-Boston 2014, s. 23-64.

¹⁶ Pionierem w tym zakresie był Sadok Barącz. W swej klasycznej pracy – *Rys dziejów ormiańskich* (Tarnopol 1869) – zamieścił rozdział: *Literatura ormiańska* (s. 180-194), który jest już dzisiaj mocno przestarzały. Do nielicznych opracowań na ten temat w języku polskim można dodać artykuły, które

„Nieznajomość kultury ormiańskiej stanowi jeden z wielkich braków kultury polskiej” – konstatuje ksiądz profesor Marek Starowieyski, jeden z nielicznych uczonych polskich interesujących się przekładami dawnej ormiańskiej literatury chrześcijańskiej. Naukowiec ten stawia pytania o to, kiedy któraś z polskich uczelni otworzy katedrę kultury ormiańskiej i czy któraś uczelnia katolicka zainteresuje się ormiańską literaturą religijną. Na razie pytania te pozostawają bez odpowiedzi.

Póki co przyszli badacze literatury ormiańskiej napotykać na szereg trudności, chociażby z powodu braku polskiej tradycji pisowni imion czy tytułów dzieł pisarzy ormiańskich. Podobny problem miała także autorka niniejszego opracowania. Do tej pory każdy z polskich badaczy stosował swój własny system przekładu¹⁷. Przeważająca większość opracowań czy przekładów w języku polskim powstała bez związku z językiem oryginału, tj. ormiańskim, lecz została zapożyczona z języka rosyjskiego czy innych języków zachodnioeuropejskich. Nie przesądzając tej sprawy i nie chcąc tworzyć kolejnego systemu, podajemy imiona twórców ormiańskich w tej formie, w jakiej występują one w historii literatury ormiańskiej.

W związku z tym potrzeba kilka słów komentarza. Większość imion, które posiada polskie odpowiedniki, podajemy w nawiasach, obok oryginalnej formy ormiańskiej. Jeśli chodzi o drugą część, czyli tzw. „nazwiska”, można je symbolicznie podzielić na trzy grupy. Do pierwszej należą formy powstałe od nazwy miejscowości pochodzenia (prowincji, miasta, wsi) autora. Na przykład: historyk z V wieku Ghazar (Łazarz) pochodził ze wsi Parpi (prowincja Aragacotyn w dzisiejszej Republice Armenii), dlatego nazywał się Parpecy (to jest „z Parpi”). Do drugiej grupy należy zaliczyć nazwy urobione od ośrodka aktywności danego pisarza (głównie był to klasztor). Na przykład imię „po trzykroć wielkiego” teologa i filozofa, św. Grigora (Grzegorza) wiąże się z ośrodkiem klasztornym w Tatew (prowincja Sjunik w dzisiejszej Republice Armenii), gdzie był przełożonym. Stąd nazywano go Tatewacy (to jest „z Tatewu”). Do trzeciej grupy należą przydomki „symboliczne”, najczęściej podawane w formie przymiotnikowej, np. wychowywanek aleksandryjskiej szkoły neoplatonickiej, filozof VII wieku Dawit (Dawid) znany jest w literaturze ormiańskiej pod przydomkiem Anhaght, co znaczy

ukazały się w przedwojennym czasopiśmie Ormian kresowych – „Posłaniec św. Grzegorza” (bibliografia pozycji zamieszczonych w tym czasopiśmie zob. *Ars Armeniaca, Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*. Katalog wystawy, Muzeum Zamojskie, Zamość 2010, s. 196-223). Wybór zabytków dawnej literatury ormiańskiej w polskim przekładzie, zob. *Stara poezja armeńska*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył A. Mandalian, Warszawa 1970. Niektóre wątki poświęcone literaturze ormiańskiej pojawiają się w różnych rozdziałach *Historii Armenii* autorstwa M. Zakrzewskiej-Dubasowej, opublikowanej przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Wrocław 1977). Por też Nerses Šnorhali, *Jezus, Syn jedyny Ojca i inne poematy*, wstęp i opracowanie ks. M. Starowieyski, Kraków 1998; *Muza chrześcijańska, I. Poezja armeńska, syryjska i etiopska*, wstęp ks. M. Starowieyski, A. Mandalian, ks. W. Myszor, ks. S. Kur, oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1985.

¹⁷ Mamy nadzieję, że w przyszłości powstanie chociażby spis imion autorów i tytułów dzieł dawnej literatury ormiańskiej w przekładzie polskim. Do wykonania takiej pracy konieczna jest współpraca ormiańskich i polskich specjalistów z jednej strony, żeby maksymalnie wiernie odtworzyć ormiańskie odpowiedniki, z drugiej strony zaś, żeby odpowiadało to regułom gramatycznym języka polskiego.

„niezwycięzony”. Tytuł ten zdobył dzięki swoim umiejętnościom oratorskim podczas różnych polemik w czasach antycznych.

Inną trudność sprawiały tłumaczenia tytułów dzieł w języku ormiańskim. W tym zakresie przewodnikiem była dla mnie bibliografia literatury ormiańskiej autorstwa brytyjskiego armenisty, profesora Uniwersytetu Oksfordzkiego, Roberta Thomsona¹⁸. Na tej podstawie powstały tłumaczenia tytułów w języku polskim. Jednak istnieją takie ormiańskie dzieła, które nie zostały jeszcze przełożone na żaden język obcy. W tym wypadku odpowiedniki polskie mają charakter autorski.

Kolejny rozdział poświęcony jest charakterystyce zebranego materiału. Przy omawianiu każdego zbioru podana została krótka informacja o nim, a także o znajdujących się w tym zbiorze polonikach ormiańskich. Wymieniono też katalogi służące za źródło informacji. Poza tym uwzględnione zostały także zabytki piśmiennictwa ormiańskiego z dawnego Królestwa Polskiego, których miejsce obecnego przechowywania na razie nie jest ustalone. Uważa się je albo za zaginione lub znajdujące się w jeszcze nieopisanych zbiorach. Informacje o tego rodzaju zabytkach czerpiemy z licznych opracowań, z rękopisów ormiańskich, gdzie zdarzają się wzmianki o charakterze bibliograficznym. Opis zgromadzonego materiału zawiera informacje na temat papieru czy pergaminu, znaków wodnych, rodzajów pisma ormiańskiego, systemu skrótów (abrewiacji), czy datacji według kalendarza ormiańskiego, exlibrisów i znaków własnościowych. Przy podawaniu informacji o stanie zachowania zabytków piśmiennictwa ormiańskiego opierałam się głównie na opisach katalogowych lub autopsji dokonanej w miejscu ich przechowywania. Niektóre zbiory biblioteczne niestety nie posiadają do tej pory naukowych, nowoczesnych katalogów rękopisów. Wśród tych rękopisów mogą znajdować się takie, które były dziełem Ormian polskich. Z tego powodu niektóre podawane w pracy szczegóły w przyszłości mogą ulec weryfikacji.

Kolejny rozdział poświęcono ośrodkom piśmiennictwa Ormian na obszarze dawnego Królestwa Polskiego. W rozdziale o twórcach (iluminatorzy, intrologatorzy, konserwatorzy) uwzględnieni zostali zarówno Ormianie miejscowi, duchowni, czy świeccy, jak i obcy. Ci ostatni byli przybyszami, którzy nie urodzili się w gminach ormiańskich Polski. Przedstawione zostały także sylwetki tych twórców piśmiennictwa ormiańskiego, którzy, choć działali poza granicami Królestwa Polskiego, uważali się jednak za Ormian polskich, dodając do swych imion odpowiednie przydomki, wskazujące na pochodzenia właśnie z tego królestwa. Bardzo często była to dla mnie jedyna wskazówka pozwalająca na zaliczenie danego twórcy do grona polskich Ormian.

Chociaż większość kulturowej produkcji miejscowej powstała w gminach ormiańskich na terenie Rzeczypospolitej polsko-litewskiej, to jednak często miała obcego odbiorcę. Zagadnienie to zostało omówione w odpowiednim rozdziale. Spośród wielu kolekcjonerów ormiańskiej książki rękopismiennej „zrekonstruowaliśmy” zbiór jednego z hierarchów Kościoła ormiańskiego, arcybpa Mikołaja Torosowicza, który przeszedł do historii jako twórca unii Kościoła ormiańskiego we Lwowie z Kościołem rzymskim w

¹⁸ R. W. Thomson, *A bibliography of classical Armenian literature to 1500 AD*, Turnhout-Brepols 1995.

pierwszej połowie XVII stulecia. Zidentyfikowaliśmy 22 kodeksy, wśród których znajdowały się zarówno dzieła pochodzące z dawnych skryptoriów ormiańskich, jak i współczesne arcybiskupowi pozycje z XVII wieku. Informacje na ten temat znajdują się w rozdziale zatytułowanym *Bibliofilstwo*.

Treść zebranego w toku kwerendy materiału została następnie podzielona na gatunki i omówiona według grup tematycznych. Znaczenie zabytków piśmiennictwa ormiańskiego w kulturze Armenii i Europy – to zagadnienie omówione w kolejnym rozdziale. Jest to jedna z pierwszych, jeśli nie pierwsza, podobna próba o takim charakterze, zarówno w literaturze ormiańskiej, jak i polskiej.

W ostatnim rozdziale pracy zostało omówione lokalne znaczenie zabytków piśmiennictwa ormiańskiego, czyli jego wartość dla historii i kultury środowiska, w którym powstały, czyli Królestwa Polskiego.

Jednym z ważniejszych problemów, które należało rozstrzygnąć była pisownia łacińska niektórych spółgłosek. W języku ormiańskim występuje tzw. przesuwka spółgłoskowa, wpływająca na różnice w wymowie i łacińskiej pisowni niektórych spółgłosek przez Ormian wschodnich i zachodnich¹⁹. Chodzi tu o spółgłoski: „u”, „un”, „ł”, „δ”, „Δ”. W pisowni wschodnioormiańskiej są to odpowiednio: „p”, „t”, „k”, „c”, „cz”, natomiast w zachodnioormiańskiej – „b”, „d”, „g”, „dz”, „dż”. Powoduje to liczne nieporozumienia. Identyczny zapis graficzny imienia „Մխրնայ” może być zapisany jako Mesrop (wymowa i pisownia wschodnioormiańska), bądź Mesrob (wymowa i pisownia zachodnioormiańska). Ormianie polscy wymawiali te spółgłoski jak Ormianie zachodni. Przekonuje o tym zapis tak popularnych imion czy słów jak “Bogdan”, “pan”. W wersji wschodnioormiańskiej należałoby je pisać i wymawiać jak: “Poktan”, “ban”. Z tego względu staraliśmy się zachować łacińską pisownię zachodnioormiańską. Chodzi też o pisownię imion i nazwisk Ormian „zachodnich”, piszących i publikujących niegdyś w Wiedniu i Wenecji, którzy w ten sposób transliterowali swe nazwiska na język łaciński. Na przykład znany mechitarysta wenecki o. Minas „Բժշկաւուղ” występuje w publikacjach zachodnich jako Pyżyszgianc, choć dzisiaj, częściej, pod wpływem wymowy wschodnioormiańskiej jest zapisywany jako Byżyszgianc (Bżškeanc’)²⁰. Problemy pojawiały się też w związku z istniejącą już w Polsce tradycją pisowni imion i urzędów Kościoła ormiańskiego, np. Mechitar, Daszjan (Taszjan), Krikor (Grigor), Hagop (Hakob), Wartan (Wardan), Garabed (Karapet), Sahag (Sahak), Kiuwer (Giuwer), Der (Ter), Kalemkiarian (Galemkiarian), newirak (newirag – legat), awagerec (awagierec, awakerec – archiprezbiter), tybradun (dypratun - szkoła) itd.

¹⁹ A. Pisowicz, *Gramatyka ormiańska. Grabar, aszcharabar*, Kraków 2001, s. 48-54.

²⁰ Problemu unika się na ogół stosując transliterację naukową według paryskiego periodyku „Revue des études arméniennes”; jednak zastosowany tam system znaków czyni tekst nieczytelny dla czytelników nie będących armenologami.

Pisownię spółgłosek ormiańskich podaję według zasad zaproponowanych w *Małym słowniku ormiańsko-polskim* i *polsko-ormiańskim*²¹, zaś imiona pisarzy ormiańskich używających pseudonimów według słownika specjalistycznego²².

W tym miejscu wyrażam podziękowanie wielu osobom i instytucjom, których pomoc umożliwiła mi nadanie pracy ostatecznego kształtu. Chciałabym zwłaszcza podziękować profesorowi Edwardowi Tryjarskiemu, znanemu polskiemu turkologowi, wybitnemu znawcy języka ormiańsko-kipczackiego, który dostarczał mi informacji o różnych dokumentach i ich polskich przekładach. Wyrażam też podziękowanie opatowi generalnemu Kongregacji Mechitarystów św. Łazarza w Wenecji, archimandrycie seniorowi, ojcu Eghii Kilaghbianowi. Jestem mu szczególnie zobowiązana za udostępnienie skanów z rękopisów niezbędnych przy pisaniu niniejszej pracy, a także za przesłanie skanów z ważnej księgi proveniencji lwowskiej przez jednego z seminarzystów już po moim wyjeździe z Wenecji. Niemniej ciepłe podziękowanie chciałabym wyrazić pod adresem wiedeńskiej gałęzi Kongregacji Mechitarystów, a szczególnie opata o. Pohosa Goczaniana i kierownika biblioteki – o. Simona Baliana. Dzięki ich uprzejmości mogłam przez miesiąc korzystać z bogatych zbiorów archiwalnych i bibliotecznych Kongregacji w Wiedniu.

Dziękuję też Matenadaranowi – Instytutowi Dawnych Rękopisów im św. Mesropa Masztoca w Erywaniu (Armenia), obecnemu mojemu pracodawcy, a zwłaszcza dyrektorowi Oddziału Rękopisów tej instytucji, panu Geworgowi Ter-Wardanianowi. Pragnę także wyrazić słowa wdzięczności dyrektorowi Muzeum i Archiwum Eczmiadzyna, księdzu Ter Asoghikowi Karapetianowi.

Chciałabym podziękować zwłaszcza Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie za obdarzenie mnie całkowitym zaufaniem i udostępnienie całego bogatego zbioru rękopiśmiennego. Wyrazy szczególnej wdzięczności winna jestem pani Ewie Abgarowicz, byłemu prezesowi Fundacji. Dziękuję także Bibliotece Narodowej w Warszawie, a zwłaszcza ówczesnym kierownikom Zakładu Rękopisów – Henrykowi Citkowi i Barbarze Dzierżanowskiej, ponadto Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie i kierownicze Oddziału Rękopisów mgr Annie Sobańskiej.

Poza tym dziękuję wszystkim instytucjom i organizacjom, z zasobów których skorzystałam, a także polskim instytucjom, których stypendia umożliwiły mi pobyt w Polsce i wyjazdy zagraniczne.

²¹ A. Pisowicz, Sz. Sedojan, N. Ter-Grigorian, *Mały słownik ormiańsko-polski, polsko-ormiański*, Kraków 2006.

²² Բ. Մ. Հովհաննիսյան [B. M. Howakimian], *Հայոց ծածկաւնունիւնքի բառարան* [*Słownik ormiańskich pseudonimów*], Երևան [Erywań] 2005.

ZARYS HISTORII LITERATURY ORMIAŃSKIEJ DO XVIII WIEKU

Historia piśmiennictwa ormiańskiego rozpoczyna się na początku V wieku²³, przynajmniej ta jej epoka²⁴, którą zainicjowało dzieło uczonego mnicha Masztoca, twórcy alfabetu ormiańskiego. Choć między historykami literatury ormiańskiej wciąż toczy się debata, czy przed Masztocem istniał alfabet, to panuje pełna zgoda, co do tego, że literatura ormiańska jest znacznie dawniejsza aniżeli piśmiennictwo. Prawie każde fundamentalne dzieło poświęcone historii literatury ormiańskiej zawiera rozdział poświęcony literaturze folklorystycznej przed epoką Masztoca (*nachamasztocjan*)²⁵ i literatury zapoczątkowanej przez działalność Masztoca (*masztocjan*).

Przegląd twórczości z zakresu literatury ormiańskiej wskazuje na to, że nie ma jednakowych dla wszystkich zasad jej klasyfikacji²⁶. Istotny jest tylko podział literatury ormiańskiej na epokę przed i po Masztocu. Ostatnia dzieli się zazwyczaj na trzy okresy: dawny, nowy i najnowszy. W rozdziale tym zajmiemy się pokrótce historią dawnej literatury ormiańskiej²⁷.

²³ Dla poznania dziejów literatury ormiańskiej ważna jest fundamentalna bibliografia, której pierwsze dwa tomy ukazały się w opracowaniu Hakoba Anasjana w drugiej połowie XX wieku (zob. Հ. Անասյան [H. Anasjan], *Հայկական ստանդարտները Ե-ՇԸ դդ.* [*Ormiańska bibliografia, V-XVIII w.*], հոս Ա [t. I], Երևան [Erywań] 1959, հոս Բ [t. II], 1976). Przedsięwzięcie to jest do dziś kontynuowane. Ostatnio ukazał się tom XX (*Ormiańscy bibliolodzy – Matenagirk hajoc*), którego drugi wolumin dotyczy dorobku literackiego postaci z XII wieku, Mechitara Gosza. Przewiduje się, że edycja ta obejmie całe dziedzictwo literackie od V do XVIII wieku. Znajdą się tam wydania krytyczne ponad 100 autorów i kilkaset tekstów źródłowych, z których 80% ukaże się po raz pierwszy. Eksperti przewidują, że wydanie całej bibliografii ormiańskiej od V do XVIII wieku obejmie około 100 tomów (informacja z oficjalnej strony Matenadaranu <http://www.matenadaran.am>).

²⁴ Brak informacji źródłowych nie pozwala stwierdzić, czy istniało piśmiennictwo ormiańskie przed epoką Masztoca. Jako argument za istnieniem jakiegoś systemu alfabetycznego podaje się, że w tak krótkim czasie od opracowania alfabetu Masztocowego powstały zabytki oryginalnej literatury ormiańskiej, a także literatury przekładowej, i to od razu na wysokim poziomie. Na skutek tego V wiek nazywa się złotym wiekiem literatury ormiańskiej. Na dzień dzisiejszy najstarszy zachowany zabytek piśmiennictwa ormiańskiego pochodzi z V wieku. Jest to fragment tekstu, odczytany w X-wiecznym palimpseście – ewangeliarzu Sanasarian, przechowywanym w Matenadaranie.

²⁵ Մ. Աբեղյան [M. Abeghian], *Երկեր [Dzieła]*, հ. Գ [t. III], Երևան [Erywań] 1968; Հ. Կիրեղ վրդ. Քիւրքաբեաւ [O. Kiuregh wardapet Kiparian], *Պատմութիւն հայ հին գրականութեան [Historia dawnej ormiańskiej literatury]*, Վենետիկ [Wenecja] 1992; A. J. Hacikyan, G. Basmajian, Ed. S. Franchuk, N. Ouzounian, *The heritage of Armenian literature: from the oral tradition to the Golden Age*, vol. I, Detroit Michigan 2000.

²⁶ W pracach na temat literatury ormiańskiej stosowane są różne systemy klasyfikacji – według wieków, dynastii, wartości (np. literatura złotego wieku, srebrnego wieku itd.).

²⁷ W swoim krótkim opracowaniu posiłkowałam się głównie kilkoma kompendiami: 1. Հ. Կիրեղ վրդ. Քիւրքաբեաւ [O. Kiuregh wardapet Kiparian], *Պատմութիւն հայ հին գրականութեան [Historia dawnej ormiańskiej literatury]*, Վենետիկ [Wenecja] 1992 (dalej: Kiparian). Autor tej pracy był mechitarystą weneckim i profesorem. Pierwsze wydanie jego książki ukazało się w 1944 roku i było przeznaczone głównie dla studiów armenistycznych. Drugie, rozszerzone i uzupełnione wydanie jest „całościowym przewodnikiem do nauczania dawnej literatury ormiańskiej”. Ukazało się po śmierci autora, uzupełnione o

Historia tzw. „dawnej” literatury ormiańskiej rozpoczyna się wraz z pojawieniem się piśmiennictwa na początku V wieku i trwa do wieku XVIII²⁸. Dzieje ormiańskiej literatury przekładowej i oryginalnej literatury autorskiej są ze sobą mocno powiązane. Można powiedzieć, że w zasadzie powstawały równolegle. Prawie w każdym okresie dawnej literatury ormiańskiej nieodłączną jej częścią są zabytki literatury przekładowej.

Bibliografię ormiańską rozpoczyna twórca alfabetu Mesrop Masztoc²⁹. Urodził się ok. 362 roku w Taronie. Początkowe wykształcenie otrzymał na miejscu urodzenia, a

notki bibliograficzne, krytyczną edycję omawianych źródeł i literaturę obcojęzyczną, przez armenistę, filologa Uniwersytetu Erywańskiego, Poghosa Chaczatriana. 2. Նորայր Էսյու. Պոփարտևու [Norajr bp Pogharian], *Հայ գրողներ Ե-ՇԷ դար [Ormiańscy pisarze, V-XVII w.]*, Երուսաղիմ [Jerozolima] 1971 (dalej: Pogharian). Pogharian był autorem jedenastotomowego katalogu rękopisów ormiańskich przechowywanych w zbiorach klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie. Jeśli chodzi o sylwetki wybranych postaci ormiańskich twórców do XVII wieku, to opracował ich dorobek w oparciu o treść rękopisów z Jerozolimy. Wymienia znane mu dzieła poszczególnych autorów, a także zamieszcza wybrane fragmenty z ich dzieł. 3. *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze ormiańskiej kultury V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976. Ukazało się nakładem Państwowego Uniwersytetu Erywańskiego jako zbiorowe opracowanie przygotowane przez grupę specjalistów. Prezentowane są w nim wybrane sylwetki najwybitniejszych postaci ormiańskiej kultury od V do XVIII wieku. Artykuł każdego z autorów zamyka bibliografia tematyczna. 4. Մ. Աբեղյան [M. Abeghian], *Երկեր [Dzieła]*, հո Գ [t. III]: *Հայոց հին գրականության պատմություն [Historia dawnej literatury ormiańskiej]*, Գիրք Առաջին [Księga Pierwsza] (սկզբից մինչև X դար/od początku do X wieku), Երևան [Erywań] 1968. Praca ta ma znaczenie fundamentalne. Autor był armenistą, filologiem, historykiem literatury ormiańskiej. Pierwsza księga obejmuje dzieje literatury ormiańskiej od epoki przedpiśmiennej do X wieku. Księga druga kontynuuje temat od X do XV wieku. Literatura wieków XV-XVIII ma postać aneksu. Jest to zbiór wykładów wygłoszonych w seminarium duchownym Geworgian i opublikowanych pod tytułem *Kartki z wykładów*. Մ. Աբեղյան [M. Abeghian], *Երկեր [Dzieła]*, հո Դ [t. IV]: *Հայոց հին գրականության պատմություն [Historia dawnej literatury ormiańskiej]*, Երկրորդ Գիրք [Księga Druga] (10-15-րդ դարեր/X-XV wiek), Երևան [Erywań] 1970. 5. Հ. Բախչինյան [H. Bachczinian], *XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը [Ormiańska literatura XVII-XVIII wieków]*, Երևան [Erywań] 1999. Literatura ormiańska tego okresu została przedstawiona na tle wydarzeń historyczno-kulturalnych. 6. *Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր [Gatunki dawnej literatury ormiańskiej]*, Երևան [Erywań] 1984. Jest to opracowanie zbiorowe opublikowane przez Instytut Literatury Ormiańskiej im. Manuka Abeghiana przy Akademia Nauk w 1984 roku, które „stanowi pierwszą próbę przedstawienia nie tylko dokładnej charakterystyki typologicznej szeregu gatunków, bądź cech literackich czy użytkowych stosowanych w dawnej literaturze ormiańskiej, lecz także wyjaśnienia ich istoty w średniowieczu, literacko-społecznych przyczyn zaistnienia czy pojawienia się, etapów rozwojowych, wzlotów, okoliczności zanikania lub przekształcania”. Średniowieczem w tradycji historiograficznej Armenii nazywany jest okres aż po wiek XVIII.

²⁸ Istnieją próby przesuwające początek „nowej” literatury ormiańskiej na wiek XVI (K. B. Bardakjian, *A reference guide to modern Armenian literature. 1500-1920*, Detroit, Michigan 2000). Co do wyodrębnienia wieków XVII-XVIII w osobny okres i umiejscowienia go pomiędzy „dawną” a „nową” literaturą Warag Nersysjan słusznie zauważa, że tak naprawdę każdy taki podział będzie „przybliżony lub warunkowy”, ponieważ między okresami w rozwoju literatury występowały etapy przejściowe. Za najbardziej racjonalne uważa się wyszukiwanie cech charakterystycznych literatury XVII-XVIII wieku w porównywaniu do okresu od V do XVI i XIX wieku. Po dokonaniu takiego porównywania, Nersysjan dowiódł, że cezurą końcową literatury „dawnej” jest wiek XVIII. Zob. Վ. Ներսիսյան [W. Nersisjan], *Հայ հին գրականության պարբերացուսն վերջին փուլի խնդիրը [Kwestia klasyfikacji ostatniego etapu dawnej literatury ormiańskiej]*, PBH, 2009 (2-3), s. 103-110.

²⁹ M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury arabska, armeńska, etiopska, gruzińska, koptyjska, syryjska*, Warszawa 1999, kol. 153-154; K. Stopka, *Armenia*

pogłębił je prawdopodobnie za granicą³⁰, po czym znowu kontynuował naukę w ówczesnej stolicy Armenii – Wagharszapacie (obecny Eczmiadzyn). Dzięki znajomości wielu języków (grecki, syryjski, perski), otrzymał stanowisko sekretarza królewskiego. Przez jakiś czas pełnił także urzędy wojskowe. Po rezygnacji z życia świeckiego wstąpił do stanu duchownego i aktywnie zajmował się kaznodziejstwem. Działalność ta uzmysłowiła mu zagrożenia, jakie czyhały na naród ormiański. Armenia podzielona pomiędzy rzymskie i perskie strefy wpływów, ulegała w każdej z dwóch części obcym politycznym i kulturowym prądom. Po stu latach od chrystianizacji, spora część ludu tkwiła w pogaństwie. Złożyło się na to kilka przyczyn. Brak było literatury chrześcijańskiej w języku zrozumiałym dla szerokich mas ludności, w wyniku czego powstawały różnej wartości tłumaczenia ustne. W liturgii odprawianej często przez obcy kler używano języków: greckiego i syryjskiego. Gdyby nie doszło do swoistej kulturowej rewolucji, za jaką trzeba uznać opracowanie alfabetu narodowego, asymilacja była tylko kwestią czasu. W dziejach Armenii z trudem znaleźć można równe temu wydarzenie. Powstało pismo, które miało na celu stworzenie literatury narodowej, narodowego sposobu myślenia, przeciwstawienie się procesowi akulturacji i asymilacji w warunkach rozbioru ziem ormiańskich.

Po powrocie na dwór królewski, Masztoc uzyskał wsparcie ze strony ówczesnego katolikosy Armenii, Sahaka Partewa. Jemu właśnie, obok Masztoca, należy się tytuł twórcy literatury ormiańskiej. Posiadanie własnej literatury chrześcijańskiej zaspokoilo ówczesne potrzeby Kościoła ormiańskiego, uniezależniło go od wpływów Kościołów greckiego i syryjskiego. Zwołany w tym celu synod zainteresował tą kwestią także władzę świecką, czyli króla Armenii, Wyramszapuha. Ten ostatni wiedział, że w posiadaniu syryjskiego księdza o imieniu Daniel znajduje się jakieś „pismo” ormiańskie. Wkrótce okazało się jednak, że „pismo Daniela” było za ubogie w stosunku do potrzeb bogatej fonetyki języka ormiańskiego.

Opracowanie własnego systemu piśmiennego stało się zatem wydarzeniem przełomowym. Masztoc i jego uczniowie przywozili z zagranicy ormiańskie przekłady wytworów myśli chrześcijańskiej napisanych po grecku lub syryjsku. W V wieku rozpoczął się ruch nazwany w literaturze „ruchem tłumaczy” (*targmanczac szarżum*), który, dzięki determinacji kolejnych pokoleń, trwał aż do XVIII wieku. O znaczeniu tego ruchu intelektualnego świadczy wyjątkowy status przyznany przez Kościół ormiański tłumaczom. Zaliczono ich w poczet świętych i ustanowiono święto Tłumaczy (*targmanczac ton*)³¹. W dziejach Armenii dokonania Masztoca na rzecz wzmocnienia

christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.), Kraków 2002, s. 49-54.

³⁰ Niewykluczone, że kształcił się w Edessie, w ważnym ośrodku chrześcijaństwa syryjskiego, ewentualnie w greckiej szkole w Antiochii, zob. Pogharian, s. 1.

³¹ Święto św. Tłumaczy Kościół ormiański obchodzi w pierwszej połowie października. W literaturze ormiańskiej wyróżnia się starszą grupę tłumaczy, która bezpośrednio pobierała naukę od Masztoca i Sahaka, i młodszą, czyli kolejne pokolenie pobierające naukę od ich uczniów. Na temat roli tłumaczy zob. L. Տեր-Պետրոսյան [L. Ter-Petrosjan], *Հայ հին թարգմանիչական գրականություն [Wczesna przekładowa literatura ormiańska]*, Երևան [Erywań] 1984, Էջ [s.] 23-35 (rozdział: *Tłumacze*).

chrześcijaństwa poprzez misje stawia się na równi z opracowaniem oryginalnego systemu alfabetycznego, który zapoczątkował prężny ruch literacki.

Lewon Ter-Petrosjan dokonał klasyfikacji ormiańskiej literatury przekładowej na pięć okresów, poczynając od V po XVIII wiek. Pierwszy z nich to tak zwany okres przekładów klasycznych obejmujący cały wiek V. Z perspektywy historycznej widoczna jest pewna logika w ówczesnym doborze przekładu tego czy innego zabytku literackiego. Pierwszy etap literatury przekładowej (pierwsza połowa V wieku) miał „w miarę krótkim czasie zaspokoić najniezbędniejsze potrzeby Kościoła ormiańskiego, stworzyć warunki dla powstania ormiańskiej literatury kościelnej, która miała stać się ideologiczną podporą niezależności Kościoła [...]”³². Z tego powodu w stosunkowo krótkim okresie czasu powstały ormiańskie przekłady literatury biblijnej, liturgicznej, kanonicznej, hagiograficznej, patrystycznej, hermeneutycznej i apologetycznej. W pierwszym okresie literatury przekładowej tłumaczono jedynie z języków syryjskiego i greckiego.

Najstarszym zabytkiem ormiańskiej literatury przekładowej była Biblia³³. Tłumaczenie to miało ważny wpływ na pojawienie się poezji i muzyki sakralnej, miniaturstwa, architektury. Biblia, a zwłaszcza ewangelie, były najczęściej kopiowanymi utworami, co wpłynęło na rozwój kaligrafii ormiańskiej i sztuki introligatorskiej. Następnie powstały przekłady dzieł Ojców Kościoła: Atanazego z Aleksandrii, Bazylego z Cezarei, Grzegorza z Nazjanzu, Euzebiusza z Emezy, Efrema Syryjczyka, Jana Złotoustego, Ewagriusza z Pontu, Cyryla z Aleksandrii itd., a także dzieł liturgicznych (anafory Bazylego, Jana Chryzostoma, Jakuba³⁴, czasoc, maszoc, pataragamatojc, zamakargutium).

Dzięki „ruchowi tłumaczy” ormiańska literatura przekładowa nabrała znaczenia dla kultury powszechnej. Stało się tak dlatego, że wiele dzieł starożytnych dochowało się w całości, czy we fragmentach jedynie w przekładzie na język ormiański. Gdyby nie to, nie byłyby w ogóle znane literaturze światowej. Do najbardziej znanych zabytków, tak zwanych „kodeksów uratowanych”, należy *Kronika* Euzebiusza z Cezarei, której jedyny zachowany w całości egzemplarz znajduje się obecnie w Matenadaranie. Estetycznym potrzebom ormiańskich czytelników już od V wieku miały służyć wytwory literatury pięknej, w tym i przekładowej. Za jeden z najdawniejszych zabytków tej literatury uważa

³² U. Արևշատյան [S. Arewszatian], *Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմա-մշակութային նշանակությունը* [Starożytne tłumaczenia ormiańskie i ich znaczenie historyczno-kulturowe], PBH 1973 (1), s. 24. Sen Arewszatian podaje chronologię powstawania tych najdawniejszych zabytków ormiańskiej literatury przekładowej.

³³ Pierwsze tłumaczenie z języka syryjskiego zostało dokonane przez samego Masztoca w Samosacie w 405 roku. Wybór *Przysłów Salomona (Księgi Przysłów)* nie był przypadkowy. W swojej strukturze bliskie były związłym przysłowiom orientalnym, a więc dla ich zrozumienia nie było potrzeby wszechstronnej znajomości całej Biblii. Inny przekład, również z języka syryjskiego, był dziełem katolika Sahaka. Używano go w Kościele ormiańskim do lat 30. V wieku. Wtedy to kolejna grupa uczniów, po powrocie ze studiów zagranicznych, przywiozła grecki przekład Biblii. Po porównaniu go z przekładem syryjskim powstał pomnik dawnej literatury ormiańskiej uznany za „wzorzec poprawności klasycznego języka ormiańskiego”. Mathurin Veyssièrre de La Croze, francuski orientalista żyjący na przełomie XVII i XVIII wieku, nazwał to tłumaczenie „królową przekładów”.

³⁴ Tłumaczenie polskie zob. H. Paprocki, *Wieczera mistyczna*, Warszawa 1988, s. 233-236.

się *Romans o Aleksandrze* Pseudo-Kallistenesa³⁵, który powstał w drugiej połowie V wieku. Kolejnym przykładem literatury przekładowej z V wieku jest *Historia Achikara mędrca*, która została przetłumaczona z języka syryjskiego³⁶.

Współczesnych badaczy zadziwia tempo powstawania oryginalnej literatury ormiańskiej i jej wysoki poziom. Był to rezultat osiągnięć w zakresie przekładów, a zwłaszcza wzbogacenia słownictwa. Już w V wieku ukształtowały się różne gatunki oryginalnej literatury ormiańskiej: dzieła teologiczne, patrystyczne, hagiograficzne i historiograficzne, komentarze, kazania, mowy, panegiryki, apokryfy, pieśni sakralne. Chociaż pierwsze zabytki literatury hagiograficznej były tłumaczone z języków syryjskiego i greckiego, wkrótce jednak powstały żywoty rodzimych świętych, które można zaliczyć do zabytków ormiańskiej hagiografii, a więc samodzielnej literatury pięknej³⁷.

W literaturze ormiańskiej V wieku szczególne miejsce zajmuje historiografia³⁸, która zapoczątkowała oryginalną literaturę narodową. Pierwszym dziejopisom ormiańskim zależało nie tylko na przekazaniu suchej historii, ale stworzeniu takich dzieł piśmiennictwa, „które mogłyby oddziaływać na czytelnika wszystkimi środkami moralno-

³⁵ R. W. Thomson, *A bibliography*, s.80-81. Poczynając od XIII wieku romans ten zdobył dużą popularność. Powstały nowe redakcje i uzupełnienia. W związku z tym pojawiła się też nowa, oryginalna wersja ormiańska tego dzieła.

³⁶ Wiele zabytków literatury przekładowej o znaczeniu ogólnokulturowym do dziś pozostaje w formie rękopiśmiennej. Tylko część włączonych zostało w obieg naukowy. W zbiorach Matenadaranu przechowywane są także inne zabytki o doniosłym znaczeniu, jak np. *Historia kościelna* Euzebiusza z Cezarei, przetłumaczona w latach 20. V wieku z języka syryjskiego, *Wykład nauki apostołskiej* Ireneusza z Lyonu, którego grecki oryginał się nie zachował (przekład ormiański został odnaleziony na początku XX wieku), *Przeciw herezjom* tegoż autora (w ormiańskim przekładzie zachowały się księgi IV i V, a istnieją przesłanki, że dzieło to zostało przetłumaczone w całości, a więc także księgi I, II i III). Dzięki ormiańskim przekładom zachowała się większość dorobku literackiego teologa i filozofa z I wieku p.n.e. Filona z Aleksandrii. W ormiańskim tłumaczeniu znanych jest 15 utworów, z których 8 nie zachowało się w języku greckim. To samo dotyczy spuścizny literackiej Jana Złotoustego (Chryzostoma). Przykładowo, w oryginale greckim zachowało się 8 rozdziałów jego *Komentarza do księgi Izajasza*, natomiast w przekładzie ormiańskim – 56 rozdziałów. W tłumaczeniu na język ormiański zachowało się sporo zabytków piśmiennictwa bizantyńskiego, *Komentarz do księgi Hioba* i *Homilia o św. Janie* Hezychiusza z Jerozolimy (zm. ok. 450). Kolejną ważną pozycją literatury przekładowej to *Odrzucenie nauki ustanowionej na synodzie w Chalcedonie* autorstwa patriarchy aleksandryjskiego Tymoteusza Ailurosa. Ten antychalcedoński traktat odegrał ważną rolę przy uzasadnianiu niezależności Kościoła ormiańskiego. Dzięki ormiańskim tłumaczeniom przetrwało 11 prac Atanazego z Aleksandrii, 10 prac Seweriana z Gabala, 9 prac Euzebiusza z Emezy, pewna ilość prac Arystydesa z Aten, Bazylego Wielkiego (z Cezarei), Ewagriusza z Pontu, Euthaliusa Diakona, Cyryla z Aleksandrii, Hipolita z Bostry itd. Zob. L. Ter-Petrosian, dz. cyt., s. 35-44.

³⁷ M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 23-29; Քն. Տեր-Դավթյան [Kn. Ter-Dawtian], *Հայկական արքիմունիքում: Վարքեր և վկայարարություններ (V-XVIII դդ.) [Ormiańska hagiografia. Żywoty i martyrologia]*, Երևան [Erywań] 2011.

³⁸ А. Степанян, *Развитие исторической мысли в древней Армении. Миф, рационализм, историописание*, Ереван 1991.

estetycznego wyrazu”³⁹. Dzięki ormiańskiej historiografii możliwe jest odtwarzanie, uzupełnienie i wzbogacanie różnych wątków historii powszechnej⁴⁰. Tę cechę charakterystyczną historiografia ormiańska zachowała do końca XVIII wieku. Zabytki historiografii ormiańskiej z V wieku, oprócz wartości historycznej, posiadają także walory estetyczno-literackie, bazujące na dorobku antycznej szkoły retoryki⁴¹. Miały zatem także charakter literatury pięknej. Idea narodowo-wyzwoleńcza w historiografii ormiańskiej to kolejna cecha charakterystyczna, odróżniająca ją od innych dzieł tego typu, czy to antycznych, czy chrześcijańskich⁴². Niektóre fragmenty dziejopisarstwa ormiańskiego żyły osobnym życiem i były kopiowane odrębnie. Ormiańska historiografia odziedziczyła tradycje antyczne, ponieważ jej twórcy kształcili się w starożytnych ośrodkach nauki i kultury. W pierwszym okresie rozwoju historiografia ta powstawała na zamówienie poszczególnych rodów możnowładczych⁴³. Glorifikowała ten czy inny dom arystokratyczny, choć autorzy nie ograniczali swych dzieł tylko do historii powiązań genealogicznych.

Wyjątkowo wysoki poziom historiografii był w pewnym sensie wzorem dla kolejnych twórców tego gatunku. W V stuleciu pojawiła się bowiem cała plejada dziejopisarzy ormiańskich. Uczeń Masztoca, Koriun, był autorem pierwszej biografii swego mistrza na tle wydarzeń związanych z opracowaniem alfabetu ormiańskiego. Jego *Historia* (potocznie znana jako *Żywot Masztoca*) powstała niedługo po śmierci jej bohatera, między 443 a 450 rokiem⁴⁴. Do *Historii* Koriuna została dołączona chronologia

³⁹ Մ. Ավդալբեգյան [M. Awdalbegian], *Հայ պատմագրության ժանրային սի քանի ասանակատություններ [Kilka cech gatunkowych historiografii ormiańskiej]*, [w:] *Հայ սիջնադարյան գրականության ժանրեր [Gatunki dawnej literatury ormiańskiej]*, Երևան [Erywań] 1984, s. 11.

⁴⁰ Wątki ormiańskie przedstawione zostały na tle rzeczywistości politycznej i kulturowej, w której znajdowała się Armenia i naród ormiański w tym czasie. Od powstania zabytków dziejopisarstwa ormiańskiego aż do XX wieku historia Armenii to dzieje politycznego zniewolenia. Niezawisłość państwowa pojawiała się tylko od czasu do czasu. Z tych powodów dziejopisarstwo ormiańskie dostarcza informacji, i to nieraz o wyjątkowym znaczeniu, nie tylko o krajach zaborczych (Cesarstwo Rzymskie, Bizancjum, Persja Sasanidów, Imperium Osmańskie, Persja Safawidów), ale też o krajach i ludach, z którymi Armenia obcowwała w swej długiej historii (Arabowie, Gruzini, Albanowie kaukascy, zakony krzyżowe, Turcy seldżuczcy, Mongołowie, Turcy osmańscy, inne koczownicze ludy tureckie i kurdyjskie).

⁴¹ Zob. M. Awdalbegian, *Kilka cech gatunkowych ...*, s. 37 (przypp. 6).

⁴² Zob. M. Awdalbegian, *Kilka cech gatunkowych ...*, s. 16.

⁴³ Według Majisa Awdalbegiana tworzenie historiografii na czyjeś „zlecenie” czy „zamówienie” oznaczało, że za inicjatywą tą stała zawsze ważna figura ze świata politycznego lub duchownego, która swą osobą jakby „potwierdzała” jej wagę, zob. M. Awdalbegian, *Kilka cech gatunkowych...*, s.18

⁴⁴ Armen Ter-Stepanian zwraca uwagę, że *Żywot Masztoca* zachował się w dwóch redakcjach (obszernej i skróconej). W armenistyce przyjęło się, że Koriun jest autorem wersji obszernej, w której szczegółowo uzasadniał i usprawiedliwiał zasady pisania żywota człowieka, który jeszcze nie został kanonizowany przez Kościół ormiański i nie był męczennikiem. Zob. Մ. Տեր-Ստեփանյան [A. Ter-Stepanian], *Կորյուն [Koriun]*, [w:] *Հայ սջնադարի նշանակալի գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 20-21; M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 137-138.

życia Masztoca, którą uważa się za pierwszy zabytek historiograficzny. Koriuna zalicza się do szeregu autorów tzw. „ruchu tłumaczy”⁴⁵.

Kolejnym zabytkiem tego gatunku była *Historia* Agatangeghosa (Agatangelosa – w języku greckim imię to znaczy „dobry anioł”), pierwszy zabytek dziejopisarstwa, uznany za właściwe dzieje Armenii⁴⁶. Już w starożytności zdobyła sobie dużą popularność, powstały jej przekłady na języki obce. Klasyczna redakcja *Historii* została dokonana prawdopodobnie w drugiej połowie V wieku, to znaczy pod koniec klasycznego okresu rozwoju języka ormiańskiego⁴⁷. Agatangeghos omawia dzieje Armenii w III i IV wieku, a więc dostarcza ważne dane do odtworzenia początków chrystianizacji kraju, struktury religii pogańskiej, panteonu jej bóstw, martyrologii pierwszych ormiańskich chrześcijan⁴⁸. Bezsporna jest wartość literacka dzieła, ponieważ zawiera wiele tekstów lirycznych.

Kolejnym dziełem historycznym po Agatangeghosie była *Historia Armenii* Pawstosa Buzandacego⁴⁹. Jest to historia Armenii od pierwszej połowy IV wieku do pierwszego rozbioru kraju w 387 roku między Persję a Imperium Rzymskie, czyli „podstawowe źródło do dziejów wewnętrznego życia Armenii w IV wieku, feudalizmu, relacji między państwem, rodami książęcymi i Kościołem, postępowania polityków, życia codziennego”⁵⁰. *Historia* Buzanda jest także zabytkiem literatury liryczno-patriotycznej⁵¹.

Jeden z kolejnych uczniów Masztoca, Eghisze (Elizeusz), również uczył się za granicą, a po powrocie zaangażował się w życie literackie⁵². Jego najbardziej znany utwór to *O Wardanie i wojnie ormiańskiej*, powstały w drugiej połowie V wieku. Opisał w nim wojnę, która toczyła się między Armenią a Persją w obronie chrześcijaństwa. Eghisze był prawdopodobnie spokrewniony z książęcą rodziną Mamikonianów, był też sekretarzem wodza powstania, Wardana Mamikoniana⁵³.

⁴⁵ Koriunowi przypisuje się przekład z greckiego *Ksiąg Machabejskich*, redakcję dzieł historycznych Agatangeghosa i Pawstosa Buzanda (V wiek). Zob. Pogharian, s. 11-12.

⁴⁶ U. Տեր-Ղևոնդյան [A. Ter-Ghewondian], *Ագաթանգեղոսի [Agatangeghos], [w:] Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 26; M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 8-10.

⁴⁷ U. Տեր-Ղևոնդյան [A. Ter-Ghewondian], *Ագաթանգեղոսի [Agatangeghos]*, s. 33.

⁴⁸ W *Historii* Agatangeghosa zachował się żywot pierwszego patriarchy Armenii św. Grzegorza Oświeciciela, jego wizja, opis chrztu Armenii, historia męczeństwa św. Hrypsymy i jej towarzyszek.

⁴⁹ Dzieło to znane było już innemu historykowi z V wieku Ghazarowi Parpecemu. Wyliczając istniejące przed nim dzieła historyczne dotyczące historii Armenii, wymienił „Postosa Biuzandacego” drugiego w kolejności po Agatangeghosie, zob. U. Մարտիրոսյան [A. Martirosjan], *Փալստոս Բուզանդ [Pawstos Buzand]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze ormiańskiej kultury V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 35.

⁵⁰ U. Մարտիրոսյան [A. Martirosjan], *Փալստոս Բուզանդ [Pawstos Buzand]*, s. 38.

⁵¹ Na podstawie fragmentów *Historii* Buzanda powstało wiele nowel historycznych (np. *Samwel*, autorstwa XIX-wiecznego pisarza Raffiego, *Król Pap*, *Twierdza ormiańska*, a także *Warazdat*, autorstwa XX-wiecznego pisarza Stefana Zoriana, czy opera *Arszak II*).

⁵² Wykaz pozycji, między innymi z zakresu egzegetyki Pisma Świętego, który przypisuje się Eghiszemu, zob. Pogharian, s. 25-26.

⁵³ M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 62-63.

Za ojca historiografii ormiańskiej uważa się jednak Mowsesa (Mojżesza) Chorenacego (z Chorenu), wybitną umysłowość „ruchu tłumaczy”, wychowanka szkoły aleksandryjskiej⁵⁴. W swych *Dziejach Armenii* po raz pierwszy omówił jej historię od czasów legendarnych do jemu współczesnych. Genezę narodu ormiańskiego oparł na Piśmie Świętym, a zwłaszcza na *Księdze Rodzaju*. Jednym z potomków Noego, wywodzącym się z rodu Jafeta, miał być ojciec nacji ormiańskiej Hajk⁵⁵. Mowes pierwszy w historiografii ormiańskiej odsyłał czytelnika do źródeł swych informacji i analizował je krytycznie. Jego hasłem przewodnim było: „Nie ma historii bez chronologii”. Unikalnym fragmentem jego *Historii* jest *Lament* z powodu upadku Królestwa Armenii w pierwszej połowie V wieku (upadek dynastii Arsacydów w 428 roku i rozbiór kraju przez Persję i Rzym). „Przyswoiwszy sobie dziedzictwo autorów antycznych, zachowując w stosunku do nich dystans wyróżniający się nowym, chrześcijańskim światopoglądem. Mowes Chorenacy połączył ideowo-estetyczne wartości dwóch przeciwnych światów i stworzył nową jakość historiograficzną, to znaczy historię narodu ormiańskiego [...]”⁵⁶. Obok Biblii, *Dzieje Armenii* Mowsesa Chorenacego służyły za podręcznik w dawnych szkołach ormiańskich. Prawie wszyscy późniejsi dziejopisarze korzystali z jego fundamentalnego dzieła, choć żaden z nich nawet nie spróbował sięgnąć tak dalece wstecz w przeszłość Armenii. Mowes Chorenacy pozostawił po sobie także przekłady z zakresu filozofii, gramatyki, retoryki, a także inne dzieła autorskie, hymny kanoniczne⁵⁷.

Ghazar (Łazarz) Parpecy (z Parpi) to kolejny historyk szlchetnego urodzenia, związany z rodziną Mamikonianów⁵⁸. Po studiach zagranicznych i powrocie do ojczyzny został otoczony opieką przez swego przyjaciela z dzieciństwa, księcia Wahana Mamikoniana, jednego z władców ziem ormiańskich znajdujących się pod zaborem perskim. Został mianowany przełożonym katedry w Eczmiadzynie, ufundowanej przez księcia Mamikoniana i zbudowanej z kamienia. Zawiść nieprzyjaciół zmusiła go do opuszczenia kraju. Z zagranicy napisał *List do Wahana Mamikoniana*. Po odczytaniu książki poprosił go o powrót do ojczyzny i polecił mu napisać *Historię Armenii*. Stanowi ona kontynuację dziejów (387-485) opisanych przez Agatangeghosa i Pawstosa Buzanda. Ghazar Parpecy kontynuował tradycje pierwszych dziejopisów ormiańskich. Pewne fragmenty jego dzieła uważa się za najpiękniejsze zabytki ormiańskiej literatury pięknej. *Historia* Ghazara Parpecego to ważne źródłowe historyczne i ma także duże znaczenie dla historii Gruzinów i Albanów kaukaskich. Jego twórczość kończy okres klasyczny

⁵⁴ Չ. Սարգսյան [G. Sargsjan], *Մովսես Խորենացի [Mowes Chorenacy] [w:] Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze ormiańskiej kultury V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 70-86.

⁵⁵ W związku z tym w literaturze ormiańskiej jako odpowiednik nazwy narodu ormiańskiego występują terminy: naród [potomków] Torgoma (Togarma), naród [potomków] Jafeta czy też naród [potomków] Arama.

⁵⁶ M. Awdalbegian, *Kilka cech gatunkowych...*, s. 13.

⁵⁷ Do zabytków literatury przekładowej zalicza się między innymi *Progymnasmata* Aftoniusza z Antiochii. Wykaz dzieł zob. Pogharian, s. 39-41; M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 155-158.

⁵⁸ M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 144-145.

historiografii ormiańskiej. Jednocześnie wyznacza kres używania w mowie klasycznego języka, zwanego grabarem.

W końcu V wieku w dziejach literatury ormiańskiej język grecki zdominował język syryjski, a jednocześnie rozpoczął się drugi etap w ruchu tłumaczeń, który znany jest jako „szkoła hellenofilska” (*hunaban dyproc*). Przedstawiciele tego ruchu wychowywali się w greckich ośrodkach kultury i nauki, przyczyniając się do hellenizacji (*hunabanutjun*) języka ormiańskiego⁵⁹. Ruch ten spowodował ważne zmiany. W omawianym okresie „dzieła religijne ustąpiły miejsca dziełom intelektualnym, [...] co wiązało się z nowymi potrzebami społecznymi, czyli chęcią przyswojenie sobie osiągnięć antycznej filozofii i nauki”⁶⁰. „Szkoła hellenofilska” skoncentrowała się na tłumaczeniach z dziedziny tak zwanych „nauk zewnętrznych”. Tak w tradycji ormiańskiej nazywano dyscypliny znajdujące się poza Biblią czy literaturą religijną, np. gramatykę, filozofię, retorykę, naukę o kalendarzu itd.⁶¹. Ruch hellenofilski spowodował bujny rozkwit nauk ścisłych i przyrodniczych, ponieważ jego uczestnicy przyczynili się nie tylko do tłumaczeń chrześcijańskich wytworów myśli greckiej, lecz także innych osiągnięć myśli antycznej. Wśród reprezentantów tego prądu w VII wieku można wymienić najwybitniejszego przedstawiciela myśli filozoficznej, Dawita Anhaghta (Niezwycięzonego), a także ojca nauk przyrodniczych Ananię (Ananiasza) Szirakacego. Powstały ormiańskie przekłady dzieł antycznych z zakresu teologii, filozofii, retoryki, gramatyki⁶². Obok niektórych przekładów pojawiły się komentarze (szczególnie przy tłumaczeniach z zakresu filozofii czy gramatyki), które w literaturze ormiańskiej traktowane są jako dzieła odrębne.

Do oryginalnej literatury ormiańskiej zalicza się zabytki muzyki sakralnej, które powstały już w V wieku. Na początku używano przetłumaczonych z języka greckiego błogosławieństw. Jednak wkrótce powstała narodowa muzyka sakralna⁶³. Wśród pierwszych jej autorów byli Masztoc i katolikos Sahak. Później ich miejsce zajęli inni

⁵⁹ W tym okresie powstała ormiańska terminologia religijna, filozoficzna, gramatyczna. Dla stworzenia fachowej terminologii w języku ormiańskim hellenofile korzystali z języka greckiego przy tworzeniu sufiksów czy prefiksów. Zob. G. Muradyan, *The hellenizing school*, w: *Armenian philology in the Modern Era: from manuscript to digital text*, edited by V. Calzolari with the collaboration of M. E. Stone, Leiden-Boston 2014, s. 321-348 (tam obszerna bibliografia przedmiotu).

⁶⁰ Ter-Petrosjan, s. 12.

⁶¹ Հ. Անասյան [H. Anasjan], *Հայկական մատենագիտություն Ե-ԺԸ դդ.* [*Ormiańska bibliografia, V-XVIII w.*], t. I, s. XII-XIII.

⁶² Do najważniejszych zabytków ormiańskiej literatury przekładowej powstałej w kręgu „szkoły hellenofilskiej” należy *Gramatyka* Dionizego Traka. Pod względem chronologicznym była ona najstarszym produktem tej szkoły. Prócz tego należy wspomnieć utwory retoryczne Teona z Aleksandrii, *Progymnasmata* Aftoniusza, Komentarze do *Kategorii* Arystotelesa, autorstwa Porfiriusza, różne traktaty Arystotelesa i Platona, dzieła Grzegorza z Nyssy, Nemezjusza z Emezy, Filona z Aleksandrii. Najpóźniejszym zabytkiem literatury przekładowej tej szkoły to *Corpus Areopagiticum* Ps-Dionizego Areopagity (pierwsza dekada VIII wieku).

⁶³ Zob. Ա. Աբգարյան [A. Abgarian], *Հիմնդրական ժանրը* [*Gatunek hymniczny*], [w:] *Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր* [*Gatunki ormiańskiej dawnej literatury*], Երևան [Erywań] 1984, s. 93-126.

wybitni działacze kultury. Muzyka sakralna spowodowała rozwój poezji ormiańskiej⁶⁴. Zachowało się około 2400 hymnów kanonicznych i niekanonicznych. O ile na początku kształtowania się ormiańskiej muzyki religijnej (wieki V-VII) za temat służyły wątki biblijne, to w drugim okresie (wieki VII-XI, zwłaszcza od VII wieku) pojawiła się tematyka narodowa i świecka. Repertuar tematyczny poszerzył się o wątki o charakterze religijnym, patriotycznym, politycznym czy narodowowyzwoleńczym. Ich kanwą były przekazy historiografii ormiańskiej, a historyczne realia odzwierciedlały się w muzyce sakralnej⁶⁵. To właśnie w VII wieku powstało arcydzieło ormiańskiej poezji sakralnej, hymn kanoniczny *Osoby poświęcone* (*Andzink nywirjalk*) autorstwa słynnego hymnopisarza, katolikos Komitasa⁶⁶. Motyw hymnu poświęconego św. Hrypsymie i jej towarzyszkom męczenniczkom zaczerpnięty został z *Historii* Agatangeghosa⁶⁷. Jest to najwcześniejszy w literaturze ormiańskiej wiersz napisany w formie akrostychu⁶⁸ - każda strofa zaczyna się od kolejnej litery złożonego z trzydziestu sześciu liter alfabetu ormiańskiego.

W wiekach VI-VIII nastąpił rozwój religijnej literatury polemicznej. Tłumaczono lub tworzone dzieła, które miały na celu umocnienie pozycji dogmatycznych Kościoła ormiańskiego i obronę jego niezależności wobec pretensji Bizancjum.

W VII wieku, po pewnej przerwie, odrodziła się historiografia ormiańska. Przetrwały w niej wzory zapoczątkowane jeszcze w V wieku. W *Historii kraju Aghwank* (Albania kaukaska) Mowes Kaghankatwacy szczegółowo uwzględnił dzieje wschodnich prowincji ormiańskich (*hajoc arewelic koghmanc*) historycznej Armenii (Utik i Arcach)⁶⁹. Dzieło to jest ważnym źródłem do historii Chazarów, Hunów, Arabów, Bizancjum i Persji⁷⁰. Właśnie w *Historii* Mowsesa zachował się najwcześniejszy wiersz o tematyce świeckiej (2 poł. VII wieku). Jest to elegia Dawtaka Kertogha⁷¹, *Lament nad śmiercią*

⁶⁴ Չ. Հակոբյան [G. Hakobian], *Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ (V-XV դդ.)* [*Gatunek szarakanów w ormiańskiej literaturze średniowiecznej (V-XV w.)*], Երևան [Erywań] 1980, s. 32.

⁶⁵ W VII wieku pojawiły się hymny kanoniczne poświęcone tematyce św. Krzyża. Hymny na ten temat pisał katolikos Sahak Dzoraporecy (667-703), który jest także autorem hymnu na cześć św. Eczmiadzyna, wykorzystującego motyw zaczerpnięty z Agatangeghosa (wizja Grzegorza Oświeciciela).

⁶⁶ M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 129-130.

⁶⁷ Wyjątkowość tego zabytku literatury ormiańskiej polega na tym, że przedtem w muzyce religijnej jedyną kobietą, jaka się w niej pojawiała, była Matka Boska. Zob. G. Hakobian, *Gatunek szarakanów...*, s. 114.

⁶⁸ Hymny ułożone według kolejności liter alfabetu ormiańskiego zaczęto nazywać potem andzink (zob. Ստ. Սալախյան [St. Malchasjanc], *Հայերէն Բացարձակ Բառարան* [*Ormiański słownik etymologiczny*], հասար [tom] 1, Երևան 1944, s. 145). Od momentu pojawienia się do XVIII wieku w literaturze ormiańskiej zaroilo się od akrostychów. Ukrywano w nich imiona autorów czy imiona osób, którym wiersz był dedykowany, pojawiały się nawet całe zdania.

⁶⁹ M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 156-157.

⁷⁰ W *Historii* tej zachowała się interesująca informacja o 3-tysięcznej drużynie Rusów (ruzik), którzy pojawili się w stolicy Aghwanku, Partawie, zob. Վ. Առաքելյան [W. Arakelian], *Սուրբ Մովսէս Կաղանկատուցի* [*Mowes Kaghankatwacy*], [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարերը* [*Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.*], Երևան [Erywań] 1976, s. 140.

⁷¹ Lament Dawtaka Kertogha i osoba katolikos Komitasa zapoczątkowały nowy styl w poezji ormiańskiej (wiersz w formie akrostychu, tematy zaczerpnięte z historiografii ormiańskiej).

wielkiego księcia *Dżawanszira*, ułożona w formie akrostychu. *Historia* była w kolejnych stuleciach uzupełniana o nowe wątki, kontynuowana i przeredagowywana⁷². W końcu X wieku *Historia* jej kontynuatorem był Mowses Daszchurancy.

Najwybitniejszym historykiem VII wieku był Sebeos, który kontynuował pracę Ghazara Parpecego (590-661). *Historia* Sebeosa zawiera materiały archiwalne i listy. Z tego powodu ma znaczenie nie tylko dla dziejów Armenii, ale także dla historii powszechnej VII wieku. „Są to etapy bezpłodności historiografii bizantyńskiej i syryjskiej, dziejopisarstwo perskie przeżywa agonię, zaś arabska miała powstać znacznie później, dwa stulecia potem”⁷³. W takim kontekście widać nieocenioną wartość *Historii* Sebeosa.

Historyk Howhan Mamikonian, biskup Taronu w Armenii zachodniej, napisał *Historię* swej prowincji z książęcym domem Mamikonianów, dziedziców tych ziem, w tle⁷⁴. Jedynym zabytkiem dziejopisarstwa Armenii w VIII wieku była *Historia* jereca Ghewonda. Ponieważ był świadkiem doniosłych wydarzeń tego stulecia, jego praca stanowi wyjątkowe źródło do historii Armenii w czasie panowania arabskiego. Opisuje powstania antyarabskie, wczesną historię kalifatu i pierwszy okres rozwoju nowej religii - islamu, a także wojny arabsko-bizantyńskie. W *Historii* Ghewonda znajdują się materiały archiwalne, między innymi tłumaczona z greckiego korespondencja między kalifem i cesarzem bizantyńskim. Ghewond jako pierwszy dziejopisarz ormiański stosował ormiańską rachubę czasu⁷⁵.

W porównywaniu do poprzedniego stulecia wiek VIII wydał jedynie kilku wybitnych autorów hymnów kanonicznych, wśród których znaleźli się przywódcy Kościoła ormiańskiego. Z imieniem teologa i filozofa, katolikosa Howhana Odznecego (Jana z Odzunu), wiąże się powstanie *Księgi kanonów* Kościoła ormiańskiego (*Kanonagirk hajoc*). Oprócz niego należy wspomnieć wybitnego przedstawiciela „szkoły hellenofilskiej”, teologa i gramatyka Stepanosa (Stefana) Sjunecego. Wśród autorów hymnów kanonicznych VIII wieku znajdujemy też dwie kobiety. Córce księcia prowincji Goghtyn, Chosrowiducht, przypisuje się autorstwo hymnu kanonicznego poświęconego

⁷² Arakelian podaje, że nawet pod koniec XII wieku podejmowano próby kontynuowania *Historii*. Z tego rodzaju inicjatywą wystąpił Mechitar Gosz, proponując jej uzupełnienie. Prawdopodobnie propozycja znalazła wykonawców, skoro w licznych rękopisach znalazły się kontynuacje historii tych stron historycznej Armenii, między innymi spisy katolikosów i biskupów wschodnich prowincji. Zob. Վ. Առաքելյան [W. Arakelian], *Մովսես Կաղանկատվացի [Mowses Kaghankatwacy], [w:] Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 140.

⁷³ Ա. Տեր-Ղեւնդյան [A. Ter-Ghewondian], *Սեբեոս [Sebeos], [w:] Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 131; M. Starowieyski, *Słownik*, kol. 199-200.

⁷⁴ Pod tym samym tytułem zachowały się dwie prace. Autorem jednej z nich był rzekomo Zenob Głak, w rzeczywistości, syryjski sekretarz Grzegorza Oświeciciela. Możliwe, że Howhan Mamikonian, chcąc dodać powagi swej historii, podał go jako jej autora.

⁷⁵ Ormiańska historiografia tego czasu podawała chronologię według panowania władców ormiańskich lub nieormiańskich. Zob. Ա. Տեր-Ղեւնդյան [A. Ter-Ghewondian], *Ղեւնդ [Ghewond], [w:] Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 147-148.

męczeństwu jej brata, księcia Wahana z Goghtyn, zaś „ormiańska Hypatia”, Sahakducht, córka awakereca katolikosatu w Dywinie, siostra wyżej wymienionego Stepanosa Sjunecego, była pierwszą kobietą muzykiem i nauczycielką muzyki⁷⁶. Wieki VIII-XI uważa się za schyłkowe w dziejach ormiańskiej literatury przekładowej⁷⁷.

Po przejściowym upadku w IX wieku, który dotknął także inne gatunki literackie, historiografia ormiańska odnowiła się w X i XI wieku. W wiekach X-XI widoczne jest w literaturze ormiańskiej zjawisko zastępowania prozy wierszem. W formie wierszowanej powstało wiele gatunków literackich, jak np. pouczenia, panegiryki, martyrologia, kazania, listy, kolofony, lamenty, a nawet dzieła historyczne. Tendencja ta w niektórych gatunkach literackich przetrwała w literaturze XVII wieku. Powstały też nowe gatunki literackie, a wśród nich hajren⁷⁸, kafa⁷⁹, haneluk⁸⁰.

Na dziejopisarstwo XI-XV wieku wywarło wpływ istnienie scentralizowanej państwowości stworzonej przez ród Bagratydów (Bagratuni), która objęła zwierzchność nad lokalnymi księstwami i królestwami. Jedna grupa kronikarzy popierała ideę silnej i scentralizowanej władzy państwowej, natomiast druga uzasadniała istnienie lokalnych monarchii. Trzeci kierunek historiograficzny, zwany uniwersalnym lub powszechnym, przedstawiał dzieje Armenii na tle historii powszechnej od czasów legendarnych początków ludzkości.

Przedstawicielem pierwszego z tych kierunków w dziejopisarstwie połowy IX i pierwszej ćwierci X wieku był katolikos Howhannes (Jan) Draschanakertcy. Za najcenniejsze uważa się ostatnie rozdziały jego *Historii*. Jest to podstawowe źródło do dziejów państwowości ormiańskiej wskrzeszonej przez dynastię Bagratuni oraz do stosunków z kalifatem arabskim i Bizancjum. Dzieje Armenii w XI wieku, to podbój jej terytorium przez Bizancjum i najazdy Turków seldżuckich. Nieszczęścia te opisane zostały

⁷⁶ Sahakducht pisała nie tylko słowa, lecz także komponowała muzykę do hymnów. Rozwijając manierę akrostychiczną w literaturze ormiańskiej, skomponowała hymn poświęcony Matce Boskiej. Przez połączenie liter podała jej imię. Hakobian przypuszcza, że Sahakducht była w rzeczywistości autorką hymnu kanonicznego o męczeństwie księcia Wahana, zob. G. Hakobian, *Gatunek szarakanów...*, s. 168-171.

⁷⁷ Pod koniec X wieku pojawiły się ormiańskie przekłady opowieści z *Księgi tysiąca i jednej nocy*, co było skutkiem 300-letniego panowania arabskiego w Armenii. Nieliczne tłumaczenia zabytków literatury obcej od IX do X wiek omawia L. Ter-Petrosjan, s.14.

⁷⁸ Jest to gatunek ludowej poezji rymowanej, mocno związany z folklorem, który wykształcił się w XII wieku. Dominowały w nim dwa tematy: miłość i uchodźstwo. Gatunek ten uprawiali liczni przedstawiciele poezji ormiańskiej do XVII wieku. U. Մնացականյան [A. Mnacakanian], *Հայրենիք [Hajreny]*, Երևան [Erywań] 1995.

⁷⁹ Jest to popularny gatunek liryki X-XVI wieku. Upowszechnił się w Armenii w związku z sekularyzacją literatury ormiańskiej. Zob. Հ. Միմնյան [H. Simonian], *Հայ միջնադարյան կաֆաներ (X-XVI դդ.) [Ormiańskie średniowieczne kafy (X-XVI w.)]*, Երևան [Erywań] 1975.

⁸⁰ U. Բ. Հարությունյան [S. B. Harutiunian], *Հայ ժողովրդական հանելուկներ [Ormiańskie zagadki ludowe]*(ուսումնասիրություն/ studia), Երևան [Erywań] 1960.

przez Arystakesa (Arystarcha) Łastiwertcego w jego *Historii*⁸¹. Autor dołączył do niej pamiątkową zapiskę, zwaną *Hiszatakaranem* (kolofon).

Drugi kierunek reprezentowali dziejopisarze na ogół wywodzący się z lokalnych królestw. Na przykład Towma (Tomasz) Arcruni napisał *Historię domu Arcruni*, poświęconą dziejom prowincji Waspurakan, której władcami byli przedstawiciele możnego rodu Arcrunich⁸². Jego dzieło kontynuował Anonim Arcruni.

Przedstawicielem trzeciego kierunku był Stepanos Taronacy, zwany Asoghikiem⁸³, autor *Historii uniwersalnej*, napisanej na początku XI wieku. Relacjonował w niej wydarzenia historyczne, jakie zdarzyły się do czasów pierwszego millenium. Możliwe, że w ten sposób usiłował podsumować dzieje ludzkości.

Cechą charakterystyczną dziejopisarstwa ormiańskiego drugiej połowy X wieku było oderwanie się historii od literatury pięknej. Przedstawiane były tylko same fakty historyczne. Najlepiej zjawisko to było widoczne u biskupa Sebastii, Uchtanesa. Jego *Historia* to przeważnie kompilacja prac wcześniejszych historyków, uzupełniona przez dokumentację i korespondencję między władzami świeckimi i duchownymi Armenii i Gruzji, rzucającymi światło na historię oddzielenia się Kościoła gruzińskiego od ormiańskiego w VII wieku. W dziejopisarstwie tego czasu wyróżnia się *Historia* Anonimowego Narratora⁸⁴, który żył w X wieku. Jej wartość naukową zwiększa przedstawianie wątków życia społecznego. *Historia* jest jednym z niezwykłych zabytków średniowiecznej prozy ormiańskiej pisanej w języku potocznym, co wywołało ostrą krytykę u współczesnych mu historyków.

Od XI wieku w literaturze ormiańskiej pojawiły się nowe gatunki historiograficzne. W miejsce narracji klasycznej weszły kroniki⁸⁵, które często były

⁸¹ Վ. Յուզբաշյան [K. Juzbaszjan], *Արիստակես Լաստիվերցի [Arystakes Łastiwertcy] [w:] Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 224-234.

⁸² W 908 roku prowincja Waspurakan ogłosiła niezależność od królestwa Bagratunich, co zostało uznane przez kalifata. Książę Gagik Arcruni został królem Waspurakanu.

⁸³ Przydomek ten wskazuje na to, że komponował i śpiewał pieśni kościelne.

⁸⁴ Szapuh Bagratuni, ormiański historyk IX -X stulecia, należał do książęcej rodziny Bagratuni. Jego *Historia* niestety się nie zachowała. W 1921 roku została opublikowana historia Anonimowego Narratora z X wieku, błędnie przypisana Szapuhowi Bagratuniemu (Գ. Տեր Մկրտչյան [G. Ter-Mykyrtczjan], Մեսրոպ եպիսկոպոս [Biskup Mesrop], *Պատմութիւն Շապոհի Բագրատունւոյ [Historia Szapuha Bagratuniego]*, Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1921). Wątpliwość co do tego wyraził Tawos Awdalbegian (Թ. Ավդալբեգյան [T. Awtalbegian], *Հայագիտական հետազոտություններ [Badania armenistyczne]*, Երևան [Erywań] 1969, s. 178-192. Անանուն գրուցադիր՝ կարծեցեալ Շապոհի Բագրատունի, Պատմութիւն [Anonimowy Narrator uważany za Szapuha Bagratuniego] *Թարգմանութիւնը, ստաշտարանը և ծանօթագրութիւնները Վարազ Առաքելեանի [tłumaczenie, prolog, oraz komentarze Waraga Arakeliana]*, Երևան [Erywań] 2011.

⁸⁵ Na początku lat 50. XX wieku ukazały się dwa tomy tak zwanych *Małych kronik* z okresu od XIII do XVIII wieku. Mają one dużą wartość historyczną, nie tylko dla historii czy kultury Armenii, lecz także zawierają liczne wątki nieormiańskie. Zob. *Մանր ծանանակագրություններ. XIII-XVIII դդ. [Małe kroniki, XIII-XVIII w.]*, հտ. I [t. I], կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան [opracował W. A. Hakobian], Երևան [Erywań] 1951, հտ. II [t. II], Երևան [Erywań] 1956; por. też R. W. Thomson, *A bibliography*, s. 105.

kompilacjami poprzednich dzieł historycznych, uwzględniającymi tylko dokładniej wydarzenia współczesne ich autorom. Od XIII wieku pojawiły się tak zwane małe kroniki, które często zbliżały się do roczników. Z czasem autorzy kronik zaczęli koncentrować się na wydarzeniach lokalnych. W kronikach, które powstawały w diasporze, wzmianki dotyczą wydarzeń w tych właśnie krajach⁸⁶. Choć kroniki obejmowały rozleglejsze okresy historyczne niż klasyczne pomniki dziejopisarstwa ormiańskiego, to jednak znacznie więcej miejsca zajmowały w nich wydarzenia współczesne kronikarzowi. Do wybitnych kronikarzy ormiańskich należeli: Hakob (Jakub) Sanahnecy (XI wiek), Mateos (Mateusz) Urhajecy (II połowa XI / II połowa XII wieku)⁸⁷, Grigor Jerec (XII wiek), Samwel (Samuel) Anecy (XII wiek)⁸⁸, Mechitar Anecy (przełom XII i XIII wieku)⁸⁹.

W wiekach X i XI powstały liczne kodeksy liturgiczne Kościoła ormiańskiego (tonapatczar, tonamak, czasoc, hajsmaurk, haranc wark, szaraknoc, gandzaran). Zawarte w nich utwory zaliczane są do różnych gatunków literatury pięknej. Rozwój ormiańskiej poezji w X wieku wiąże się z dorobkiem literackim Grigora Narekacego (Grzegorza z Nareku)⁹⁰, przedstawiciela wczesnego renesansu ormiańskiej literatury tego wieku. Do arcydzieł jego pióra należy poetycka *Księga śpiewów żałobliwych*, zwana pospolicie *Narek*, zaliczana do skarbnicy literatury światowej. Jednym z najwybitniejszych wardapetów Kościoła ormiańskiego w połowie XI wieku był Howhannes Sarkawag (Diakon)⁹¹, przełożony szkoły filozoficznej w Ani, awakerec katedralny, autor dzieł z zakresu humanistyki i nauk przyrodniczych. W tym samym stuleciu działał Grigor Magistros⁹², intelektualista o wielkiej wiedzy encyklopedycznej, jedyny ormiański filozof świecki w średniowieczu. Jako znawca literatury antycznej, poprzez liczne przekłady przyczynił się do jej upowszechniania w środowisku uczonych ormiańskich (m.in. *Elementów* Euklidesa). Rymowany poemat *Do Manucy* (napisany w 1016 wierszach, stąd zwany też *Tysiącwierszem*), powstał w drugiej połowie XI wieku. W ormiańskiej literaturze uważa się go za jeden z pierwszych przykładów poezji epistolarnej⁹³.

⁸⁶ Podobną tendencję zauważamy też w kronikach, które powstały w diasporze ormiańskiej Królestwa Polskiego. Por. rozdział *Gatunki*.

⁸⁷ Հր. Բարթիկյան [Hr. Bartikian], *Մատթևու Ունիւյեղի [Mateos Urhajecy]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 246-255.

⁸⁸ Kiparian, s. 472; wykaz bibliograficzny, s. 483-484.

⁸⁹ Kiparian, s. 473; wykaz bibliograficzny, s. 484.

⁹⁰ Wiele prac na temat Grigora Narekacego (w polskiej literaturze znanego jako Grzegorz z Nareku) napisał obecny dyrektor Matenadaranu, Hraczja Tamrazjan. Zob. Հ. Թամրազյան [H. Tamrazjan], *Գրիգոր Նարեկացիի և նարեկյան դպրոցը [Grigor Narekacy i jego szkoła]*, Երևան [Erywań] 2014. Warto wspomnieć, że w lutym 2015 roku podczas sesji plenarnej Kongregacji do Spraw Kanonizacyjnych, Grzegorz z Nareku został ogłoszony doktorem Kościoła powszechnego.

⁹¹ Kiparian, s. 419-428.

⁹² Գ. Մուրադյան [G. Muradian], *Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը [Bibliografia Grzegorza Magistrosa]*, B 20, 2014, s. 5-44.

⁹³ Jest to skrócone, rymowane Pismo Święte, które powstało na potrzeby polemiki teologicznej chrześcijaństwa i islamu, jaka toczyła się w Konstantynopolu między autorem a posłem arabskim, Emirem Manucze.

Twórczość Grigora Narekacego i Grigora Magistrosa stała się solidnym fundamentem, na którym w XII wieku rozwinęła się poezja katolikos Nersesa IV z Klaju⁹⁴, znanego też z przydomkiem Sznorhali (tzn. Utalentowany lub dosłownie: Pełen Łaski). Z jego imieniem wiąże się ugruntowanie pozycji poezji rymowanej. Był znakomitym przedstawicielem „srebrnego wieku” literatury ormiańskiej, który rozwinął się w czasach istnienia Królestwa Armenii w Cylicji nad Morzem Śródziemnym. W poszczególnych gatunkach literackich zagościły wtedy szeroko wątki świeckie, które pojawiły się jeszcze w X wieku. Do literatury w coraz większym stopniu wchodził pospolity aszcharabar, przy czym klasyczny grabar pozostawał nadal językiem liturgii i literatury teologicznej. W procesie tym brało udział także duchowieństwo, w tym dostojnicy Kościoła ormiańskiego. Przedstawicielem tego nurtu literackiego był właśnie katolikos Nerses Sznorhali, który pozostawił po sobie bogaty dorobek literacki prozą i wierszem, w tym utwory o charakterze świeckim, pieśni narodowe, patriotyczne, opowieści rozrywkowe⁹⁵. W formie wierszowanej ułożył *Historię Armenii (Wipasanutjun)*, *Lament po upadku Edessy*, w którym opisał okrucieństwo Turków podczas zdobycia miasta w 1144 roku, a także dzieła teologiczne: *Słowo wiary*, *Jezus, Syn jedyny Ojca*, *O niebie i jego ozdobach* (ostatnie dzieło poświęcone ciałom niebieskim)⁹⁶. Rozkwit hymnów kanonicznych, jaki nastąpił w XII wieku, również wiąże się z imieniem Nersesa Sznorhalego⁹⁷. Napisano o nim, że „wykorzystując istniejące przed nim szarakany, doprowadził je do doskonałości, jednak następujący po nim autorzy, naśladowując go, nie mogli dorównać jego poziomowi, on zaś pozostał niedościgniony wśród hymnografów ormiańskich”⁹⁸. Wpływy świeckie w szarakanach odtąd wzrastały, by przerodzić się następnie w poezję świecką. Szarakany przestały się rozwijać w XVI wieku.

Przedstawicielami „wieku srebrnego”, którzy tworzyli poezję w nurcie zapoczątkowanym przez Nersesa Utalentowanego, byli katolikosi Grigor IV Tgha⁹⁹, Nerses Lambronacy (m.in. autor poematu o życiu Nersesa Sznorhalego), czy Grigor Skewracy (zwany także Lambronacy). W intelektualnym prądzie tego okresu działali wardapeci: Sargis (Sergiusz) Kund (komentarz do ewangelii św. Łukasza i św. Jana)¹⁰⁰, Sargis Sznorhali

⁹⁴ Polskie przekłady wybranych utworów Nersesa Sznorhalego zob. Nerses Sznorhali, *Jezus, Syn jedyny Ojca*, wstęp i opracowanie M. Starowieyski, Kraków 1998.

⁹⁵ Do gatunków literatury wierszowanej należy zaliczyć zbiór około 300 haneluków, zob. Գ. Հւլոյնքաւի [G. Hakobian], *Ներսէս Տնորհալի [Nerses Sznorhali]*, Երևան [Erywań] 1968, s. 9.

⁹⁶ Pracę tę Nerses zadedykował swemu przyjacielowi, słynnemu lekarzowi Mechitarowi Heracemu, ojcu ormiańskiej medycyny. Dowiadujemy się o tym w ostatniej części poematu. Inicjały liter odpowiednich wierszy tworzą zdanie o następującej treści: „Mechitarze-lekarzu, przyjmij to słowo [tu: wiersz] od Nersesa”.

⁹⁷ Słowo szarakan na oznaczenie hymnu kanonicznego po raz pierwszy pojawia się w XII wieku w poezji Nersesa, zob. G. Hakobian, *Gatunek szarakanów...*, s. 49.

⁹⁸ G. Hakobian, *Gatunek szarakanów...*, s. 245.

⁹⁹ R. W. Thomson, *A bibliography...* (Grigor IV, Tłay), s. 136. Poemat *Lament po zdobyciu Jerozolimy* (powstał w 1198 roku, w 3000 wierszach) został skomponowany na wzór *Lamentu po upadku Edessy*, zaś *Jezus Chrystus Syn*, a także *Logos* wykazuje podobieństwa z dziełem *Jezus Syn jedyny Ojca* autorstwa Nersesa Sznorhalego.

¹⁰⁰ Pogharian, s.243-244.

(komentarz do *Listów Apostolskich*)¹⁰¹, Ignatios Sewleryncy (komentarz do ewangelii św. Łukasza)¹⁰², Dawit Kobajrecy (komentarz do *Księgi Hioba* i *Księgi Izajasza*)¹⁰³, Barsegh (Bazyli) Maszkeworcy (komentarz do ewangelii św. Marka)¹⁰⁴. Uważa się ich za przedstawicieli ormiańskiej szkoły egzegetycznej „srebrnego wieku”. Literatura egzegetyczna XIII wieku wzbogaciła się o nowe pozycje dzięki Howhannesowi Arghishecemu (Komentarz do Mszy św.) i Georgowi Skewracemu (Komentarz *Księgi Izajasza*, krótki komentarz do *Dziejów Apostolskich*). W ormiańskiej literaturze średniowiecznej szczególne znaczenie ma szereg opracowań Geoga Skewracego poświęconych „sztuce kopiowania”. Znajdują się tam reguły dotyczące dzielenia wyrazów, ortografii, interpunkcji, czy wymowy ówczesnego języka ormiańskiego. Przypisuje się mu także redakcję szaraknoca pod nazwą „Chylkcy”¹⁰⁵. Nie mniej unikatowym zjawiskiem stały się komentarze do choranów, czyli tablic kanonów. Autorstwo tego rodzaju komentarzy przypisuje się Stepanosowi Sjunecemu, Nersesowi Sznorhalemu, Wanakanowi Wardapetowi, Grigorowi Tatewacemu¹⁰⁶.

W XII wieku żył jeden z najwybitniejszych przedstawicieli myśli prawniczej Armenii, Mechitar Gosz¹⁰⁷, który pozostawił po sobie bogatą spuściznę literacką. Jego *Datastanagirk* (1184), składający się z części świeckiej i kościelnej, był w użyciu nie tylko w Armenii, ale też w diasporze ormiańskiej, w tym także w Królestwie Polskim (z uwzględnieniem przepisów prawa lokalnego). W tym okresie nowe dla piśmiennictwa ormiańskiego gatunki prozy, oddzielając się od historiografii, rozwinęły się szczególnie w postaciach żywotów świętych, martyrologii, opowiadań i bajek (*arak*)¹⁰⁸. Te ostatnie uprawiał zwłaszcza Mechitar Gosz, a kontynuował Wardan Ajgekcy (zwany także Maratacy, Kilikeycy) na przełomie XII/XIII wieku¹⁰⁹.

Historiografia połowy XIII wieku była bardzo bogata. Jeden z najwybitniejszych wardapetów, Wanakan, uczeń Mechitara Gosza, napisał między innymi *Historię Armenii* (od czasów najdawniejszych do współczesnych autorowi), która niestety się nie zachowała. Wiedzę o nim czerpiemy z przekazów jego uczniów, również wybitnych

¹⁰¹ Tamże, s. 228-230.

¹⁰² Tamże, s. 221-222.

¹⁰³ Tamże, s. 265-268.

¹⁰⁴ Tamże, s. 377-378.

¹⁰⁵ Nazwa „Chylkcy” pochodzi od imienia Grigora Chula, wybitnego znawcy ormiańskiej muzyki sakralnej, działającego w Sis (Cylicja) w XIII wieku. Zredagowany przez niego szaraknoc nazywał się „Chylkcy” albo „właściwy cylicyjski”. Według legendy, by nie słuchać świeckiej muzyki, woskiem zakleił sobie uszy, stąd otrzymał przydomek – „chul”, co po ormiańsku oznacza głuchy.

¹⁰⁶ *Խորանների մեկնություններ [Komentarze do tablic kanonów]* Աշխատասիրեց՝ Վիգեն Ղազարյան [opracował Wigen Ghazarian], Երևան [Erywań] 1995.

¹⁰⁷ Էմ. Պիվազյան [Em. Piwazjan], *Մխիթար Գոշ [Mechitar Gosz]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարերը [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 278-294.

¹⁰⁸ R. W. Thomson, *A Bibliography... Fables*, s. 253; M. Abeghian, *Dzieła*, t. IV, Erywań 1970, s. 171-228.

¹⁰⁹ Էմ. Պիվազյան [Em. Piwazjan], *Վարդան Այգեկցի [Wardan Ajgekcy]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարերը [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 278-294.

działaczy Kościoła ormiańskiego, dziejopisarza Kirakosa Gandzakecy i Wardana Arewelcy¹¹⁰. *Historia Armenii* Kirakosa Gandzakecego opowiada dzieje od IV do lat 60. XIII wieku. Stanowi ważne źródło do historii królestwa Armenii w Cylicji i jego relacji z Mongołami. Dzieło historyczne jego towarzysza szkolnego, Wardana Arewelcego¹¹¹ (zwanego także Gandzakecy, Kilikey, Wielkim), było kolejną próbą opisanie historii powszechnej od czasów legendarnych do 1267 roku. Kolejnym słynnym uczniem Wanakana Wardapeta był Grigor Akanecy, autor *Historii narodu łuczników*¹¹² opisującej wydarzenia od 1220 do 1273 roku. Chociaż wszystkie kryteria pozwalają zaliczyć do historiografii lokalnej *Historię prowincji Sisakan*, autorstwa metropolity prowincji Sjunik, Stepanosa Orbeliana, to jednak autor ten znacznie przekroczył ramy dziejów tego niezależnego księstwa ormiańskiego. W jego *Historii*, bogatej w cenne archiwalia, odnajdujemy interesujące szczegóły na temat związków ormiańskich domów książęcych w Imperium Mongolskim. Przedstawicielami dziejopisarstwa Królestwa Armenii w Cylicji byli: Symbat Sparapet (XIII wiek)¹¹³, autor *Kroniki* i Hetum Patmicz (Dziejopis)¹¹⁴ (XIII wiek, 1 poł. XIV wieku).

Według klasyfikacji Ter-Petrosjana, na XII-XIII wiek przypada trzeci etap rozwojowy literatury przekładowej. Były to tłumaczenia powstałe w Królestwie Armenii cylicyjskiej. Pojawiły się nowe pozycje literackie tłumaczone z arabskiego, syryjskiego, perskiego, starofrancuskiego i łaciny. Okres ten znamionuje jednak praktyczność, a także świeckość. Wśród tekstów tłumaczonych przeważają traktaty z zakresu medycyny, prawa, rolnictwa itd.¹¹⁵, co wcale nie oznacza, że zaprzestano tłumaczyć dzieła o charakterze

¹¹⁰ „Arewelcy” tłumaczy się jako „ze Wschodu”. Taki przydomek miał także historyk Kirakos Gandzakecy. Obaj pochodzili z Gandzaku (obecnie Azerbejdżan), który leżał w tak zwanych „ormiańskich prowincjach wschodnich”.

¹¹¹ Wardana Arewelcego uważa się za najwybitniejszego przedstawiciela ormiańskiej szkoły egzegezy (komentarz do *Psalmów, Pięcioksięgu, Księgi Daniela, Pieśni nad Pieśniami*). Był także autorem traktatów gramatycznych, m.in. komentarza do ormiańskiego tłumaczenia gramatyki Dionizego Traka, napisanego na zamówienie króla Hetuma I. Ten sam władca zamówił u niego inną pracę, zwaną potocznie *Żyghlank* o charakterze encyklopedycznym. W jego *Geografii* wzmiankowany jest Lwów. Wardan był autorem tłumaczeń z łaciny, syryjskiego i greckiego. Zob. Փ. Այնթաբյան [P. Ajntabian], *Վարդան Արեւելցի [Wardan Arewelcy]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej, V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 317 -325.

¹¹² Określenie „naród łuczników” (*azg netoghac*) występuje w historiografii ormiańskiej jako synonim Mongołów-Tatarów, których uważano za dzielnych łuczników. Zob. *Նոր բառգիրք հայկազգեսն լեզունի [Nowy słownik języka ormiańskiego]*, հասարակական գիտությունների ակադեմիա [t.II], Երևան [Erywań] 1981, s. 414.

¹¹³ Symbat Sparapet był także autorem Statutu ormiańskiego (napisanego w potocznym języku królestwa Cylicji), opartego na *Datastanagirku* Gosza, uwzględniającego specyfikę stosunków państwa cylicyjskiego.

¹¹⁴ Był autorem jednego z pierwszych opracowań na temat historii i geografii Wschodu pod tytułem *Historia Tatarów*. Dzieło zawiera cenne informacje na temat imperium mongolskiego. Pracę napisał na prośbę papieża Klemensa V. W 1307 roku została przełożona na język łaciński pod tytułem *Liber historiarum partium orientalis*. Hetumowi przepisuje się także autorstwo *Kroniki*. Zob. R. W. Thomson, *A bibliography (Het'um of Korikos)*, s. 139.

¹¹⁵ Do zabytków literatury przekładowej z zakresu prawa zaliczane są statuty prawa syryjsko-rzymskiego, statut prawa bizantyńskiego, statut państwa krzyżowców w Antiochii (tak zwane *Assizy antiocheńskie*), tłumaczony ze starofrancuskiego przez Symbata Sparapeta (dzieło zachowało się jedynie w przekładzie ormiańskim). Dzieła z zakresu medycyny, anatomii czy weterynarii to przekłady dzieł autorów syryjskich

religijnym. Językiem tych tłumaczeń był ormiański używany w Królestwie Cylicji. Zarówno charakter świecki literatury przekładowej, jak i jej język, odpowiadały na zapotrzebowanie państwa typu zachodnioeuropejskiego, jakim była Armenia cylicyjska. Inną cechą charakterystyczną literatury przekładowej z tego okresu było to, że wynikała ze współpracy między tłumaczami ormiańskimi i nieormiańskimi. Niejednokrotnie tłumacze ormiańscy redagowali dosłowne tłumaczenia dokonywane przez tłumaczy nie Ormian. W tej roli występowali wybitni przedstawiciele kultury ormiańskiej tego czasu¹¹⁶. Dowiadujemy się o tym z kolofonów zamieszczonych w rękopisach. Ruch przekładowy trwał także na ziemiach historycznej Armenii, jednak tam wciąż przekładano dzieła o charakterze teologicznym.

Podobnie było w XIV wieku, w kolejnym okresie rozwoju literatury przekładowej, nazywanym literaturą środowiska Braci Unitów (*Fratres Unitores*)¹¹⁷. W pierwszej połowie XIV wieku, w celu rozpowszechniania katolicyzmu na Wschodzie, powstało w ramach łacińskiej metropolii Sułtanija biskupstwo katolickie w Maragha (północno-zachodni Iran). Pierwszym biskupem został dominikański misjonarz włoski, Bartłomiej z Bolonii¹¹⁸. Jego działalność misyjna objęła także Armenię. Z czasem wokół niego skupiła się liczna grupa Ormian, którzy przeszli na katolicyzm. W ramach zakonu dominikanów powstała katolicka kongregacja Braci Unitów z głównym ośrodkiem w Kernie (Kyrni) w prowincji nachiczewańskiej¹¹⁹. Z kolei w Corcor w prowincji Artaz działali misjonarze franciszkańscy. Europejscy misjonarze pozyskali licznych zwolenników wśród Ormian.

Chociaż w historiografii ormiańskiej skutki tej działalności misyjnej ocenia się negatywnie i traktuje jako „wyniszczające i szkodliwe dla Armenii pozbawionej państwowości i bezbronnej”, wprowadzające rozłam w narodzie ormiańskim na dwa wrogie sobie obozy (katolików-unitów i narodowców), to nie tak jednoznacznie osądza się dorobek literacki powstały w ośrodkach katolickich. By osiągnąć swe cele katolicy przygotowali odpowiednią literaturę. W rezultacie w XIV stuleciu ormiańscy unicy i ich europejscy protektorzy przełożyli z łaciny na ormiański wiele dzieł liturgicznych, dogmatycznych, teologicznych, egzegetycznych, filozoficznych i naukowych. W języku ormiańskim pojawiły się wytwory zachodnioeuropejskiej scholastyki. Do znanych ormiańskich działaczy tego środowiska należeli Howhannes Jerzynkacy (o przydomku

(Abu Saida, Iszogha, Faradża Syryjczyka), które były oparte między innymi na doświadczeniach medycyny wschodniej. Zabytkiem literatury przekładowej z zakresu rolnictwa jest tak zwana *Geoponica* - traktat encyklopedyczny o rolnictwie (zob. R. W. Thomson, *A bibliography (Geoponica)*, s. 55). Według przekazów źródłowych, na zamówienie króla Hetuma I, powstały ormiańskie przekłady dzieł o sztuce odlewania stali, leczenia koni, wyrabiania mieczy, oraz na tematy astrologiczne, zob. Ter-Petrosjan, s. 15-16.

¹¹⁶ W 1248 roku w wyniku współpracy Wardana Arewelcego z działającym w Cylicji księdzem syryjskim Iszoghą powstał ormiański przekład *Kroniki* (1126-1199) Michała Syryjczyka, a także traktatu *O kapłaństwie*. Praca z zakresu weterynarii (*Traktat medyczny o koniach i ogólnie o kłaczach*), autorstwa Faradża Syryjczyka z XIII wieku, została przetłumaczona przy pomocy jereca Torosa. Zob. Ter-Petrosjan, s. 27-28.

¹¹⁷ Bibliografia zob. R. W. Thomson, *A bibliography (Unitors)*, s. 206-207.

¹¹⁸ W ormiańskich źródłach występuje jako Maraghacy (z racji funkcji biskupiej) lub Bononacy (z Bolonii, łac. Bononia).

¹¹⁹ Por. K. Stopka, *Armenia christiana*, s. 192-208, 254-272.

Corcorecy), Howhannes Kyrnecy, Hakob Kyrnecy, Nerses Palienc (Balienc)¹²⁰. Nie licząc się z wielowiekowymi tradycjami literatury ormiańskiej, szczególnie w dziedzinie literatury przekładowej, ormiańscy katolicy za punkt odniesienia przyjmowali łacinę, podporządkowując jej język ormiański. Często zapisywali fonetycznie w języku ormiańskim wyrazy łacińskie. Na skutek tego powstał „dziwny” język, którego negatywne skutki utrzymywały się w literaturze aż do połowy XVIII wieku. Zjawisko to w literaturze nazywa się latynizacją (*Latinabanutjun*)¹²¹. Co do panującej w literaturze ormiańskiej opinii o bezwartościowości literatury powstałej w środowisku Braci Unitów, w tym także niektórych ormiańskich uczonych katolików, to trzeba stwierdzić, że z czasem ten surowy sąd uległ przewartościowaniu. Pojawiły się przełomowe opracowania, które ujawniały znaczenie tej literatury dla rozwoju myśli przyrodniczej i filozoficznej w Armenii¹²².

W okresie tym pojawiły się ormiańskie przekłady prac bpa Bartłomieja z Maraghi (de Podio), Piotra z Aragonii, Tomasza z Akwinu, św. Augustyna, Alberta Wielkiego, Gilberta de la Porrée, Mikołaja z Liry, katolickie mszały, brewiarze i podręczniki¹²³. Jest faktem bezspornym, że zaletą tego ruchu przekładowego było zaistnienie podobnej literatury w języku ormiańskim już w XIV wieku. Z czasem tłumaczenia te wyszły poza środowiska katolickie, „przeniknęły do właściwych ormiańskich centrów nauki, przyczyniając się do dalszego rozwoju myśli filozoficznej i fizyki, a także upowszechnienia w Armenii osiągnięć nauki antycznej przetworzonych przez kuźnię europejskiej scholastyki”¹²⁴.

Bezsporny jest także ich wpływ na rozwój myśli filozoficznej w klasztornych ośrodkach ormiańskiej nauki w Gładzor i Tatew. Ośrodki te były intelektualnymi bastionami ruchu narodowo-patriotycznego, a ich duchowni liderzy i wychowankowie przewodzili ideologicznej wojnie z wpływami obcymi i ich ormiańskimi zwolennikami¹²⁵.

¹²⁰ W drugiej połowie XIV wieku Nerses Palienc przetłumaczył na ormiański *Kronikę* Marcina Polaka, uzupełniając swe tłumaczenie faktografią z dziejów Armenii cylicyjskiej i dołączając na końcu listę ormiańskich królów i katolikosów. Zob. *Małe kroniki*, t. II, s. 173-208.

¹²¹ Zjawisko to przypomina ruch hellenofilski, z tą wszakże różnicą, że naśladowanie stylu greckiego wypływało z naukowego zainteresowania intelektualistów ormiańskich, natomiast latynizacja była inicjatywą zewnętrzną i służyła obcym celom.

¹²² Zob. L. Խաչիկյան [L. Chaczikian], *Արտազի հայկական իշխանությունը և Օրթորի դպրոցը* [Ormiańskie księstwo w Artaz i szkoła Corcor], BM, (11), 1971, s. 125-210; tenże, *Քոնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քոնեցու գիտական գործունեությունը* [Duchowo-kulturowy ośrodek Kerny i działalność naukowa Howhannesa Kyrnecego], [w:] *Յովհաննես Քոնեցի «Յաղագս քերականին»* [Howhannes Kyrnecy „O gramatyce”], Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց Լ.Ս.Խաչիկյանը [Źródło przygotował do edycji L. S. Chaczikian], Ներածությունը Լ.Ս. Խաչիկյանի և Ս.Ա.Ավագյանի [Wstęp L. S. Chaczikian, S. A. Awagian] Երևան [Erywań] 1977, s. 5-51; С. Арешатян, *К истории философских школ средневековой Армении (XIV в.)* Ереван 1980; Գ. Տեր-Վարդանյան [G. Ter-Wardanian], *Միաբարական շրջանի և միջավայրի հայ գրականությունը (XII-XIV դդ.)* [Ormiańska literatura z okresu i środowiska Unitów], PBH (2) 1997, s. 127-136; L. Ter-Petrosjan, s. 17-20/28-29.

¹²³ Ruch Braci Unitów miał też związki z Polską. O tym dalej.

¹²⁴ L. Ter-Petrosjan, s. 19.

¹²⁵ Ս. Աբրահամյան [G. Abrahamian], *Գլաճորի համալսարանը* [Uniwersytet Gładzorski], zwłaszcza rozdział *Գլաճորի ուսումնականների պայքարն ընդդեմ ունիթորության* [Walka uczonych z Gładzor z unitorstwem], Երևան [Erywań] 1983, s. 31-37.

Z czasem sami przyswoili sobie osiągnięcia wrogiego obozu. W celu stworzenia kontrstrategii korzystali z tłumaczeń katolickich i metod nauczania stosowanych w katolickich ośrodkach klasztornych. Na skutek tego w uczelniach w Gladzor-Tatew powstały bardziej praktyczne opracowania zbiorowe na podobieństwo podręczników, często zbiory wykładów mistrzów tych ośrodków. Szkoła klasztorna w Gladzor¹²⁶ (obecnie Armenia, prowincja Wajoc Dzor) powstała w latach 80. XIII wieku. W kolofonach rękopisów nazywana była „drugimi Atenami”. Była także ważnym ośrodkiem kopiowania i iluminowania kodeksów¹²⁷. Pierwszym reprezentantem tego ośrodka był Nerses Myszecy, uczeń Wardana Arewelcego. Po nim nastąpił Jesaja (Izajasz) Nyczecy. Jego wyróżniającym się uczniem był wardapet Kościoła ormiańskiego XIV wieku, Howhan Worotnecy, który nauczał w Tatewie¹²⁸. Z kolei jego uczniem był Grigor Tatewacy¹²⁹, po śmierci mistrza przełożony tej szkoły. Przypisuje się mu wychowywanie ponad 300 uczniów. Zostawił po sobie bogaty dorobek literacki z zakresu literatury, egzegezyki i filozofii¹³⁰.

W drugiej połowie XIV wieku Królestwo Armenii w Cylicji upadło pod ciosami mameluków z Egiptu. Liczne książęce domy opuszczały kraj lub przestawały istnieć. Tymczasem w historycznej Armenii, w związku z kolejnymi najazdami Mongołów, nastąpił wzrost znaczenia koczowniczych plemion turkijskich i kurdyjskich. O ile w poprzednich stuleciach zaborcami czy panującymi na ziemiach ormiańskich były państwa, z którymi istniały od wieków związki kulturowe (Rzym i Persja, Bizancjum i Persja), o tyle z nowymi koczownikami naród ormiański nie miał dotąd żadnych więzi. Dzieje literatury ormiańskiej tego okresu należy rozpatrywać na tle tej rzeczywistości.

W literaturze utrzymywało się zjawisko, które będzie regułą prawie do XVIII wieku. Nie istniał sztywny podział na różne gatunki literackie. Ten sam autor działał w kilku dziedzinach literatury, ewentualnie w różnych dyscyplinach humanistycznych. Trwała tradycja przekazywania wiedzy z pokolenia na pokolenie. Wybitni uczniowie sami stawali się mistrzami i założycielami klasztorów lub eremów. Cechą charakterystyczną literatury tej epoki był wzrost utworów rytmicznych. Od XIV wieku wzrastała liczba poematów o tematyce świeckiej (przyroda, miłość). Często miały one formę alegoryczną i charakter pouczeń moralnych. Klasyczny język ormiański (grabar) w coraz większym

¹²⁶ U. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան [S. Arewszatian, A. Matewosjan], *Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն [Uniwersytet w Gladzor jako ośrodek oświaty średniowiecznej Armenii]*, Երևան [Erywań] 1984.

¹²⁷ Ա. Ն. Ավետիսյան [A. N. Awetisjan], *Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը [Gladzorska szkoła ormiańskiego miniatorstwa]*, Երևան [Erywań] 1971.

¹²⁸ Większa część jego dorobku literackiego o charakterze religijnym, filozoficznym, pozostaje nadal w formie rękopiśmiennej. Jeśli chodzi o wykaz utworów zob. Pogharian, s. 392-394; Kiparian, s. 583-584.

¹²⁹ Na temat Grigora Tatewacy zob. U. Արևշատյան [S. Arewszatian], *Գրիգոր Տաթևացի [Grigor Tatewacy]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 406-416.

¹³⁰ U. Արևշատյան [S. Arewszatian], *Հովհան Որոտնեցի [Howhan Worotnecy]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 397-405; Pogharian, s. 397-399; Kiparian, s. 585-586.

stopniu ustępował miejsca uproszczonemu, „zrozumiałemu” grabarowi. Swoją rolę w tym względzie miało nawet duchowieństwo, będące wciąż motorem napędowym w dziejach literatury ormiańskiej. Ludzie ci wywodzili się zazwyczaj ze ześwieczonych środowisk miejskich, związanych z działalnością handlową. Od końca XIII do połowy XIV wieku można wymienić kilka wybitnych postaci wywodzących się ze środowiska intelektualnego miasta Jerzynka (współczesne Erzincan w Turcji). Między nimi był Howhannes Jerzynkacy o przydomku Pluz, średniowieczny encyklopedysta, działacz ruchu antykatolickiego. Z jego twórczości zachowało się ponad sto różnorodnych prac, w wierszu i prozie, zarówno z nauk humanistycznych, jak i przyrodniczych¹³¹. Inny Howhannes Jerzynkacy, nazywany też Corcorecy, był filozofem, teologiem, egzegetą, gramatykiem, tłumaczem i poetą. Wykształcił się w szkole w Gladzor, a później został działaczem katolickim. Do tego kręgu należeli też poeta Konstantyn Jerzynkacy, wardapeci Mowses, Kirakos i Georg Jerzynkacy.

Z nurtem intelektualnym klasztorów Gladzor-Tatew związany był opat klasztoru Keczarujk, poeta liryczny Chaczatur (Krzysztof) Keczarecy. W jego poemacie zatytułowanym *Lament i jęk przed naszym św. Tronem Eczmiadzyna* widać wpływy *Lamentu* Nersesa Sznorhalego. Chaczatur był jednym z pierwszych literatów ormiańskich, który w opracowaniu alegorycznym motywu o słowiku i róży, porównywał wiosnę do Chrystusa. Z jego imieniem wiąże się odrodzenie popularności *Romansu o Aleksandrze*, który został zredagowany pod kątem potrzeb chrześcijanina późnośredniowiecznego i uzupełniony między innymi o kawy. Inny poemat *Lament na temat zniszczenia Domu Wschodniego* ma, poza wartością literacką, charakter źródła historycznego, gdyż podaje informacje o ormiańskich domach książęcych w drugiej połowie XIV wieku.

W historii średniowiecznej poezji ormiańskiej najbardziej nietypową postacią był Frik¹³². Żył i tworzył w okresie najazdów mongolskich, na przełomie 1 poł. XIII i na początku XIV wieku. W odróżnieniu od wyżej wspomnianych doktorów Kościoła, którzy otrzymali wykształcenie w czołowych, klasztornych ośrodkach intelektualnych, Frik był osobą świecką i miał wykształcenie podstawowe. Fakt ten stanowi o wyjątkowości tej postaci. W podejmowanych przez niego tematach brak jakichkolwiek wątków przejętych z edukacji szkolnej. Z jego wierszy przebija postać średniowiecznego człowieka świeckiego zanurzonego w realiach życia codziennego. W poezji Frik podejmował tematy świeckie, ale też starał się pouczać w duchu religijnym. W pierwszym nurcie pojawiły się nowatorskie jak na wiek XIII tematy. Spotykamy tam na przykład krytykę niesprawiedliwości społecznej. Do najbardziej znanych jego utworów należą: *Skarga*

¹³¹ Jego bogata spuścizna obejmuje takie dziedziny jak: filozofia, przyrodoznawstwo, estetyka, teologia i dogmatyka, mowy i kazania, gramatyka, egzegeza, kanonistyka. Opracował też statut bractwa rzemieślniczego i kupieckiego miasta Jerzynka. Poemat *O ozdobach niebieskich* poświęcił zjawiskom i ciałom niebieskim. Zob. Kiparian, s. 518-520.

¹³² Informacje na temat Frika czerpie się głównie z jego poezji. Z powodu braku wzmianek źródłowych o jego życiu, nie znamy też pochodzenia jego imienia. Nie wiadomo, czy jest to imię (ewentualnie zdrobnienie) czy przydomek. Bp Pogharian przypuszczał, że imię Frik pochodzi od Fryderyka, zob. Pogharian, s. 338.

przeciw Falakowi¹³³. Historyczną wartość ma dzieło *O Argun chanie i Budze*, które musiało powstać niedługo po śmierci Bugi (1289), mongolskiego dowódcy, i wezyra Argun chana. Wiersze mające charakter pouczeń religijnych, chociaż podobne do wierszy średniowiecznych poetów duchownych, zawierają jednak wątki związane z życiem świeckim. Język Frika uważa się za tzw. średnioormiański, zbliżony do języka kolokwialnego. Komponował również wiersze w stylu hajren. W jego twórczości pojawiały się elementy folkloru, czyli tematy, które często były lekceważone przez poetów kościelnych¹³⁴. Badacze dorobku literackiego Frika charakteryzują go jako poetę impresjonistycznego, który tworzył pod natchnieniem chwili.

Od XIV wieku nastąpił znaczny rozwój gatunku hiszatakaranów¹³⁵. Jeśli ormiański terminu hiszatakaran zgadza się z definicją wyrazu kolofon: „nota informacyjna umieszczana na ostatniej stronie tekstu w starych rękopisach i drukach, zawierająca tytuł, nazwisko autora, kopisty lub drukarza, miejsce i datę druku”, to na tym się kończą podobieństwa. Informacja zawarta w ormiańskich hiszatakaranach kilkakrotnie przekracza wąskie ramy „noty informacyjnej”. Kolofony miały specyficzną konstrukcję. Zamieszczany na początku wstęp – tzw. część pochwalna – miał charakter sakralny. Zaczynał się od słowa „chwała” (stąd właśnie nazwa), które dotyczyło pochwały Trójcy Świętej. Wstępy tego rodzaju zajmują czasem połowę strony, oddając poglądy teologiczne kopisty. W kolofonach ormiańskich rękopisów podawane są różnego rodzaju i nieraz rozbudowane szeroko informacje. Można je podzielić na dwa symboliczne działy. Pierwszy podaje dane „wewnętrzne”, skupiające się na okolicznościach powstania rękopisu (wykazy osób, które bezpośrednio przyczyniły się do jego powstania: kopisty, iluminatora, redaktora, introligatora itd., opis różnych działań związanych z rękopisem: przekazanie środków finansowych, egzemplarza czy materiału dla kopiowania, troska o kopistę w trakcie pracy, wykup rękopisu z „niewoli” muzułmańskiej, okoliczności powstania zabytku). Drugi rodzaj danych, który można symbolicznie nazwać

¹³³ „Fäläk” w znaczeniu los, zob. *Персидско-русский словарь*, том II, Под ред. Ю. А. Рубинчика, Москва 1970, s. 243.

¹³⁴ U. Ղախալախյան [A. Ghanalanian], *Ֆրիկ [Frik]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանակալի գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 377.

¹³⁵ Zjawisko to tłumaczy się między innymi trudnościami w organizacji kształcenia w niestabilnych warunkach politycznych. Spowodowały one upadek życia umysłowego, doprowadziły do masowej emigracji ludności ormiańskiej. Duże ośrodki klasztorne opustoszały. Wpisywane do rękopisów notatki pamiątkowe stały się formą, w której rozwijały się różne gatunki literackie. Nie mając w klasztorze szerokiego audytorium, a tylko kilka wolnych kartek kopiowanego przez siebie rękopisu, działacz kościelny kompensował sobie ten brak, zwracając się w tym miejscu do pozaklasztornych odbiorców. Wyjątkowość ormiańskich kolofonów w stosunku do innych źródeł historiograficznych polega na tym, że nie wpływały z politycznego zamówienie tego czy innego przedstawiciela rodu książęcego, czy też innego politycznego środowiska. Autorzy kolofonów kierowali swe „notatki” do wąskiego kręgu czytelników, omawiali głównie wydarzenia współczesne, których byli z reguły świadkami lub uczestnikami. Wyróżniają się wiarygodnością informacji. Zob. Հ. Գ. Բախչինյան [H. G. Bachczinian], *Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները [Kolofony rękopisów ormiańskich]*, Երևան [Erywań] 1980; A. Sirinian, *On the Historical and Literary Value of the Colophons in Armenian Manuscripts*, [w:] *Armenian Philology in the Modern Era from Manuscript to Digital Text*, edited by Valentina Calzolari with the collaboration of Michael E. Stone, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 65-100 (tam obszerna bibliografia przedmiotu).

„zewnątrznym”, dotyczy wątków niezwiązanych bezpośrednio z rękopisem. Najczęściej autorzy opisują współczesne wydarzenia zasługujące ich zdaniem na zachowanie w pamięci potomnych. Informacje tego rodzaju mają zarówno charakter lokalny, jak i powszechny. Hiszatakaran y pisane były prozą lub wierszem, towarzyszyły im też czasem utwory poetyckie, odpisane lub autorskie. Znaczenie informacji zawartych w kolofonach rośnie, gdy nie posiadamy innych źródeł z tego czasu, a istniejące są skąpe. Przeciętny rękopis ormiański mógł mieć kilka kolofonów, ponieważ każda osoba z nim obcująca starała się poświadczyć ten fakt. Rzetelny przepisywacz kopiował także zawarty w nim kolofon główny, oddając przez to nieocenioną przysługę bibliografii ormiańskiej, zwłaszcza, gdy chodzi o zaginione egzemplarze. W związku z tym w pełni uzasadnione jest zaliczanie tych kolofonów do źródeł historycznych¹³⁶.

Jeśli chodzi o historiografię w klasycznym tego słowa znaczeniu, to dla XIV-XV wieku jedynym znaczącym źródłem jest *Historia Timur Lenka i jego następców* autorstwa Towmy Mecopecego, wychowanka szkoły w Tatew. Opisuje wydarzenia w latach 1386-1440. Jej epilogiem jest hiszatakaran, w którym przedstawione zostały wydarzenia za lata 1441-1443. Wśród nich wymienić należy doniosły akt historyczny – ostateczny powrót zwierzchnika Kościoła ormiańskiego do Eczmiadzyna w 1441 roku¹³⁷.

Jednym z najwybitniejszych wardapetów Kościoła ormiańskiego przełomu XIV/XV wieku był przełożony szkoły w klasztorze Mecopawank¹³⁸, Grigor Cerenc Chlately, uczeń Howhana Worotnecego. Zostawił po sobie bogaty dorobek literacki, listy, liczne własnoręcznie przepisane kodeksy. Dołączone do nich kolofony mają wagę źródeł historycznych. Czasami przypominają swym charakterem żywoty, lamentsy lub utwory o charakterze panegirycznym¹³⁹. Dzięki wieloletniej pracy nad ormiańskim zbiorem żywotów świętych (hajsmawurk)¹⁴⁰, Grigor Chlately na podstawie źródeł w znacznej mierze uzupełnił go o nowe teksty. Z tych powodów otrzymał przydomek Martyrofilos („miłośnik męczenników”). Zredagował także inne dzieła zbiorowe, ważne dla Kościoła

¹³⁶ Już w XVIII wieku pojawili się badacze, którzy doceniali wagę informacji zawartych w hiszatakaranach. Podczas podróży naukowych do różnych klasztorów często je kopiowano. Jeśli te próby można określić jako pionierskie i ograniczające się jedynie do kopiowania, to od połowy XX wieku zaczęły ukazywać się naukowo opracowane zbiory hiszatakaranów. Dotychczas ukazało się kilka ich tomów, od czasów najdawniejszych do lat 60. XVII wieku.

¹³⁷ Powrót zwierzchnika Kościoła ormiańskiego do jego siedziby z V wieku, poza znaczeniem symbolicznym, miał także znaczenie polityczne. Katolikosat ormiański, po utracie państwowości w 1375 roku, nadal znajdował się w Cylicji, z dala od historycznej Armenii. W tej sytuacji duchowni intelektualiści i patrioci w 1441 roku doprowadzili do przeniesienia siedziby katolikosa w głąb kraju. Jednocześnie wzmocnieniu uległy wpływy duchowieństwa ormiańskiego z ziem wschodnich. Jednym z inicjatorów i organizatorów tego przedsięwzięcia był właśnie Towma Mecopecy, intelektualista związany z klasztorem Mecopawank.

¹³⁸ Ten ośrodek intelektualny kontynuował tradycję intelektualnego i patriotycznego ruchu ukształtowanego w klasztorach Gladzor i Tatew.

¹³⁹ Ա. Մաթևոսյան, Ա. Մարաբյան [A. Matewosjan, S. Marabian], *Գրիգոր Չերենկը Խլաթեցի [Grigor Cerenc Chlately]*, Երևան [Erywań] 2000, s. 84.

¹⁴⁰ Dokonana przez Grigora Chlatelyego redakcja hajsmawurka rozpowszechniała się także w ormiańskiej gminie w Kamieńcu Podolskim. O tym dalej.

ormiańskiego, na przykład gandzaran. Pisał także utwory historyczne. Niestety, nie zachowała się jego *Historia Armenii* napisana w formie pytań i odpowiedzi¹⁴¹. Zachowała się jednak wierszowana opowieść historyczna pod tytułem *Zapisy pamiątkowe na temat nieszczęść*. Dotyczy współczesnych autorowi wydarzeń historycznych z lat 1386-1422. W tym okresie plemiona koczownicze bezkarnie niszczyły ziemie ormiańskie. W wyniku jednego z takich najazdów w 1425 roku zginął śmiercią męczeńską sam autor. Jeden z jego uczniów, działacz kościelny i poeta, wardapet Arakel Baghiszeczy, ułożył poetycką *Elegię o męczeństwie wardapeta Grigora Cerenca Chlatecego* (1425), a także *Historię naszego męznego i oświeciciela świata, wardapeta Grigora Cerenca Chlatecego* (1426) w formie prozy. Ponadto był autorem żywotów nowych męczenników Kościoła ormiańskiego. W 1434 roku przełożył z prozy na wiersz starożytny utwór literatury pięknej Orientu *Żywot Jozafata (Howasapa), króla Indii*, wspólne dziedzictwo literackie Wschodu i Zachodu¹⁴². W związku z upadkiem stolicy cesarstwa wschodniego w 1453 roku powstał poemat historyczny *Lament po zdobyciu Konstantynopola*.

Kolejnym aktywistą kościelnym tego stulecia, działającym w kręgu intelektualnym klasztoru w Tatew, był arcybp Arakel Sjunecy¹⁴³, siostrzeniec Grigora Tatewacego i jego uczeń. Wykładał w Tatewie. Pozostawił po sobie bogaty dorobek literacki w prozie i wierszu, tak naukowy, jak i kościelny. Był autorem komentarzy – *Komentarza do Gramatyki* i *Komentarza do „Definicji”* Dawita Anhaghta, a także zbioru pouczeń dla księży (*sahmanadrutjun dastiarakutjan*) Z dziejów poetyckich do najbardziej znanych należą: *Księga Adama* i *Księga Raju*. Pisał także liczne wiersze i listy.

W bogatym dorobku literackim poety, muzyka i śpiewaka Howhannesa Tylkurancego¹⁴⁴ (2. poł. XIV/ 1. ćwierć XV wieku) obserwujemy znaczny udział tematów świeckich (miłość, kobieca piękność fizyczna, przyroda, śmierć). Uważa się go za pierwszego wielkiego poetyckiego piewce miłości w dziejach średniowiecznej literatury ormiańskiej. Pisał także wiersze epiczne, między innymi był autorem lirycznego *Taghu o dzielnym Liparydzie*, poświęconego czynom księcia i dowódcy wojsk cylicyjskiej Armenii, który w 1370 roku poległ w bitwie z wojskami emira mameluków pod stolicą Sis.

Hakob Ghyrimecy (z Krymu) (1 poł. XIV/1 poł. XV wieku) był autorem wielu prac na temat kalendarza. Jego *Komentarz do kalendarza* (1416)¹⁴⁵, który powstał na prośbę

¹⁴¹ A. Matewosjan, S. Marabian, *Grigor Cerenc*, s. 3.

¹⁴² Por. *Barlaam i Jozafat*, przeł. S. J. Piskorski [w:] *Żywoty Ojców, albo dzieje duchowne powieści starców zakonników, pustelników wschodnich*, Kraków 1688, s. 183-294.

¹⁴³ Wiersze tego poety często się myli z dorobkiem Arakela Baghiszecego.

¹⁴⁴ Przez długi czas mylnie utożsamiano poetę Howhannesa Tylkurancego z jego imiennikiem, katolikosem Cylicji. Obecnie uważa się, że poeta Howhannes Tylkurancy żył wcześniej od katolikosa. Zob. Kiparian, s. 561.

¹⁴⁵ Հակոբ Դրիմեցի [Hakob Ghyrimecy], *Տոմարագիտական աշխատություններ [Prace z zakresu kalendarza]*, աշխատասիրությամբ Ջ. Էյնաթյանի [w opacowaniu Dż. Ejnatian], Երևան [Erywań] 1987. Autorem dzieł z zakresu kalendarza był też Azaria Dżughajecy (XVI w.). Opracowany przez niego w 1616 roku kalendarz nosi jego imię – „Rachuba Azarii”. Zob. Ջ. Էյնաթյան [Dż. Ejnatian], *Ազարիա Ջուղայեցի [Azaria Dżughajecy]*, [w:] *Քրիստոնյա Հայաստան [Chrześcijańska Armenia]* (encyklopedia), Երևան [Erywań] 2002, s. 19.

Towmy Mecopecego, był używany jako podręcznik szkolny. Innym jego dziełem był słynny traktat *O pokrewieństwie*.

W pierwszej połowie XVI wieku tworzył jako poeta katolikos prowincji Waspurakan, Grigoris Aghtamarcy, wywodzący się z książęcego rodu Arcrunich. Próbował swych sił zarówno w prozie, jak i poezji. Był autorem martyrologiów i wierszy o charakterze alegorycznym. Alegoria w jego twórczości (podjął też wątek róży i słowika) różni się jednak od alegorii Konstantyna Jerzynkacego. Starał się bowiem pozostawić interpretacje alegoryczne samemu czytelnikowi. Z imieniem patriarchy Grigorisa wiąże się kolejną redakcją i uzupełnieniem o nowe kawy *Romansu o Aleksandrze*¹⁴⁶, który on osobiście ozdobił iluminacjami, i *Historia miedzianego miasta*, jedna z opowieści *Księgi tysiąca i jednej nocy*¹⁴⁷. Jego dorobek literacki wskazuje, że znał kilka języków wschodnich (m.in. perski i arabski).

Kolejnym XVI-wiecznym poetą lirycznym był aszugh Nahapet Kuczak z Wanu. Jest to najbardziej znany autor uprawiający gatunek hajren w XVI wieku. Przez długi czas mylnie przypisywano mu autorstwo całego tego gatunku literackiego¹⁴⁸. Obecnie wiadomo, że dorobek ten powstawał w ciągu kilku stuleci.

W wieku XVI sytuacja polityczna na ziemiach ormiańskich pozostawała taka sama, z jednym wszakże wyjątkiem. Zamiast licznych koczowniczych plemion azjatyckich, pojawili się dwaj nowi gracze polityczni – Imperium Osmańskie i państwo Safawidów w Persji. Każde z nich pretendowało do panowania w regionie, co prowadziło do licznych wojen. Areną tych zmagania były nieraz ziemie ormiańskie, leżące na pograniczu obu mocarstw. Integralną częścią tych realiów politycznych były pustoszące najazdy, niczym nieograniczone podatki, bezkarna grabież, konfiskaty majątków, mordy. W rezultacie nastąpiła masowa emigracja z ziem ormiańskich do różnych krajów i wzrastała liczebnie diaspora ormiańska. W tych warunkach kultura ormiańska rozwijała się także w licznych ośrodkach diaspory: na Krymie, w Wenecji, Lwowie, Nowej Dżulfie, Konstantynopolu, Amsterdamie i Madrasie.

Traktat pokojowy zawarty w 1551 roku podzielił po raz pierwszy Armenię między Turcję i Persję, ale miał charakter tymczasowy. Nowe starcie zbrojne było tylko kwestią czasu. Doszło do niego na początku XVII wieku, a podczas tego miało miejsce jedno z najtragiczniejszych wydarzeń w historii Armenii. W 1604 roku szach perski Abbas I, wycofując się z ziem ormiańskich, które wcześniej pozyskał na Turkach osmańskich,

¹⁴⁶ Do ostatniej redakcji tego dzieła literackiego w XVI wieku przyczynił się poeta i biskup prowincji Gnunianc, Zacharia (Zachariasz) Gnuncy, który także stosował ten motyw w iluminacji, zob. Ն. Միմնյաւի [H. Simonian], *Հայ միջնադարյան կաֆաներ (X-XVI դդ.) [Ormiańskie średniowieczne kawy (X-XVI w.)]*, (rozdział: *Romans o Aleksandrze i jego kawy*), s. 41-134.

¹⁴⁷ Ն. Միմնյաւի [H. Simonian], *Հայ միջնադարյան կաֆաներ (X-XVI դդ.) [Ormiańskie średniowieczne kawy (X-XVI w.)]*, (rozdział: *Historia miedzianego miasta i jego kawy*), s. 135-170.

¹⁴⁸ Na razie Kuczakowi przypisuje się tylko dziewięć wierszy, z których dwa po ormiańsku, zaś siedem po turecku w alografii ormiańskiej, zob. Օ. Եգանյան [O. Jeganian], *Նահապետ Քուսանի հայաստան թուրքերէն տաղերը [Ormiańsko-tureckie wiersze Nahapeta Kuczaka]*, BM (5) 1960, s. 465-481 [tam wydanie 7 wierszy tureckich i ich tłumaczeń na język ormiański].

unikając decydującej bitwy, wydał rozkaz ich wyludnienia i spustoszenia. Znajdujące się na drodze odwrotu szacha niziny rozciągające się od prowincji Kars do Nachiczewanu, a także cała dolina araracka zostały wyludnione: „by nic nie pozostało [wojsku osmańskiemu], czym by mogło się pożywić. [...] A także po to, aby wysiedlana ludność, widząc to, upadła na duchu i nie pragnęła powrócić”. Urowadzenie mieszkańców miało także cel ekonomiczny. Prowincja nachiczewańska, której ośrodkiem ekonomicznym i kulturalnym była Dżulfa, słynęła jako centrum uprawy rzemiosł i handlu. Szachowi chodziło o przeniesienie tego ośrodka z ziem ormiańskich znajdujących się pod zaborem tureckim na ziemie pod zaborem perskim. Tym się tłumaczy jego „troska” o Ormian, zwłaszcza o ich osiedlenie w pobliżu stolicy Persji, Isfahanu. Wkrótce powstała tam ormiańska dzielnica pod nazwą Nowa Dżulfa, która odegrała ważną rolę w dziejach światowego handlu¹⁴⁹. W pustkę na wyludnione terytorium, weszły plemiona muzulmańskie, co miało skrajnie negatywne skutki. W 1639 roku zawarto pokój w Kasr-e Szirin. Na mocy traktatu pokojowego terytorium Armenii po raz drugi zostało podzielone pomiędzy Turcją i Persją. Sytuacja ta utrzymała się aż do pierwszej połowy XIX wieku.

W warunkach względnej stabilizacji politycznej podjęte zostały próby odbudowy życia umysłowego w Armenii¹⁵⁰. Pierwszą oznaką odrodzenia stała się odbudowa ruchu eremickiego. Zarówno w zachodniej, jak i wschodniej Armenii pojawiły się duże lub średnie ośrodki klasztorne, szkoły-pustelnie, a wśród nich Wielka Pustelnia w prowincji Sjunik, „macierz i rodzicielka wszystkich innych pustelni i źródło oświecenia ludu ormiańskiego”, a ponadto szkoły klasztorne Howhanawank i Saghmosawank, wardapetaran w Eczmiadzynie, pustelnia św. Ananiasza Apostoła w Erywaniu, szkoła Amyrdol w Bagheszu (Bitlisie).

Jeśli chodzi o wybitnych przedstawicieli kultury XVII wieku, to należy wymienić wardapeta Nersesa Mokacego (1575-1625), przedstawiciela odrodzenia życia klasztornego (kształcił się w Amyrdolu, a później w Wielkiej Pustelni w Sjuniku), jego ucznia Melkiseta (Melchizedeka) Wyżancego, wardapeta Azarii (Azariasza) Sasnecego (1570?-1628)¹⁵¹,

¹⁴⁹ Sebouh D. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean. The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley and Los Angeles 2011.

¹⁵⁰ Duchowieństwo, a zwłaszcza wardapeci, którzy w dziejach Armenii byli nosicielami kultury, w poprzednich stuleciach ulegli niemal totalnej degradacji. Ich aktywność zawężała się do odprawiania nabożeństw. Jeśli w środowisku ormiańskim, znajdującym się wówczas na niskim poziomie intelektualnym, braki w wykształceniu duchownych nie rzucały się tak bardzo w oczy, to inaczej rzecz się miała podczas kontaktów z przedstawicielami innych Kościołów, czy w czasie oficjalnych poselstw do licznych ośrodków diaspory ormiańskiej. Zachowało się świadectwo o tym, że przybyła do Polski delegacja katolikosy wykazała się totalną ignorancją w zakresie gramatyki. Jednak zaraz potem wysłannicy zrozumieli, że „powinni oni badać księgi świeckie”. Na miejscu „powzięli zamiar niezłomny”, zgłębiania po powrocie do ojczyzny nauk świeckich, „których znajomość zatracona została i zniknęła bez śladu”. Zob. Arakel, s. 323. W *Dziejach* tego historyka zachowały się liczne świadectwa o odrodzeniu zrujnowanego życia umysłowego i renowacji starożytnych kościołów.

¹⁵¹ Polski Ormianin Symeon Lehacy (o nim dalej) skopiował księgę kanonów (kanonagirk) w 1609 roku w Konstantynopolu, a jej odbiorcą był właśnie wardapet Azaria Sasnecy, zob. *Katalog Czerwonego klasztoru*, rkps 43.

Grigora Kesarecego (1570?-1636)¹⁵², Symeona Dżughajeciego (1595/1600-1657)¹⁵³, ucznia przywódcy Ormian w Iranie, Chaczatura Kesaracego.

Jeszcze wcześniej, bo w XVI wieku zaczęło się odradzać dziejopisarstwo. Zaznaczyło się w nim jednak rozbitcie polityczne między częścią wschodnią i zachodnią Armenii. To charakterystyczne zjawisko przejawiało się po raz pierwszy w *Kronice* Grigora Daranaghcego¹⁵⁴, przełożonego ormiańskiej diecezji Tekirdağ. Opisywał dzieje od końca XVI do połowy XVII wieku, których był naocznym świadkiem. Koncentrował się przede wszystkim na politycznych i kulturalnych wydarzeniach, jakie miały miejsce w Imperium Osmańskim, w znajdującej się pod jego panowaniem zachodniej Armenii.

Kolejnym historykiem „zachodnio-ormiańskim” XVII wieku był Jeremia (Jeremiasz) Çelebi Kiomurczian (1637-1695), Ormianin z Konstantynopola. Uważał się za najbardziej wykształconego intelektualistę tego stulecia. Znał kilka wschodnich i zachodnich języków. Pozostawił po sobie różnorodną i bogatą spuściznę literacką, a także liczne tłumaczenia¹⁵⁵. Wśród dzieł historycznych wyróżnia się *Historia rocznikarska*, a ponadto inne dzieła dotyczące historii Imperium Osmańskiego.

W historiografii ormiańskiej XVII wieku za najwybitniejsze uważa się *Dzieje* autorstwa Arakela Dawriżeciego (z Tebryzu)¹⁵⁶, należące do historiografii „wschodnioormiańskiej”. Praca powstała na polecenie jego mistrza, katolikosy Filipa i obejmuje stosunkowo niewielki okres historyczny (1602-1662). Autor opisywał współczesne mu wypadki, których często był naocznym świadkiem. Uważa się go za rzetelnego i krytycznego historyka, przedstawiciela odrodzenia klasztornego, jednego z pierwszych, który uwzględnił informacje zawarte w kolofonach rękopisów ormiańskich, które były najbardziej wiarogodnymi archiwaliami XVII stulecia¹⁵⁷. Jego *Dzieje* to

¹⁵² U. Ալփոյաճեան [A. Alpojaczjan], *Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք եւ իր ժամանակը* [*Patriarcha Grigor Kesaracy i jego czasy*], Երուսաղիմ [Jerozolima] 1936.

¹⁵³ Symeon był nywiragiem we Lwowie. Po powrocie z Polski, uczył się u Melkizedeka Wyzancego, następnie napisał podręcznik do gramatyki (1637).

¹⁵⁴ W *Kronice* Grigora Daranaghcego znajdujemy wzmianki na temat ormiańskiej diaspory w Polsce i działaczy, którzy się z nią kontaktowali. O tym dalej.

¹⁵⁵ Zob. Գ. Այվազյան [G. Ajwazjan], *Երեսիս Չելեպի Գյոնուրճյանի ձեռագրական ժամանակագրությունը* [*Dziedzictwo rękopiśmienne Jeremii Çelebiego Kiomurcziana*], BM (20), 2014, t. 2 [s.] 349-398. Kiomurczian tłumaczył na język turecki, a ponadto tworzył w tym języku. Na prośbę historyków tureckich przetłumaczył napisaną przez siebie *Historię Armenii* na ich język (ormiański tekst nie zachował się). Informacje w niej zawarte wykorzystał arabski dziejopisarz Munadżdżim Basza w swej *Historii powszechnej* (zob. U. Տեր-Ղևոնդյան [A. Ter-Ghewondian], *Երեսիս Չելեպի նրպես Մունաջիմ Բաշիի աղբյուրներից մեկը* [*Jeremia Çelebi jako jedno ze źródeł dla Munadżdżima Baszy*], [w:] *Արամ Տեր-Ղևոնդյան, Հոդվածների ժողովածու* [*Aram Ter-Ghewondian, Zbiór artykułów*], Երեսիս [Erywań] 2003, s. 41-49; E. Schütz, *Jeremia Çelebi türkische Werke*, "Studia Turcica", Budapest 1971, s. 401-430. Na temat ułożonej przez Kiomurcziana *Kartografii*, znalezionej przez profesor Uniwersytetu Bolońskiego, Gabriellę Uluhogian zob. G. Uluhogian, *Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo*, Ravenna 2000.

¹⁵⁶ Istnieje polski przekład tego dzieła autorstwa Andrzeja Mandaliana: Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, Warszawa 1981.

¹⁵⁷ *Historii ormiańskiej diaspory w Polsce, a szczególnie unii kościelnej w Dziejach* poświęcony jest rozdział XXVIII: *Opowieść o ucisku i udrękach, jakie cierpieli chrześcijanie pochodzenia ormiańskiego, mieszkańcy*

niezbędne ogniwo do badań nad historią narodu ormiańskiego w tym stuleciu. Kontynuując zasadnicze tendencje historiografii ormiańskiej, wprowadzał do swej pracy wątki nieormiańskie. Historią zajmował się też jego uczeń, Zakaria (Zachariasz) Kanakercy, uczony mnich z klasztoru Howhanawank. Jego *Historiografia* sięga do 1699 roku, uwzględniając też dzieje Howhanawanku.

Cechą charakterystyczną XVII- i XVIII-wiecznej literatury ormiańskiej był wzrost liczebny relacji podróźnych czy diariuszów¹⁵⁸. Jeszcze pod koniec XV wieku ormiański podróżnik Martiros Jerzynkacy zwiedził kilka krajów Europy zachodniej. W efekcie powstały notatki podróżne, znane pod tytułem *To jest historia kraju franków*¹⁵⁹. Ormiańscy podróżnicy XVII wieku: Pirzada Ghapanecy¹⁶⁰, bp Ogotinos Badżecy¹⁶¹, bp Howhannes Tutundzi¹⁶², odwiedzali między innymi Polskę. Diariusze te wyróżniało zainteresowanie życiem codziennym społeczności lokalnych mimo dominacji opisów miejsc świętych i kościołów. Podobne tendencje widoczne były nie tylko u podróżników świeckich, ale także duchownych. Najbardziej interesujący diariusz – *Notatki podróżne* –

miasta Lwowa, zob. Arakel, s. 298-316. Powstał on na podstawie hiszatakaranów oraz relacji przebywających w Armenii uciekinierów, posłów ormiańskich z Polski, i wracających do Armenii nywiragów. Jednym z takich źródeł był hiszatakaran rękopisu (obecnie Matenadaran, rkps 5350) legata Howhana Arghincego (zob. Г. Пингирян, „История” Аракела Даврижеци и ее источники об антиуниатском движении в армянских колониях на Украине в 20-50-х гг. XVII в., [w:] *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, выпуск III, Ереван 1971, s. 354-368).

¹⁵⁸ Չ. Դանիելյան [K. Danielian], *Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից [Z dziejów ormiańskiej literatury pamiętnikarskiej]*, Երևան [Erywań] 1961.

¹⁵⁹ Pełny tytuł brzmi: *To jest historia kraju Franków, co zobaczył biskup Martiros Jerzynkacy i napisał, [o] miastach, które zobaczyłem oczyma moimi i [ich] stanie, który jest następujący*. Po raz pierwszy dzieło to ukazało się w tłumaczeniu na język francuski w grudniowym numerze czasopisma „Journal Asiatique” 1826, s. 321-373 pod tytułem *Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, a la fin du XVe siècle, sous le règne de Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzendjan, dans la grande Arménie, écrite par lui meme en arménien, et traduite en français par M. Saint-Martin* na podstawie egzemplarza ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Paryżu (obecnie BNF, rkps 308). Nowe wydanie tego źródła na podstawie egzemplarza przechowywanego w Matenadaranie (Matenadaran, rkps 3488) zob. Վ. Հակոբյան [W. Hakobian], *Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը [Notatki podróżne Martirosa z Jerzynki]*, „Teghekgagir” (6) 1957, s. 97-110.

¹⁶⁰ *Notices géographiques d'après des manuscrits arméniens de XVII siècle, Voyage de Pirzadé de Kapan*, B 1882, s. 313-314.

¹⁶¹ Մ. Կարապետյան [M. Karapetian], *Նորայայտ փաստաթեր Նախիջևանի ժէ դարի առաջին կէտի պատմութեան վերաբերեալ. Օգոստինոս Բաջենց (1584-1653) [Nowe dokumenty do historii Nachiczewana z pierwszej połowy XVII wieku. Ogotinos Badżenc (1584-1653)]*, [w:] *Armenian history materials in the archives of Central Europe*, Yerevan 2001, s. 47-65.

¹⁶² Postać patriarchy Konstantynopolu Howhannesa Tutundzi wiąże się z ruchem narodowyzwoleńczym w Zachodniej Armenii. Hakob Anasjan traktuje podróż bp. Howhannesa do Etiopii w latach 1678-1680 nie jako zwykłą podróż, ale misję. Zob. Հ. Անասյան [H. Anasjan], *XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում [Ruchy wyzwolenicze w Zachodniej Armenii w XVII w.]*, Երևան [Erywań] 1962, s. 195-216. Według niego, wardapet Howanes wspomniany w liście katolikosy Hakoba IV z 12 stycznia 1662 roku jako nywirag do Polski („kraju Lehów”), to właśnie Howhannes Tutundzi (Anasjan, s. 182). Tekst listu katolikosy zob. Aliszjan, *Kamenic*, s. 257-258. Relacje z podróży do Etiopii autorstwa Howhannesa Tutundzi zob. Ա. Ալբոյաճեան [A. Alpojaczjan], *Առաքելութիւն ի Հայկէջիստան ժէ դարում [Misja do Etiopii w XVII wieku]*, Գահիրէ [Kair] 1946.

stworzył polski Ormianin z Zamościa, Symeon Lehacy. Jeśli na ten temat istnieje stosunkowo bogata literatura¹⁶³, to mniej znany jest *Diariusz* innego Ormianina z Polski, alumna kolegium papieskiego we Lwowie, Hagopa Baghdasariana, poświęcony oblężeniu Lwowa przez Szwedów i ucieczce autora z tego miasta we wrześniu 1704 roku¹⁶⁴.

Wraz z notatkami podróznymi, w literaturze ormiańskiej pojawiły się diariusze. Rozwój tego gatunku literackiego zawdzięczamy głównie kupcom ormiańskim, którzy wyjeżdżając na dalekie wyprawy handlowe, obok notatek dotyczących transakcji kupieckich, zapisywali także wrażenia z krajów podróży. Zamieszczali tam własne obserwacje, informacje o charakterze etnograficznym, notatki o tym, gdzie spędzali różne święta kościelne. Tego rodzaju źródłem jest *Diariusz* Zakarii Agulecego, przedstawiciela zamożnego rodu kupieckiego, który w drugiej połowie XVII wieku w sprawach handlowych wyjeżdżał do różnych miast Imperium Osmańskiego, Persji i Europy. Inny kupiec, Howhannes Dżughajecy, pozostawił notatki podróżne z wyjazdów do krajów Azji południowo-wschodniej, Iranu, Indii, Nepalu i Tybetu. Jego *Diariusz handlowy* zawiera notatki z lat 1682-1693. Poza wiadomościami dotyczącymi różnych aspektów działalności kupieckiej w tamtych stronach, podaje cenne informacje na temat Tybetu¹⁶⁵. Prócz tego diariusz pozostawił także historyk Jeremia Kiomurczian¹⁶⁶. Elementy diariuszowe daje się zaobserwować także w historiografii początku XVIII wieku, zwłaszcza w *Historii* Abrahama Kretacego, duszpasterza ormiańskiego na Krecie, który w 1734 roku pielgrzymował do Eczmiadzyna, gdzie został wybrany na następcę zmarłego katolikosa. Jego *Historia* obejmuje wprawdzie krótki okres (1734-1736), jednak zawiera relacje o spotkaniach katolikosa Abrahama z szachem perskim Nadirem.

O ile w wiekach XVI-XVII przygotowywano teoretyczne plany¹⁶⁷ zmierzające do wyzwolenia Armenii spod jarzma muzułmańskiego, to w XVIII wieku doszło do działań praktycznych, wybuchały powstania zbrojne. Dziejopisarstwo ormiańskie XVIII wieku

¹⁶³ K. Stopka, *Symeon Lehac'i* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 46, Warszawa-Kraków 2009, s. 231-235 (tam obszerna literatura przedmiotu).

¹⁶⁴ Zob. rozdział: *Gatunki*.

¹⁶⁵ Notatki kupca Howhannesa, dzięki bogatej treści i dawnej metryce, zajmują godne miejsce wśród relacji obcych podróżników po Tybecie. Był czwartym z kolei podróżnikiem, który zwiedził ten kraj, pierwszą osobą świecką. Jego zainteresowania odbiegały od zainteresowań misjonarzy katolickich. W Tybecie spędził pięć lat. W tym czasie nauczył się miejscowego języka i zżył się z lokalną społecznością, zob. *Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետու մարըր* [*Diariusz handlowy Howhannesa Ter-Dawtiana z Dżulfy*], Աշխատասիրությունը Լ. Ս. Խաչիկյանի, Հ. Դ. Փափազյանի [w opracowaniu L. S. Chaczikiana, H. D. Papazjana], Երևան [Erywań] 1984, s. 25.

¹⁶⁶ Notatki obejmują lata 1648-1662, zob. *Օրագրություն Երեսիա չէլէպի Քէօւհրճանի* [*Diariusz Jeremiego Çelebi Kiomurcziana*]. Յաւելում՝ Ա. [Appendix I] Թուղթեր [Listy], Բ [II]. Ուղերձներ [Dedykacja], Գ [III]. *Գանձեր եւ Ողբեր* [*Gandze i lamenty*], Ջրատ. Մեսրոպ արքեպս. Նշանեան [oprac. Mesrop arcybp Nyszanian], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1939.

¹⁶⁷ Zob. Հ. Անասյան [H. Anasjan], *XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում* [*Ruchy wywoleńcze w Zachodniej Armenii w XVII w.*], Երևան [Erywań] 1961; Ա. Հովհաննիսյան [A. Howhannisjan], *Չրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության* [*Fragmenty z historii ormiańskiej myśli wywoleńczej*], գիրք առաջին [księga pierwsza], Երևան [Erywań] 1957, գիրք երկրորդ [księga druga] 1959; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1977, s. 158-159.

nie mogło nie odzwierciedlać tych wydarzeń. Co więcej, właśnie to stało się cechą charakterystyczną historiografii ormiańskiej tego wieku, tym bardziej, że dziejopisarze tego czasu sami często uczestniczyli w tych wypadkach lub wręcz stali na czele ruchu wyzwolenczego. Byli to zarówno przełożeni Kościoła ormiańskiego, jak i świeccy, głównie wywodzący się z warstwy kupieckiej.

W XVIII wieku ruch wyzwolenczy koncentrował się na południowo-wschodnich ziemiach Armenii, w prowincjach Sjunik i Arcach. Tereny te położone w niedostępnych górach, zachowały potencjał militarny i nie uległy zniszczeniom w czasie wyprawy szacha Abbasa. Funkcjonowały tam nawet niezależne księstwa ormiańskie, zwane księstwami Chamsa (po arabsku „pięć”), czyli pięć zespolonych sojuszem niezależnych księstw ormiańskich. Na czele ruchu wyzwolenia Armenii stał na początku XVIII wieku Jesaja Hasan-Dżalalian, przedstawiciel starego książęcego domu Hasan-Dżalalianów, a jednocześnie katolikos prowincji Aghwank (Albanii Kaukaskiej). Wspomniane księstwa znajdowały się pod jego jurysdykcją duchowną. Stolica katolikosatu stała się ośrodkiem ruchu wyzwolenczego. Sam katolikos napisał *Historię* poświęconą przede wszystkim Arcachowi od końca XVII do pierwszej ćwierci XVIII wieku¹⁶⁸.

Przedstawicielem świeckiego ruchu wyzwolenczego był zamożny kupiec z Nowej Dżulfy, Petros Di Sargis Gilanenc, który swoje duże środki finansowe obrócił na rzecz sprawy wyzwolenia Armenii. Pozostawił diariusz poświęcony tym kwestiom za lata 1722-1723. Z kolei przedstawicielem i aktywnym działaczem ruchu wyzwolenczego w prowincji Sjunik był Stepanos Szahumian, który po jego upadku, udał się do Europy, gdzie przy fachowej pomocy mechitarysty, o. Łukasza Stepanosjana z Sebastii, opublikował dzieło zatytułowane *Dawit Beg albo historia Kapanu*. Opisał w nim dzieje zmagania o wyzwolenie Sjuniku w latach 30. i 40. XVIII wieku. Kolejnym świeckim dziejopisarzem XVIII wieku był kupiec Abraham Jerewancy, autor *Historii wojen*. Swą historię rozpoczął od najazdów Afganów na Isfahan w 1721 roku, a zakończył w 1736 roku, gdy na tronie zasiadł szach Nadir. Jako naoczny świadek opisał oblężenie Erywania w 1724 roku i jego zdobycie przez wojska tureckie. Nieco później inny mechitarysta, o. Matewos (Mateusz) Garagaszjan wydał ponownie to dzieło w ulepszonej szacie językowej, znacznie uzupełnione i opatrzone naukowym komentarzem¹⁶⁹. Te dwa przykłady dobrze ilustrują tendencje ormiańskiego dziejopisarstwa nowych czasów, gdy historiografia stopniowo stawała się zawodem dla specjalistów z odpowiednim wykształceniem.

W kontekście ruchu wyzwolenczego XVIII wieku należy rozpatrywać także takie zabytki literatury ormiańskiej jak: *Nowa książeczka, która się nazywa napomnieniem (Nor tetrak, wor koczi hordorak)*, czy *Pułapka sławy (Worogajt parac)*. Obydwa dzieła były

¹⁶⁸ Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկիր յօրինեալ ի Տ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոսէ Հասան Զալալեանց [Historia zwięzła kraju Aghwank ułożona przez Ter Jesaję Hasana Dżalalianca, katolikosa Aghwanku], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1868.

¹⁶⁹ Dzieło kupca Abrahama, którego oryginał znajduje się w bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wenecji wydał mechitarysta o. Sahak Czeczemian (zob. Աբրահամ Երեւանցի [Abraham Jerewancy], Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, [Historia wojen 1721-1736 r.], Վենետիկ [Wenecja] 1977)), natomiast uzupełniona przez o. Matewosa Garagaszjana wersja ukazała się w 1938 roku w Erywaniu.

wytworem środowiska intelektualnego w Madrasie, które na początku lat 70. XVIII wieku skupiało przedstawicieli inteligencji ormiańskiej, pochodzącej z bogatej warstwy kupieckiej. Handel międzynarodowy, kontakty z przedstawicielami europejskiej elity politycznej czy społecznej, idee oświeceniowe, upowszechnione poprzez druki, pozwalały tym warstwom ormiańskiego kupiectwa włączyć się w ogólnoeuropejskie trendy i snuć plany na temat przyszłości Armenii. Na czele tego ugrupowania stał zamożny kupiec z Nowej Dżulfy, Szahamir Szahamirian, założyciel drukarni, w której ukazały się wyżej wspomniane prace. *Nowa książeczka* (1772) była traktatem z zakresu publicystyki politycznej, autorstwa działacza ruchu wyzwolenczego Armenii XVIII wieku Mowsesa Baghramiana. Autor, po wygaśnięciu ruchu niepodległościowego, udał się do Indii, gdzie, zajmując się handlem, doszedł do znacznego majątku. Mimo iż *Nowa książeczka* była wytworem publicystycznym, zawiera fragmenty historyczne. Innym dziełem literackim środowiska w Madrasie była *Pułapka sławy* (1773), autorstwa Szahamira Szahamiriana, uznana potem za pierwszy projekt republiki konstytucyjnej dla niepodległej Armenii.

W nurt wyzwolenczy wpisuje się też autobiografia najwybitniejszej jego postaci, przedstawiciela ruchu oświatowego XVIII wieku, Howsepa (Józefa) Emina, Ormianina z Hamadanu, który osiedlił się w Indiach. Ten syn zamożnego kupca ormiańskiego stał się słynnym ideologiem ruchu wyzwolenia Armenii drugiej połowy XVIII wieku. Duży udział w jego ewolucji miała protekcja pewnej angielskiej arystokratki, a także kontakty z historycznymi postaciami XVIII wieku pracującymi na rzecz wyzwolenia Armenii. Autobiografia Emina to pomnik literatury patriotycznej¹⁷⁰.

Rozwój ormiańskiej diaspory w świecie, a także rola ormiańskiego kupiectwa, doprowadziły do tego, że zrodziło się wśród Ormian emigrantów zainteresowanie historią krajów osiedlenia. Czasami uwzględniano ormiański wątek w tych dziejach. Na przykład ormiański kupiec z Nowej Dżulfy, Towma Chodżamalian, który osiedlił się w Indiach, w 1768 roku napisał *Historię Indii* od połowy XIV wieku po lata 60. XVIII wieku. Natomiast Chaczatur Dżughajecy był autorem *Historii Persji* od Cyrusa Wielkiego do 1779 roku, aczkolwiek wartość historyczną przedstawia jedynie okres mu współczesny.

Probę opisanie historii ormiańskiego katolikosatu na tle historii Armenii w XVIII wieku podjął katolikos Ghazar I Dżahkecy. Doprowadził ją do czasów sobie współczesnych. Inny katolikos, Symeon I Jerewancy, był ostatnim autorem w tym wieku, który podjął się podobnego wyzwania w dziele zatytułowanym *Czambra* (od starofrancuskiego *chambre*). Inny dostojnik Kościoła ormiańskiego, Hakob Nalian, wydał *Skarbnicę wskazówek* (*Książka, która nazywa się skarbnicą wskazówek* – «Գիրք նշանակալ գաւաւրաւ ճաւնոցաւ») wydaną w Konstantynopolu w 1758 roku, w której wykorzystał materiały dotyczące geografii historycznej Armenii.

¹⁷⁰ Pierwsze wydanie autobiografii Emina ukazało się za życia autora pod tytułem *The Life and Adventures of Joseph Emin an Armenian, written in English by himself*, London 1792. Drugą edycję, znacznie poszerzoną o materiały archiwalne i korespondencję, przygotowała potomkini Emina, Amy Abgar pod tytułem *Life and Adventures of Joseph Emin 1726-1809. Written by himself. Second edition with Portrait, Correspondence, Reproductions of original Letters and Map*, Calcutta 1918. Zob. P. Mnacakanian, *Howsep Emin, Życie jak prosta linia*, „Awedis”, nr 18 (wiosna) 2014, s. 8.

Ostatnim historykiem XVIII wieku, który swoją fundamentalną pracą zamknął dawną historiografię ormiańską, a także położył fundament metodologiczny dla dziejopisarstwa XIX wieku, był wenecki mechitarysta, o. Mikajel Czamczian¹⁷¹. Jego trzypięciotomową *Historię Armenii* traktuje się w ormiańskiej historiografii jako symboliczny most zawieszony między dwoma brzegami – dziejopisarstwem średniowiecznym z jednej strony i historiografią nowych czasów z drugiej strony.

Poezja ormiańska XVII-XVIII wieku rozwijała się głównie w trzech kierunkach: religijno-patriotycznym, świeckim i pieśni ludowych gusanów-aszughów (minstreli). Nie istniał jednak sztywny ich podział. Poezja jednego z tych kierunków mogła zawierać elementy dwóch innych. Podział dotyczył przede wszystkim treści. Głównym tematem poezji religijno-patriotycznej były wydarzenia religijne i historyczne, a jej celem było wychowywanie w duchu chrześcijańskim i narodowo-patriotycznym. Wybitnym przedstawicielem tego nurtu byli Jeremia Kiomurczian, Martiros Ghyrimecy¹⁷², Paghtasar (Baltazar) Dypir. Rozwój poezji religijno-kościelnej był ściśle związany z uciskiem władców muzułmańskich i ponownymi misjami Kościoła katolickiego wobec Kościoła ormiańskiego.

O ile pierwszy nurt poezji znajdował odbiorców głównie wśród wykształconego duchowieństwa, kaznodziejów, nauczycieli, gdyż sami autorzy należeli do dobrze wykształconej elity, o tyle poezja ludowa, której twórcami byli głównie poeci wywodzący się z niskich lub średnich warstw społecznych, była przeznaczona dla prostego ludu. Tematy poeci ci czerpali z życia codziennego. Charakterystyczną cechą poezji ludowej tego czasu było ponowne nawiązywanie do motywów uchodźstwa i lamentów z historią w tle¹⁷³. Poezja na temat uchodźstwa ubolewała nad tym trudnym statusem Ormian w różnych krajach, związanym z adaptacją w nowym miejscu przebywania, zaś lamentsy z historią w tle, oprócz wartości literackiej, miały charakter źródła historycznego. Ich

¹⁷¹ U. Պողոսյան [S. Poghosjan], *Միքայել Չամչյան [Mikajel Czamczian]*, [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze kultury ormiańskiej V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976, s. 536-543.

¹⁷² W bogatej twórczości Matirosa z Krymu znajdują się także utwory z wątkiem historycznym. *W Historii kraju Krym, napisanej wierszem [przez] Martirosa wardapeta z Krymu* (zob. U. Մարտիրոսյան [A. Martirosjan], *Մարտիրոսյանի Ղրիպեղի [Martiros Ghyrimecy]*, Երևան [Erywań] 1958, s. 142-152) znajdują się między innymi informacje na temat Kipczaków, czy chronologia emigracji Ormian na Krym. Mimo iż sam autor pisał, że nie miał pod ręką źródeł historycznych, to jednak uwzględnił tradycję ustną. Historyk Martirosjan wskazuje na podobieństwo treści wspomnianego wiersza z treścią kolofonu, który cytował o. Aliszan w *Hajapatum* (zob. A. Martirosjan, *Martiros Ghyrimecy*, s. 46). W 1652 roku, ucząc się w Jerozolimie, wardapet Martiros ułożył wiersz na temat synodu, który wówczas tam się odbył. Wśród obecnych dostojników kościelnych wzmiankował także bp. Onofriosa Lehcego (o nim dalej). Bp Martiros jako patriarcha Jerozolimy, skierował w 1682 roku list do Ormian polskich z prośbą o zebranie środków na rzecz Kościoła ormiańskiego w Jerozolimie (list obecnie znajduje się w BKM w Wiedniu, rkps 568).

¹⁷³ Մ. Մկրտչյան [M. Mykyrtyczian], *Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր [Ormiańskie ludowe pieśni o uchodźstwie]*, Երևան [Erywań] 1961; Պ. Մ.Խաչատրյան [P. Chaczatrian], *Հայ միջնադարյան պանդխտական նղբեր (ՏԴ-ՏԷ դդ./XIV-XVII vv.) [Ormiańskie średniowieczne historyczne lamentsy]*, Երևան [Erywań] 1969; Շ. Նազարյան [Sz. Nazarian], *Ողբի և սթախման բանաստեղծությունն XVIII դար [Ormiańska poezja lamentu i przebudzenia. XVIII wiek]*, Երևան [Erywań] 1992. Wszystkie opracowania opatrzone zostały edycjami poezji wybranych autorów ormiańskiej poezji późnego średniowiecza.

twórcy byli przede wszystkim świadkami historii, często uciekinierami przed najazdami, prześladowaniami religijnymi czy z powodu klęsk żywiołowych i innych katastrof. Wśród słynnych postaci, które pozostawiły po sobie utwory literackie na temat uchodźstwa lub lamentsy historyczne, byli także Ormianie, którzy osiedlili się w Polsce¹⁷⁴.

Szuszanik Nazarian, szukając cech charakterystycznych poezji ormiańskiej XVIII wieku, wymienia najważniejsze z nich¹⁷⁵. Jedną był powrót do grabaru. Było to spowodowane między innymi tym, że część ludności ormiańskiej w warunkach braku państwowości i wielowiekowej podległości obcemu jarzmu, w mowie codziennej używała języków innych niż ormiański. Na ich potrzeby powstała specyficzna literatura w tych językach zapisywana pismem ormiańskim. Tego rodzaju literatura przeznaczona była jedynie dla wąskich grup ludności. Dlatego zwracano ku klasycznemu językowi ormiańskiemu, a raczej do jego formy uproszczonej, która miała się stać uniwersalnym językiem dla wszystkich Ormian. Poezję XVIII wieku, która powstała w grabarze, można porównywać z literaturą europejską, zaś poezję ludową – z literackimi tradycjami wschodnimi (arabską, perską, osmańską)¹⁷⁶.

Najwybitniejszą postacią trzeciego z nurtów poezji ormiańskiej, czyli ludowych pieśni gusanów i aszughów był Harutiun Sajadian, znany pod przydomkiem Sajat-Nowa¹⁷⁷. XVIII-wieczny ormiański trubadur na dworze gruzińskim, tworzył nie tylko w języku ormiańskim, ale także gruzińskim i osmańskim. Poezja Sajat-Nowy wraz z poezją Naghasza Hownatana¹⁷⁸ zamyka okres ormiańskiej poezji średniowiecznej.

Wiek XVII i XVIII to także ostatni etap literatury przekładowej. W tym czasie na język ormiański tłumaczono zarówno traktaty religijno-dogmatyczne i naukowe, jak też utwory literatury pięknej¹⁷⁹. O ile dwa ostatnie miały na celu ogólne oświecanie, to pierwsze, realizowane głównie przez Ormian katolików lub misjonarzy katolickich znających język ormiański, zmierzały do upowszechniania katolicyzmu wśród Ormian. W tym kierunku szły wysiłki papieskiej Kongregacji Rozkrzewiania Wiary¹⁸⁰. W środowisku

¹⁷⁴ O nich zob. rozdział: *Twórcy*.

¹⁷⁵ Շ. Նազարյան [Sz. Nazarian], *XVIII դարի հայ գրավոր բանաստեղծության հիմնական ստանդարտները* [Główne cechy charakterystyczne ormiańskiej poezji XVIII wieku], PBH (1), 1968, s. 174-183.

¹⁷⁶ Tamże, s. 183.

¹⁷⁷ O nim zob. Մ. Հասրաթյան [M. Hasratian], *Սայաթ-Նովա* [Sajat-Nowa], Երևան [Erywań] 1963; Պարույր Սևակ [Parujr Sewak], *Սայաթ-Նովա* [Sajat-Nowa], Երևան [Erywań] 1969; Ch. Dowsett, *Sayat-Nova: an 18th-century Troubadour: a Biographical and Literary Study*, 1997.

¹⁷⁸ Աս. Մնացականյան [As. Mnacakanian], *Նաղաշ Հովնաթյան* [Naghasz Hownatan], [w:] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարերը* [Wybitni działacze kultury ormiańskiej V-XVIII w.], Երևան [Erywań] 1976, s. 510-520.

¹⁷⁹ L. Ter-Petrosian, s. 20-23; Հ. Բախչինյան [H. Bachczinian], *XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը* [Literatura ormiańska XVII-XVIII wieku], Երևան [Erywań] 1999, s. 193-194.

¹⁸⁰ Ա. Բայբուրդյան [A. Bajburdian], *XVII դարում Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից* [Z działalności misjonarzy katolickich we Wschodniej Armenii w XVII w.], PBH (2), s. 147-157. Można tu zaobserwować historyczną analogię. Podobnie jak w wiekach XIII i XIV wpływy katolicyzmu sięgnęły w głąb Armenii, nastąpił rozwój literatury religijnej, której duża część pozostaje w formie rękopiśmiennej (wardapet Howhannes Myrkuz Dżughajecy (1643-1715), wardapet

ormiańskim działalność przekładowa w XVIII wieku rozwijała się w Wenecji, gdzie pracowali ojcowie należący do ormiańskokatolickiej Kongregacji Mechitarystów, a także w Konstantynopolu, gdzie również działali Ormianie katolicy. Innym ośrodkiem przekładowym w Konstantynopolu było środowisko skupione wokół patriarchatu ormiańskiego. Można wymienić jeszcze inne ośrodki, głównie takie, w których funkcjonowały ormiańskie drukarnie (Włochy, Rosja, Indie). W procesie wzbogacania literatury ormiańskiej przekładami XVII-XVIII stulecia, zarówno z łaciny czy z polskiego swój wkład wnieśli także Ormianie w Polsce, a także polscy Ormianie działający poza granicami Polski¹⁸¹. Wzrost literatury przekładowej, szczególnie w środowisku Ormian polskich pod koniec XVII i w XVIII wieku, tłumaczy się ich unią kościelną i potrzebami posiadania odpowiedniej literatury wyznaniowej.

Chociaż teatr ormiański istniał już w starożytności¹⁸², to jednak pierwszy zachowany pomnik dramaturgii w języku ormiańskim pochodzi dopiero z drugiej połowy XVII wieku. Jest to *Męczeństwo św. dziewicy Hrypsymy*, dramat odegrany w 1668 roku przez uczniów kolegium teatyńskiego we Lwowie¹⁸³. Było to jednak wydarzenie wyjątkowe, bez dalszej kontynuacji. Nie wpłynęło też na późny teatr ormiański¹⁸⁴.

Stepanos (Stefan) Lehacy (Wartanowic) (zm. 1689), wardapet Stepanos Dżughajecy, opat klasztoru św. Zbawiciela w Nowej Dżulfie w latach 1684-1696).

¹⁸¹ O tym rozdział: *Twórcy*.

¹⁸² Potwierdzenie tego znajdujemy w *Żywotach równoległych Plutarcha*. Wzmianki o teatrach w dawnej Armenii przytacza o. Lewon Zekijan, zob. L. Ջէքիյան [L. Zekijan], *Հայ թատրոնի սկզբնաբայլերը և հայ վերածնունդի շարժումը* [*Pierwsze kroki ormiańskiego teatru i ruch ormiańskiego odrodzenia*], P (3-4) 1974, s. 341-344.

¹⁸³ O tym rozdział: *Gatunki*.

¹⁸⁴ Zupełnie inaczej było w wypadku innego ośrodka katolickiego, mocno zakorzenionego w ormiańskości. Chodzi tu o Kongregację Mechitarystów i ruch nazywany teatrem Mechitarian (zob. Վ. Թերզիբաշյան [W. Terzybaszian], *Հայ դրամատուրգիայի պատմություն* [*Historia ormiańskiej dramaturgii*] 1668-1868, Երևան [Erywań] 1959, s. 114-188; L. Zekijan, dz. cyt., s. 345-379).

ZABYTKI JĘZYKA ORMIAŃSKIEGO W DAWNEJ POLSCE: CHARAKTERYSTYKA ZEBRANEGO MATERIAŁU

Miejsca przechowywania

Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego wytwarzane, kopiowane czy przechowywane w diasporze ormiańskiej w dawnym Królestwie Polskim są obecnie rozproszone po całym świecie. Rękopisy często dzieliły los swych właścicieli, wędrowały wraz z nimi narażone na różnego rodzaju niebezpieczeństwa. Po osiedleniu się posiadaczy w nowych miejscach, były konserwowane, a następnie składane w kościołach ormiańskich. Obecnie rękopisy te przechowywane są głównie w bibliotekach i instytutach naukowych Europy (Włochy, Niemcy, Wielka Brytania, Irlandia, Francja, Hiszpania, Polska, Rosja, Ukraina, Rumunia, Armenia), na Bliskim Wschodzie (Jerozolima, Liban, Iran) oraz w innych częściach świata. Niekóre z nich znalazły się także w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Największe zbiory rękopisów ormiańskich powstałych w Polsce są przechowywane w trzech głównych składnicach: Matenadaranie – Instytucie Dawnych Rękopisów im św. Mesropa Masztoca w Erywaniu (Armenia) oraz w bibliotekach Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu (Austria) i Wenecji (Włochy).

MATENADARAN

Instytut Dawnych Rękopisów im. św. Mesropa Masztoca w Erywaniu zgromadził największy zbiór rękopisów ormiańskich na świecie, który liczy ponad 11 tys. kodeksów, 2200 kart rękopiśmiennych, 530 hamaili (amuletów-talizmanów). Cały zbiór Matenadaranu szacuje się na 20 tys. pozycji; wśród nich znajdują się także rękopisy nieormiańskie. W latach 1965 i 1970 ukazały się dwa pierwsze tomy skróconego katalogu rękopisów ormiańskich Matenadaranu¹⁸⁵. Tom trzeci ukazał się w 2007 roku¹⁸⁶.

¹⁸⁵ W pierwszym tomie znajduje się opis rękopisów o sygnaturach od 1 do 5000. Por. *Յուրազման ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca]*, h. Ա [t. I], կազմեցին Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, [w opracowaniu Օ. Jeganiana, A. Zejtuniana, P. Antabiana], (խմբագրությունը Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [pod redakcją L. Khaczikiana, A. Mnacakaniana], Երևան [Erywań] 1965; *Յուրազման ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca]*, h. Բ [t. II], կազմեցին Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, [w opracowaniu Օ. Jeganiana, A. Zejtuniana, P. Antabiana], (խմբագրությունը Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [pod redakcją L. Khaczikiana, A. Mnacakaniana], Երևան [Erywań] 1970. Tom II obejmuje rękopisy o sygnaturach od 5001 do 10408.

¹⁸⁶ *Յուրազման ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, h. Գ. [t. III], կազմեց Ա. Մալխասյան [opracował A. Malchasjan], (խմբագրությունը Ա. Տեր-Ստեփանյանի) [pod redakcją A. Ter-Stepaniana], Երևան [Erywań] 2007. Tom III zawiera opisy rękopisów o sygnaturach od 10409 do 11077.

Wspomniane trzy katalogi były tylko wstępnym przedsięwzięciem. Już w 1984 roku ukazał się pierwszy tom nowego, pełniejszego katalogu, w którym, w odróżnieniu od starych katalogów, podawane są bogate metadane, teksty kolofonów i szczegółowy opis zawartości kodeksów rękopiśmiennych¹⁸⁷. Do dnia dzisiejszego pojawiło się osiem tomów z opisem 2700 rękopisów¹⁸⁸. W niniejszej pracy zostały uwzględnione informacje ze starych katalogów, które zostały uzupełnione danymi z ukazującego się nowego katalogu głównego Matenadaranu¹⁸⁹.

Kwerenda przeprowadzona w zbiorach Matenadaranu ujawniła do tej pory ponad 130 rękopisów skopiowanych czy funkcjonujących w ormiańskich gminach Królestwa Polskiego. Docierały one do Armenii różnymi drogami. Informację o losach tych peregrynacji zawierają często same rękopisy, a szczególnie zawarte w nich kolofony. Niewykluczone, że w Matenadaranie, na podstawie informacji z nowych katalogów, uda się znaleźć jeszcze kolejne materiały dotyczące polskich Ormian.

Polscy Ormianie kopiowali i fundowali rękopisy dla legatów katolikosów przysyłanych z Armenii, które ci ze sobą zabierali do ojczyzny. Pewne rękopisy dotarły zapewne do Armenii wraz z tymi Ormianami, którzy opuszczali Polskę nie chcąc przyjąć unii z Kościołem katolickim. Informacje o tym zachowały się u historyka Arakela z Tebryzu: „I za przyczyną tego ucisku [tzn. narzucanej unii] wyjechało z miasta Lwowa wielu mężów cnotliwych spośród osób duchownych: zakonnicy i kapłani, i uczeni mężowie; i udali się oni do Eczmiadzynu, i urządziwszy się tam, tam też pozostali. A byli wśród nich synowie znacznych ludzi”¹⁹⁰. Opis ten wskazuje na migrację ludzi ksiąg, można więc przypuszczać, że wśród nich byli tacy, którzy posiadali rękopisy ormiańskie. Zresztą pisze o tym ten sam Arakel: „A wiele z tych ksiąg i naczyń, które był sprzedał [chodzi o trwonienie dóbr kościelnych przez lwowskiego arcybiskupa ormiańskiego Mikołaja Torosowicza], znalazło się później w Armenii i dotarło do nas; i rzeczy, które kupcy odkupili za gotówkę i przywieźli, w podziw wprawiały wszystkich, którzy je oglądali”¹⁹¹.

¹⁸⁷ Opisy są dokonywane na wzór nieco zmodyfikowanej metody naukowej stworzonej w latach 90. XIX wieku przez wiedeńskiego mechtarystę Jakuba (Hagopos) Daszjana. Tak zwana „metoda Daszjana” obejmuje kwestionariusz składający się z 30 punktów.

¹⁸⁸ Tom I obejmuje opisy rękopisów o sygnaturach od 1-300, tom II od 301-600, tom III od 601-1000, tom IV od 1001-1500, tom V, od 1501-1800, tom VI od 1801-2100, tom VII od 2101-2400, tom VIII od 2401-2700. Cyfrowe wersje wszystkich tomów dostępne są na oficjalnej stronie internetowej Matenadaranu. Według specjalistów katalog wszystkich zbiorów rękopiśmiennych będzie liczył 40 tomów. Informacja o tym znajduje się na oficjalnej stronie Matdanadaranu. Zob. artykuł dyrektora Oddziału Rękopisów, Geworga Ter-Wardaniana: <http://www.matenadaran.am/?id=82&lng=3> (wgląd 08.10.2014).

¹⁸⁹ W pierwszym tomie starego katalogu znajduje się wzmianka opatrzona znakiem zapytania, że rkps 1963 powstał w miejscowości Lemberg (Lwów) przed rokiem 1679. Ten sam rękopis w nowym katalogu został opisany bez tych informacji, a jako datę jego powstania podano po prostu XVII wiek. Przypuszczam, że poprzedni dyrektor Oddziału Rękopisów, Onnik Jeganian, zakwalifikował go jako rękopis lwowski na podstawie jego treści. Są tam między innymi dzieła Tomasza z Akwinu, Clemente Galano, teksty łacińskie.

¹⁹⁰ Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, Warszawa 1981 (dalej: Arakel), s. 311.

¹⁹¹ Arakel, s. 312.

Informację o peregrynacjach rękopisów ormiańskich powstałych na terenie Polski, a przechowywanych obecnie w zasobach Matenadaranu i innych miejscach, czerpiemy między innymi z licznych późniejszych kolofonów, dedykacji czy pieczęci pozostawionych w rękopisach. Ilustrują one zawiłe nieraz losy rękopisów i rozmaite miejsca ich przechowywania po skopiowaniu ich w Polsce. W wielu rękopisach zachowały się notatki sporządzone przez XIX-wiecznych ormiańskich hierarchów kościelnych, filologów, etnografów czy historyków, którzy przybywali do różnych kościołów, gdzie kopiowali stare kolofony czy zbiory rękopiśmienne¹⁹². Pewna ilość tych materiałów została opublikowana, ale sporo nadal pozostaje w formie rękopiśmiennej. Dla armenistów i armenologów materiały te, pochodzące głównie z klasztorów czy instytucji edukacyjnych w Zachodniej Armenii, są często jedynym źródłem wiedzy na temat poszczególnych rękopisów czy nawet całych zbiorów, które uległy zniszczeniu podczas ludobójstwa Ormian w Imperium Osmańskim w 1915 roku¹⁹³.

Późniejsze kolofony wpisywane do starszych rękopisów umożliwiają ustalenie ich pierwotnej lokalizacji oraz czasu pojawienia się ich w nowym miejscu. Tak na przykład rękopis skopiowany w Kamieńcu Podolskim w 1635 roku (obecnie Matenadaran, rkps 8158), poza pierwotnym kolofonem, zawiera aż kilka późniejszych. W kolofonie wpisanym w 1904 roku arcybp Mesrop Symbatianc informuje, że przyjechał do Niżnego Agulisu (prowincja Nachiczewan, obecnie Azerbejdżan) w celu spisania kolofonów rękopisów. Miejscowy sarkawag kościoła św. Trójcy pokazał mu wówczas wspomniany rękopis z Kamieńca, który uznał za „godny by być w bibliotece Eczmiadzyna”. Inny rękopis, ewangeliarz skopiowany w 1643 roku w Kamieńcu, w ormiańskim kościele św. Bogurodzicy (obecnie Matenadaran, rkps 5176) w 1831 roku, został подарowany kościołowi św. Geworga w Putki (prowincja Wan). Dnia 16 lipca 1887 roku trafił do muzeum Aghtamar (?). Wzmiankę na ten temat pozostawił wardapet Ghewond Pirghalemian 14 sierpnia 1887 roku. Inny rękopis, skopiowany w 1551 roku we Lwowie (obecnie Matenadaran, rkps 5274), znajdował się w 1904 roku w zbiorach pustelni na wyspie Kytuc na jeziorze Wan. Dowiadujemy się o tym z notatki, którą pozostawił mnich tej pustelni, wardapet Wahram Kanaczian. Kolejny rękopis, skopiowany w 1646 roku w Kamieńcu (obecnie Matenadaran, rkps 7050), oprócz oryginalnego i licznych późniejszych kolofonów, ma wpis w języku rosyjskim, z adresem zamieszkania hrabiego Szeremietiewa (późniejszego posiadacza?). Zbiór traktatów medycznych (druga część rękopisu) skopiowany w 1624 roku w Konstantynopolu (obecnie Matenadaran, rkps 8873) przez

¹⁹² Informacje na temat zachowania rękopisów ormiańskich w miejscach ich ówczesnego przechowywania zgromadzili zasłużeni badacze XIX i XX wieku, jak wardapet Ghewond Pirghalemian, mechitaryści Jakub Daszjan, Ghewond Aliszan, Hakob Topczjan, wardapet Chaczik Dadian, dostojnicy Kościoła ormiańskiego, katolikosi cylicyjscy Babgen Kiuleserian, Garegin Howsepien, arcybiskupi Mesrop Symbatianc, Tyrdat Palian, Mesrop Magistros Ter-Mowsisjan, Garegin Syrwandzytjan, etnograf Jerwand Lalaian, lingwista Hraczja Aczarian. Znaczna część zebranych przez nich materiałów pozostaje w formie rękopiśmiennej.

¹⁹³ Գ. Տեր-Վարդանյան [G. Ter-Wardanian], *Հայոց գեղասպանությունը և մեր ձեռագրական կոթողները [Ludobójstwo Ormian i nasze straty rękopiśmienne]*, Հայագիտական Ուսումնասիրությունների Միջազգային Ընկերակցության 13-րդ համաժողով, Մատենադարան, Երևան, 9-11 հոկտեմբեր, 2014 թ [13-ème Conférence générale de l'Association Internationale des Études Arméniennes, Maténadaran, Erevan, 9-11 octobre 2014 (w druku).

Johana Lehcego z Kamieńca, był własnością profesora Hakoba Manandiana (1873-1952), rektora Uniwersytetu Erywańskiego.

Na temat dróg docierania do Matenadaranu innych rękopisów z Polski dowiadujemy się ze wstępów do poszczególnych tomów katalogu, gdzie jest mowa o uzupełnianiu jego zbiorów w różnych czasach. W tomie pierwszym starego katalogu znajduje się obszerny prolog autorstwa ówczesnego dyrektora Oddziału Rękopisów, Onnika Jeganiana, w którym szczegółowo została omówiona historia powstawania kolekcji Matenadaranu¹⁹⁴. W rozdziale opisującym oryginalny zbiór Eczmiadzyna, spotykamy informację, że w 1801 roku rkps 924 należał do przełożonego diecezji Ormian w Rosji i na Krymie, arcybiskupa Howsepa Arghutiana¹⁹⁵. Z omówienia tak zwanego „Zbioru Geworgiana” (nazwa pochodzi od imienia katolikosa Geworga IV, katolikosa w latach 1866-1882) dowiadujemy się o proveniencji niektórych „polskich” rękopisów Matenadaranu: 3522 (szkoła ormiańska w Astrachaniu), 2856 (Iwan Arghutian z Sanahinu), 2831 (Howsep Arghutian), 3051 (klasztor w Sanahinie), 3506 (Gabriel Ter-Howhannisjan, lekarz). Niestety, nie są znani właściciele trzech rękopisów (3019, 3574, 3706), które weszły do tej kolekcji w drugiej połowie XIX wieku¹⁹⁶. W latach 1910-1915 zbiory powiększyły się o następujące rękopisy pochodzące z Polski: 3982 (jerec Grigor, Baku), 3965 (wardapet Chaczik Dadian), 4405 (stolica biskupstwa ormiańskiego w Tebryzie), 4407 (Howhannes Ter Simonian z Tokatu). Jeszcze dwa inne rękopisy były własnością klasztoru w Tatew: 3919 i 4008¹⁹⁷. Ze zbiorów prowincji ormiańskiej Waspurakan pochodzą następujące rękopisy Matenadaranu: 5176 (Aghtamar), 5350 (pustelnia na wyspie Lim), 5909 (Warak), 5274, i 5587 (wyspa Kytuc), 5730 (okolice Wan, kościół Araruc)¹⁹⁸. W 1920 roku trafił jeden rękopis: 6986 (wardapet Chaczik Dadian, II zbiór)¹⁹⁹. W latach 1922-1925 z tak zwanego „zbioru mieszanego” pochodzi również jeden rękopis z Polski: 6659 (jeden z kościołów Erywania)²⁰⁰. Rękopisy o sygnaturach 6731 (armenista prof. Grigor Chalatian), 6216 i 7050 zostały dołączone w latach 1924-1931. Proveniencja dwóch ostatnich rękopisów nie jest niestety znana²⁰¹. W latach 1924-1936 przybyły następujące rękopisy pochodzące z Polski: 7100 (Grigor Chalatian), 7194 (Jughaber Serobian-Inczikian z Tbilisi)²⁰². Rękopis o sygnaturze 8873 trafił do zbiorów w latach 1937-1940. W odniesieniu do tego rękopisu podawane są dwa różne źródła pochodzenia: Państwowy Uniwersytet w Erywaniu lub właściciel prywatny, Hakob Makarian²⁰³. Ze zbiorów tak zwanego Muzeum Literackiego w Erywaniu pochodzi rękopis 8158, przekazywany przez Ludowy Komisariat Oświaty Armeńskiej Socjalistycznej

¹⁹⁴ O. Եգանյան [O. Jeganian], *Մատենադարանի ձեռագրային հավաքածուները* [Zbiory rękopiśmienne Matenadaranu], [w:] *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 13-214.

¹⁹⁵ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 50.

¹⁹⁶ *Katalog Matenadaranu*, t. I, 1956, s. 67, 68, 70, 71, 72.

¹⁹⁷ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 87, 88, 89.

¹⁹⁸ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 102, 103, 104, 105.

¹⁹⁹ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 114.

²⁰⁰ *Katalog Matenedaranu*, t. I, s. 122.

²⁰¹ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 127, 128.

²⁰² *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 131, 135.

²⁰³ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 143, 144, 145.

Republiki Radzieckiej (zabrany z ormiańskich wsi), 7498 (Związek Ormiańskich Historyków Sztuki w Erywaniu), 8520 (Ormiańskie Stowarzyszenie Etnograficzne w Tbilisi), 8467 (Gimnazjum Nersysjan w Tbilisi), 8376 (Howhannes Ghorghanian), 7556, rkps 7368 (z kościoła św. Grzegorza Oświeciciela w Nowym Nachiczewanie), 7515 i 8620 (w wypadku dwóch ostatnich brak informacji o proveniencji²⁰⁴. W latach 1941-1962 zbiory Matenadaranu wzbogaciły się o następujące rękopisy powstałe w Polsce: 9436 (Mowes Chalati Awagian, Erywań), 9486, 9488, 9512 (Centralna Biblioteka Ormian Rumuńskich w Bukareszcie). Rękopisy o sygnaturach: 9764, 9766, 9767, 10048, 10049, 10101 zostały przywiezione przez Wardana Grigoriana ze Lwowa w 1961 roku. Rękopis 9655 należał do Szuszanian Muszegh z Wanu, a rękopis 9694 do Karapeta Czerkizjana, syna Harutiuna²⁰⁵. W latach 1963-1968 do zbiorów Matenadaranu z Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego trafiły rękopisy 10315 i 10316 przywiezione w 1967 roku²⁰⁶. W latach 1969-1998 przybyły dwa kolejne rękopisy. Rękopis 10813 został skatalogowany w 1979 roku, ale przywiózł go z Gdańska w latach sześćdziesiątych XX wieku ówczesny wicedyrektor Matenadaranu, Wardan Grigorian. Była to gramatyka języka ormiańskiego autorstwa Stefana Roszki z 1718 roku przekazana przez ormiańskokatolickiego proboszcza kościoła św. Piotra i Pawła, ks. Kazimierza Filipiaka²⁰⁷. Drugi rękopis o sygnaturze 10881 został przekazywany przez Bibliotekę Główną przy Akademii Nauk Armenii w 1982 roku²⁰⁸.

Niektóre zabytki piśmiennictwa ormiańskiego, w tym skopiowane w Polsce rękopisy, które znalazły się w Siedmiogrodzie, zostały stamtąd później wysłane do Matenadaranu przez tamtejszą gminę jako dar. Autor artykułu Suren Kolandzian informuje o 42 rękopisach, które zostały przekazywane Matenadaranowi z Rumunii²⁰⁹. Wśród nich należy wymienić następujące rękopisy skopiowane w Polsce: maszoc skopiowany we Lwowie w 1555 roku (rkps 9486), kanonagirk z 1621 roku pochodzący z Kamieńca (rkps 9488) i zbiór traktatów średniowiecznych autorów ormiańskich, skopiowany we Lwowie w latach 1613-1615 (rkps 9512). Wśród tych rękopisów znajdują się także inne, związane z Ormianami polskimi: czasoc skopiowany w Jerozolimie w 1313 roku (rkps 9484), odnowiony w ormiańskim Dżurdżow, to jest w Gheorgheni (węg. Gyergyószentmiklós – miasto w Siedmiogrodzie; dziś w Rumunii) w 1687 roku przez dypira Stepanosa z Kamienca (Roszkę). Pod rokiem 1700 notatkę wpisał niejaki Awag z Erywania, a w 1837 roku rękopis znajdował się już w Suczawie. Wymieniony został nauczyciel tamtejszej szkoły, Astwadzadur (Bogdan) Romaszkan. W grudniu 1960

²⁰⁴ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 154, 155, 158, 160, 161, 163.

²⁰⁵ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 173, 175, 176, 177, 185.

²⁰⁶ *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 1539.

²⁰⁷ *Katalog Matenadaranu*, t. III, s. 33. Relacje o tym zawiera sprawozdanie prof. Wardana Grigoriana z podróży do Polski, zob. Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Հայկական ձեռագրերի հետքերով [Śladami ormiańskich rękopisów]*, «Գարուն» [„Garun”] (1), 1971, s. 35-36.

²⁰⁸ *Katalog Matenadaranu*, t. III, s. 35.

²⁰⁹ Ս. Քոլանձյան, [S. Kolandzian], *Ռուսիահայերի արժեքավոր նվերը Հայաստանի Մատենադարանին [Cenny dar Ormian rumuńskich dla Matenadaranu w Armenii]*, BM, (3) 1956, s. 219-230.

roku Suren Kolandzian otrzymał z Gherli jeszcze cztery rękopisy i przekazał je do Matenadaranu. Wśród nich znajdował się skopiowany w Zamościu tagharan (rkps 10050)²¹⁰.

Na podstawie decyzji Ministerstwa Kultury ZSSR z 7 kwietnia 1958 roku Matenadaran otrzymał 10 rękopisów ormiańskich ze zbiorów Ermitażu. Wśród nich było pięć manuskryptów skopiowanych we Lwowie: list do mieszkańców Eudoksji (Tokatu) z 1703 roku (rkps 9748), masztoc konsekuracyjny z 1724 roku (rkps 9745), ewangeliarz z 1631 roku (rkps 9742), szaraknoc z 1680 roku (rkps 9741), zbiór różnych tekstów, który powstał w latach 1696-1713 roku (rkps 9740), a także jeden rękopis z Kut – pataragamatojc z 1732 roku (rkps 9744)²¹¹.

Informacje o proveniencji rękopisów czerpiemy także z organu Matenadaranu, czasopisma „Banber Matenadaran”. Z zamieszczonego w nim sprawozdania autorstwa Onnika Jeganiana dowiadujemy się o kartach rękopiśmiennych przywiezionych z dawnej Polski. Matenadaran otrzymał je od prof. Wardana Grigoriana (4 karty), który przywiózł je ze Lwowa: 568 (fragment szarakanu), 576 (fragment modlitwy do Najświętszej Maryi Panny z 1879 roku, Wiedeń), 578 (hymn kościelny na Boże Narodzenie z XVIII wieku), 580 (fragment modlitwy z XVIII wieku). Od Ninel Woskanian z Erywania Matenadaran otrzymał 3 karty w języku ormiańskim pochodzące ze Lwowa: 1367 (pieśń *O narodzeniu Pana naszego Jezusa Chrystusa* z XVIII wieku), 1380 (fragment modlitwy z XVIII wieku), 1383 (noty pamiątkowe z 1759 roku ze Żwańca), 34 (kartka w języku arabskim)²¹².

ECZMIADZYN

Pierwsze próby opisanie zbiorów biblioteki katolikosatu Eczmiadzyna podjął w 1840 roku ówczesny dyrektor kolekcji, arcybp Howhannes Szahchatunianc. W efekcie powstał dwujęzyczny francusko-rosyjski katalog, opublikowany w Petersburgu. Tłumaczenie na język francuski było dziełem znanego orientalisty, Marie-Félicité Brosset'a, który napisał także do niego obszerny prolog²¹³. Drugi katalog, opublikowany w 1863 roku i obejmujący

²¹⁰ U. Քոլանձյան [S. Kolandzian], *Գերլա հայաքաղաքը եւ նրա հայերէն ձեռագրերի ժողովածուն* [Miasto Gherla i jego zbiór ormiańskich rękopisów], BM (6) 1962, էջ [s.] 521-525.

²¹¹ Օ. Եգանյան [O. Jeganian], *Լեւինգրադի պետական Էրմիտաժի հայերէն ձեռագրերի հավաքածուն* [Zbiór ormiańskich rękopisów w państwowym Ermitażu Leningradu], «Էջմիածին» [„Eczmiadzyn”], (սեպտեմբեր/wrzesień), 1972, s. 66-67.

²¹² Օ. Եգանյան [O. Jeganian], *Մաշտոցյան Մատենադարանի աշխատակիցների արտասահմանյան գործուղումները* [Zagraniczne wyjazdy naukowe pracowników Matenadaranu im. Masztoca], BM (8) 1967, s. 318-326. Za poinformowanie o treści tych rękopiśmiennych kart pragnę wyrazić podziękowanie dyrektorowi Oddziału Rękopisów Matenadaranu, panu Geworgowi Ter-Wardanianowi.

²¹³ *Catalogue de la bibliothèque d'Edchmiadzin*, publié par M. Brosset, académicien extraordinaire, St.-Petersbourg 1840.

znacznie więcej i dokładniej opisanych rękopisów (2340²¹⁴), był dziełem dyrektora biblioteki Eczmiadzyna, wardapeta Daniela Szahnazarianca²¹⁵.

Katolikosat w Eczmiadynie po nacjonalizacji i przekazaniu jego zbiorów do Matenadaranu, nadal otrzymywał w darze rękopisy niemal z całego świata, od osób prywatnych i instytucji. Ponadto zabytki piśmiennictwa ormiańskiego były kupowane od prywatnych właścicieli. Rękopiśmienne zbiory Eczmiadzyna powiększone o nowe pozycje, zostały omówione już w pierwszym numerze organu katolikosatu, czasopiśmie „Eczmiadzyn”²¹⁶. Jednak przedsięwzięcie to zostało przerwane. Dopiero w 1950 roku ówczesny dyrektor biblioteki, Nubar Ter-Mikajelian²¹⁷, opublikował *Katalog nowo pozyskanych rękopisów ormiańskich Macierzystej Stolicy Świętego Eczmiadzyna*. Autor pisał, że celem jego pracy było zapoznanie świata naukowego ze zbiorami eczmiadzyńskimi, jak również zachęcenie innych Ormian do przekazywania prywatnych zbiorów do biblioteki katolikosatu, by uratować je przed zniszczeniem i zniknięciem dla świata naukowego. Rozrostowi zbiorów biblioteki Eczmiadzyna sprzyjała polityka katolikosa (od 1955 roku) Wazgena I, który sam pochodził z diaspory (urodził się w Bukareszcie). Po objęciu stanowiska przeprowadził liczne wizytacje ośrodków diaspory ormiańskiej. W trakcie tych wizyt otrzymał wiele rękopisów; inne posyłał później na jego adres²¹⁸. W latach 1950-1952 w czasopiśmie „Eczmiadzyn” opublikowano opisy pierwszej setki rękopisów, w latach 1960-1963 – drugiej setki, w latach 1964-1972 – trzeciej setki, w latach 1973-1976 – czwartej setki, w latach 1976-1980 – piątej setki, w latach 1980-1984 – szóstej setki, zaś w latach 1985-1989/1995 – siódmej setki rękopisów. W Eczmiadynie znajduje się obecnie około 1200 rękopisów. Nie cały ten zbiór został opracowany przez Ter-Mikajeliana. Ostatni opisany rękopis ma sygnaturę 747. Ukazał się

²¹⁴ Ponieważ katalog został opublikowany na koszt mecenasa, Hakoba Karenianca, w ormiańskiej bibliografii znany jest jako *Katalog Karenianca*.

²¹⁵ Դ. Շահնազարյանց [D. Szahnazarianc], *Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Մրբնի այրոնյնի Էջմիածնի*, [Katalog główny rękopisów biblioteki Świętego Tronu Eczmiadzyna], Ի Ֆիլիթ [Tbilisi] 1863.

²¹⁶ *Մ[ուրբ] Էջմիածնի Մ[այր]տաճարի ձեռագիր սվետարանները* [Rękopiśmienne ewangelizacje katedry św. Eczmiadzyna], „Eczmiadzyn” 1 (styczeń) 1944, s. 35-37. Kontynuacja w numerze: luty-marzec, s. 53-57.

²¹⁷ Nazwisko dyrektora w opublikowanych katalogach występuje w formach: Mikajelian, Ter-Mikajelian.

²¹⁸ Dzięki niemu uratowano, a później przekazywano Matenadaranowi, liczne zabytki piśmiennictwa ormiańskiego. Wśród nich był najstarszy zachowany w całości ewangelizarz w języku ormiańskim z VII wieku, znany jako *Ewangelizarz Matki Katolikosa* (Matenadaran, rkps 10680), tak zwany *Ewangelizarz Katolikosa* (Matenadaran, rkps 10780) z X-XI wieku. Na temat przekazywania tych rękopisów do Matenadaranu zob. U. U. Մաթևոսյան [A. S. Matewosjan], *Երկու արժեքավոր ձեռագրեր և Մերոսյ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին* [Dwa cenne rękopisy dla Matenadaranu im. św. Mesropa Masztoca], „Eczmiadzyn” 1976, դեկտեմբեր/grudzień, s. 45-51; tenże, *Վեհափառի սվետարանը* [Ewangelizarz Katolikosa], „Eczmiadzyn” 1978, սայիս/maja, s. 34-48. W darze Matenadaran otrzymał także dwa ewangelizarze autorstwa cylicyjskiego kopisty i miniaturzysty Torosa Roslina z XIII wieku; Ewangelizarz z Zejtunu (Matenadaran, rkps 10450) z 1256 roku i Ewangelizarz z Malatii (Matenadaran, rkps 10675) z 1267-1268 roku, oraz jedyny zachowany egzemplarz dzieła ormiańskiego historyka z przełomu IX/X wieku Towmy (Tomasza) Arcruniego *Historia domu Arcruni* (Matenadaran, rkps 10451).

w grudniowym numerze czasopisma „Eczmiadzyn” w 1996 roku. Śmierć dyrektora w 1997 roku przerwała to przedsięwzięcie.

W dotychczas opublikowanych katalogach znajdują się tylko dwa rękopisy powstałe w Polsce. Jeden to masztec skopiowany we Lwowie w 1797 roku²¹⁹. Rękopis był pisany w języku ormiańskim, zdarzają się jednak nieliczne teksty łacińskie i polskie. Z późniejszych notatek i pieczęci dowiadujemy się, że należał do kościoła ormiańskiego w Łyścu. Eczmiadzyn otrzymał ów rękopis w prezencie w czerwcu 1965 roku za pośrednictwem katolikosza Wazgena I, który z kolei otrzymał go z Bukaresztu. Księga była dostępna w ofercie jednego z antykwariatów za 120 leji rumuńskich. Drugi rękopis pochodzi z 1671 roku. Jego kopistą był polski Ormianin, wardapet Stepanos Lehacy (Wartanowic). Jest to kolejny produkt działalności przekładowej tego literata²²⁰.

BIBLIOTEKA KONGREGACJI MECHITARYSTÓW W WENECJI

Kolejną dużą kolekcją rękopisów ormiańskich (około 4 300) posiada biblioteka Kongregacji Mechitarystów w Wenecji na wyspie San Lazzaro. Cenny zbiór został opracowany tylko częściowo, do sygnatury 1722. Dotychczas udostępniony katalog został przygotowany przez zakonników z tej Kongregacji w ośmiu tomach w latach 1914-1998²²¹. W wyniku kwerendy przeprowadzonej w tym katalogu udało się odnaleźć ponad 100 rękopisów, a w tej liczbie – encyklik (kondaki) katolikosów Armenii dotyczące Ormian polskich. O drogach gromadzenia tej kolekcji traktuje rozdział *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

BIBLIOTEKA KONGREGACJI MECHITARYSTÓW W WIEDNIU

Kwerenda przeprowadzona w opublikowanych dotychczas trzech katalogach rękopisów ormiańskich biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu dowiodła, że jest to kolejne miejsce przechowywania wielu ormiańskich rękopisów z Polski²²². Zarówno pod

²¹⁹ Յուգակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի [Katalog nowo pozyskanych rękopisów Matki Stołicy Świętego Eczmiadzyna], „Eczmiadzyn” (փետրվար/լույս) 1972, 46-48, pod numerem 294.

²²⁰ Յուգակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի [Katalog nowo pozyskanych rękopisów Matki Stołicy Świętego Eczmiadzyna], „Eczmiadzyn” (հոկտեմբեր-նոյեմբեր/պաճառնիկ-լիստոպադ) 1996, s. 183-185, pod numerem 718.

²²¹ Pierwsze dwa tomy (t. I, Wenecja 1914, t. II, Wenecja 1924) *Katalogu głównego ormiańskich rękopisów z biblioteki mechitarystów z Wenecji* wydał wardapet Barsegh Sargisjan. Tom III (Wenecja 1966) ukazał się przy współpracy wardapeta Grigora Sargisjana. Autorem pozostałych tomów również wydanych w Wenecji był wardapet Sahak Czeczemian (t. IV, 1993, t. V, 1995, t. VI, 1996, t. VII, 1996, t. VIII, 1998).

²²² Յուգակ հայերէն ձեռագրաց Մասնաւարտանիս Մխիթարեանց ի Վիեննա [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu], կազմեց Հ. Յակոբյան Վ. Տաշեան [opracował o. Hogopos wardapet Daszjan], Վիեննա [Wiedeń] 1895; Յուգակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեանց Մասնաւարտանիս ի Վիեննա [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu],

względem metryki ich wytworzenia, jak też treści, mamy tu do czynienia z różnorodnymi dziełami. Zbiory biblioteki rozrastały się zarówno dzięki podróżom naukowym mechtarystów, jak i darowiznom samych Ormian polskich. Wśród nich byli zarówno dostojnicy Kościoła ormiańskokatolickiego, jak i osoby świeckie. Spośród arcybiskupów ormiańskich Lwowa (Izaak Isakowicz, Grzegorz Romaszkan, Kajetan Warteresowicz), najwięcej rękopisów Kongregacja otrzymała od arcybpa Isakowicza. Ponad cztery dziesiątki rękopisów ofiarowali mniej znaczeni darczyńcy. Wśród donatorów odnajdujemy imiona dawnych seminarzystów, Ormian polskich, którzy pobierali naukę w szkole przy Kongregacji w Wiedniu. Również o drogach gromadzenia tej kolekcji szerzej traktuje rozdział *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy* mojej pracy.

BIBLIOTEKA KLASZTORU ŚW. JAKUBA W JEROZOLIMIE

Biblioteka klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie jest drugim pod względem wielkości zbiorem rękopisów ormiańskich po Matenadaranie. Liczy sobie około 4 500 rękopisów. Pierwszy tom katalogu rękopisów z tego zbioru (opis 164 rękopisów), wydał arcybp Artawazd Sjurmeian w 1948 roku²²³. Później w 1966 roku dyrektor zbiorów rękopiśmiennych św. Jakuba, arcybp Norajr Pogharian, w wydawnictwie św. Jakuba w Jerozolimie wydał katalog całego zbioru w jedenastu tomach, gdzie ponownie opisał 164 pozycje rękopiśmienne znajdujące się w wydaniu arcybpa Sjurmeiana²²⁴. Udało się odnaleźć około sześćdziesięciu rękopisów związanych z polskimi Ormianami. Wśród nich znajdują się takie, które zostały podarowane przez Ormian polskich podczas pielgrzymek do Ziemi Świętej, albo zostały wysłane jako osobiste upamiętnienia.

հասոր Բ [t. II], կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան [opracował o. Hamazasp Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1963; *Տուցակ հայերէն ձեռագրաց Միիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechtarystów w Wiedniu], հասոր Գ [t. III], կազմեց Հ. Օգոստինոս վրդ. Սէրուլեան [opracował o. Ogotinos wardapet Sekulian], Վիեննա [Wiedeń] 1983; Zob. P. Mnacakanian, *Sprawozdanie z poszukiwań polono-armeniców w Wiedniu. Krótki zarys historii Kongregacji Mechtarystów w Wiedniu*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 66/67, 2011, s. 65-80. Szerzej o tym zob. *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

²²³ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի* [Katalog główny ormiańskich rękopisów klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie], Առաջին հասոր [t. I], կազմեց Արտաւազդ արքեպս. Սիւրմէան, Վենետիկ [Wenecja] 1948.

²²⁴ *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց* [Katalog główny rękopisów św. Jakuba], Հասոր առաջին [t. I], կազմեց Նորայր եպս. Պողոսեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1966. Tom II Katalogu głównego ukazał się w 1967 roku. Następnie w 1968 roku ukazał się tom III, zaś rok później tom IV. W 1971 roku wyszedł tom V, zaś w 1972 tom VI. Dwa lata później ukazał się tom VII, w 1977 roku tom VIII, w 1979 tom IX, w 1990 roku tom X, zaś ostatni, tom XI ukazał się rok później, w 1991 roku.

ORMIAŃSKOKATOLICKIE ARCHIWUM W GHERLI (ARMENOPOLIS)

Ormiańskie zbiory w Gherli (Armenopolis)²²⁵, mieście w węgierskim Siedmiogrodzie, obecnie w granicach Rumunii, obejmujące 115 pozycji rękopiśmiennych, zostały opisane przez armenistę, Surena Kolandziana, na łamach czasopisma „Banber Matenadarani”²²⁶. Znajdujemy tam kolejną grupę rękopisów związanych z Ormianami polskimi. Nieco później, w opracowaniu mechitarysty Hamazaspa Woskiana, ukazał się odrębny katalog rękopisów ormiańskich, które do tego czasu omawiane były na łamach czasopisma „Handes Amsorja”. Zebrał on w całość katalogi, które wyszły spod pióra różnych autorów w różnych czasach i dotyczyły różnych zbiorów²²⁷. Znalazły się tam także opisy rękopisów z Gherli w opracowaniu kilku autorów, między innymi Surena Kolandziana. Około 20 rękopisów gherlijskich ma związek z Ormianami polskimi.

KLASZTOR I MUZEUM ZBAWICIELA W NOWEJ DŻULFIE

Ormiańskie rękopisy powstałe w Polsce znalazły się także w kolekcjach Nowej Dżulfy w Iranie. Na podstawie kwerendy w katalogach tamtejszych rękopisów ormiańskich, szczególnie klasztoru i muzeum Zbawiciela w Nowej Dżulfie, można szacować je na około dziesięć²²⁸. Jeden z nich znajdował się w Tebryzie²²⁹.

KLASZTOR ARMASZ, KLASZTOR ŚW. APOSTOŁÓW-TŁUMACZY W MUSZU, CZERWONY KLASZTOR, KLASZTORY ANKARY I OKOLIC

Zbiory rękopiśmienne Armasz (obecnie Turcja, prowincja Izmit), ośrodka klasztorno-edukacyjnego, opisał jeszcze w latach 1903-1904 Hakob Topczian²³⁰. Katalog obejmujący 223 pozycje ukazał się po śmierci autora. „Na skutek tego, że rękopisy uległy zniszczeniu

²²⁵ A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, wydanie piąte, Sandomierz 2013, s. 52.

²²⁶ U. Քոլանդյան [S. Kolandzian], *Համառոտ ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Գերլա հայաքաղաքի* [Zwięzły katalog ormiańskich rękopisów miasta Gherla], BM (9), 1969, s. 433-484; R. Bernád, B. Kovács, *A szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium*, Budapest-Gyulafehérvár-Leipzig 2011.

²²⁷ *Ցուցակ ձեռագրաց, որ ի Հանդես Ասուրեայ* [Katalog rękopisów w Handes Amsorja], խմբագրութեամբ Հ. Համազասպ Ոսկեան [pod red. o. Hamazaspa Woskiana], Վիեննա [Wiedeń] 1976.

²²⁸ *Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի* [Katalog rękopisów ormiańskich klasztoru Zbawiciela w Nowej Dżulfie], հասոյր Ա[.I], կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան [opracował Symbat Ter-Awetisjan], Վիեննա [Wiedeń] 1970; *Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի* [Katalog rękopisów w muzeum klasztoru Zbawiciela w Nowej Dżulfie], հասոյր Բ [t. II], կազմեց Լ. Գ. Մինասեան [L. G. Minasjan], խմբագրութեամբ Օ. Ս. Եգանեանի [pod redakcją O. S. Jeganiana], Վիեննա [Wiedeń] 1972.

²²⁹ *Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Թարիզի* [Katalog rękopisów ormiańskich z Tebryzu], կազմեց Հրաչեայ Յ. Աճառեան [opracował Hraczia H.Aczarian], Վիեննա [Wiedeń] 1910.

²³⁰ Յ. Թօփճեան [H. Topczian], *Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին* [Katalog rękopisów z klasztoru Armasz, Վենետիկ [Wenecja] 1962.

(w czasie ludobójstwa Ormian), jedynie dzięki temu katalogowi możemy zapoznać się z ich treścią, wybornymi fragmentami, kolofonami itd.” – czytamy w *Prologu* wydawcy²³¹. W katalogu znajdujemy dwa XVII-wieczne pozycje rękopiśmienne związane z polskimi Ormianami.

Katalog ormiańskich rękopisów z prowincji Musz (obecnie Turcja), który obejmuje zbiory klasztoru św. Apostołów (126 pozycji rękopiśmiennych w opracowaniu Sahaka Muratiana), oraz zbiór rękopisów z miasta Musz i jego okolic (159 pozycji w opracowaniu Nazareta Martirosjana) ukazał się po śmierci autorów w 1967 roku²³². W rozdziale dotyczącym klasztoru św. Apostołów opisany został jeden rękopis powstały w 1581 roku we Lwowie.

Pewna ilość rękopisów związana z Ormianami polskimi została wykazana w katalogu rękopisów ormiańskich z Czerwonego Klasztoru (Karmir wank) i okolicznych klasztorów Ankary, a także w katalogu ormiańskich rękopisów w Galatii w opracowaniu cylicyjskiego katolikosy Babgena Kiuleseriana²³³. W katalogu z Czerwonego Klasztoru zawierającym opis ponad 300 rękopisów, z Polski pochodziło 16 pozycji²³⁴. Wśród nich znajdowały się dwa bardzo stare kodeksy, przechowywanych w tamtejszych gminach: jeden z Krymu z 1356 roku, drugi zaś z Armenii cylicyjskiej z X-XI wieku²³⁵.

W katalogu rękopisów ormiańskich z Galatii znajduje się też opis jednego XVII-wiecznego rękopisu z Polski. Na podstawie innych opublikowanych katalogów udało się odnaleźć kilka rękopisów związanych z kulturą Ormian polskich w: Waspurakanie (prowincja Zachodniej Armenii, dziś Turcja – jedna pozycja)²³⁶, kościele św. Znaku (tzn. Krzyża) w Sebastii (jedna pozycja)²³⁷, w Cezarei i Smyrnie²³⁸.

²³¹ Tamże, *Prolog*, s. 5.

²³² Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարեթ Պ. Մարտիրոսեան [Sahak A. Muratian, Nazaret P. Martirosjan], *Յուցակ ձեռագրաց Աշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից* [Katalog rękopisów klasztoru św. Apostołów-Thumaczy i okolic], խմբագրեց Արայ Գալայճեան [opracował Ara Galaczian], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1967.

²³³ Բաբգէն Աթոռակից կաթողիկոս [Babgen koadiutor katolikos], *Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարսիի վանուց և շրջակայից* [Katalog rękopisów z Czerwonego Klasztoru w Ankarze i jej okolicach], Անթիլիաս-Լիբանսն [Antelias-Liban] 1957; tenże, *Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային մատենադարանի Հայոց* [Katalog rękopisów ormiańskiej biblioteki w Galatii], Անթիլիաս-Լիբանսն [Antelias-Liban] 1961.

²³⁴ Zbiór ten uległ zniszczeniu w czasie ludobójstwa. Opisy katolikosy Babgena, które ukazały się po jego śmierci na podstawie własnoręcznych notatek, są jedynym ocalałym świadectwem o tych rękopisach. Zob. *Prolog* do katalogu, s. IX-X.

²³⁵ O tym zob. *Konteksty lokalne*.

²³⁶ *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի* [Katalog ormiańskich rękopisów z Waspurakanu], կազմեց Երուանդ Լալայեան [opracował Jerwand Lalaian], Թիֆլիս [Tbilisi] 1915. Obecnie Matenadaran, rkps 5176.

²³⁷ *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա*, [Katalog rękopisów ormiańskich klasztoru św. Znaka w Sebastii], կազմեց Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան [opracował Torgom arcybp Guszakian], Վիեննա [Wiedeń] 1961.

²³⁸ *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Չմիւռնիայ և ի շրջակայս նոցին* [Katalog rękopisów ormiańskich w Cezarei, Smyrnie i ich okolicach], նկարագրեց Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան [opisał

BZOMMAR, ANELIAS, ALEPPO

Zbiór rękopisów ormiańskich przechowywanych w klasztorze Bzommar (Liban) został opisany w dwóch katalogach²³⁹. Udało się tam odnaleźć 18 rękopisów powstałych w Polsce. Jedną pozycję odnaleziono natomiast w zbiorach katolikosatu Wielkiego Domu Cylicji w Antelias (Liban)²⁴⁰. Jest to kodeks skopiowany w XV wieku przez Johana Lehcego. W kościele św. 40 Młodzieńców w Aleppo (Syria) znalazła się też jedna pozycja²⁴¹. Jedną pozycję odnaleziono w katalogu głównym rękopisów ormiańskich w Aleppo i Antelias²⁴².

GRUZJA, TBILISI

W Gruzjińskim Narodowym Centrum Rękopisów (dawniej: Instytut Rękopisów im. K. S. Kekelidze w Tbilisi przy Akademii Nauk Gruzjińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej) znajduje się wykaz rękopisów ormiańskich pochodzących między innymi z ormiańskich ośrodków dawnego Królestwa Polskiego sporządzony na początku XIX wieku²⁴³.

Tyrdat biskup Palian], կազմեց Գեորգ Տէր-Վարդանէան [opracował Geworg Ter-Wardanian], Երևան [Erywań] 2002.

²³⁹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ձմմառի վանքի Մատենադարանին [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki klasztoru Bzommar], կազմեց Մեսրոպ վ. Քէշիշեան [Mesrop wardapet Kesziszian] Վիեննա [Wiedeń] 1964; Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ձմմառի վանքի մատենադարանին [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki klasztoru Bzommar], հատոր Բ [t. II]. «Աստուծան հաւաքածոյ» [„Zbiór Antonian”], կազմեցին Հ. Ն. վ. Ակիմեան եւ Հ.Հ.վ. Ոսկեան [opracowali o. N. wardapet Akinian, o. H. wardapet Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1971. Zob. także Գ. Տէր-Վարդանէան [G. Ter-Wardanian], *Ձմմառի վանքի ձեռագրական հաւաքածուն եւ նրա ցուցակի շարունակումը, (Մաշտոցեան Մատենադարանի եւ Ձմմառի վանքի համագործակցութիւնը) [Rękopiśmienne zbiory klasztoru w Bzommar i kontynuacja jego katalogu (współpraca pomiędzy Matenadaranem im. Masztoca i klasztorem w Bzommar)], BM (20) 2014, s. 427-445.*

²⁴⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան [Katalog główny ormiańskich rękopisów Katolikosatu Wielkiego Domu Cylicyjskiego], կազմեց Անուշաւան վարդ. Դանիէլեան [opracował Anuszawan wardapet Danielian], Անթիլիաս-Լիբանս [Antelias-Liban] 1984.

²⁴¹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցոյ եւ մասնաւորաց, [Katalog rękopisów ormiańskich kościoła Św. 40 młodzieńców w Aleppo oraz osób prywatnych], հատոր Ա [t. I] կազմեց Արտաւազդ արքեպս. Սիրսէմեան [opracował arcybp Artawazd Sjurmeian], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1935.

²⁴² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց [Katalog główny rękopisów ormiańskich w Aleppo i Antelias, oraz osób prywatnych], հատոր Բ[t. II], կազմեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիրսէմեան [opracował arcybp Artawazd Sjurmeian], Հալէպ [Aleppo] 1936.

²⁴³ O tym zob. *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy.*

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA POLSKICH ORMIAN W WARSZAWIE

Największy zbiór ormiańskich rękopisów w Polsce (około 50 pozycji, w tym destrukty oraz luźne kartki rękopiśmienne) znajduje się w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich (FKiDOP) w Warszawie. W zasobach tej instytucji, która została powołana do istnienia w 2006 roku przez prymasa kard. Józefa Glempa, ordynariusza katolików ormiańskich w Polsce, przechowywane są materiały pochodzące głównie z parafii ormiańskokatolickich z dawnych wschodnich kresów państwa polskiego. Większość z nich to pozycje XVIII- i XIX-wieczne, chociaż zdarzają się także rękopisy z XVII wieku²⁴⁴.

ORMIAŃSKIE KOLEKCJE PRYWATNE

Ormiańskie rękopisy pochodzące z Polski znalazły się także w kolekcjach osób prywatnych, np. w zbiorach rękopiśmiennych mecenasa Mykyrticza Sanasariana²⁴⁵, filologa i archeologa wardapeta Chaczika Dadiana²⁴⁶ czy mecenasa Harutiuna Hazariana²⁴⁷ – Ormianina z Cezarei, który w 1907 rok osiedlił się w Nowym Jorku.

²⁴⁴ Na temat najcenniejszych zabytków piśmiennictwa ormiańskiego ze zbiorów FKiDOP zob. P. Mnacakanian, *Skarby piśmiennictwa polskich Ormian w Warszawie*, [w:] *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 185-188.

²⁴⁵ *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի [Katalog rękopisów ormiańskich Mykyrticza Sanasariana]*, կազմեց Մեսրոպ Սագիստրոս Տէր-Սովսիսեան [opracował Mesrop Magistros Ter-Mowsisjan], (Պետերբուրգ/Petersburg 1901թ.) խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Յ. Հ. Վարդանեան [zredagował i przygotował spisy J. H. Wardanian], Վենետիկ [Wenecja] 1981.

²⁴⁶ Յակոբ Յ. Թօփճեան [Hakob H. Topczian], *Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետ Դադեանի [Katalog rękopisów Chaczika wardapeta Dadiana]*, Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1898; tenże, *Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի [Katalog zbiorów Chaczika wardapeta Dadiana]*, Մասն Բ [Część II] 1878-1898, Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1900.

²⁴⁷ Zob. Գ. Տէր-Վարդանեան [G. Ter-Wardanian], *Հագարեան ձեռագրական հաւաքածուն եւ նրա մի մասի աճուրդը [Rękopiśmienny zbiór Hazarian i aukcja jego części]*, [w:] Օնիկ Եգանեան, *Աշխատութիւններ [Onnik Jeganian, Dzieła]*, հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեան [przygotował do druku Geworg Ter-Wardanian], Երեւան [Erywań] 2014, s. 287-328. Znajdujący się w zbiorach rękopiśmiennych Matenadaranu, opracowany przez Onnika Jeganiana *Zbiór Hazariana* częściowo wydał Geworg Ter-Wardanian we wzmiankowanej wyżej książce, zob. *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Յարութիւն Հագարեան Կեսարեցոյ [Katalog rękopisów ormiańskich Harutiuna Hazariana Cezarejczyka]*, s.135-285. W tym katalogu Ormian polskich dotyczy jedna pozycja pod numerem 15. Jest to rękopis, który składa się z dwóch części – starodruku z 1686 roku wydany w Wenecji, oraz części rękopiśmiennej, napisany w Eczmiadzynie przez polskiego Ormianina Stefana Wartanowica, który występuje także posiadacz tego kodeksu (zob. s. 175-176).

BIBLIOTEKI PAŃSTWOWE BERLINA, MONACHIUM, MARBURGA, DARMSTADTU

Duża ilość rękopisów dotyczących Ormian polskich znajduje się także w nieormiańskich, zagranicznych bibliotekach czy instytucjach naukowych po całym świecie. Niemieckie zbiory rękopisów ormiańskich opracowali Julius Assfalg i Joseph Molitor²⁴⁸. Ormiańskie rękopisy związane z Polską znajdują się także w Marburgu i Darmstacie. Jeszcze wcześniej katalogi poszczególnych zbiorów niemieckich, zwłaszcza rękopisów ormiańskich z Berlina, zostały opracowane przez Nikoghosa Karamianca²⁴⁹, zbiory Tybingi przez grupę tamtejszych specjalistów²⁵⁰, natomiast zbiory Monachium przez mechitarystę Grigorisa Kalemkariana²⁵¹.

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE W PARYŻU

Kolejna grupa ormiańskich rękopisów z Polski została opisana w katalogu ormiańskich rękopisów Biblioteki Narodowej w Paryżu²⁵². Większość z nich (około 10), pochodzi z XVII wieku, inne (3) – z drugiej połowy XVI wieku. Do tych pozycji należy także rękopis o sygn. 294, XVIII-wieczny spis ormiańskich rękopisów z katedry lwowskiej²⁵³. Rękopis 159 to XIX-wieczna kopia prac Filona z Aleksandrii, wykonana na podstawie przechowywanego w katedrze lwowskiej egzemplarza, rękopis 82 to skopiowany w Jerozolimie kodeks z 1485 roku, w którym kopista wzmiankuje bpa Mygyrdicza Lowcego (ze Lwowa).

²⁴⁸ *Armenische Handschriften beschrieben von Julius Assfalg und Joseph Molitor*, [w:] *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Bd. IV, Wiesbaden 1962.

²⁴⁹ Karamianc wydał najpierw krótki opis rękopisów ormiańskich z Berlina w czasopiśmie „Bazmawep” (zob. Ն. Քարամեանց, *Տոկոսի Պէտղիի սրբայսկան Մատենադարանի հայ ձեռագրաց*, B 1886, s.183-192), zaś dwa lata później w formie osobnego katalogu w języku niemieckim, zob. *Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, von Dr. N. Karamianz, Berlin 1888.

²⁵⁰ *Systematisch-Alphabetischer Hauptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen*, XIII: *Verzeichnis der Armenischen Handschriften der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen*, von Franz Nikolaus Finck und Levon Gjandschezian, Tübingen 1907.

²⁵¹ *Տոկոսի հայերէն ձեռագրաց Սրբուհի Մատենադարանին ի Միւնիխէն [Katalog rękopisów ormiańskich z cesarskiej biblioteki Monachium]*, կազմեց Հ. Գրիգորիս վ. Գալէմքարեան [opracował o. Grigoris Galemkarian/Kalemkarian], Վիեննա [Wiedeń] 1892.

²⁵² Raymond H. Kévorkian, Armèn Ter-Stépanian avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de France* (catalogue), Paris 1998.

²⁵³ O tym zob. rozdział: *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

NATIONAL-BIBLIOTHEK W WIEDNIU

Kolejnym ośrodkiem przechowywania rękopisów ormiańskich powstałych w Polsce jest Biblioteka Narodowa w Wiedniu. Jej zbiory opisał wiedeński mechtarysta, Jakub Daszjan, najpierw na łamach czasopisma „Handes Amsorja” z 1891 roku (styczeń-maj)²⁵⁴, a następnie w odrębnym katalogu²⁵⁵. W katalogu tym zostało omówionych 28 rękopisów²⁵⁶ ormiańskich przechowywanych w kolekcjach tej instytucji, oraz opis dwóch rękopisów ze zbiorów prywatnych. Interesujących nas rękopisów z Polski czy dotyczących Polski lub Ormian polskich jest 15. Większość z nich pochodzi z Zamościa. Zostały tam albo skopiowane albo znalazły się w zbiorach tamtejszego kościoła ormiańskiego. Gdy w 1809 roku kościół ormiański w Zamościu i część dóbr kościelnych zostały przez władze austriackie skonfiskowane, tamtejsze rękopisy zostały przekazane m.in. Bibliotece Narodowej w Wiedniu²⁵⁷. Prócz tego znajdują się tam rękopisy ze Lwowa i Kamieńca Podolskiego. Z opisu Daszjana dowiadujemy się, że 18 listopada 1876 roku ormiański publicysta Arszak Altunian sprzedał bibliotece dwa rękopisy za 25 florenów, z których jeden pochodził z Polski. Jest to pergaminowy rękopis z połowy XVI wieku skopiowany we Lwowie (Cod. Arm. 25). Poza skopiowanymi w Polsce rękopisami, są jeszcze dwa rękopisy, które dotyczą Polski i polskich Ormian. Jeden z nich to zbiór tak zwanych *Variów* z końca XVII wieku, których kopista pozostawił notatki na temat władców polskich i Ormian lwowskich, w bibliografii ormiańskiej notowany jako *Kronika Gabriela z Tokatu* (Cod. Arm. 21). Drugi rękopis to kanon konsekracji skopiowany w Rzymie 26 marca 1675 roku przez arcybpa Mikołaja Torosowicza (Cod. Arm. 26). Na okładce wyciśnięty jest herb Torosowicza i data: 1668 rok. Prawdopodobnie Torosowicz skopiował

²⁵⁴ Հ[այր] Յ[ակովբն] Տ[աշեան] [O. Hagopos Daszjan], *Հայերէն ձեռագիրք Վիեննայի կայսերական գրաստան* [Katalog ormiańskich rękopisów Biblioteki cesarskiej w Wiedniu], HA (յունուար/стyczeń, s.11-17), (փետրուար/лuty, s.44-51), (մարտ/марзec, s.72-78), (սարիլ/квиецiеń, s.110-116), (մայիս/маj, s.149-152), Վիեննա [Wien] 1891.

²⁵⁵ *Յուրակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին և Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich w cesarskiej bibliotece w Wiedniu], կազմեց Յ. Յակովբն Տաշեան [opracował o. Hagopos Daszjan] (dalej: Katalog ÖNB), Վիեննա [Wiedeń] 1891.

²⁵⁶ Po wydaniu katalogu Daszjana, zbiory ormiańskich rękopisów Biblioteki Narodowej w Wiedniu powiększyły się o nowe 5 pozycje. Por. *Յուրակ ձեռագրաց, որ և Հանդէս Մատենայ* [Katalog rękopisów w Handes Amsorja], իմբարդութեամբ Յ. Համազասպ Ռսկեան [pod redakcją o. Hamazaspa Woskiana], Վիեննա [Wiedeń] 1976, s. 296-318.

²⁵⁷ Ormiański publicysta Arszak Altunian w relacji z podróży do Wiednia z 1876 roku, podaje, że przy zwiedzaniu Biblioteki Narodowej interesował się rękopisami ormiańskimi, ponieważ wiedział, że „z Polski przewieziono do tego muzeum na przechowanie dużo rękopisów ormiańskich, zwłaszcza księgi tych kościołów ormiańskich, które przeszły do łacinników [katolików], a które łacincy księza tam [do Biblioteki Narodowej Wiedniu] wysłali. Zob. Ա. Ալթունեան [A. Altunian], *Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան որք և Մոլդո-Վալաքիա, Հունգարիա եւ և Լեհաստան.Ուղեւորութիւն յ'աւիւն 1876* [Relacja o ormiańskich uchodźcach, którzy są w Moldo-Walachii, na Węgrzech i w Polsce. Podróż z 1876 roku], Ֆոքշան [Fokszany] 1877, s. 143-144.

tę księgę na własne potrzeby. W tym samym roku konsekrował w Rzymie na swojego następcę ks. Wartana Hunaniana²⁵⁸.

BIBLIOTECA NAZIONALE WE FLORENCJI, BIBLIOTECA CIVICA CAMBALUNGA W RIMINI, BIBLIOTECA CASANATENSE, COLLEGIO LEVONIANO I OSPIZIO DI SAN BIAGIO W RZYMIE, BIBLIOTECA NAZIONALE MARCIANA W WENECJI, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA

Materiały do dziejów Ormian polskich znajdujemy w wielu zbiorach włoskich, w tym także w licznych bibliotekach i instytucjach naukowych tamtejszych miast. Kwerendę w kilku bibliotekach przeprowadziła profesor Uniwersytetu Bolońskiego, Gabriella Uluhogian. W rezultacie powstał katalog rękopisów ormiańskich, opisujący 105 rękopisów przechowywanych w 26 bibliotekach miejskich we Włoszech²⁵⁹. W katalogu tym odnajdujemy siedem rękopisów dotyczących Ormian polskich. W prologu omówiona została proveniencja rękopisów z tych bibliotek. Autorka wspomina także o rękopisach pochodzących z Polski.

W Biblioteca Nazionale we Florencji znajdują się dwa rękopisy polskiej proveniencji. Bardzo interesujący jest kodeks o sygnaturze S. Marco 790, zawierający saghmosaran i zamagirk. Z głównego kolofonu dowiadujemy się, że rękopis powstał w Budzie w 1369 roku, ale w jednej z jego części znajduje się fragment przekładu zrobionego w Krakowie²⁶⁰. Drugi florencki rękopis (sygn. II. II. 7) to mszał rzymski i masztec z 1684 roku skopiowany we Lwowie. Posiada wierszowany kolofon autorstwa Der Hagopa, syna Grigorena (Jakuba Kirkorowicza, de Gregoriis), Ormianian zamiejscowego (pochodził z Konstantynopola). Z adnotacji dowiadujemy się, że rękopis należał do koadiutora diecezji lwowskiej, biskupa trajanopolitańskiego Deodata Nersesowicza.

W Rimini, w Biblioteca Civica Cambalunga, znajduje się gramatyka języka ormiańskiego autorstwa Howhannesa z Konstantynopola i słownik wspomnianego wyżej Deodata Nersesowicza (sygn. Sc-ms. 059)²⁶¹.

W Biblioteca Casanatense w Rzymie znajdują się trzy rękopisy powstałe we Lwowie. Prawie wszystkie posiadają adnotacje jej kierownika w latach 1733-1746, dominikanina Gian Domenico Agnani. Pierwszy rękopis (ms. 1963) to saghmosaran z przełomu XVI/XVII wieku pochodzący z Polski. Rękopis w zbiorach biblioteki znalazł się 5 lutego 1743 roku: "1743. 5 febr[uarii] Psalterium David, ms. in Polonia, Armeniorum anno 1002. Vide: adnotata in cod. Isaiam ac Hieremiam referant"²⁶². Drugi rękopis (ms.

²⁵⁸ Roszka, *Kronika*, s. 183.

²⁵⁹ Catalogo dei manoscritti armeni delle biblioteche d'Italia, a cura di Gabriella Uluhogian (dalej: *Katalog Italii*), Roma 2010.

²⁶⁰ O tym dalej.

²⁶¹ Według G. Uluhogian kopistami tych dzieł mieli być ich autorzy. Zob. *Katalog Italii*, s. 280.

²⁶² *Katalog Italii*, s. 307.

1983) powstał w 1643 roku w Cylicji. Jego kopistą był Onufry, biskup z Polski (Lehcy). Trzeci rękopis nr 82 (ms. 2150) to dzieło Grzegorza ze Skewry: komentarz do księgi Izajasza. Został skopiowany we Lwowie w latach 1564-65 przez miejscowych księży dla legata papieskiego, kardynała Giovanniego Francesca Commendone²⁶³.

Poza tym interesujące nas rękopisy znajdują się w Collegio Levoniano i Ospizio di San Biagio (Chiesa di San Biagio degli Armeni) w Rzymie. Zbiory te zostały opisane przez mechitarystę, Nersesa Akiniana²⁶⁴.

Tylko jeden rękopis dotyczący Ormian polskich znajduje się w zbiorach Biblioteca Nazionale Marciana w Wenecji. Jest to dramat o męczeństwie św. Hrypsymy, który powstał w kolegium papieskim we Lwowie w 1668 roku (ms. Or. 190 =136)²⁶⁵.

Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego pochodzące z Polski (ponad 10 pozycji) znajdujemy także w katalogu rękopisów ormiańskich Biblioteki Watykańskiej opracowanym przez kardynała Eugène Tisseranta²⁶⁶.

BIBLIOTEKI PAŃSTWOWE PETERSBURGA I MOSKWY

Najnowszy katalog rękopisów ormiańskich przechowywanych w Petersburgu opracował historyk Karen Juzbaszjan w 2005 roku²⁶⁷. Znalazły się w nim opisy rękopisów znajdujących się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu, Petersburskim Wydziale Instytutu Studiów Orientalnych Rosyjskiej Akademii Nauk, Uniwersytecie Państwowym w Petersburgu, Ermitażu, Petersburskim Wydziale Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk i Instytucie Literatury Rosyjskiej Rosyjskiej Akademii Nauk. We wstępie do katalogu Juzbaszjan omówił historię powstania kolekcji rękopisów ormiańskich każdej z tych instytucji. Dowiadujemy się, że Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu w 1891 roku otrzymała 44 pozycje od rosyjskiego orientalisty Nikołaja Marra. Pochodziły one z ormiańskich gmin dawnego Królestwa Polskiego, głównie z Kamieńca Podolskiego²⁶⁸. Z całego zbioru (1-113 w katalogu Juzbaszjana) związek z Polską mają rękopisy nr 6, 10, 18, 70, 71-74, 76-80, 88-91, 98, 101, 112. W zbiorach Petersburskiego Wydziału Instytutu Studiów Orientalnych przy Rosyjskiej Akademii Nauk (113-457 w

²⁶³ O tym zob. rozdział: *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

²⁶⁴ *Յուգակ հայերէն ձեռագրաց շնորհ շայնց հիւրանոցի ի Ս. Վլասու եւ Քահ. Լեւոնեան հայ վարժարանի* [Katalog rękopisów ormiańskich Ospizio di San Biagio i Collegio Levoniano], կազմեց Ն. Ներսէս վ. Ալիսեան [opracował o. Nerses wardapet Akinian], Վիեննա [Wien] 1961; Աննա Շիրինյան [Anna Sirinian], *Շնորհ Լեւոնյան վարժարանի նորահայտ հայկական ձեռագրերը* [Katalog nowo odnalezionych rękopisów ormiańskich Collegio Levoniano w Rzymie], „Lraber”, 2005 (3), s. 234-238.

²⁶⁵ O tym zob. rozdział: *Gatunki*.

²⁶⁶ *Codices Armeni Bibliothecae Vaticanae, Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani*, schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis recensuit Eugenius Tisserant, Romae MCMXXVII.

²⁶⁷ К. Н. Юзбашян, *Армянские рукописи в петербургских собраниях* (каталог) (dalej: Katalog Petersburga), [w:] *Православный палестинский сборник*, вып. 104, С.-Петербург 2005.

²⁶⁸ Tamże, s. 4, przyp. 9.

katalogu Juzbaszjana) znajdujemy opisy rękopisów z Polski pod numerami: 240-241, 247, 254, 313. W kolekcjach Uniwersytetu Państwowego w Petersburgu (458-462 w katalogu Juzbaszjana), Petersburskiego Wydziału Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk (nr 471) i Instytutu Literatury Rosyjskiej Rosyjskiej Akademii Nauk (nr 472) brak rękopisów skopiowanych w ormiańskich gminach dawnej Polski. Jedynie w zbiorach Ermitażu (nr 463-470 w katalogu Juzbaszjana) odnotowujemy jeden tego rodzaju rękopis (nr 466).

W odróżnieniu od Petersburga, na razie nie dysponujemy całościowym katalogiem rękopisów ormiańskich w zbiorach Moskwy. Wprawdzie kwerendy były tam prowadzone przez różnych badaczy w różnych czasach, ale pozostały głównie w formie rękopiśmiennej²⁶⁹. Dysponujemy informacją, że w zasobach Rosyjskiej Państwowej Biblioteki w Moskwie (tak zwanej Lenince) przechowywany jest przynajmniej jeden rękopis skopiowany w 1571 roku we Lwowie (sygn. РГБф.180/І 22)²⁷⁰. Jest to kodeks, którego kopistą był m.in. sarkawag Howhannes Tychnowicz, zawiera też kolofon Kosty Tychnowicza.

PAŃSTWOWE BIBLIOTEKI I ARCHIWA POLSKI I UKRAINY

Pewna ilość rękopisów ormiańskich zachowała się na obszarze dawnej diaspory ormiańskiej w Polsce. Zostały opisywane przez o. Sadoka Barącza²⁷¹, francuskiego armenistę Fredericka Maclera²⁷² i mechitarystę, o. Nersesa Akiniana²⁷³. Po II wojnie światowej i zmianie granic politycznych rękopisy te znalazły się między innymi w bibliotekach polskich i ukraińskich.

Rękopisy ormiańskie w Polsce w jej obecnych granicach zostały opisane przez ks. Kazimierza Roszkę, najpierw na łamach „Przeglądu Orientalistycznego” z 1957 roku,

²⁶⁹ Ogólny spis rękopisów ormiańskich w kolekcjach światowych, między innymi z Moskwy, autorstwa abpa Mesropa Magistrosa Ter-Mowsisjana pozostaje w formie rękopiśmiennej, zob. Ռ. Տէր-Վարդանանի [G. Ter-Wardanian], *Մեծապետ արքեպիսկոպոստոս Տէր-Մովսէսյանի Արքեպիսկոպոստոսական Գրքանոցը* [Arcybiskup Mesrop Magistros Ter-Mowsisjan], Երևան [Erywań] 1999, s. 69-86. Istnieje też katalog ksiąg i rękopisów w zbiorach dawnego Instytutu Języków Wschodnich Lazarian (Łazarewskiego) w Moskwie, obejmujący też rękopisy ormiańskie, zob. *Каталогъ книгъ и рукописей Библиотекъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ*, Москва 1888. Obecnie kwerendę w Moskwie prowadzi pracownik naukowy Matenadaranu, historyk sztuki, dr Mikajel Arakelian, w celu opublikowania katalogu ormiańskich rękopisów przechowywanych w tym mieście.

²⁷⁰ Informację o tym rękopisie zawdzięczam dr. Mikajelowi Arakelianowi, któremu w tym miejscu składam wyrazy podziękowania.

²⁷¹ S. Barącz, *O rękopisach kapituły ormiańskiej lwowskiej*, „Dziennik Literacki” 1853, nr 25, 36, 37, 39, 40.

²⁷² F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galice et en Bukowine*, „Revue des Etudes Arméniennes” 7, fasc. 1, 1927, s. 94-155.

²⁷³ *Տնօրէնի հայերէն ձեռագրաց Լվովի հասկարանի Մատենադարանի, արքեպիսկոպոստոսական եւ Մատենադարանի [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, arcybiskupstwa i Stanisławowa]*, կազմեց Հ. Ներսէս վ. Ակինյան [opracował o. Nerses wardapet Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1961.

później zaś w odrębnym katalogu²⁷⁴. Do dziś pozostaje on jedynym przewodnikiem po zbiorach ormiańskich w Polsce, choć niestety nie jest kompletny. Pojawiły się bowiem nowe informacje o rękopisach czy nawet całych zbiorach, by wymienić choćby armenica znajdująca się pod opieką Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie²⁷⁵.

Obecnie w Polsce rękopiśmienne zbiory ormiańskie posiadają: Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Główne Akt Dawnych, oraz Biblioteka Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego²⁷⁶. Mają je także inne polskie instytucje, np. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Niektóre zabytki piśmiennictwa ormiańskiego znalazły się w państwie ukraińskim. Po wojnie opisywali je Nadia Bančik i Christian Weise²⁷⁷. W ostatnim czasie pojawiło się też opracowanie o charakterze encyklopedycznym, autorstwa ukraińskiej badaczki Iryny Hajuk, dotyczące zabytków kultury ormiańskiej znajdujących się na obszarze dzisiejszej Ukrainy²⁷⁸. Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego przechowywane są w Lwowskim Muzeum Historycznym – cztery rękopisy: dwa ewangeliarze – z Jazłowca z 1652 roku (sygn. 195) i – Kamieńca Podolskiego z ok. 1573-1579 (sygn. 198), mszał z 1728 roku ze Lwowa (sygn. 197) i pergaminowy dokument o zbudowaniu ołtarza św. Jana w katedrze ormiańskiej z 1672 roku (sygn. 226)²⁷⁹. Ormiańskie rękopisy przechowywane są także w

²⁷⁴ K. Roszko, *Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich*, PO, nr 3 (23), 1957, s. 307-311; *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*. Dział ormiański opracował K. Roszko, pod redakcją Eugeniusza Słuszkiewicza. Dział gruziński opracował Jan Braun, Warszawa 1958.

²⁷⁵ Autorka niniejszego opracowania sprawdziła i uzupełniła notki dotyczące rękopisów ormiańskich w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w związku z jubileuszem Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego, który odbył się 25 września 2010 roku. Miała wówczas miejsce wystawa rękopisów i starodruków ormiańskich z kolekcji Biblioteki Jagiellońskiej. W 2011 roku zostały opisane ormiańskie rękopisy w zasobach Zakładu Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie i Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Zob. P. Mnacanian, *Hybrydowe teksty ormiańskie. O specyficznych rękopisach ormiańskich w zbiorach Ossolineum* (odczyt 10/VII/ 2011) w ramach Dni Ormiańskich we Wrocławiu. Do nowo pozyskanych armeniców Polski należy XIV-wieczny kodeks z Biblioteki KUL. W Krakowie, w Archiwum Państwowym na Wawelu (Podh. II. 165), odnalazła się księga sądowa Ormian z Jazłowca (1648-1669), a także list w języku ormiańskim (w tzw. Tekach Schneidra). Listy ormiańskie posiada też AGAD w Warszawie (AZ 3040).

²⁷⁶ P. Mnacanian, *Skarby piśmiennictwa polskich Ormian w Warszawie*, [w:] *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 188-195.

²⁷⁷ N. Bančik, Ch. Weise, *Armenische Handschriften und Archiv-Dokumente in Lemberger Bibliotheken*, [w:] *Armenisch-Deutsche Korrespondenz (ADK)*, Dezember 1996, s. 44 -49.

²⁷⁸ И. Гаюк, *Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні. З каталогізованим додатком переліки пам'яток вірменської культури в музеях та заповідниках / Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине. С каталогизированным приложением перечнем памятников армянской культуры в музеях и заповедниках*, 2012.

²⁷⁹ И. Гаюк, *Ілюстрована енциклопедія...*, s. 324. Spis rękopisów dotyczące Ormian z Muzeum Historycznego we Lwowie zob. tamże, s. 888-890.

Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego im I. Franki. Znajduje się tam 11 pozycji, z których dwie pochodzą z XIX wieku. Wśród nich spotykamy: słownik ormiańsko-kipczacki z 1628 roku (sygn 51), słownik ormiańsko-łaciński z przełomu XVII/XVIII (brak sygn.), kodeks z XVI wieku pochodzący z Kaffy (sygn. 63) czy inny kodeks z Kaffy z tego samego okresu, gdzie zachowała się notatka; „Anno Domini 1696, die 20 Fe[bruarii]. Ex Libris Spectalili[s] Stephani Altunovicz Consuli[s] Zam[ostiensis]”(sygn. 47/I)²⁸⁰. W Lwowskiej Narodowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka przechowywanych jest 10 pozycji (jedna nich pochodzi z XIX wieku)²⁸¹.

INNE ZBIORY EUROPEJSKIE ORAZ AMERYKAŃSKIE

W bibliotece Escorialu w Hiszpanii znajduje się jeden rękopis pochodzący z dawnego Królestwa Polskiego. Jest to XVI-wieczna kopia Mowy Efrema Syryjczyka, skopiowana we Lwowie dla legata papieskiego, kardynała Giovanniego Francesca Commendone²⁸².

W katalogu rękopisów ormiańskich w Bułgarii znajduje się jeden manuskrypt z XVII wieku, który powstał poza Polską, skopiowany w Kütahya (Turcja) przez polskiego Ormianina²⁸³.

Pewna liczba rękopisów ormiańskich dotycząca Polski znajduje się w kilku instytucjach brytyjskich, szczególnie w British Museum²⁸⁴, British Library²⁸⁵ oraz Bodleian Library²⁸⁶. Rękopisy ormiańskie powstałe w Polsce przechowywane są także w Irlandii²⁸⁷.

²⁸⁰ Tamże, s. 955-956.

²⁸¹ И. Гаюк, *Ллюстрована енциклопедія ...*, s. 955. W bibliotece tej przechowywana jest kontynuacja akt sądu ormiańskiego z Jazłowca za lata 1669-1672, sygn. 1485 (pierwsza część – jak wspomniano – znajduje się w Archiwum Narodowym w Krakowie). Por. *Informator o polonicach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka*, cz. 1: *Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zinwentaryzowane przed 1945 r.*, opracowali M. Matwijów, E. Ostromecka, Wrocław 2010, s. 48.

²⁸² F. Macler, *Notices de manuscrits Arméniens ou relaties aux Arméniens vus dans quelques bibliothèques de la péninsule Ibérique et du Sud-est de la France*, „Revue des Etudes Arméniennes” 1, fasc. 2, 1920, s. 106-116.

²⁸³ *Յուգակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլղարիա [Katalog rękopisów ormiańskich w Bułgarii]*, կազմեց Ներսէս Գասապեան [opracował Nerses Gasapian], խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Օ. Ս. Եգանեան [zredagował i przygotował spisy O. S. Jeganian], Վենետիկ [Wenecja] 1981.

²⁸⁴ *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum by Frederick Cornwallis Conybeare*, London 1913.

²⁸⁵ *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Library acquires since year 1913 and of collectons in other libraries in the United Kingdom* by Vrej Nerses Nersessian, vol. 1-2, London 2012.

²⁸⁶ *Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library by the Rev. Sukias Baronian and F. C. Conybeare*, Oxford 1918. Ս. Պապեան [M. Papian], Օքսֆորդի համալսարանի Բոդլեյան գրադարանի հայերէն ձեռագրերը [Rękopisy ormiańskie w Bodleian Library Uniwersytetu Oksfordzkiego], PBH (1), 2000, s. 225-247.

Ormiańskie rękopisy typu polonica przechowywane są także w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Zbiory te, a wśród nich także te, dotyczące Ormian polskich, opisał Awedis Sandzian²⁸⁸.

LOKALIZACJE NIEZNANE

W niniejszym opracowaniu uwzględnione zostały także zabytki piśmiennictwa ormiańskiego z dawnego Królestwa Polskiego, których miejsce obecnego przechowywania na razie nie jest znane. Wiele tych źródeł wspomina o Ghewond Aliszan w książce *Kamenic* (Wenecja 1896). Autor ten zwykle nie podawał miejsc przechowywania rękopisów. Tylko nieliczne pozycje, m.in. kolofony rękopisów ormiańskich z Polski i Rumunii²⁸⁹, mają lakoniczne wskazówki dotyczące miejsc przechowywania czy treści. Pozwoliły one badaczom ormiańskim zidentyfikować ich część²⁹⁰. Reszta z nich albo uległa zniszczeniu, albo nadal pozostaje w nieopracowanych zbiorach po całym świecie. Do tej kategorii należą również cytaty z kolofonów rękopisów ormiańskich z Polski czy spisy rękopisów w pracach niektórych autorów. Chodzi tu zwłaszcza o prace mechtarystów, Stefana Agonca Kiuwera i Minasza Pyżyszgianca, a także dziekana stanisławowskiego Stefana Roszki²⁹¹. Inną grupę źródeł stanowią informacje zawarte w trzech tomach *Kolofonów rękopisów ormiańskich z XVII wieku* (do 1660 roku)²⁹². Podawane są tam treści kolofonów rękopisów z Polski lub dotyczących Ormian polskich. Zdarzają się kolofony pochodzące ze źródeł trudno dostępnych, informacje z

²⁸⁷ *The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Armenian Manuscripts* with the introduction on the History of Armenian Art by Sirarpie Der Nersessian, Dublin 1958; *Catalogue of the Additional Armenian Manuscripts in the Chester Beatty Library, Dublin* by Michael E. Stone and Nira Stone, Leuven 2012.

²⁸⁸ *A Catalogue of Medieval Armenian manuscripts in the United States* by Avedis K. Sanjian, Berkeley-Los Angeles-London 1976; tenże, *Medieval Armenian manuscripts at the University of California*, Los Angeles 1999.

²⁸⁹ Aliszan, *Kamenic*, s. 160-201.

²⁹⁰ Badania prowadzone przeze mnie pomogły w dalszej identyfikacji tych źródeł na podstawie wydanych katalogów rękopisów ormiańskich. Najbardziej cennym ustaleniem jest fakt istnienia praktyki podawania kilku kolofonów pochodzących z jednego tylko kodeksu. Wydawało się poprzednio, że pochodziły one z kilku rękopisów.

²⁹¹ Szerej o tym zob. rozdział: *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

²⁹² *Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ [Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w.] (1601-1620 թթ.)*, հասոյր Ա [t. I], կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան [Wazgen Hakobian, Aszot Howhannisjan], Երևան [Erywań] 1974; *Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ [Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w.] (1621-1640 թթ.)*, հասոյր Բ [t. II], կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան [opracowali Wazgen Hakobian, Aszot Howhannisjan], Երևան [Erywań] 1978; *Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ [Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w.] (1641-1660 թթ.)*, հասոյր Գ [t. III], կազմեց Վազգեն Հակոբյան [opracował Wazgen Hakobian], Երևան [Erywań] 1984.

nieukazujących się już XIX- lub XX-wiecznych czasopism, mikrofilmów, nieopublikowanych zbiorów (kolofony, katalogi rękopisów)²⁹³.

Opis materialny

Mamy świadectwa o tym, że do kopiowania używano materiałów piśmiennych (papieru) ściągniętych z zagranicy. W jednym z kolofonów kopista narzekał na jakość papieru typu „chalabi”, czyli z Aleppo, a on wolałby lepszy, czyli „dymyszchy”, to znaczy z Damaszku, poza tym „pergamin nie był szlifowany (gładzony)”²⁹⁴. Inny kopista z Kamieńca pisze, że „papier w dawnych czasach przywiózł z Jerozolimy” jego dziadek, Der Astwadzadur, biskup Tokatu i „z powodu zaniedbania i innych przyczyn, był tak zostawiony”²⁹⁵. Kupowano też papier miejscowy, a na akta gminne i kościelne – księgi gotowe, oprawne, przeznaczone do zapisywania (na przykład w Warszawie). Papier przeznaczony na cenne rękopisy jest szlifowany (gładzony). O tej czynności mamy całkiem liczne wzmianki źródłowe.

Wśród istniejących katalogów rękopisów, dzięki rozbudowaniu metadanych, wyróżnią się katalogi Matenadaranu i bibliotek Kongregacji Mechitarystów Wenecji i Wiednia, a także częściowo patriarchatu ormiańskiego Jerozolimy. Typowy katalog rękopisów ormiańskich uwzględnia następujące metadane: tytuł, czas i miejsce powstania, kopista, iluminator, intrologator, posiadacz (osoba zamawiająca), ilość kart, materiał piśmienny, rozmiar, forma zapisu tekstu (np. jedna lub dwie kolumny), rodzaj pisma, wiersze, iluminacja, zdobienia, karta ochronna, oprawa, okładzina, kolofon, pieczęć, treść. Bezspornie wiodą prym w tym względzie nowe katalogi rękopisów ormiańskich Matenadaranu, które podają jeszcze więcej informacji. O ile niemal we wszystkich katalogach zawarte są dane na temat materiału piśmiennego (papier, pergamin), a często i jego jakości, to w nowych katalogach Matenadaranu podaje się także informacje o znakach wodnych.

Kwerenda wśród znaków wodnych rękopisów opisanych w nowych katalogach Matenadaranu dała następujący wynik: litery „T.S., „V.H.B” spotyka się w lwowskim rękopisie z 1617 roku²⁹⁶, „Wergot” – Lwów 1615²⁹⁷, „VERTRVHATWOE...” – Lwów 1616-1617²⁹⁸, „MM” – Lwów 1636²⁹⁹, „S.M.V.A” – Lwów 1711³⁰⁰. Spotyka się także dokładniejsze

²⁹³ By uniknąć problemów z identyfikacją rękopisu, odwołuję się do konkretnego tomu *Kolofonów rękopisów ormiańskich*, gdzie podawane są informacje na temat pochodzenia kolofonów.

²⁹⁴ Ռ. Ս. Ղազարյան, Հ.Ս. Ավետիսյան [R. S. Ghazarian, H.M. Awetisjan], *Միջին հայերենի բանասիրական բառարանը* [Słownik języka średnioormiańskiego], 2-րդ բարելավված հրատարակություն [Wydanie drugie rozszerzone], Երևան [Erywań] 2009, s. 300 (hasło: chalapi), s.16 (hasło: dymyszchy). „Dymyszch” w znaczeniu „Damaszek” spotyka się w ormiańskich pracach historycznych z XIII wieku (zwłaszcza u historyka Grigora Aknercego, Wardana Arewelcego, Stepanosa Orbeliana).

²⁹⁵ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 821 (rkps nr 544).

²⁹⁶ *Katalog główny Matenadaranu*, t.I, s.415 (rkps 99)

²⁹⁷ *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s. 887 (rkps 479); t. IV, s. 1128 (rkps 1385).

²⁹⁸ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V, s. 1009 (rkps 1731).

opisy (np. że skopiowany we Lwowie w latach 1611-1612 rękopis ma wodny znak w formie orła i siekiery³⁰¹). Opis znaków wodnych w dwóch rękopisach skopiowanych w Stanisławowie w 1727 roku przedstawia się następująco: drewniane ogrodzenie z wejściem, wewnątrz niego przedstawiony jest lew, częściowo zauważalna korona³⁰², wojownik na koniu, korona, zdobienia³⁰³. Rękopis skopiowany we Lwowie w 1633 roku posiada znak wodny przedstawiający ukoronowaną lilię wpisaną w koło³⁰⁴. Znaki z roślinami i ptakami ma rękopis skopiowany we Lwowie w 1611 roku³⁰⁵. Natomiast rękopis skopiowany w XVII wieku, prawdopodobnie pochodzenia lwowskiego ma znak w formie tarczy³⁰⁶. Trzeba jednak pamiętać, że dotychczas ukazały się opisy rękopisów do sygnatury 2700. Nowe katalogi z pewnością wzbogacą naszą wiedzę między innymi o opisy znaków wodnych.

Wszystkie katalogi bez wyjątku posiadają rubrykę dotyczącą rodzaju pisma. W procesie rozwoju piśmiennictwa ormiańskiego wykształciło się kilka sposobów zapisywania liter. Style te mają właściwe sobie nazwy: *jerkatagir* (majuskuła), *boloragic jerkatagir* (okrągła majuskuła), *bolorgir* (pismo „okrągłe”, kursywa), *notrgir* (minuskuła, tzw. pismo notarialne), *szeghagir* (tzw. „pismo pochyłe”)³⁰⁷.

W rękopisach, w celu zmniejszenia kosztów materiału piśmiennego – pergaminowego czy papierowego, zaoszczędzenia czasu, często używano całego systemu *nyszanagirów*³⁰⁸ - znaków brachygraficznych, które oznaczały poszczególne słowa czy *patiwów*³⁰⁹, to znaczy abrewiacji, przy czym abrewiacje dotyczyły nie tylko sakralnych słów - Bóg, święty, Pan, Jezus Chrystus, Jerozolima - lecz także zwykłych słów, wraz z ich odmiennymi formami. W skopiowanym we Lwowie w 1615-1616 roku zbiorze znajduje się „Komentarz do nyszanagirów”. Obowiązkiem każdego rzetelnego kopisty było odczytywanie i pisanie według tych reguł abrewiacji. Jeden z kopistów, nie mogąc znaleźć potrzebnej mu ilości materiału piśmiennego (w tym wypadku pergaminu), w kolofonie poinformował czytelnika, że pisał *patiwami*. Trudności ze znalezieniem papieru miał również wspomniany wyżej kopista kamieniecki. Okazało się, że nie wystarczyło mu

²⁹⁹ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 13 (rkps 1004).

³⁰⁰ *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s. 981 (rkps 494).

³⁰¹ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V, s. 1115 (rkps 1763).

³⁰² *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 215 (rkps 1857).

³⁰³ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 741 (rkps 1966).

³⁰⁴ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 537 (rkps 1916).

³⁰⁵ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 1475 (rkps 2094).

³⁰⁶ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 729 (rkps 1963).

³⁰⁷ Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան [O. Hagopos wardapet Daszjan], *Աղնարկ սր հայ հնագրութեան վրայ. Ուսումնասիրութիւն հայոց գրչութեան արուեստին* [*Zarys ormiańskiej kaligrafii. Studia nad ormiańską sztuką kopiowania*] Վիեննա [Wiedeń] 1898; Մայրլ Է.Սթոուն [Michael E. Stone,], Տիգրան Գոյումճեան [Dickran Kouymjian], Հեննիգ Լեմանն [Henning Lehmann] *Հայկական հնագրութեան արքունիք* [*Album paleografii ormiańskiej*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2006.

³⁰⁸ Istnieje ponad 600 znaków, a kilkaset z objaśnieniami zob. *Նշանագիրք հայոց* [*Ormiańskie nyszanagiry*] հասարակ Տրդատ վ. Պալեան [zebrał Tyrdat wardapet Palian], Վիեննա [Wiedeń] 1898.

³⁰⁹ „Patiw”: znak, który stawia się u góry nad skróconym wyrazem, zob. *Նոր բարձրիք հայկազեան լեզուի* [*Nowy słownik języka ormiańskiego*], հասարակ երկրորդ [t. II], Երեւան [Erywań] 1981, s. 611.

papieru przywiezionego przez dziadka z Jerozolimy. Tak o tym pisał: „ponieważ papieru było mało, a nie mogłem znaleźć innego, dlatego pismo było drobne”.

Aż do XIX wieku używano powszechnie ormiańskiego systemu liczenia czasu³¹⁰ – tzw. ormiańską rachubę lub ormiańską wielką rachubę (*hajoc tywakan / hajoc mec tywakan*)³¹¹. Od IV wieku używano w Armenii 200-letniej tablicy paschalnej (352-552) Andrzeja z Byzantium. Po jej wygaśnięciu synod Kościoła ormiańskiego w 555 roku miał podjąć decyzję w sprawie nowego systemu. Jednak dopiero synod w 584 roku przyjął 532-letnią tablicę paschalną, której autorem był Eas z Aleksandrii. Wraz z tym rozpoczęła się ormiańska wielka rachuba (era ormiańska). Wielka ormiańska rachuba zaczyna się 11 lipca 552 roku (według innej opinii – 6 stycznia 553 roku). Oznacza to, że dla uzyskania daty od Narodzenia Chrystusa, należy dodać do daty podanej według kalendarza ormiańskiego cyfry 551. Taki system obowiązuje w ormiańskiej chronologii historycznej. Istotny w nim był dzień 1 nawasarada (11 lipca) – początek nowego roku u starożytnych Ormian. Trzeba należycie zrozumieć różnicę pomiędzy ormiańską wielką rachubą a kalendarzem juliańskim. Gdy na przykład jakieś wydarzenie miało miejsce przed 1 nawasarada, to różnica pomiędzy kalendarzami (juliańskim) wynosiła 552 lata, natomiast jeśli po 1 nawasarada, 551 lat³¹². Był to kalendarz ruchomy. Przeliczając daty według ormiańskiej wielkiej rachuby na daty według kalendarza rzymskiego, należy odnotować, że po roku 1320 przed 1 nawasarada, to różnica pomiędzy kalendarzami wynosiła 551 lata, a po roku 1320 – 550³¹³. W piśmiennictwie ormiańskim w Polsce, kopiści często wzorowali się na kalendarzu polskim, rozpoczynającym rok od 1 stycznia. Np. kopista

³¹⁰ Kalendarz ormiański lub ormiańska właściwa rachuba (*hajoc bun tywakan*) był to ormiański system rachuby czasu. Jej początek, według zachowanych wzmianek w rękopisach, związany był ze zwycięstwem odniesionym przez przodka narodu ormiańskiego Hajka w walce z Belem. Wydarzenie to było datowane na 2492 rok przed Chrystusem. Miesiące nosiły imiona synów i córek Hajka. Swoje nazwy miały także dni miesiące, nawet godziny dnia (zob. Ż. U. Բադալյան [H. S. Badalian], *Օրացույցի պատմություն [Historia kalendarza]*, Երևան [Erywań] 1970, s.94-106). Tego systemu kalendarzowego Ormianie używali nawet po soborze nicejskim. Apostolski Kościół Ormiański dopiero w 1923 roku oficjalnie uznał kalendarz gregoriański. Obecnie starego systemu używa się jedynie w wyjątkowych wypadkach. Zwłaszcza ukazujące się kalendarze kościelne podają datę według ormiańskiej właściwej rachuby, ormiańskiej wielkiej rachuby (o tym dalej), oraz rachuby Chrystusa, zob. *Օրացույց 2015 [Kalendarz 2015]*, Էջմիածին [Eczmiadzyn].

³¹¹ Także „rachuba rodu Hajka” (twakanutjun hajkazjan tohmi), „rachuba [potomków] Hajka” (hajkazjan tomar), „rachuba [potomków] Aszkenaza, rachuba [potomków] Jafeta (habetakan tomar), rachuba [potomków] Torgoma (twakanutjun torgomian)”, itd.

³¹² Ż. U. Բադալյան [H. S. Badalian], *Օրացույցի պատմություն [Historia kalendarza]*, Երևան [Erywań] 1970, s. 72. Zob. też Բ. Ե. Թումանյան [B. E. Tumanian], *Առևերնի անվարացույց [Podręczna wskazówka kalendarzowa]*, Երևան [Erywań] 1965.

³¹³ Ջ. Էյնաթյան [Dż. Ejnatian], *Հայոց մեծ թվադաս [Ormiańska wielka rachuba]*, [w:] *Չրեհիսյանսկա Արմենիա*, s. 559. Istniała także ormiańska mała rachuba – hajoc pokr tywakan – lub „ustalona przez Sarkawaga” (chodzi o Howhannesa Sarkawaga) – był to okres rozpoczynający się od pierwszej 532-letniej epoki założenia ormiańskiej wielkiej rachuby, zaczynający się w 1084 roku zob. Ջ. Էյնաթյան [Dż. Ejnatian], *Հայոց փոքր թվադաս [Ormiańska mała rachuba]*, [w:] *Չրեհիսյանսկա Արմենիա*, s. 560-561. Tymczasem w Bizancjum Irion wniósł poprawki do tablic Easa, zatwierdzone przez cesarza Justyniana. W rezultacie skutkiem tej decyzji było rozchodzenie się co pewien czas daty Wielkanocy u Ormian i Bizantyńczyków (i łacinników). Datę greckiej Wielkanocy w tych wypadkach Ormianie uważali za fałszywą (cyrazatik – tzw. krzywa Pascha). Potęgowało to napięcia międzywyznaniowe, zwłaszcza w Jerozolimie.

Mygyrdicz Lehcy (z Polski) kopiując utwór w Armenii „zasadniczo wzorował się na rachubie Polaków”. Polscy Ormianie z reguły używali ormiańską wielką rachubę, ale obok często podawali daty „od Wcielenia Chrystusa” czy „od Wcielenia Słowa”. Natomiast rzadko zdarzało się, by polscy Ormianie podawali nazwy miesiący według tradycji ormiańskiej. Przeważają w tekstach nazwy europejskie. Daty roczne i miesięczne zapisywano przy pomocy liter ormiańskich. Z tych powodów 36 liter podzielono na cztery grupy po dziewięć. Pierwsza dziewiątka (od Ա [A] do Թ [T^c]) służyła do zapisywania liczb od 1 do 9, kolejna (od Ժ [Ž] do Ղ [Ł]) – liczb od 10 do 90 (dziesiątki), następna (od Լ [Č] do Ջ [J^v]) – liczb od 100 do 900 (setki), a ostatnia (od Ռ [Ř] do Ք [K^c]) – liczb od 1000 do 9000 (tysiące). W zabytkach piśmiennictwa ormiańskiego często podawano datę w formie zakodowanej³¹⁴. W tym zakresie polscy Ormianie nie stanowili wyjątku. W skopiowanych przez nich rękopisach również spotykamy zakodowane daty czy imiona³¹⁵. Na przykład w takiej formie zapisano datę w rękopisie skopiowanym we Lwowie w 1594³¹⁶, 1615³¹⁷ czy 1619 roku³¹⁸.

Do zespołu metadanych podawanych przy opisie rękopisów ormiańskich należą też informacje na temat miniatur czy ogólnie zdobnictwa. Czasami te opisy są bardzo obszerne i dokładne. Podaje się na której stronie znajduje się miniatura (jej dokładny opis) i zdobienia (ich rodzaj; litery czy zdobienia w formie zoomorficznej, antropomorficznej, litery inicjalne, zdobienia marginalne, zdobienia choranów itd.). Podaje się także informację na temat używanych barw czy złota.

W katalogach omawia się też exlibrisy, to jest znaki własnościowe, a także pieczęcie. Z reguły podaje się nie tylko informację, na której stronie są umieszczone, lecz, o ile jest potrzeba, rozszyfrowuje się ich treść.

Oprawy rękopisów ormiańskich z Polski (skórzane, aksamitne, zamszowe, pergaminowe) są często wykonane z dużym artyzmem, z inskrypcjami w różnych językach (także po łacinie), złożone i zaopatrzone w ozdoby metalowe (także szlachetne kamienia, ewentualnie ślady po nich na okładce) czy medaliony. Jest to świetny materiał badawczy dla specjalistów z dziedziny rzemiosł introligatorskiego, skórzanego i złotniczego. Prawdopodobnie część z tego wychodziła z miejscowych warsztatów³¹⁹.

³¹⁴ Na temat różnorodności form kodowania dat i imion w rękopisach ormiańskich zob. Ա. Գ. Աբրահամյան [A. G. Abrahamian], *Հայկական ծածկագրություն [Ormiańska kryptografia]*, Երևան [Erywań] 1978. Badacz ten podaje 400 kryptogramów ormiańskich.

³¹⁵ Najczęściej kodowano imię kopisty i datę. Kodowanie imienia miało swój sens. Zdarzało się bowiem często, że skreślano imię pierwotnego kopisty i zastępowano je innym. Chodziło o to, by teraz za kogoś innego odmawiać „Ojcze nasz”. Z tego powodu już od średniowiecza kopiści ostrzegali, by tego nie czynić. Zdarzało się jednak, że skreślano nie tylko imię, ale wrywano strony z kolofonem. Kodując podstawowe dane, kopiści liczyli, że osoba niedoświadczona nie potrafi rozszyfrować dziwnych znaków. Ufano natomiast, że znawcy to docenią i nie będą postępować w sposób niegodny, zob. Abrahamian, *Ormiańska kryptografia*, s. 8.

³¹⁶ Tamże, s. 215-216.

³¹⁷ Tamże, s. 213.

³¹⁸ Tamże, s. 201-202.

³¹⁹ Jedną z pierwszych prób badania opraw rękopisów ormiańskich z Polski podjął Tadeusz Mańkowski, zob. T. Mańkowski, *Archiwum lwowskiej katedry...*, s. 11.

Oprawa pataragamatujca ze Lwowa, skopiowanego w 1725 roku przez Krzysztofa Faruchowicza została wykonana z tkaniny haftowanej złotymi nićmi, zawiera też herb arcybpa Jana Tobiasza Augustynowicza³²⁰. W katalogach rękopisów ormiańskich znajdujemy też szczegółowe opisy opraw, także informacje o zaginionych elementach okładki, których ślady się zachowały.

Pewna ilość ormiańskich rękopisów, zarówno tych, które powstały w Polsce, jak i tych, które tu były odnawiane, ma tak zwane karty ochronne (orm. *pahpanak*). Znajdują się one pomiędzy wewnętrzną stroną oprawy a pierwszą i ostatnią kartą manuskryptu. Karty te, na ogół pergaminowe, pochodzą często z wcześniejszych, z reguły uszkodzonych rękopisów czy starodruków. W rękopisach o polskiej proweniencji znajdują się na nich teksty nie tylko w języku ormiańskim, lecz także w innych: polskim, łacińskim, greckim, włoskim. Fakt wykorzystania na karty ochronne starszych tekstów spisanych w języku ormiańskim, świadczy o funkcjonowaniu w środowisku Ormian polskich takich właśnie, bardzo starych rękopisów, które – po długim okresie wykorzystywania we właściwej formie – z uwagi na zużycie traktowano jako materiał do wtórnego użytku³²¹. Są one szczególnie interesujące dla armenistów, bo umożliwiają wgląd do kultury epok dawniejszych, słabo udokumentowanych w materiale źródłowym. Natomiast występowanie w oprawach tekstów obcojęzycznych otwiera pole do wspólnych badań z badaczami z innych krajów³²².

Stan zachowania

Rękopisy w języku ormiańskim z czasem stały się nieprzydatne do celów praktycznych, a nawet, z powodu zaniku znajomości ormiańskiego, niezrozumiałe dla szerszych kręgów społeczności ormiańskiej na ziemiach polskich. Likwidacja samorządności ormiańskiej pod rządami austriackimi i rosyjskimi oraz wprowadzenie do użytku liturgicznego w kościołach ksiąg drukowanych, usunęło potrzebę ich skrupulatnego przechowywania i strzeżenia przez starszyznę gminną lub duchowieństwo. Rękopisy przekształcały się w

³²⁰ Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 41 (nr 13(36)); obecnie FKIDOP, sygn 1176.

³²¹ W katalogach ormiańskich rękopisów z Polski spotykamy liczne wzmianki na temat starych kart ochronnych w języku ormiańskim. Kilka pochodzi z Biblioteki Narodowej w Warszawie, zob. BNW, rkps I 12671 (opis rękopisu zob. N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa...*, s. 9-15), BNW, rkps III 12678 (opis rękopisu: N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa...*, s. 17-19). Trzy tomy kazań Antona wardapeta z 1660-1661 roku mają zamiast oprawy karty pergaminowe z X-XI wieku pochodzące z ewangeliarza (opis, oraz treść zob. Գ. Մուրադեան, Ա. Թոփչեան [G. Muradyan, A. Topchyan], *Յուրալ Կիենայի Միխրաբեան մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի պատասխանները* [*Catalogue of the Armenian Manuscript Fragments of the Mekhitarist Library in Vienna*]: Երկլեզու հայերէն-անգլերէն հրատարակութիւն [Bilingual armenian-english edition], Երեւան [Yerevan] 2012, s. 78-86).

³²² Na razie wyzwanie zostało podjęte przez Ludmilę Kisielewą, która omówiła karty ochronne zapisane w języku łacińskim znajdujące się w zbiorach Matenadaranu. Wśród nich są także takie, które dotyczą Polski. Zob. Л. Кисилева, *Латинские рукописи Матенадарана*, Ереван 1980, nr 21, 93-96, 118-124, 128, 130, 131, 135.

zabytki, w dziedzictwo kulturowe, którego znaczenie nie od razu pojęto i dlatego podchodzono do niego lekkomyślnie i niedbale.

Złe przechowywanie zdarzało się i wcześniej w wyniku zaniedbań, wypadków losowych, wojen itp. W rękopisie z 1620 roku z Kamieńca Podolskiego, zachowały się notatki pamiątkowe, poczynione przez późniejszych jego czytelników. Wśród nich znajduje się zapis na s. IIr, o tym, że zwiedzający Kamieniec zwracali uwagę na niedbałe przechowywanie i rozrzucenie starych ksiąg i rękopisów w kościele ormiańskim³²³. We Lwowie w XIX wieku nie było lepiej³²⁴.

Od schyłku wieku XVIII dziedzictwo to zaczęło wzbudzać zainteresowanie uczonych erudytów, historyków badających przeszłość Ormian polskich: Józefa Epifaniasza Minasowicza, Tadeusza Czackiego, Franciszka Ksawerego Zachariasiewicza. Byli wśród nich arcybiskupi lwowscy (np. Samuel Stefanowicz), zapytywani o kwestie historyczne, którzy szukając odpowiedzi sięgali do dawnych tekstów źródłowych. To ci ludzie zaczęli pierwsi naganiać złe przechowywanie zabytków kultury ormiańskiej.

Gdy i kolejni tego typu czytelnicy, a był wśród nich tak wybitny, jak dominikanin o. Sadok Barącz, uzmysłowili dysponentom tych skarbów ich wagę dla historii, upowszechniała się tendencja do przekazywania zasobów rękopiśmiennych Ormian staropolskich bibliotekom i archiwom, gdzie mogły one być przechowywane w należyтым staraniu. Władze państw zaborczych, wchodząc w posiadanie dóbr po likwidowanych gminach i kościołach ormiańskich, przekazywały je do swoich biblioteczno-archiwalnych instytucji państwowych w Wiedniu, Kijowie i Petersburgu. Od Kościoła ormiańskokatolickiego takie donacje otrzymywały obie biblioteki mechitarystów w Wiedniu i Wenecji oraz polska biblioteka narodowa we Lwowie – Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Tak rozpoczęła się ostatnia faza procesu przechowywania tych dóbr – nam współczesna. Wcześniej czy później od przechowywania przechodzono do etapu opracowywania i opisu.

Dziś, prawie przy każdym opisie rękopisów ormiańskich, katalogi podają informacje dotyczące stanu ich zachowania. W niektórych informacje te są bardziej rozbudowane i nie ograniczają się jedynie do klasyfikacji typu: dobry, bardzo dobry czy bardzo zły. W skład takiego opisu wchodzi nieraz drobiazgowo dane dotyczące stanu zachowania samego rękopisu czy okładki, informacje o odnowieniu, odnowach, czy zmianach w rękopisie, które zaszły w konsekwencji tego działania, informacje o brakujących kartach, wyjętych iluminacjach, śladach redakcji itd.

W ramach niniejszego opracowania zbadalam osobiście materiały jedynie z kilku zbiorów. W całości udało się przebadac zbiór rękopisów dotyczących Ormian polskich w zasobach Matenadaranu, biblioteki katolikosatu Eczmiadzyna, Biblioteki Narodowej w Warszawie, Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, w zbiorach krakowskich, około 60 rękopisów Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu oraz 4 pozycje rękopiśmienne (na podsawie skanów) z Biblioteki Mechitarystów w Wenecji. Na podstawie udostępnionych mikrofilmów przebadany został cały zbiór ormiańskich rękopisów we wrocławskim Ossolineum. Informacje na temat stanu zachowania zabytków

³²³ Katalog Petersburga, s. 49 (nr 71).

³²⁴ Zob. dalej.

w innych kolekcjach pochodzą z reguły z wydanych opisów katalogowych. Ogólnie rzecz biorąc przeważają klasyfikacje typu: dobry lub zadowolający.

W 2011 roku, z okazji 20 rocznicy ogłoszenia niepodległości Armenii, do głównego gmachu Matenadaranu został dobudowany nowy kompleks naukowy, dokąd został między innymi przeniesiony zbiór rękopisów. Wykute w skale magazyny zostały bardzo dobrze wyposażone i zabezpieczone. Zainstalowany został system utrzymujący dobre warunki klimatyczne oraz system przeciwpożarowy. Dzięki prowadzonej obecnie digitalizacji rękopisów, minimalizuje się szkody, które mogłyby powstać na skutek bezpośredniego kontaktu z rękopisem. W czytelnicy udostępnione są bowiem tylko wersje cyfrowe. Umieszczona w nowej części pracownia konserwatorska prowadzi fachową konserwację zabytków. W 2012 roku osobny budynek uzyskała także biblioteka katolikosatu Eczmiadzyna. Do tego gmachu, położonego w południowo-wschodniej części katedry, został przeniesiony między innymi zbiór rękopisów.

Wiele instytucji niepaństwowych³²⁵ korzysta z usług czy porad fachowców, zamawia faksymilia starych rękopisów, restauruje zabytki. Jednak warunki ich przechowywania pozostawiają wiele do życzenia. Niepokoi zwłaszcza przyszłość zagranicznych armeniców znajdujących się w tego rodzaju instytucjach. Niegdyś liczni i mocni naukowo ojcowie mechitaryści w Wenecji i w Wiedniu badali przechowywane w ich zasobach cenne armenica. Wydawali je samodzielnie we własnych drukarniach. Niestety, obecnie Kongregacja posiada zaledwie kilku członków. Nie wiadomo czy w przyszłości powołań zakonnych będzie więcej. W tej sytuacji niepokoić musi los tych bezcennych zbiorów. Nie mniej zagrożone są armenica znajdujące się w diasporze ormiańskiej. Bez dużych nakładów finansowych nie można fachowo przechowywać podobnych zbiorów. Wiadomo, że asymilacja diaspory, częściowa czy całkowita, jest tylko kwestią czasu. W tej sytuacji rysują się dwie dalekowzroczone możliwości: powierzenie tych zbiorów pod opiekę miejscowych instytucji naukowych (biblioteki państwowe, instytucje naukowe, muzea) lub ich przeniesienie do Armenii.

³²⁵ Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie corocznie ubiega się o państwowe środki finansowe na odnowienie czy zabezpieczenie najbardziej cennych czy uszkodzonych zabytków piśmiennictwa ormiańskiego, znajdujących się w jej zasobach. Informacje o tym ukazują się na oficjalnej stronie FKIDOP czy w czasopiśmie „Awedis”.

ÓŚRODKI PIŚMIENICTWA ORMIAN POLSKICH

Najwięcej zabytków piśmiennictwa ormiańskiego powstało w gminach Lwowa, Kamieńca Podolskiego, Zamościa, Jazłowca i Stanisławowa³²⁶. Sporadycznie rękopisy wytwarzano też poza ośrodkami gminnymi – w Krakowie, Warszawie, Rohatynie i Piotrkowie. Zabytki piśmiennictwa rozumianego szeroko jako całokształt produkcji piśmienniczej bez względu na gatunek, a więc także księgi metrykalne, musiały powstawać wszędzie tam, gdzie istniał kościół ormiański. Takie produkty piśmiennictwa znamy niemal ze wszystkich gmin ormiańskich (Żwaniec³²⁷, Mohylów³²⁸, Raszków³²⁹, Brzeżany³³⁰, Tyśmienica³³¹). We Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Zamościu, Jazłowcu i tych miastach, gdzie Ormianie posiadali samorząd, dokumentacja w języku ormiańskim powstawała i była przechowywana w ratuszach – ormiańskich (np. Kamieniec Podolski) lub ogólnomiejskich (np. Lwów).

LWÓW

Największym ośrodkiem piśmiennictwa ormiańskiego na obszarze Królestwa Polskiego był Lwów. W mieście tym nie tylko kopiowano stare kodeksy, ale też odnawiano rękopisy i tworzone oryginalne prace.

³²⁶ Omawiając ośrodki piśmiennictwa ormiańskiego w dawnej Polsce opieram się przede wszystkim na katalogach rękopisów ormiańskich opisujących rozrzucone po świecie kolekcje. Musimy być jednak świadomi, że dorobek tego piśmiennictwa zachował się w nich tylko częściowo, stąd mapa rozmieszczenia tych ośrodków nie jest pełna. Zapewne w wyniku kataklizmów dziejowych, klęsk żywiołowych, licznych najazdów na wschodnie prowincje Polski, gdzie zamieszkiwała ludność ormiańska, uległa zniszczeniu także spora część jej dorobku piśmienniczego.

³²⁷ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Ժվանեցի հայ գաղութը [Ormiańska kolonia w Żwańcu]*, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» [„Banber Hajastani Archiwneri”] 1974, (3), s. 201-209; L. Մազիրեանց [L. Mazirianc], *Հայոց սեճ գաղթականությունը ժԲ դարում և նրա վիճակը Լեհաստանում [Wielkie przesiedlenie ormiańskie w XII wieku i jego stan w Polsce]*, «Արաքս» [„Araks”], գիրք Ա [księga 1], հունիս/ czerwiec, Ս. Պետերբուրգ [St. Petersburg] 1889, s. 134.

³²⁸ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Մոզիլյով-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական գաղութի պատմությունից [Z historii kolonii miasta Mohylów Podolski]*, PBH 1972, (4), էջ[s.] 67-86. W bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu zachowało się 30 rękopisów napisanych przez Rafajela Uzuniana w Mohylowie (o tym zob. Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Մոզիլյով-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական գաղութի պատմությունից [Z historii kolonii miasta Mohylów Podolski]*, s. 77-80).

³²⁹ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Հայերը Ռաշկովում [Ormianie w Raszkowie]*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», [„Banber Jerewani Hamalsarani”] 1973, (3), s. 186-193. Ostatnim ormiańskokatolickim duchownym w Raszkowie był w latach 1853-1856 mechitarysta, o. Rafajel Uzunian. Zachowały się dwa rękopisy skopiiowane przez niego w Raszkowie (BKM, Wiedeń, rkps 1181, 1182).

³³⁰ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Ակնարկ Բերեճանիի հայ գաղութի պատմության [Zarys historii ormiańskiej kolonii w Brzeżanach]*, „Lraber”, 1974 (7), s. 79-86.

³³¹ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Համառոտ ուրուագիծ Տիսմենիցա ւանի հայկական գաղութի պատմութեան [Krótki zarys historii kolonii ormiańskiej w Tyśmienicy]*, HA 1993 (1-12), s. 201-212.

Z kolofonów, w których kopiści podawali z reguły szczegółowe informacje na temat miejsca i okoliczności powstania swych dzieł, wynika, że działalność ta koncentrowała się wokół katedry, co tak zazwyczaj oddawano w źródłach: „U wrót [świątyni] Zaśnięcia świętej Bogurodzicy”, „pod patronatem Zaśnięcia Świętej Bogurodzicy”, albo „pod patronatem Świętej Bogurodzicy”. Podobne zwroty spotyka się w znacznej części rękopisów pochodzących z tego miasta. Noty tego typu są niezbyt konkretne. Możemy domniemywać, że nie chodzi w nich o samą katedrę, ale raczej jakieś zabudowania w najbliższym sąsiedztwie – może zakrystię lub inny budynek kościelny. W niektórych wypadkach pisarze byli bardziej precyzyjni. Pisali, że kopiowali: „w izbie sądu agów”, to jest starszych Ormian lwowskich, lub „w szkole ormiańskiej”. Obiekty te znajdowały się w najbliższym sąsiedztwie katedry.

Na podstawie zachowanych materiałów można stwierdzić, że nie były to jedyne skrytoria miejskie. Rękopisy były przepisywane także w świątyniach przedmiejskich Lwowa, znajdujących się za bramą Krakowską: „u wrót klasztoru Hadżadgar Bogurodzicy³³², przy kościółku św. Jakuba z Nisibis, „u wrót Świętego Krzyża”. W wielu przypadkach podawano tylko nazwę miasta Lwowa. Spotyka się też bardziej malownicze wyrażenia: w „przez Chrystusa ukoronowanym mieście Iłow”, w mieście „będącym pod opieką Pana i zbudowanym przez Boga” czy „w stolicy Lwów, co się zwie Lew”. Kopiowanie mogło odbywać się także w miejscach niesakralnych, czyli w domach prywatnych.

W połowie XVII wieku Lwów przestał być głównym ośrodkiem piśmiennictwa ormiańskiego, zapewne ze względu na konflikt między tamtejszą gminą a arcybiskupem Torosowiczem.

³³² Na temat związków klasztoru Hadżadgar św. Bogurodzicy we Lwowie z podobnym klasztorem w Suczawie zob. S. Տաթևի վարդապետ Հակոբյան [Ter Tatew wardaped Hakobian], Մուշավալի և Հաճկատար վանքը (անվան ստուգաբանությունը, ավանդությունները և ուխտագնացությունները), [Klasztor św. Hadżadgar w Suczawie, (etymologia nazwy, legendy i pielgrzymi)], BM (20), 2014, s. 100-101.

Kamieniec Podolski

Kolejnym pod względem ważności ośrodkiem piśmiennictwa ormiańskiego był Kamieniec Podolski³³³. Rękopisy kopiowane były tam głównie „pod patronatem” kościoła św. Bogurodzicy oraz kościołów św. Mikołaja i św. Zwiastowania [Bogurodzicy]. Brak jest danych na temat ewentualnego kopiowania ksiąg przy pozostałych kościołach kamienieckich, położonych w obrębie murów miejskim – św. Grzegorza Oświeciciela³³⁴ i św. Stefana (Szczepana), a także przy kaplicy podmiejskiej św. Krzyża.

Jednym z najwcześniejszych tekstów pisanych w tym mieście był dokument fundacyjny kościoła św. Mikołaja ufundowanego przez Ormianina Sinana, syna Chutłubeja. Sporządził go miejscowy jerec Pilipos (Filip) 25 marca 1398 roku³³⁵. Księgozbiór kamieniecki był bardzo bogaty. Podziwiał go nuncjusz papieski Giovanni Battista Commendone jesienią 1564 roku. Kronikarz kamieniecki, informując o tej wizycie pisał, że nuncjusz wynotowywał sobie tytuły znajdujących się tam ksiązek³³⁶. Duchowni ze Lwowa sporządzili dla niego kopię z bardzo starego kodeksu sprowadzonego stamtąd do Lwowa przez arcybpa Grzegorza Warakecego³³⁷. Zbiory kamienieckie rozrastały się na skutek różnego rodzaju darowizn. O jednej z nich, dla kościoła św. Mikołaja, dowiadujemy się z pamiątkowej zapiski: „Niech Bóg zlituje się nad duszą Der Lusa z Suczawy, który ma jako pamiątkę [w] tej św. katedrze jeden cudowny i wspaniały święty ewangeliarz, który jest iluminowany i jest z pergaminu”³³⁸.

Większość zachowanych rękopisów skopiowanych w Kamieńcu Podolskim pochodzi jednak z XVII wieku. Powodem braku manuskryptów z XV i XVI wieku był zapewne wielki pożar miasta, który wybuchł 16 sierpnia 1602 roku. Właśnie wtedy „całe miasto spaliło się w ciągu małego i krótkiego czasu”. Zniszczeniu uległy wszystkie ormiańskie kościoły i szkoła³³⁹. Wiadomo, że zarówno kościół, jaki i szkoła były miejscem

³³³ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Հայ գրչությունը Պոդոլյեում* [Ormiańskie piśmiennictwo na Podolu], „Lraber”, 1973 (3), s. 55-66; tenże, *Հայկական սննդի քաղաքացիական Պոդոլյան երկրում* [Małe kolonie ormiańskie w ziemi podolskiej], PBH 1977 (1), s. 49-68.

³³⁴ Wiadomo tylko, że kościół pod wezwaniem św. Grzegorza Oświeciciela w Kamieńcu Podolskim otrzymał w darze 10 stycznia 1714 roku słownik ormiańsko-kipczacki z XVI-XVII wieku. Dowiadujemy się o tym z wpisanej do niego notatki w języku łacińskim. Katalog Petersburga, s. 51(nr 77). Por. A. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, с. 868.

³³⁵ Polski przekład dokumentu fundacyjnego kościoła św. Mikołaja zob. J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Warszawa 2001, s. 36- 37. Sinan podarował ufundowanemu przez siebie kościołowi czaszoc powstały na Krymie w 1349 roku.

³³⁶ Aliszan, *Kamenic*, s. 35 (pod datą 3 listopada 1564).

³³⁷ G. Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, 1, s. 145. O tym dalej.

³³⁸ Pyżyszgians, s. 143. W księgach darowizn dla ormiańskich kościołów w Kamieńcu, było przynajmniej kilkaset wpisów, jak podaje o. Minas. Sam cytuje zaledwie kilkadziesiąt. Niewykluczone, że znajdowały się tam inne wzmianki o darowiznach ksiązek.

³³⁹ Pożar, który wybuchł w poniedziałek wieczorem, był na tyle silny, że, według naoczego świadka, stopiły się dzwony kościelne. Spaliły się nie tylko kościoły Ormian, lecz także Polaków i Rusinów. Opis pożaru zob. Aliszan, *Kamenic*, s. 63-64. Nie ocalała także szkoła ormiańska. Dowiadujemy się o tym z mowy jerespochana Michna, syna Donusza wygłoszonej 15 maja 1604 roku przed sądem ormiańskim kamienieckim. Oskarżył w niej swych współrodaków o to, że choć już dwa lata minęło od pożaru w „naszym

przechowywania ksiąg. Innym powodem uszczerbku księgozbioru kamienieckiego było zdobycie miasta przez Turków w 1672 roku i jego 27-letnia okupacja.

Opisując budynek ratusza ormiańskiego w Kamieńcu Minas Pyżyszgiansc podaje, że według przekazów miejscowych starców, były w nim przechowywane kodeksy mające 500 lat. Jednakże on sam takich nie znalazł. Wyraził więc przypuszczenie, że „spaliły się podczas pożaru”³⁴⁰. Swoją drogą mimo to zachowały się do dziś ormiańskie księgi sądowe prowadzone na ratuszu od 1559 roku. Na początku XIX wieku w zakrystii kościoła św. Mikołaja była szuflada, w której przechowywane były „ormiańskie rękopiśmienne kodeksy kościelne” oraz „inne kodeksy innych nacji”³⁴¹. Do Kamieńcu przewieziono w późniejszym okresie rękopisy pochodzące ze Żwańca³⁴².

Zamość

W Zamościu, gdzie Ormianie posiadali tylko jedną świątynię³⁴³, od końca XVI wieku rękopisy przepisywano „przy kościele Bożej Rodzicielki Wniebowziętej”; „w cieniu kościoła Matki Pana, ze wszech błogosławionej Bożej Rodzicielki i wielu innych świętych męczenników”. Jeden z ewangeliarzy z XVII wieku „powstał w kraju Lehów, w mieście Zamościu”³⁴⁴. Z tym ośrodkiem związany był jeden z najpłodniejszych autorów – Jakub Padugenc.

mieście”, to nadal nie zbudowano szkoły, żeby chłopcy „uczyli się pisma świętego”. Mówił przy tym z emfazą: „Wiedźcie bracia, że nie jest to godne chrześcijan, by tak wychowywać chłopców”. Informował, że odbuduje szkołę na własny koszt, ponieważ nie ma syna, troszcząc się tym samym o dzieci innych Ormian. Jego słowa znalazły zrozumienie „w sercu tanuterów” i całego ludu Kamieńca. Poprosili, by sam Michno stanął na czele prac zmierzających do zbudowania nowej ormiańskiej szkoły. Dalej źródło podaje, że nowa drewniana szkoła uzyskała dwa budynki, leżące naprzeciw siebie. Okna wykonane zostały ze szkła weneckiego i ozdobione (witrażami?). Podłogę Michno kazał zrobić z cegły, podobnie wykonać piękne drzwi. Koszt całego przedsięwzięcia wyniósł 170 białych florenów. Poświęcenie nowego budynku szkoły miało miejsce 8 listopada 1604 roku. Pyżyszgiansc, dz.cyt., s. 155-156.

³⁴⁰ Pyżyszgiansc, s. 158-159.

³⁴¹ Pyżyszgiansc, s. 137.

³⁴² Pyżyszgiansc, s. 134.

³⁴³ Ormiańskie źródło donosi, że przy założeniu miasta hetman Zamojski „kazał zbudować kościół piękny i godny imienia narodu ormiańskiego”, zob. Aliszan, *Kamenic*, s. 55. Kościół ormiański zbudowany z muru pruskiego był pierwszą świątynią chrześcijańską zbudowaną w nowym mieście Zamościu. Por. *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 - ca. 1618)*, ed. A. Bues, Wiesbaden 2008, Bd. 2, s. 1061.

³⁴⁴ *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 561 (nr 732).

Jazłowiec

Niewielka tylko ilość rękopisów powstała w Jazłowcu³⁴⁵. Gmina ta na początku XVII wieku znajdowała się w stadium organizacji, gdyż współczesny kopista tak pisał:

„Przebywamy w wiejskim mieście
Gdzie jest 20 domów
Nie mamy ksiąg hajsmawurków
ani czaszoców, ani gandzaranów
Jesteśmy niepokieszeni w smutku
Nie ma zajęć³⁴⁶ i pracy
Jesteśmy beczynni i bez zajęcia
Napisaliśmy poszyt w Jazłowcu
Na prośbę uczniów, Arystagesa i Garabeda,
którzy są przy nas”³⁴⁷.

W tej sytuacji rękopisy dla nowej gminy były kopiowane początkowo w Kamieńcu Podolskim. Jeden z nich, przepisany tam w 1610 roku, ma nawet wyraźnie wskazane przeznaczenie: „dla kościoła Hadżgadar św. Bogurodzicy w Jazłowcu”. W latach 1618, 1621 i 1655 kopiowano już rękopisy na miejscu „pod patronatem kościoła Hadżgadar św. Bogurodzicy”³⁴⁸. W 1630 roku czytamy intrygującą notkę: „u wrót nowobudowanej św. katedry, co zwie się Haczadgadar”³⁴⁹. Psalterz skopiowany w Jazłowcu w 1645 roku ma natomiast wzmiankę, że powstał „pod opieką kościołów Hadżgadar oraz św. Oświeciciela”³⁵⁰. Poza miastem stał bowiem klasztor z kaplicą pod wezwaniem św. Grzegorza Oświeciciela³⁵¹. Wiemy też, że rękopisy przepisywano w prywatnych domach Ormian jazłowieckich (1618).

³⁴⁵ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Յազնվեց քաղաքի հայ գաղթօջախը* [Ormiańska kolonia w Jazłowcu], PBH (3), 1973, s. 52-70.

³⁴⁶ Tu w oryginale: pesza – słowo pochodzenia perskiego, oznacza rzemiosło, pracę, zajęcie.

³⁴⁷ Ն. Ակինյան [N. Akinian], *Հինգ պանդուխտ ստաղապաններ* [Pięć rapsodów uchodźców], Վիեննա [Wiedeń] 1921, s. 207.

³⁴⁸ *Katalog Cezarei, Smyrny i okolic*, s. 124-125.

³⁴⁹ *Katalog Watykanu*, s. 58 (Codices Borgiani Armeni 31).

³⁵⁰ Ագոնց Ստեփաննոս Գյուլլեր [Agonc Stepannos Giuwer/Kiuwer], *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ստիոյ. Եւրոպիոյ. Ասիոյիւնի. և Ամերիկոյ.* [Geografia czterech stron świata; Azji, Europy, Afryki, oraz Ameryki], մասն երկրորդ [część druga], Եւրոպիա [Europa], հատոր Բ [t. II] Վենետիկ [Wenecja] 1802, s. 148. Rękopis wzmiankuje także Pyżyszgians (s. 130). Tamże znajdujemy część cytowanego kolofonu czaszoca, który został подарowany kościołowi Haczgadar w Jazłowcu.

³⁵¹ J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 30-36.

Po wojnach polsko-tureckich toczonych w drugiej połowie wieku XVII Jazłowiec stracił swój dynamizm rozwojowy, a miejscowa wspólnota ormiańska uległa rozproszeniu i już nie odtworzyła się potem w poprzedniej, bujnej formie.

Łuck

Kilka rękopisów powstało w Łucku. W 1619 roku pod patronatem tamtejszego kościoła św. Szczepana przepisano modlitewnik³⁵². Z 1622 roku pochodzi inny kodeks, jednak bez przywołania kościoła³⁵³. Również kodeks w zbiorach Matenadaranu, złożony z dwóch rękopisów razem oprawianych³⁵⁴, zawiera dzieło z Łucka, wytworzone 19 października 1629 roku pod patronatem kościoła św. Szczepana³⁵⁵. Dopóki istniała tu parafia, obsadzona przez osobnego proboszcza, trwały warunki przychylne kopiowaniu. Niektórzy księża reliazując zamówienia na kopie ksiąg świętych, znajdowali tam odpowiednie źródło. Jednak od schyłku wieku XVII nastąpił faktyczny zanik życia kościelnego w Łucku, mimo podtrzymywania formłeni egzystencji parafii jeszcze przez ponad jedno stulecie.

Stanisławów

Nieco rękopisów ormiańskich powstało w Stanisławowie. Ośrodkiem kopiowania mogła być tamtejsza parafia pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, która posiadała zbiór ksiąg³⁵⁶. Zwiedzający Stanisławów w roku 1820 mechitarysta wenecki Minas Pyżyszgianc w książce *Podróż do Polski* podaje, że w tamtejszym kościele: „po jednej stronie ołtarza głównego znajduje się zakrystia, zaś po drugiej stronie jest mała biblioteka z księgami łacińskimi, ormiańskimi, polskimi, widzieliśmy także pisma tatarskie (kipczackie)”³⁵⁷. Niewykluczone, że kopiści pracowali w obu tych pomieszczeniach. Jednak w rozdziale na temat rękopisów ze Stanisławowa, nie podając żadnych szczegółów, Pyżyszgianc odnotował: „kilka nowych ksiąg i księgi liturgiczne Iłowcoc [przepisane we

³⁵² Jerozolimia, rkps 1525.

³⁵³ Jerozolima, rkps 911.

³⁵⁴ Pierwsza część kodeksu to ewangeliarz, który według kolofonu powstał w 2 marca 1635 roku, ale nie zostało podane miejsce wytworzenia. Zob. *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 958.

³⁵⁵ *Katalog główny Matenadaranu*, t. I, s. 959-962 (rkps 211).

³⁵⁶ W latach 1661-1672 powstał w Stanisławowie brewiarz, którego kopistą był niejaki Der Grzegorz (Balsamowicz?), którego synem był z kolei Mikajel. (BKM, Wiedeń, rkps 267). Z 22 lutego 1681 roku pochodzi masztoc (FKiDOP, sygn 692). Z 1682 roku zachował się inwentarz kościoła w tym mieście, zaś z 1696 roku zamagirk i szaraknoc (BKM, Wiedeń, rkps 291). Z pierwszej połowy XVIII wieku pochodzi katechizm (Bzommar, rkps 390), a z 1730 roku – zbiór utworów liturgicznych (BJ sygn. 3261 I). W 1751 roku powstała rubrycel (tonacujc) anonimowego kopisty (N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa...*, s. 8 (nr 11). Z 1786 roku pochodzi z kolei masztoc, skopiowany przez Der Grzegorza Hagopiana [Grzegorza Jakubowicza?] (BKM, Wiedeń, rkps 595).

³⁵⁷ Zob. Pyżyszgianc, s. 121. Podobnie pisał S. Barącz, *Rys ...*, s. 170: „Na dole w zakrystii znajduje się duża szafa, w której umieszczono pareset książek”.

Lwowie]”³⁵⁸. Rola tego ośrodka była istotna choćby z uwagi na fakt, że przez całe lata działał tam jeden, ale najwybitniejszy z ormiańskojęzycznych intelektualistów dawnej Polski – ksiądz Stefan Roszka.

Lokalizacje epizodyczne: Kraków, Warszawa, Piotrków, Rohatyn, Śniatyn, Kutry

Obie stolice faktyczne i kulturalne dawnej Polski – Kraków i Warszawa – nie tworzyły kontekstu przychylnego inicjatywom rękopiśmiennym Ormian polskich w ich narodowym języku. Zbyt silny był w nich wpływ kultury głównego nurtu. W zasadzie i Kraków i Warszawa były miastami, gdzie Ormianie intensywnie pracowali zarobkowo, szybko ulegali akulturacji, a swe potrzeby w zakresie kultury wysokiej realizowali w języku polskim i łacińskim.

W grodzie pod Wawelem został skopiowany najstarszy znany tekst ormiański na ziemiach polskich, (ok. 1370 roku)³⁵⁹. Być może drugi – czaszoc – powstał tamże³⁶⁰ w 1675 roku. W Warszawie tylko raz doszło do aktu twórczego w dziedzinie piśmiennictwa ormiańskiego. Jego kontekst sytuacyjny wręcz uwypukla wyjątkowość miejsca dla tego typu działalności. W kolofonie rękopisu z roku 1673 jego autor pisze: „Zauważyliśmy, że nasz naród ormiański nie ma tu swojego osobnego kościoła, nawet małej kaplicy dla modlitwy, nie ma nawet mówiącego po ormiańsku księdza, a nawet człowieka, który mógłby nam poradzić w tej sytuacji”³⁶¹.

Nie było też odpowiednich warunków do stabilizacji działań rękopiśmienniczych w tych miastach, gdzie kultura ormiańska nie napotkałaby może na przemożną konkurencję, ale nie miała zbyt wielu użytkowników, lub ich potrzeby kulturalne pozostawały na poziomie niższym, nie stanowiąc mobilizującego zaplecza odbiorczego (brak zamówień).

Pierwsza sytuacja miała miejsce w Rohatynie i Piotrkowie. Z obu tych miast, które nie posiadały gmin ani kościołów ormiańskich, pochodzą pojedyncze rękopisy. Rękopis rohatyński skopiowany został w 1625 roku przez płodnego pisarza, Symeona Lehacego, rodem z Zamościa, a wtedy pracującego zawodowo jako nauczyciel we Lwowie. Lehacy

³⁵⁸ Պ. Մուրադեան [P. Muradian], *Նիթեր հայոց ձեռագրերի մատենագիտությունը պատմություն* [*Materiały do historii bibliografii rękopisów ormiańskich*], HA, 1-12, 2009, s. 237.

³⁵⁹ *Katalog Italii*, s. 128(sygn. S. Marco 790). O tym dalej.

³⁶⁰ Matenadaran, rkps 6216. Znajdujący się w rękopisie zwrot: „napisałem uciekając z Krakowa” w rzeczywistości nie może służyć za argument, że powstał on w tym mieście. O wątpliwościach odnośnie tezy o krakowskiej genezie tego czaszoca zob.: П. Мнацаканян, *Армянское рукописное наследие из Речи Посполитой в коллекциях Матенадарана*, [w:] *Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой: Материалы Международной научной конференции (Минск, 9-11 октября 2012)*, сост. И. Н. Скворцова, Минск 2013, с. 53. O Ormianach w Krakowie zob. P. Мнацаканян, *Ormianie w Krakowie до конца XV wieku*, [w:] *Культура религи́на и социальная Матопольска от XIII до XVI веку*, Тарно́в 2011, s. 167-177.

³⁶¹ *Ormiańska Warszawa*, s. 142.

musiał uciekać ze Lwowa wraz z innymi mieszkańcami z powodu najazdu Tatarów³⁶². Według kolofonu kopista pozostawał tam przez 3 miesiące i tydzień, czyli od 16 września do 24 grudnia³⁶³. Zatem, miejsce powstania księgi było poniekąd przypadkowe, aczkolwiek Lehacy schronił się zapewne u miejscowych Ormian. W Piotrkowie Nigol Lowcy 5 marca 1640 roku, w czwartek, w trzecim tygodniu Wielkiego Postu, skopiował kolofon ewangeliarza, który powstał rok wcześniej w Zamościu³⁶⁴. Być może Grzegorz i Nigol Lowcy znaleźli się w Piotrkowie w związku z jakąś sprawą w Trybunale Koronnym i odpowiednią notatką w ewangeliarzu, który już posiadał obszerny kolofon, chcieli zaznaczyć swoją obecność „źródłowo”. Wynika stąd, że Grzegorz zabrał ze sobą swój własny ewangeliarz.

Do typu drugiego trzeba zaliczyć takie miejsca jak Śniatyn i Kuty. Z pierwszą z tych lokalizacji łączy się rękopis z 1634 roku, który powstał „w nowobudowanym mieście Nowina”, pod patronatem kościoła Bogurodzicy³⁶⁵. Miejscowość o nazwie Nowina nie jest znana. Ponieważ wzmiankowany jest w kolofonie kościół ormiański, w grę wchodzi miasto, założone przed tą datą, w którym posiadali świątynię. Chodzi tu bez wątpienia o Śniatyn, gdzie w 1628 roku król Zygmunt III zezwolił Ormianom zamieszkać w osadzie o nazwie Nowe Miasto Śniatyn, wystawić tam kościół i utworzyć samorząd z wójtem na czele³⁶⁶. Pierwszy ksiądz ormiański, jaki tam osiadł, jest poświadczony bez imienia w roku 1633, z powodu przygód, jakie spotkały go we Lwowie. Przyłapany tam na świadczeniu usług duszpasterskich Ormianom niechętnym unii kościelnej, był zaskarżony przez arcybpa Mikołaja Torosowicza i trafił na jakiś czas do aresztu miejskiego. W dokumencie z roku 1635 poznajemy jego imię: Nerses Mesrobianc. Dokument poświadczyl wójt Jakub w Śniatynie – „Nowinie”³⁶⁷. Jest prawie pewne, że to jerec Nerses był kopistą śniatyńskim. Jedyny rękopis pochodzący z peryferyjnego miasteczka Kuty – gdzie Ormian było bardzo dużo, stanowili oni najaktywniejszą zawodowo grupę mieszczan, i bardzo długo, bo aż po wiek XX, zachowali znajomość języka ormiańskiego³⁶⁸ – to mszał z 1732 roku, przepisany przez Stefana Mikołajewicza (późniejszego proboszcza w Mohylowie w połowie XVIII wieku), przechowywany dziś w zbiorach Matendaranu³⁶⁹.

³⁶² Symeon Lehacy o swojej ucieczce do Rohatyna wzmiankuje w swojej podróży, *Notatki podrózne*, s. 382.

³⁶³ Matendaran, rkps 4678.

³⁶⁴ BNW, sygn. III 12677; *Akinian, Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 4-5 (nr 3). Wspomniany rękopis zawierał już kolofon napisany przez Mygyrdicza Lehacego.

³⁶⁵ *Katalog główny Matendaranu*, t. VII, s. 174-175 (rkps 2141).

³⁶⁶ S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1859, s. 165.

³⁶⁷ AGAD, Archiwum Zamoyskich, rkps 3040, k. 2. Nerses, „niegdyś kapłan w Śniatynie” pojawia się też w protestacji sądowej z 8 lutego 1645 roku we Lwowie (BKM, Wiedeń, rkps 447, s. 87v-88v.).

³⁶⁸ Pyżyszgianc, s. 127-128.

³⁶⁹ Karta tytułowa zob. П. Мнацаканян, *Армянское рукописное наследие из Речи Посполитой в коллекциях Матенадарана*, [w:] *Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой: Материалы Международной научной конференции (Минск, 9-11 октября 2012)*, сост. И. Н. Скворцова, Минск 2013.

Charakterystyka ogólna

Kopistów, którzy działali w ormiańskich ośrodkach Królestwa Polskiego można podzielić na dwie grupy: obcokrajowców, to znaczy Ormian przybyłych z zagranicy oraz miejscowych polskich Ormian. Odrębną grupę stanowili polscy Ormianie, którzy parali się piśmiennictwem poza granicami Polski, jednak wyraźnie utożsamiali się z polską ojczyzną, co każe nam zaliczyć ich dorobek do dziedzictwa Ormian polskich. Poza naszą uwagę pozostają natomiast autorzy (kopiści) pracujący w różnych miejscach Armenii lub diaspory ormiańskiej, których twórczość trafiła do Polski. Wśród kopistów mamy do czynienia zarówno z przedstawicielami duchowieństwa, jak i osobami świeckimi, z tym, że duchowni mieli zdecydowaną przewagę liczebną, o czym przekonuje nas analiza statystyczna zgromadzonego materiału źródłowego. Kopistami byli zarówno zwykli duchowni, jak i dostojnicy Kościoła ormiańskiego w Polsce.

Zarówno w Armenii, jak i diaspory ormiańskiej, rzadko dochodziło do kopiowania rękopisów przez kobiety. Wśród Ormianek polskich nie było ani jednej kopistki. Jedynie w ewangeliarzu skopiowanym w Jazłowcu w 1618 roku kopista – Howhannes Tochatecy – prosił o pamięć o swojej siostrze Mariam, która „pracowała nad tym” (razem z nim nad rękopisem?). Niestety, nie pisze, jaki konkretnie miała udział w jego powstaniu³⁷⁰. Natomiast kobiety w ormiańskich ośrodkach Polski występowały w charakterze osób wspomagających dzieło kopiowania. Na przykład w kolofonie ewangeliarza skopiowanego w Zamościu czytamy o żonie miejscowego księdza, która wspólnie z mężem wspomagała kopistę jedzeniem i pićmi³⁷¹. Choć wzmianki na temat kobiet, bezpośrednich adresatek rękopisów, są rzadkie, to prawie we wszystkich wypadkach występują one w kolofonach wraz ze swymi mężami i rodziną.

Iluminacja książki rękopiśmiennej była sztuką trudną i wymagającą wysokiego kunsztu. Ceniono ją i zabiegano o jak najpiękniejsze zdobienie kopiowanych ksiąg. Kopiści starali się komponować tekst z wizualizacjami, wykonując je albo samodzielnie, albo prosząc o pomoc specjalistów. Ta strona twórczości była integralną częścią prac nad rękopisem ormiańskim, choć dziś przyciąga uwagę analityczną osobnej dziedziny humanistyki – historii sztuki³⁷².

Prowadzenie ksiąg gminnych i kościelnych to pisarstwo innego typu, niż kopiowanie dzieł liturgicznych czy twórczość literacka. Jednak, ponieważ konsekwencją takiej działalności było wytworzenie tekstów w języku ormiańskim, wypada nakreślić sylwetki jego twórców. W pewnych wypadkach byli to ci sami, którzy podejmowali bardziej ambitne zadania pisarskie, scharakteryzowani powyżej. W wielu wypadkach byli

³⁷⁰ Matenadaran, rkps 9655. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 650 (nr 876).

³⁷¹ BNW, sygn. I 12670. Opis rękopisu zob. N.Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 3 (nr 2).

³⁷² T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, Kraków 1934, s. 80-104 (rozdział: *Lwowscy iluminatorzy rękopisów ormiańskich*).

to pisarze języka kipczackiego lub polskiego, w więc z tej racji nie wchodzący w zakres niniejszej pracy³⁷³.

Polska była nie tylko miejscem przechowywania czy kopiowania ksiązek ormiańskich, lecz także ich odnawiania, redagowania i zabezpieczania. Odnawiane były nie tylko stare rękopisy, które powstały w skryptoriach cylicyjskich, krymskich czy historycznej Armenii³⁷⁴, ale też księgi powstałe na miejscu w późniejszych czasach³⁷⁵. Ośrodkami, w których skupili się specjaliści w tym fachu był Lwów, Kamieniec i Zamość³⁷⁶. I ich trzeba uznać w pewnym sensie za twórców książki rękopiśmiennej.

Twórcy rękopisów ormiańskich stosowali dla udokumentowania swego wkładu w ich powstanie zasady kryptografii. Na przykład Minas z Tokatu zaszyfrował swe imię w liście do katolikosy Mikajela, który spisał w imieniu gminy ormiańskiej. Kryptografii nauczano w szkołach w ramach „sztuki kopiowania”. Jakub z Kamieńca w rękopisie z 1625 roku dzielił się z czytelnikiem swym niepokojem: „Wiedzie bracia, że niektórzy mają zwyczaj skreślenia imienia poprzedniego właściciela i następnie wpisywania swojego. Nie jest to dobry zwyczaj. Błagam was, nie róbcie tego”³⁷⁷. Kopista proponował wpisanie imienia nowego posiadacza w innym miejscu, gdyż – według niego – „Bóg będzie nas sądził według dzieł naszych, które pozostawimy po sobie”. Dzięki temu w rękopisach powstałych w Polsce czy też w innych miejscach diaspory ormiańskiej na świecie spotyka się kolofony pierwotnego autora lub kopisty. Daje to możliwość ustalenia nie tylko ich imion i biografii twórczych, ale też genealogii samych rękopisów i geografii ośrodków ich wywrotzania, gdyż dowiadujemy się, które z nich służyły jako model dla późniejszych kopii.

Duchowni pochodzenia zagranicznego

Rodowody kulturowe Ormian polskich nigdy nie były jednolite. Przybywali tu często Ormianie z Armenii, bądź z różnych ośrodków diaspory, podtrzymując ormiańskość w kolejnych pokoleniach swych pobratymców w Polsce. Główną przyczyną migracji było uchodźstwo. Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego często wspominają o najazdach, klęskach żywiołowych, upadkach miast zamieszkałych przez ludność ormiańską. Polska była jednym z azylów dla tych uciekinierów³⁷⁸. Zamiejscowymi Ormianami byli liczni

³⁷³ Zob. charakterystykę prozopograficzną pisarzy alografii kipczacko- i polsko-ormiańskiej w: K. Stopka, *Języki oswajane pismem*, s. 111-121.

³⁷⁴ Po zbadaniu treści kolofonów wpisanych później do starych rękopisów można stwierdzić, że pewna część rękopisów, które dotarły do Polski, przechodziła przez ormiańskie ośrodki Krymu.

³⁷⁵ Akty zbiorów pieniężnych za lata 1598-1637 (BKM, Wiedeń, rkps 452) zostały odnowione w 1636 roku we Lwowie za czasów arcybiskupa Torosowicza.

³⁷⁶ Matenadaran, rkps 5350.

³⁷⁷ Matenadaran, rkps 4188.

³⁷⁸ W 1611 roku po zniszczeniu miasta Sis (dawna stolica Królestwa Armenii w Cylicji) pewna część mieszkańców uciekła do Kaffy, część do Mołdawii, zaś niektórzy do Polski, zob. N. Ter-Mikajelian, *Katalog nowo pozyskanych rękopisów Matki Stolicy Świętego Eczmiadzyna „Eczmiadzyn”* 1968 (czerwiec), s. 63 (rkps nr 241). Por. *O historii miasta Ani oraz Kaffy Krymskiej, która [zwie się] Teodozja*. Autor pisze, że

dostojnicy Kościoła ormiańskiego w Polsce i nauczyciele kształcący następne pokolenia tutejszych Ormian. Do tej pory nie badano wkładu tych przybyszy w rozwój kultury gmin ormiańskich Królestwa Polskiego. Mimo zagranicznej metryki ich działalności, dorobek kulturowy należy analizować w kontekście dziejów Ormian polskich. Co więcej, ci właśnie kopiści obcokrajowcy odegrali szczególnie ważną rolę w ich kulturze. Zgromadzony materiał dowodzi, że to głównie przybysze byli autorami oryginalnych prac powstających we Lwowie czy Kamieńcu.

Dla wykształconych imigrantów, niezarobkujących w handlu czy rzemiośle i nie dysponujących dobrze płatną posadą lub innym wystarczającym źródłem dochodu, kopiowanie, iluminowanie lub konserwacja rękopisów dla bogatych miejscowych Ormian polskich było formą zarobkowania. Z czasem udawało im się zdobyć lepszą pracę – notariuszów przy sądzie ormiańskim, nauczycieli w szkołach, duchownych przy kościołach. Jednak konieczność dodatkowego zarobkowania nie zniknęła, gdyż potrzeby zagospodarowania się na nowym miejscu, czasem utrzymania rodziny, były długo jeszcze większe, niż dochód z posady. Problemy związane z integracją odciskały się trwałym piętnem na ich psychice. U płodnego kopisty, Minasa z Tokatu, notariusza sądu duchownego Ormian lwowskich, status uchodźcy podnoszony jest niemal we wszystkich kolofonach. Uchodźstwo było dla niego „gorzkie” nawet po ćwierci wieku przebywania w Polsce. Jakub z Tokatu jako przyczynę emigracji podawał wojny turecko-perskie, w wyniku, których „zostali rozproszeni wszyscy (Ormianie) po świecie, podobnie jak pył od wichury” i przez to „emigranci ci wędrowali jako uchodźcy wśród różnorodnych narodów i rozlicznych języków”, „na podobieństwo owczarni, która nie ma pasterza”. Uchodźcy często wymieniali imiona swych dobroczyńców, Ormian polskich, którzy im pomagali urządzić się w nowym kraju.

Kolofony dają nam pewne wyobrażenie na temat życiorysów i miejsc pochodzenia tych kopistów przed osiedleniem się w Polsce. Jedna z najwcześniejszych wzmianek o kopiście ormiańskim przybyłym do Polski pochodzi z początków lat siedemdziesiątych XIV wieku i dotyczy Ormianina katolika. Był to niejaki Hagop (Jakub), syn Tiracu i Hilal, który przed przejściem na katolicyzm miał na imię Sargis (Sergiusz)³⁷⁹. Być może przybył

mieszkańcy Krymu udali się do Polski, niektórzy do kraju Ulachów (Wołochów), do Fokszan (Mołdawia). Zob. Matenadaran, rkps 2939. Przyczyną migracji ormiańskich do Polski i Mołdawii były powstania dżelalich w Imperium Osmańskim. O ucieczce Ormian do „kraju Bogdanii (Bugdanac), Gotów i wszystkich Scytów” informuje też kronikarz Grigor Daranaghcy (s. 18), czy Arakel z Tebryzu: „I wtedy rozproszyli się Ormianie, i każdy szedł, dokąd go oczy poniosą, w poszukiwaniu miejsca, w którym mógłby ocaleć i przeżyć. Jedni szli do Rumelii, inni do Bugdanu, ci do Lachii [...]” (Arakel, s. 86). O uciekinierach ormiańskich, którzy w takich okolicznościach znaleźli się w Polsce, zob. dalej.

³⁷⁹ *Katalog Italii*, s. 128 (sygn S. Marco 790). Zob. także Գ. Ուլուհոճեան [G. Uluhodzian], *Արեւելեան եւ կենդանական Երոսայի սէջ հայոց վաղ ներկայութեան նոր վկայութիւն մը` Ֆիրենցէի Մեղիչեա Լաւրենցիանա գրադարանի ձեռ. S. Marco 790 [Nowe świadectwo dawnej obecności Ormian w Europie środkowo-wschodniej na podstawie kodeksu Biblioteki Medycejsko-Laurencjańskiej we Florencji, sygn. San Marco 790]*, [w:] *Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով [Druga międzynarodowa konferencja armenistyczna] “Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները” [Armenologia i jej obecne wyzwania]*, 17-19 հոկտեմբերի /października, Երևան (Erywań) 2013 (w druku).

do Krakowa po śmierci króla Kazimierza Wielkiego z orszakiem nowego króla, Ludwika Andegaweńskiego lub jego matki, regentki Elżbiety³⁸⁰.

W 1435 roku Stepannos Worotnecy z prowincji Sjunik w południowej Armenii uwiecznił swe imię w czaszocu, który znalazł we Lwowie, informując przy okazji czytelników, że przeczytał poprzedni kolofon: „Pamiętajcie w Chrystusie Stepanosa Worotnecego, rok PJD (1435). Przczytałem kolofon, następnie napisałem swoje imię w mieście, co zwie się Low (Lwów)”³⁸¹. Klasztor św. Stepanosa w Worotan w 1406 roku został zniszczony przez trzęsienie ziemi. Wkrótce potem pojawiła się epidemia, która spowodowała migracje ludności i mnichów³⁸². Być może w takich okolicznościach Stepanos opuścił klasztor (odbudowany już w roku 1438) i znalazł się w Polsce.

Najwięcej Ormian przybywało do Polski z rdzennych ziem ormiańskich znajdujących się pod władzą turecką, ewentualnie z różnych ośrodków diaspory rozrzuconych niemal po całej przestrzeni Imperium Osmańskiego. Prawdopodobnie w orszaku katolikosa Stepanosa (Stefana) V Salmasteciego przybył do Polski mnich Ohannesuk Myszczy, to jest z Muszu. Znajdowały się tam sławne sanktuaria związane z początkami chrześcijaństwa w Armenii: m.in. klasztor i grób św. Jana Chrzciciela, a także Atanagesa, biskupa Sebastii, męczennika z czasów Dioklecjana. Abegha Ohannesuk w 1555 roku skopiował rękopis we Lwowie, „u wrót świętej Hadżadgadar Bogurodzicy”³⁸³. W kolofonie prosił o wybaczenie ewentualnych błędów popełnionych w rękopisie tłumacząc się tym, że nie jest zręczny w sztuce kopiowania. Przystąpił do kopiowania tego dzieła, gdyż poprzedni jego egzemplarz był bardzo stary, ewentualnie uszkodzony, zaś innego egzemplarza nie było „w tym kraju, ponieważ – jak pisał – jesteśmy daleko od kraju Hajastan (czyli Armenii), wśród dwóch narodów Rusinów (Uruzin) i Polaków (Nemicz Frangin). Kopista Ohannesuk wspominał jakiegoś „barona” Miraka, oraz Ajgunpaszy.

³⁸⁰ W 1377 roku hołd lenny z Podola złożyli Ludwikowi litewscy książęta Koriatowicze. Ludwik w 1378 roku inkorporował „Regnum Russiae” ze stolicą we Lwowie bezpośrednio do Królestwa Węgier. Natomiast Elżbieta jako królowa Węgier i Polski w 1379 roku w Preszburgu potwierdziła przywileje lwowskich Ormian. F. Bischoff, *Urkunden zur Geschichte*, s. 10-11. Katolikos Teodoros II 2 kwietnia 1383 roku, ponownie zatwierdzając na stanowisku arcybpa Ormian lwowskich Jana Nasrediniana, zwracał się z pozdrowieniami do króla Węgier (prawdopodobnie jeszcze do Ludwika, który – nota bene – od roku już nie żył –) pisząc do „kochającego Chrystusa króla królów, upragnionego przez wszystkich chrześcijan autokratora, pokazującego naszym oczom waleczność i sławę, umiłowanego brata, Yre Tingureli [...]”. Aliszan (*Kamenic*, s. 217) przypuszczał, że „Yre Tingureli” to „Re (Roi) d’Hongrois” – czyli króla Węgrów.

³⁸¹ Czaszoc ten został skopiowany w 1356 roku na Krymie. BKM, Wenecja, rkps 603/904. Kolofon cytował także Aliszan (*Kamenic*, s. 161). Rękopis wymienia Roszka jako znajdujący się we Lwowie, zob. Roszka, *Kronika*, s. 150.

³⁸² A. Karakhanian, Ye. Abgaryan, *Evidence of historical seismicity and volcanism in the Armenian Highland (from Armenian and other sources)*, [w:] *Annals of Geophysics*, 47, nr 2/3, April-Juni 2004, s. 799n. Por. P. Cuneo, *Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo*, 1, Roma 1988, s. 213n.

³⁸³ Kolofon ten znajduje się w niewydanych zbiorach kolofonów rękopisów ormiańskich autorstwa Ghewonda wardapeta Pirghalemiana (Matenadaran, rkps 6273, 6332), który ten przepisał w 1885 roku w pustelni Lim (jezioro Wan). Wydanie trzech kolofonów zob. Ղոկոյն Յ. Ս. Անասյանի [Dokt. H. S. Anasjan], *Դիտողություններ Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրության վերաբերյալ [Observacje/uwagi odnośnie życiorysa Stepanosa Salmastacego]*, [w:] *Մանր երկեր [Małe dzieła]*, Lnu Անգլիա [Los Angeles] 1987, s. 454-455.

We Lwowie w późniejszym okresie działał inny Ormianin pochodzący z Muszu, mnich Sahag z klasztoru św. Jana Chrzciciela³⁸⁴. Pierwsza wzmianka o jego obecności we Lwowie pochodzi z roku 1609. Przebywał wówczas wśród braci klasztoru Haczgadar Bogurodzicy³⁸⁵. Tam od 16 grudnia 1609 do 14 marca 1611 roku kopiował dzieła Nersesa Sznorhalego³⁸⁶. Egzemplarz do skopiowania dostarczył mu Der Garabed kronawor, zapewne opat klasztoru i uczeń arcybpa lwowskiego Garabeda (o nich dalej). Wprawdzie w kolofonie nie ma informacji, gdzie powstał ów kodeks, ale nie ulega wątpliwości, że we Lwowie. Znajduje się tam długi spis jerespochanów lwowskich. Sahag prosił o wybaczenie za popełnione błędy, ponieważ czas miał być niedobry, a zima wilgotna. Z rymowanego kolofonu dowiadujemy się, że we Lwowie był uchodźcą: „wygnany jestem z mojego kraju / niepokój uchodźcy mnie niszczy”. W tym miejscu Sahag Taronacy (z Taronu) podał długi spis członków własnej rodziny. Po uzupełnieniu go informacjami pochodzącymi z innych kolofonów rysuje się nasępujący stan rzeczy. Jego ojcem był Garabed z Charberdu³⁸⁷, matką – Hrypsyma. Nieżyjący brat miał na imię Halghat. Wśród żyjących braci wymienił Chubata i Gulamira. Miał dwie ciotki mahdesy Arzun i Turwand. Mnich Sahag jest wzmiankowany w kolofonach kopistów lwowskich, najczęściej wśród mnichów klasztoru Haczgadar na Przedmieściu Krakowskim: 1 grudnia 1611 roku³⁸⁸, w 1613 roku³⁸⁹, 9 grudnia 1615 roku³⁹⁰. W 1614 roku „z kraju Lehów” wyjechał na pielgrzymkę do Ziemi Świętej, gdzie spędził rok, pełniąc funkcję lusarara przy Grobie Pańskim. O okolicznościach tej pielgrzymki dowiadujemy się z hajsmaurka pisanego jeszcze w 1510 roku w Jerozolimie, do którego Der Sahag dopisał swój kolofon³⁹¹. Otóż miał ze sobą hojne dary. Wśród nich były srebrne krzyże, ozdobione szlachetnymi kamieniami, a także obrazy. Zachowały się dwa rękopisy przez niego zamówione³⁹². W jednym z nich zachowała się pieczęć z inskrypcją „Sługa Boży, Der Sahag mnich”.

Do grona osób bliskiego katolikosowi Stefanowi V można zaliczyć kopistę Wartana, który kopiował wraz z abpem Grzegorzem z Wanu³⁹³.

Dnia 1 grudnia 1555 roku jerec Nerses Arcziszyncy (Arczesz, obecnie Erciş w Turcji) syn chodży Choszchabara i Aghanany skończył we Lwowie kopiowanie

³⁸⁴ W tym samym czasie we Lwowie działali inni księża o imieniu Sahag, np. dypir Sahag syn Skendera (*Katalog Nowej Dżulfy*, rkps nr 111; sarkawag Sahag, syn Lusiga (Matenadaran, rkps 3521, 9718).

³⁸⁵ Matenadaran, rkps 6731.

³⁸⁶ Jerozolima, rkps 1156.

³⁸⁷ W pierwszej części kolofonu podał imię ojca w formie Garabed, a nieco niżej Herabed. Z innych kolofonów wiadomo, że miał też wuja Garabeda. Podobne zamieszanie jest z imionami żyjących braci. Raz podaje, że to jego bracia, innym razem, że to dzieci jego wuja. Przypuszczalnie matka po śmierci ojca wyszła za mąż za brata swego męża.

³⁸⁸ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 1477 (rkps 2094).

³⁸⁹ *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 497 (nr 621).

³⁹⁰ *Katalog główny Matenadaranu*, t. I, s. 82 (rkps 24).

³⁹¹ Jerozolima, rkps 1922.

³⁹² O tym zob. podrozdział: *Odbiorcy*.

³⁹³ F. Macler, *Notices des manuscrits arméniennes vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale*, s. 628; H. Anassian, *Obserwacje*, „Eczmiadzyn” 13, 1936, nr 8-9, s. 97; G. Petrowicz, *La chiesa I*, s. 106.

masztoca³⁹⁴. W kolofonie zwracał się do czytelników, by wybaczyli mu ewentualne błędy, ponieważ jest starcem. Dnia 1 sierpnia 1560 roku ten sam skryba w „przez Chrystusa ukoronowanym mieście Ilow” skopiował traktat *O anatomii człowieka* Abu Saida „ze szlachetnego i najwyborniejszego egzemplarza”³⁹⁵. W Matenadaranie zachował się kodeks³⁹⁶, gdzie spotykamy między innymi wspomniane dzieło Abu Saida. Według kolofonu tego kodeksu, niezachowanego w całości, rękopis powstał „u wrót Świętej Bogurodzicy” [...] „w będącym „pod opieką Chrystusa mieście Ilow”, za urzędowania katolikosy Der Krikora, a arcybiskupem był Der Awag. Podana jest data: ԻՃԸ [1605].

W rękopisie skopiowanym w październiku 1572 roku we Lwowie (masztoc i czasoc) występuje ksiądz Hagop Hamdecy (Amida, Diyarbakir), miasta położonego w Anatolii nad Tygrysem znanego jako ważny ośrodek rzemieślniczy (wyroby ze szkła i metalu)³⁹⁷. Obyczajowość tamtejszej kolonii ormiańskiej w opinii później piszącego autora (pierwsza połowa XVII wieku), Symeona Lehacego, do złudzenia przypominała lwowską.

W 1581 roku powstał we Lwowie kodeks z pismami Grigora Tatewacego, którego kopistą był Howhannes, syn Der Chaczadura Burczancy (rum. Bacău?; tur. Bursa?). Rękopis został przepisany dla arcybiskupa lwowskiego Barsama. Kopista przy okazji prosił, by pamiętać o jego mistrzu, wardapecie Der Simeonie mahdesim, który namówił go do skopiowania tego dzieła³⁹⁸. Chodzi prawdopodobnie o Symona Wasylowicza.

Kopistą kodeksu skopiowanego we Lwowie 13 stycznia 1615 roku był z kolei sześćdziesięcioletni hadzi Chydyr (Chadzi-Chydyr?) Gaghatacy z Angurii (Ankary). We wspomnianym kodeksie pozostawił wierszowany kolofon skierowany do Bogurodzicy³⁹⁹. Ormianie z Ankary byli tradycyjnymi partnerami lwowskich w interesach importowych, a tego typu więź ułatwiała także przepływ ludzi nie związanych z profesją kupiecką, takich właśnie jak duchowni.

Kopista tiracu Sargis, syn Howhannesa i Mariam, pochodził z zachodnioanatolijskiego miasta Kütahya. Było to miasto znane z produkcji ceramiki, a tamtejsza ormiańska wspólnota wynikała częściowo z przesiedleń ludności Tebryzu i Izniku zarządzonych przez sułtana Selima w 1514 roku. W kolofonie skopiowanego przez siebie rękopisu Sargis podał, że we Lwowie był dzwonnikiem⁴⁰⁰. O ile można wierzyć jego informacjom w momencie spisywania rękopisu był już w podeszłym wieku, dlatego prosił o wybaczenie mu ewentualnych błędów. Pierwszy kolofon Sargis wpisał w izbie posiedzeń seniorów lwowskich, czyli tzw. chucu, 30 października 1617 roku, ostatni zaś 6

³⁹⁴ Matenadaran, rkps 9486.

³⁹⁵ *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s.1221-1222 (rkps 549).

³⁹⁶ *Katalog Matenadaranu*, t. VI, s. 801 (rkps 1978). Z Polską związany jest pierwszy rękopis, natomiast drugi pochodzi z XIII roku, prawdopodobnie z Cylicji (kopistą był Toros z Wahki).

³⁹⁷ *Katalog BNF*, s. 102-103 (rkps 57). Kolofon cytowany także u Aliszana, zob. Aliszana, *Kamenic*, s. 163.

³⁹⁸ Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան [Sahak A. Muratian, Nazaret P. Martirosjan], *Տուգակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից* [*Katalog rękopisów klasztoru św. Apostołów-Tłumaczy, oraz okolic*], խմբագրեց Արայ Գալաճեան [opracował Ara Galaczjan], Երուսաղիմ [Jerozolima] 1967, s. 53-54 (klasztor św. Apostołów-Tłumaczy, nr 61).

³⁹⁹ Matenadaran, rkps 9512. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 556-557 (nr 726).

⁴⁰⁰ BKM, Wenecja, rkps 1248/968.

grudnia tegoż roku, w sobotę. Pod tą drugą datą informował, że popełnił błąd w kopiowaniu rękopisu, bo pewien dobry człowiek przysiadł się do niego i nawiązał rozmowę. Skłoniło go to do ułożenia wiersza, w którym siebie samego napominał, aby nie odwracać uwagi od pisania dla zewnętrznych przyczyn, nie ulegać tego typu pokusom, ale oddawać chwałę Bogu. Być może dla niego – dypira Sargisa – w 1616 roku we Lwowie z „szlachetnego i najwyborniejszego egzemplarza” powstała kopia *Komentarza do Pięcioksięgu* autorstwa Wardana Arewelcego⁴⁰¹. Kopistą był Grigoris (Grzegorz) Domażyński.

Na obczyźnie w procesie tworzenia pomników kultury duchowej uczestniczyli nie tylko ormiańscy przybysze, lecz także ich dzieci. Dnia 13 grudnia 1642 roku Mikajel syn Ghazara (Łazarza) z Sisu skopiował w Kamieńcu Podolskim *Księgę kazań* (karozgirk)⁴⁰². Z ewangeliarza, który wyszedł spod jego pióra 2 lutego 1643 roku dowiadujemy się, że jego matka miała na imię Usdiana (Justyna)⁴⁰³. Z kolei kopistą masztoca ukończonego w 1645 roku w Zamościu pod patronatem kościoła Bogurodzicy, był dypir Maruta z Amazji, syn mahdesego Aleksanosa i Mariam. Rękopis powstał na zamówieniu tamtejszego księdza Der Howhannesa⁴⁰⁴.

W Polsce działali liczni przybysze z położonego w północnej Anatolii Tokatu (Tochatu, Eudoksji)⁴⁰⁵. Było to miasto o bardzo starych tradycjach handlowych, w przyszłości ośrodek katolicyzmu ormiańskiego, miejsce pochodzenia wielu rodzin ormiańskich osiadłych w Polsce. Jak stwierdza badacz historii tego miasta, Arszak Alpojaczjan, dzięki twórczości wybitnych autorów tokackich, którzy wyemigrowali do Królestwa Polskiego w XVI i XVII wieku, kultura ormiańskiego Tokatu znalazła tam swą kontynuację⁴⁰⁶.

Jednym z tokaczyków działających w Polsce był dypir Minas⁴⁰⁷, który dodawał do swego imienia przydomek Diwergrecy⁴⁰⁸. Urodził się w 1510 roku z ojca Howhana i matki Ghanimad⁴⁰⁹. Jego pobyt w Polsce jest poświadczony 20 marca 1544 roku w Kamieńcu Podolskim. Właśnie wtedy odnowił i oprawił pochodzący z przełomu XIV i XV wieku psalterz⁴¹⁰. Następnie przeprowadził się do Mołdawii, gdzie był świadkiem prześladowań

⁴⁰¹ BKM Wenecja, rkps 1370/503. Kolofon podał także o. Aliszan, zob Gh. Aliszan, *Kamenic*, s. 171.

⁴⁰² *Katalog Petersburga*, s. 119 (rkps nr 241). Kolofon zob. tamże, s. 270 (nr 46). Autor *Katalogu* Juzbaszjan podejrzewał, że chodzi o Lwów. Jednakże wzmianka o św. Mikołaju Cudotwórcy świadczy, że chodzi o Kamieniec.

⁴⁰³ Matenadaran, rkps 5176. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 85 (nr 146).

⁴⁰⁴ Katalog ÖNB, s. 22 (Cod. Arm. 14). Są tam wpisy marginalne, ślady redagowania oraz uzupełnienie zrobione po polsku i po ormiańsku.

⁴⁰⁵ Na temat bogatych tradycji Tokatu zob. U. Ալփօյաճեան [A. Alpojaczjan], *Պատմութիւն Եւրոպայի հայոց [Historia Ormian w Eudoksji]*, Կաիր [Kair] 1952.

⁴⁰⁶ A. Alpojaczjan, dz.cyt., s. 914.

⁴⁰⁷ Nie można go mylić z Minasem z Tokatu o przydomku Ziliftar oghlu, który był arcybiskupem Ormian Mołdawii i zmarł w 1686 roku. Zob. Roszka, *Kronika*, s. 186; Aliszan, *Kamenic*, s. 127.

⁴⁰⁸ Wyjaśnienie tego przydomku zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów...*, s. 60.

⁴⁰⁹ Informacja ta znajduje się w jednym z wierszowanych kolofonów powstałych 1 lipca 1567 roku we Lwowie. BKM, Wiedeń, rkps 68. Tekst kolofonu także: Aliszan, *Kamenic*, s. 163.

⁴¹⁰ BKM, Wenecja, rkps 40/1121. Imię podał w zaszyfrowanej formie i dopiero odczytał je właściwie mechitarysta, o. Aliszan, zob. Aliszan, *Kamenic*, s. 162. W podobny sposób zakodował swe imię w rękopisie

Ormian w 1551 roku. Z tej okazji ułożył poetycki *Lament nad Ormianami w kraju Wołochów*. Następnie wrócił do Polski. To prawdopodobnie o Minasa chodzi w kolofonie komentarza do ewangelii wg. św. Mateusza autorstwa Grigora Tatewacego w rękopisie autorstwa notariusza (notar) Boghosa (Pawła), który powstał w marcu 1562 roku we Lwowie na zamówienie księdza Der Tummy Ilowecego. Kopista wymienił sarkawaga Minasa, swego duchowego przewodnika i nauczyciela sztuki kopiowania. Prosił także o wybaczenie błędów ze względu na to, że jest uchodźcą⁴¹¹. Uczniem Minasa miał być także introligator Howhannes⁴¹². Za „mistrza” mieli go nie tylko kopiści lwowscy, ale też mołdawscy. Naghasz⁴¹³ Jolbeg Boghdanacy (z Bogdanii, czyli Mołdawii)⁴¹⁴, który 25 grudnia 1566 roku zakończył w Kaffie kopiowanie amuletu, w kolofonie do niego podał, że „był uczniem Minasa dypira z Eudoksji” (Tokatu), „utalentowanego i sławnego skryby oraz mądrego filozofa, który nadal działa w mieście Ilov (Lwów), gdzie ma skryptorium oraz K (60) albo H (70) uczniów (osób) i nie przestaje uczyć ich nauki Boskiej i sztuki retoryki”⁴¹⁵. Jolbeg usprawiedliwia błędy swego kopiowania tym, że jest: „uchodźcą, a [jego] serce boleje nad braćmi i krewnymi”; „zlekceważyliśmy sztukę kopiowania – pisze – ponieważ już od 15 lat nie brałem udziału w sztuce kopiowania, ponieważ zabrakło miłości wielu, a kościoły Boże były opuszczone”, co należy uznać za aluzję do wydarzeń mających miejsce w Mołdawii 15 lat wcześniej. Niewykluczone, że nauczył się sztuki kopiowania i odnawiania rękopisów, gdy Minas przebywał jeszcze w Mołdawii. Wiadomo, że we Lwowie Minas był już na początku lutego 1562 roku i nauczał w szkole. W 1563 roku ułożył poemat ku chwale narodowej potrawy ormiańskiej – herysy⁴¹⁶. Pełnił

skopiowanym w październiku 1574 roku we Lwowie, zob. *Յուրակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Մանասյանի* [Katalog rękopisów ormiańskich Mykrtycza Sanasariana], կազմեց Մեսրոպ Մազիսյանը Տէր-Մովսիսեան [opracował Mesrop Magistros Ter-Mowsisjan], (Պետերբուրգ/Petersburg 1901թ.) խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Յ. Ն. Վարդանյան [zredagował i przygotował spisy J. H. Wardanian], Վենետիկ [Wenecja] 1981, s. 16 (rkps nr 5).

⁴¹¹ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s.761-762 (rkps 1259).

⁴¹² O nim zob. *Konteksty lokalne*.

⁴¹³ Orm. naghasz – malarz, iluminator. Zob. Ստ. Մալխասյանց [St. Malchasjanc], *Հայերէն Բարձրագիտական Բանասիրական* [Ormiański słownik etymologiczny], Երևան [Erywań] 1944, հատոր 3 [t. III], s. 439.

⁴¹⁴ W historiografii ormiańskiej sylwetkę Jolbega/Jolpeka przedstawia się w kontekście krymskiej szkoły iluminowania rękopisów (zob. Э. Корхмазян, *Армянская миниатюра Крыма (XIV—XVII вв.)*, Ереван 1978, s. 73-76; *Սովետական հանրագիտարան* [Radziecka Encyklopedia], հտ. 7 [t. VII], Երևան [Erywań] 1981, s. 46. Jednakże przydomek Boghdanacy (z Bogdanii/Mołdawii) wskazuje na jego właściwe pochodzenie. Poza rękopisami wyliczonymi przez badaczkę Korchmazjan (Matenadaran, rkps 2653 - ewangeliarz, przed 1341, oprawiony w 1566 roku przez naghasza Jolbega; Matenadaran, rkps 3243 - szaraknoc, 1575, Kaffa, iluminator: nachasz Jolbeg) w katalogu ormiańskich rękopisów Matenadaranu znajdują się jeszcze trzy dzieła z nim związane: Matenadaran, rkps 7596 - ewangeliarz, XIII wiek, oprawiony w 1562 roku przez naghasza Jolbega; Matenadaran, rkps 7743 - ewangeliarz, XIV wiek, oprawiony w 1566 roku przez naghasza Jolbega; Matenadaran, rkps 7778, Kaffa, kopiował i oprawił w 1547 roku sarkawag Jolbeg (naghasz?). W Modlitewniku (Kiprianos) skopiowanym w 1583 roku przez iluminatora (պատկերասեր) naghasza Jolbeja jest wzmianka, że mistrz kopisty jeszcze żyje, zob. Jeruzolima, rkps 1915, s. 353.

⁴¹⁵ *Katalog British Library (Nersessian)*, vol. II, s. 1083 (rkps nr 226).

⁴¹⁶ Według kolofonu poemat został napisany we Lwowie 5 lutego 1563 roku, w piątek. Szerzej o tym i innych utworach poetyckich kopisty Minasa zob. *Gatunki*.

też funkcję notariusza przy sądzie duchownym Ormian we Lwowie⁴¹⁷, zamieszkując nieopodal katedry. W rękopisie, który skopiował w 1564 roku dla nuncjusza papieskiego, kardynała Giovanniego Francesco Commendone'go, wspominał, że w jego własnym mieszkaniu panował ciągły ruch ludzi („i nasze mieszkanie było dla wielu przejściem i wyjściem”), co by świadczyło, że był osobą popularną i potrzebną miejscowej społeczności⁴¹⁸. Minas był także sekretarzem arcybpa Grzegorza z Waraku, któremu poświęcił odę pochwalną. Jego talent poetycki zaświadczały jeszcze inne utwory, a także wierszowane kolofony. Ekspozowane stanowiska w gminie ormiańskiej Lwowa sprawiły, że miał dostęp do starych ksiąg przechowywanych w bibliotece katedralnej. W skopiowanych przez siebie rękopisach wzmiankuje, że za podstawę służyły mu „dobre i wyborne” egzemplarze danego dzieła. Kopiował rękopisy nie tylko na zamówienie⁴¹⁹, ale też dla własnego użytku⁴²⁰. Chociaż, jak się wydaje, był w pełni zintegrowany z otoczeniem lwowskim i angażował się w liczne i różnorodne zajęcia, do końca życia opłakiwał swój status uchodźcy. Problem ten przewija się w całej jego spuściźnie literackiej. W zachowanych rękopisach spotykamy sprzeczne informacje na temat jego wieku. Chyba sam nie był w tym względzie zbyt precyzyjny. Poprzez podawanie różnych cyfr chciał tylko podkreślić swoją dojrzałość wiekową. W rękopisie skopiowanym w 1565 roku podał, że ma 55 lat i że od 25 lat jest uchodźcą. W tym samym roku w innym rękopisie wspominał, że ma troszkę mniej niż 60 lat. W innych przepisanych dziełach (1567, 1574) przyznawał się do wieku 60 lat. W ormiańskiej literaturze utrwała się data śmierci Minasa, ustalona przez o. Nersesa Akiniana – 1621 albo 1622 rok. Jak już wspominałam, przybył do Lwowa najpóźniej na początku 1562 roku, a ostatnia wzmianka o nim pochodzi z roku 1583. Zmarł więc zapewne wkrótce potem, co najmniej przed 1606 rokiem, bo w przeciwnym razie żyłby grubo ponad 100 lat⁴²¹. W twórczości Minasa z Tokatu pojawia się maniera, której nie ma u żadnego innego autora ormiańskiego tworzącego w Polsce. Swe prywatne utwory literackie wpisywał do ksiąg urzędowych gminy. Mamy na to kilka przykładów. Wiersz na cześć sądownictwa Ormian lwowskich z 1 stycznia 1572 roku wpisał w akta sądu duchownego Ormian miasta Lwowa⁴²², podobnie

⁴¹⁷ BKM, Wiedeń, rkps 441, 446, 452.

⁴¹⁸ F. Macler, *Notices de manuscrits Arméniens ou relaties aux Armé niens vus dans quelques bibliothèques de la péninsule Ibérique et du Sud-est de la France*, „Revue des Études Arméniennes” vol. 1, fasc. 2 (1920), s. 111.

⁴¹⁹ Skopiowany w 1567 roku we Lwowie psalterz w języku kipczackim został skopiowany na zamówienie Atabeja ze Lwowa, syna Aksenta i Szuszan. Zob. *Katalog ÖNB*, s. 22 (Cod.Arm. 15). Dnia 17 maja 1589 roku rękopis ten został подарowany kościołowi Bogurodzicy w Zamościu.

⁴²⁰ *Katalog ÖNB*, s. 37-38 (Cod.Arm 25).

⁴²¹ W tagharanie z Gherli (Matenadaran, rkps 10050), w części przepisanej w 1605 roku, znajduje się poemat ku czci herysy. Jest on zatytułowany: *Tagh i chwala herysy, który powiedział [napisał] Minas dypir z Tokatu, który zmarł we Lwowie*. O. Akinian przypuszczał, że kopista tagharanu tylko domyślał się śmierci Minasa. Dopuszczał też, że wiersz został uzupełniony po 1622 roku, zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów...*, s. 62-63. Hipoteza ta jest jednak mało prawdopodobna.

⁴²² BKM, Wiedeń, rkps 441, 3v. Tekst wiersza zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów...*, s. 79-81.

jak wiersz na cześć zwierzchnika Kościoła ormiańskiego⁴²³. Minas tworzył także w języku kipczackim⁴²⁴, ale ta część jego dorobku nie mieści się w ramach niniejszej analizy.

Innym słynnym Ormianinem z Tokatu działającym w Polsce był jerec Hagop z przydomkiem Padugenc (Batukenc, Badukenc, Patojgenc) – Jakub z Tokatu⁴²⁵. Był synem Ałtuna i Anny, a wnukiem Astwadzadura. Urodził się w 1563 roku w Tokacie. Z małżeństwa z Jaghut miał kilkoro dzieci: Grigora (Grzegorza), Stepanosa (Stefana), Howhannesa (Jana), Astwadzadura (Bogdana), Annę, Mariam (Marię), Szuszan (Zuzannę). Zanim osiedlił się na stałe w Zamościu, przez jakiś czas mieszkał w Jassach w Mołdawii. Był tam w latach 1593-1595 świadkiem dramatycznych wydarzeń politycznych, które opisał w wierszowanym lamencie nad krajem Wołochów⁴²⁶. Jakub opisał oblężenie Cecory, a następnie wydarzenia, które miały miejsce 26 października 1593, kiedy Turcy weszli do Jass. Autor pozytywnie ocenił polskie zaangażowanie w Mołdawii, opisując osadzenie na tamtejszym tronie hospodarskim Jeremiego Mohyły. Wspominał o zwycięskiej dla Polaków trzygodzinnej bitwie stoczonej 2 [12] grudnia 1595 roku pod Jassami, w której rezultacie Jeremiasz został hospodarem i nastąpił pokój. Jeszcze w trakcie tych wydarzeń Jakub z Tokatu przeprowadził się do Zamościa, gdzie nauczył się języka polskiego. Jego obecność w tym mieście jest odnotowana 22 listopada 1595 roku. W tym dniu przy zamojskim kościele Bogurodzicy ukończył kopiowanie, iluminowanie i oprawę rękopisu⁴²⁷. W wierszowanym kolofonie wystąpił jako dypir. Święceń tych udzielił mu jego mistrz i ojciec duchowy, Howhannes z Kaffy, arcybiskup Ormian w Bogdanii (Mołdawii), który pełnił też posługę biskupią w Polsce⁴²⁸. Ten sam hierarcha zapewne wyświęcił go na kapłana podczas pobytu w Zamościu pod koniec 1600 roku⁴²⁹. Gdy 26

⁴²³ Aliszan, *Kamenic*, s. 228-231.

⁴²⁴ N. Akinian, *Pięć rapsodów ...*, s. 113-114.

⁴²⁵ Postać Jakuba Padugenca znana była w XVIII wieku Stefanowi Roszce. Wspomina go pod 1627 rokiem, wyliczając jego prace, które miał u siebie. Por. Roszka, *Kronika*, s. 172. Jak wynika z listy przytoczonych tytułów, Roszka nie znał jego tłumaczenia na ormiański *Historii o siedmiu mędrkach*. Por. Hubert Kaufhold (München), *Schriftliche Spuren der Armenier in Zamość (Polen)*, [w:] M. Długosz, P. O. Scholz unter Mitarbeit von Martin Faber, *Sarmatismus versus Orientalismus in Mitteleuropa/ Sarmatyzm versus Orientalizm w Europie Środkowej*, Berlin 2013, s. 233-241.

⁴²⁶ Ն. Ակինեան [N.Akinian], *Յակոբ Թոխաթեցւոյ Ողբ ի վերայ երկրին Օլախաց [Lament nad Ormianami w kraju Wołochów Hakoba Tochtecego]*, ՀԱ, մայիս-հունիս/մայ-czerwiec (1932), s. 337-348. *Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.) [Ormiańska poezja późnego średniowiecza]*. Երկու հատորով [W dwóch tomach] հատոր առաջին [t. I] աշխատասիրությունը Հասմիկ Սահակյանի [w opracowaniu Hasmik Sahakian], Երևան [Erywań] 1986, s. 531-539 (krytyczne wydanie źródła); *The Heritage of Armenian Literature*, vol. II: *From the sixth to the eighteenth century*, red. A. J. Hacıyan, G. Basmajian, E. S. Franchuk, N. Ouzounian, Detroit 2002, s. 788-794 (lament nad Tokatem).

⁴²⁷ Matenadaran, rkps 2856.

⁴²⁸ Roszka, powołując się na kamienieckie księgi sądowe i kondak katolikosa Melchizedeka, podaje pod rokiem 1598 informację, że Howhannes II, biskup Suczawy i kraju Bogdanii z powodu wakatu „tronu Leopoliś” przez krótki czas sprawował urząd biskupa Ormian Lwowa. Zob. Roszka, *Kronika*, s.167.

⁴²⁹ Biskup Howhannes z Kaffy w skopiowanym przez siebie rękopisie, będąc jeszcze mnichem, wspominał, że w czasie jego pobytu w Jerozolimie, w 19 listopada 1584 roku Tatarzy napadli na Kaffę. Gdy wrócił do Kaffy, to od otrzymanych ran zmarł jego ojciec. W tym właśnie rękopisie zachował się *Lament o kraju Wołochów* autorstwa jego ucznia, Jakuba z Tokatu. Późniejsza notatka informuje, że rękopis należał do

grudnia 1600 roku Jakub skopiował przy kościele Bogurodzicy w Zamościu egzegezę Mszy świętej Nersesa Lambronacego, wystąpił jako ksiądz (jerec). Wydarzenia w Mołdawii nie schodziły z pola jego zainteresowań, co z uwagi na miejsce jego zamieszkania było naturalne, ponieważ w sprawy mołdawskie zaangażowany był właściciel Zamościa hetman Jan Zamoyski. Jakub z Tokatu z satysfakcją relacjonował etapy tego zaangażowania. Pisał o tym, że Jeremiasz poprosił o pomoc króla polskiego Zygmunta III i hetmana Zamoyskiego, że wojsko polskie zwyciężyło i osadziło na tronie Jeremiasza, a Zamoyski zostawiwszy nieco wojsk w Mołdawii, wrócił do nowozbudowanego Zamościa. Składał hetmanowi wiele ciepłych życzeń i prosił Boga o łaski dla króla, żeby „przez cały czas wzmacniał go przeciw wrogom i przedłużył czas jego życia, ponieważ ma nie mało miłości wobec narodu ormiańskiego”. Przy okazji odnotował, że hetman ustanowił w Zamościu Agheksandrosa (Aleksandrosa), syna Chaczeresa jako pierwszego sędziego dla narodu ormiańskiego, „męża mądrego i genialnego”⁴³⁰. Historia kopiowania tego rękopisu pokazuje nam specyficzną cechę procesu powstawania piśmiennictwa ormiańskiego. Pracę nad jednym dziełem prowadzić mogło kilku nawet kopistów współpracujących ze sobą lub kontynuujących przedsięwzięcie rozpoczęte przez poprzednika. Jakub miał skopiować dzieło, którego właściciel nie mógł czekać aż ten ukończy swą pracę. Ku rozpaczy Jakuba wyjechał z Zamościa i zabrał je ze sobą do miejsca oddalonego o 9-10 mil. Wówczas Jakub „błagał” swego duchownego brata, sarkawaga Symeona, aby ten skopiował brakujące fragmenty i mu je wysłał. Symeon uczynił temu zadość, bo zachował się także kolofon autorstwa Symeona Zamoscacego z prośbą do czytelnika o pamięć o nim.

Jakub był też autorem rymowanego kolofonu o znaczeniu kanonagirku (Księgi kanonów) skopiowanego w 1600-1602 roku⁴³¹. W roku następnym otrzymał rękopis przepisany we Lwowie przez jereca Tumana czterdzieści lat wcześniej (1563)⁴³². Ksiądz Jakuba oraz jego żonę Jaghutkę z wdzięcznością wspominał jego rodak z Tokatu, biskup Łazarz, którego hojnie ugościli u siebie w Zamościu jedzeniem i pićm w tymże 1603 roku⁴³³. Jak przedziwnie układały się okoliczności życia kopisty świadczą kolejne przypadki księdza Jakuba. Obwinał się on o spalenie dwóch cennych rękopisów, gdy od pozostawionej na noc w kościele świeczki na święto św. Szczepana wybuchł pożar, w którym spalił się czaszoc, hajsmaurk i jeden ornat. Ponieważ w kościele zamojskim nie było innych egzemplarzy tych ksiąg, Jakub czuł się w obowiązku własnoręcznie skopiować i iluminować nowe w miejsce spalonych. Do tego celu posłużyły mu rękopisy sprowadzone ze Lwowa. Kopiowanie czaszoca, według kolofonu, zajęło dziesięć lat (1603-1613), a prace sfinansował Bernat Iłowcy (ze Lwowa), syn Torosa, którego kopista uczcił za to w kolofonie. Zgodnie z wolą fundatora czaszoc został ofiarowany kościołowi w Zamościu. Według notatki, mecenas zmarł w tym samym roku, w młodym wieku⁴³⁴. Do

księgozbioru kościoła w Zamościu. Zob. N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 22 (nr 18). Obecnie znajduje się na Ukrainie, w Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego im. W. Franki (zob. Gajuk, s. 955, nr. 2).

⁴³⁰ Jerozolima, rkps 850.

⁴³¹ BNW, sygn. II 12679. Zob. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 23-26 (nr 19).

⁴³² BNW, sygn. I 12672. Zob. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 5-6 (nr 4).

⁴³³ O biskupie Łazarzu z Tokatu zob. dalej.

⁴³⁴ *Katalog ÖNB*, s.23-24 (Cod. Arm 16). Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 170).

skopiowania drugiego rękopisu⁴³⁵, również z egzemplarza lwowskiego, przyczynił się syn kopisty, Grzegorz, który przekazał na ten cel osiem czerwonych dahekanów. W kolofonie z 10 marca 1605 roku jerec Jakub pisał, że wykonywał tę pracę w miarę wolnego czasu. W 1603 roku w Zamościu ksiądz Jakub skopiował *Komentarz do Pięcioksięgu* Efrema Syryjczyka⁴³⁶. W 1608 roku przyjechał do niego ze swoim egzemplarzem Pisma Świętego jego znajomy Der Apraham, kronawor z Suczawy, syn Der Chaczadura, a wnuk Der Wartana. Jakub poszukiwał bowiem już od dziesięciu lat dobrego wzorca dla kopiowania Biblii. Der Apraham w zamian za drobne wynagrodzenie zgodził się udostępnić mu swój rękopis. Jakub wykonał też iluminacje i oprawę rękopisu. Obok Der Aprahama wspomniął w nim też Symeona [Simona] z Łucka, który przyczynił się do sprawy kopiowania, a także swego mistrza księdza Der Jakuba Ajwadenca, rodziców – ojca Ałtuna, „co tłumaczy się – złoto”, oraz matkę Annę – i dziadka Astwadzadura⁴³⁷. Prawdopodobniej o Jakuba Padugenca chodzi w rękopisie skopiowanym przez dypira Torosa 14 sierpnia 1613 roku. Jego posiadaczem był bowiem „Der Hagop Tochatecy”⁴³⁸.

Gdy 19 maja 1626 roku przybyli do Zamościa legaci przebywającego we Lwowie katolikosa Melchizedeka: Der Mardyros z Eczmiadzyna, Der Jeghia (Eliasz) z Jerzynki i Der Chaczadur (Krzysztof), mnich lwowski, zatrzymali się w domu księdza Der Jakuba. W roku następnym napisał rymowaną parafrazę psalmów Dawidowych. Ukończył ją „pod patronatem kościoła Bogurodzicy” w Zamościu 25 stycznia 1627 roku i zaopatrzył w rymowany kolofon⁴³⁹. Z roku 1629 zachował się kolofon dypira Astwadzadura, który był jego synem. W poniedziałek 20 września 1630 „w czasie [posługiwania w kościele zamojskim] Der Jakuba i Der Andreasa” przybył ze Lwowa wspomniany wyżej mnich Chaczadur, przywożąc ze sobą myron (krzyżmo) dostarczony do Polski przez nywiraga, Chaczadura z Cezarei. Tym razem gość zatrzymał się w domu księdza Der Andreasa⁴⁴⁰.

⁴³⁵ *Katalog ÖNB*, s. 24-27 (Cod. Arm 17). Kolofon także u Aliszana, *Kamenic*, s. 172-173. Na stronie Vir/v, oraz 11 znajdujemy notatkę; „Index topographicus Nominum Omnium Sanctorum, Provinciarum, Urbium, Oppidorum, ac Locorum qui in hoc Martyrologio continentur, tum in Romano Maenologio Graeco, Legendario Sanctorum, cum in Vitis SS. Patrum, Collectus per me Gregorium petrum Davidovicz Praepositum huius Ecclesiae Zamoscensis Armeniorum Assumptionis Gloriosissimae in Caelum Beatae Virginis Mariae”.

⁴³⁶ *Katalog Bzommar (zbiór Antonianów)*, s. 34 (rkps nr 437). Kolofon także u Aliszana, *Kamenic*, s. 166. Na marginesie znajduje się notatka: „Baronder, sg [sarkawag?] i dzwonnik nie dają mi spokojnie pisać, wołają: chodź wypijemy. Niech Bóg broni, od nieszczęścia uciekłem, wszedłem do kościoła, ledwie uratowałem się od nich”.

⁴³⁷ *Katalog ÖNB*, s. 17-20 (Cod. Arm. 11). Na pierwszej karcie znajduje się notatka: „Ex libris spectabili Athanovicz consuli Zamoscensi Anno Domini 1696”, a także exlibris duszpasterza ormiańskiego kościoła w Zamościu księza Symeona Stetkiewicza; Ex libris starca, niegodnego Symeona Stetkewianca, duszpasterza kościoła obfitego miasta Zamość, 1720. Kolofon także Aliszana (*Kamenic*, s. 169).

⁴³⁸ *Katalog BKM Wenecja*, t. II, s. 910 (rkps nr 273). Nasuwa się takie przypuszczenie, bo kopistą pierwszej części z 29 marca 1605 roku był bp Howhannes (arcybp Ormian w Bogdaniu?). Kopistą innej części był Apraham (z Suczawy? - znajomy Jakuba z Tokatu).

⁴³⁹ BKM, Wiedeń, rkps 304. Zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów ...*, s. 162-172; *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 563-568 (krytyczne wydanie źródła).

⁴⁴⁰ *Katalog ÖNB*, s. 24 (Cod. Arm. 16). Dypir Der Andreas skopiował w 1634 roku rękopis dla awakereca, księdza Jakuba. W kolofonie brak wprawdzie informacji, gdzie powstał rękopis, jednak naprowadza na to

Niedługo potem Jakub udał się z pielgrzymką do Ziemi Świętej. W 1635 roku napisał z tej okazji wiersz ku czci świętej Jerozolimy⁴⁴¹. Dnia 25 lutego 1638 roku skopiował masztoch dla swojego starszego syna, księdza Der Bedrosa (Piotra)⁴⁴². Prawdopodobnie do księdza Jakuba należał słynny tagharan z Gherli⁴⁴³. W kodeksie tym znalazły się nie tylko utwory dawnych poetów ormiańskich, ale też autorów współczesnych Jakubowi, w tym pochodzących z Tokatu. Jakuba wzmiankuje w swym kolofnie 60-letni jerec Nigol, syn Murada i Jaghut. W rękopisie skopiowanym w Zamościu 9 listopada 1657 roku wspomniął go jako nadal czynnego kapłana kościoła Bogurodzicy w Zamościu, mającego już 94 lata. Przy okazji wzmiankował innego księdza zamojskiego, Der Howanesa, syna Kristosatura z Kaffy⁴⁴⁴. Ksiądz Jakub Padugenc zmarł według wszelkiego prawdopodobieństwa przed 1664 rokiem⁴⁴⁵.

Niemniej słynna była postać nauczyciela księdza Jakuba, który nosił to samo imię, oczywiście także pochodził z Tokatu, a odróżniany był przez przydomek Ajwadenc. Jakub zamojski zachował swego mistrza we wdzięcznej pamięci także po przeniesieniu się do Polski. Wymieniał go w kopiowanych przez siebie rękopisach i własnych utworach literackich. W Zamościu napisał dwa pochwalne wiersze-listy ku jego czci⁴⁴⁶. Wiadomo, że pozostawali w kontakcie korespondencyjnym. Dnia 29 maja 1602 roku w Tokacie, ich rodzinnym mieście, doszło do rzezi Ormian dokonanych przez dzelalich, rebeliantów przeciw władzy sułtańskiej, grasujących w całej Anatolii. Wielu uciekinierów z Tokatu znalazło się wtedy na Krymie, w Polsce i w Mołdawii. Jakub Ajwadenc został

karta ochronna. Jest to kondak katolikosa Melchizedeka z 24 lutego 1627 roku do Ormian jazłowieckich, zob. *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 1354 (rkps 1476).

⁴⁴¹ *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 568-573 (krytyczne wydanie źródła). Na temat innych, nie omawianych w tym opracowaniu wierszach autorstwa Jakuba Padugenca zob. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 539-540/540-545/551-557/557-561/561-563 (krytyczne wydanie źródła).

⁴⁴² *Katalog ÖNB*, s. 13 (Cod. Arm. 7). Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 187). Starszy syn księdza Jakuba miał na imię Grzegorz. Możliwe, że imię Piotr otrzymał podczas święceń kapłańskich. Taka praktyka istnieje w Kościele ormiańskim do dziś. Por. N. Akinian, *Pięć rapsodów ...*, s. 147.

⁴⁴³ *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 1037 (rkps 10050). Na temat treści rękopisu zob. U. Քոլանձյան [S. Kolandzian], *Գերլիս հայաքաղաքը եւ նրա հայերէն ձեռագրերի ժողովածուն [Miasto Gherli i jego zbiór rękopisów ormiańskich]*, BM (6) 1962, s. 521-525.

⁴⁴⁴ BKM, Wenecja, rkps 515/131. Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 192). Nigol podał także imię zmarłej żony Mariam, wzmiankując też swego mistrza, Der Astwadzadura Tagaworencę.

⁴⁴⁵ O. Akinian dopatrywał się charakteru pisma Jakuba we fragmentach rękopisu z 1678 roku. Przypuszczenie to odrzucił Poghos Chaczatrian. Słusznie wskazał na fakt, że Jakuba nie wymienia wśród księży ormiańskich relacja ojca Pidou pochodząca z lat 1664-1669. Por. Պ. Ս. Խաչատրյան [P. M. Chaczatrian], *Հայ միջնադարյան պատմական նորեր [Ormiańskie średniowieczne lamenty] (ԺԴ-ԺԷ դդ./XIV-XVIIww.)*, Երևան [Erywań] 1969, s. 166-167; *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim w XVII wieku, z dwóch rękopisów, z włoskiego i łacińskiego w przekładzie polskim*, tłum. Adolf Pawiński, [w:] *Źródła dziejowe*, t. II, Warszawa 1876, s. 17. Wśród księży zamojskich wspomniany tam jest „Ks. Jan Kistoturowicz” i „ksiądz Piotr, młodzian lat 32”. Ksiądz Piotr (Bedros) to zapewne starszy syn Jakuba Padugenca, zaś ksiądz Jan „Kistoturowicz”, to wspomniany przez księdza Nigola Der Howanes, syn Kristosadura z Kaffy. Orm. tłumaczenie zob. *Բնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ. Ճամսակալից յիշատակարանը [Przymusowa unia Ormian Polski z Kościołem rzymskim. Współczesne zapisy]*, Յանուարսն` Կարապետ Եգեանց [wstęp Karapeta Jezjanca], U. Պետերբուրգ [S. Peterburg] 1884, s. 16.

⁴⁴⁶ *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 545-548/548-551 (krytyczne wydanie źródła).

wspomniany przez kopistę Stefana z Tokatu⁴⁴⁷, który znalazł schronienie w Kaffie. W rękopisie z 1604 roku, w którym jest mowa o rzezi, wymienił go wśród innych wybitnych osobistości tokackich, które schroniły się wtedy w tym mieście „pod patronatem katedry św. Antoniego Pustelnika”. Tenże Stefan kilkakrotnie wspominał, że wielu Ormian tokackich szukając azylu trafiło do „kraju Franków, do Bogdanii, do Polski”⁴⁴⁸, i sam wyznawał: „Więc chciałem udać się do Polski razem z żoną, z synami i tam w jakiejś miejscowości czy na wsi pozostać do śmierci”⁴⁴⁹. Tylko dlatego, że na szlaku tej ucieczki pomogli mu Ormianie z parafii św. Grzegorza w Kaffie, zdecydował się na pozostanie w tym mieście. Natomiast Jakub Ajwadenc opuścił Kaffę i zawitał do swego ucznia w Zamościu. Pod wpływem wieści przywiezionych z ojczystego miasta Jakub Padugenc napisał *Lament nad miastem Eudoksją*, w którym zawarł opis miasta, wymordowania jego obywateli, głodu, rozproszenia mieszkańców „do Frankastanu i do Persji”, wspominając wyraźnie, że do napisania tego utworu namówił go jego mistrz, Jakub Ajwadenc, który „w tym strasznym czasie” jako uchodźca znalazł się w Zamościu, w kraju Polaków, przy kościele św. Bogurodzicy⁴⁵⁰. Również pod wpływem Ajwadenca Padugenc przetłumaczył 13 lutego 1614 roku w Zamościu na język ormiański łacińskie dzieło *Historia siedmiu mędrców*⁴⁵¹. W tym czasie jego mistrz przebywał nadal w Polsce. W Kamieńcu Podolskim 23 września 1612 roku „pod patronatem kościołów św. Mikołaja i Bogurodzicy” skopiował rękopis⁴⁵² dla baronera Howsepa (Józef) Jerzynkacego, ucznia biskupa Der Mesroba z Kaffy, podając przy okazji ciekawy szczegół: ze względu na słaby wzrok kopiował „czterema oczyma”, to znaczy przez okulary. W rękopisie tym wspomniał także, że 17 lipca 1612 roku Tatarzy napadli na kraj Polaków (*Ilahów*), uprowadzając wielu jeńców, Ormian i Rusinów.

Niewykluczone, że to syn Ajwadenca skopiował pewien rękopis między 1611 roku w Kamieńcu „pod patronatem kościołów Matki Boskiej i św. Mikołaja”. Podpisał się jako dypir Astwadzadur z Tokatu, syn Der Jakuba, i prosił o wybaczenie błędów ze względu na niewprawność w sztuce kopiowania, wynikającą z młodego wieku⁴⁵³. Pod datą 17 lipca

⁴⁴⁷ O nim zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów...*, s. 117-137; Պ. Մ. Խաչատրյան [P. M. Chaczatrian], *Հայ միջնադարյան պատմական նորեր [Ormiańskie średniowieczne lamenty] (ՃԴ-ՃԷ թթ./XIV-XVII vv.)*, Երևան [Erywań] 1969, s. 145-161.

⁴⁴⁸ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VIII, s. 1092 (rkps 2672). Matenadaran, rkps 7744. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 151.

⁴⁴⁹ Matenadaran, rkps 7377. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 415.

⁴⁵⁰ Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Հայաստանու Պատմիչք եւ Պատմութիւնք Հայոց [Dzieje Armenii. Historycy i historia Armenii]*, Վենետիկ [Wenecja] 1901, s. 608-610. Por. Պ. Մ. Խաչատրյան [P. M. Chaczatrian], *Հայ միջնադարյան պատմական նորեր [Ormiańskie średniowieczne lamenty] (ՃԴ-ՃԷ թթ./XIV-XVII vv.)*, Երևան [Erywań] 1969, s. 264-273.

⁴⁵¹ Na temat *Historii siedmiu mędrców*, zob. *Gatunki*.

⁴⁵² Jerozolima, rkps 1429.

⁴⁵³ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 825-826 (rkps 1288). W tym wypadku jest jednak pewien problem. Wiadomo, że Jakub Padugenc miał synów Howhannesa i Astwadzadura. O tym, że Jakub Ajwadenc też założył rodzinę dowiadujemy się z kolofonu zbiorowego rękopisu, gdzie jako właściciel jednego z rozdziałów wspomniany został Jakub Ajwadenc wraz z rodzicami, żoną i dziećmi (bez imion), zob. *Katalog Jerozolimy*, t. III, s. 606 (rkps 998). W tym czasie w Kamieńcu działali kopiści: Astwadzadur i Howhannes. Jeden z nich podał, że jego ojcem był Jakub Ajwadenc. Być może Jakub Padugenc wysłał swych

1612 roku kolofon wpisał jerec Jakub, syn kamienieckiego jereca Krikora. Z kolei 10 sierpnia 1618 roku w tym samym miejscu dypir Astwadzadur, syn Der Jakuba z Tokatu Ajwadenca, ukończył *Księgę kanonów*. Zleceniodawcą był jego ojciec. Zachował się w nim wierszowany kolofon, którego inicjały tworzą zdanie: PRZYJMIJ OD SKRYBY. Informował też, że w rękopisie, z którego kopiował brak było trzech kanonów. Znalazł je jednak w starszych egzemplarzach i wpisał do kopiowanego przez siebie tekstu⁴⁵⁴.

Howhannes z Eudoksji, „która obecnie nazywa się Tochatem”, był też kopistą i iluminatorem ewangeliarza⁴⁵⁵, który powstał w 1618 roku w Jazłowcu. Podał w nim wiele informacji o sobie i swych krewnych. Dowiadujemy się, że był synem księdza Der Hagopa, czyli Jakuba i Szahmelik, a wnukiem biskupa Der Astwadzadura. Jego młodszy brat miał na imię Boghos (Paweł), a siostry – Manand i Mariam. Ta ostatnia współpracowała z nim przy kopiowaniu ewangeliarza. W kolofonie prosił także o pamięć dla swego mistrza i wuja (brata matki), Balego z Tokatu, który „z wielkim wysiłkiem, oraz pracą” uczył kopistę „sztuki kopiowania”. Podając imię ówczesnego króla Polski, w którego czasie panowania został przepisany omawiany rękopis, kopista składał życzenia pod adresem króla Zygmunta III Wazy, aby Pan Bóg „niezachwiany i nienaruszony (mocny) trzymał tron Jego królestwa, aż do swojego drugiego przyjścia”. Problem identyfikacji dwóch Jakubów przez to się nie klaruje, bo wprawdzie wspomniany tu Howhannes na pewno nie był synem Jakuba Padugenca zamojskiego (żoną tamtego była nie Szahmelik, ale Jaghut), lecz zastanawia nas to, iż w przed chwilą wspomnianym kolofonie nie wymienia wśród rodzeństwa Astwadzadura poświadczonego jako syna Ajwadenca.

Kolejnym Ormianinem z Tokatu, który osiedlił się w Polsce po rzezi 1602 roku był bp Ghazar (Łazarz)⁴⁵⁶. Zamieszkał najpierw w Jazłowcu, gdzie był nauczycielem. W wierszu pochwalnym na cześć Tokatu (*Pochwała miasta Tokatu*) pisał o sobie: „Zostałeś uchodźcą wśród Rusinów”. W Jazłowcu też powstały dwa inne jego wiersze na temat Tokatu: *Lament nad rzezią w Tokacie* i *Lament nad głodem w Tokacie*⁴⁵⁷. Następnie

synów do Kamieńca, gdzie w tym czasie przebywał jego mistrz, Jakub Ajwadenc. Jeśli nie, to należy przyjąć, że mistrz Jakub Ajwadenc osiedlił się z rodziną w Kamieńcu, a jego synowie mieli te same imiona, co synowie księdza z Zamościa.

⁴⁵⁴ A. Sanjian, *Medieval Armenian Manuscripts at the University of California*, Los Angeles 1999, s. 277-283 (Arm. Ms. 72). Ten sam rękopis został skopiowany w 1621 roku w Kamieńcu przez kopistę księdza Krikora, zamieszczony w nim kolofon zawiera identyczne informacje, por. Matenadaran, rkps 9488.

⁴⁵⁵ Matenadaran, rkps 9655.

⁴⁵⁶ N. Akinian (*Pięć rapsodów ...*, s. 205-216) sądził, że Łazarz urodził się ok. 1550 roku. Jego postaci nie można utożsamiać z Ghazarem, wardapetem z Baberdu. Pomyłkę popełnił Mikajel Arakelian (*Sixteenth and seventeenth century armenian illuminated manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovyna*, [w:] *Armenian-Ukrainian Historical Contacts*, Lviv 2011, s. 101), przypisując mu rękopis skopiowany w 1603 roku w Zamościu.

⁴⁵⁷ *Pochwała miasta Tokatu* została wydana przez wardapeta Szawarsza Sahakiana w czasopiśmie „Iris” (ukazywał się w Tokacie) w 1912 roku. Jedyne egzemplarze tego czasopisma przechowywane są jedynie w bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu (zob. *Հայ պարբերական մատուցի մատուցողությունը [Bibliografia ormiańskiego periodyku] (1794-1967)*, Երևան [Erywań] 1970, s. 289). Skorzystaliśmy z cytatu o Akiniana, zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów ...*, s. 207/214-215. Napisane w Polsce inne wiersze (*Lament nad rzezią w Tokacie* oraz *Lament nad głodem w Tokacie*) znajdowały się w egzemplarzu tagharanu należącego do wardapeta Szawarsza. Ten miał zamiar wydać je w najbliższym czasie,

przeniósł się do Zamościa. Dnia 4 marca 1603 roku przy tamtejszym kościele skopiował i ozdobił ewangeliarz. W kolofonie nazwał siebie mahdesi, co wskazuje, że odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Przy okazji dowiadujemy się, że był synem Mangusza Sargisa i Ghutluchatur⁴⁵⁸. Rękopis powstał na zamówienie Buniata Ghajsarcego (z Cezarei), syna Ašana i Gemii⁴⁵⁹. Później bp Łazarz powędrował do Kamieńca i tam 27 września 1606 roku skopiował i iluminował ewangeliarz⁴⁶⁰, prosząc czytelników o wybaczenie ewentualnych błędów ze względu na ból serca, który mu dokuczał w trakcie pracy. O. Akinian przypuszczał, że właśnie schorzenie kardiologiczne było przyczyną śmierci biskupa, gdyż wszelkie wzmianki o nim znikają po tymże roku. Bp Łazarz był także autorem wierszowanego panegiryku na cześć arcybpa lwowskiego Garabeda⁴⁶¹. W ormiańskiej historiografii uważa się, że bp Łazarz zmarł w 1610 roku w Kamieńcu Podolskim⁴⁶². Jednakże według Arszaka Alpojaczjana, powrócił do swego rodzinnego miasta, czego dowodem jest kolofon ewangeliarza skopiowanego w 1623 roku w Tokacie. Kopista Garabed prosił w nim o pamięć dla biskupa Der Łazarza Mangaghluenca, który przed śmiercią w tymże roku, zdążył jeszcze skopiować dziesięć poszytów tego dzieła⁴⁶³. Przypuszczenie Alpojaczjana można obecnie uznać za pewnik. W Matenedaranie zachował się bowiem hajsmaurk z Kaffy z 1616 roku⁴⁶⁴. Rozpoczął go kopiować bp Łazarz z Tokatu, noszący tu przydomek *Manguszluenc*, a dokończył pracę mnich Zachariasz. Z kolofonu dowiadujemy się, że przyczyną przerwania pracy przez biskupa była słabość, czyli ostry ból, tym razem oczu, który spowodował, że uczony hierarcha pozostawił niedokończone dzieło księdzu Der Stefanowi z Tokatu, sam zaś udał się do miejscowości o nazwie Adrana, którą należy identyfikować z Adrianopolem [Edirne, w staropolszczyźnie Jędrno] w Tracji, w europejskiej części Imperium Osmańskiego. Z tegoż kolofonu dowiadujemy się, że biskup Łazarz szlifował także papier. Nietrudno zauważyć, że wszystkie wymienione tu wariacje patronimika biskupa Łazarza (Manguszluenc,

jednak zginął w czasie ludobójstwa 1915 roku. Nie posiadamy informacji, co się stało z tym tagharanem. Zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów ...*, s. 215-216.

⁴⁵⁸ Obecnie BNW, sygn. I 12670. Opis zob. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 3-4 (nr 2).

⁴⁵⁹ Żoną Buniata była Biga chatun, jej zmarły brat miał na imię Sefer. Kopista wspomniał też szwagra (bajanagha) Buniata (ich żony były siostrami), Skandara z Sisu (jego rodziców: Balego i Sznorhawor) oraz jego żonę Paszę chatun. Papier wygładzał Faracz z Jerzynki.

⁴⁶⁰ Obecnie BKM, Wiedeń, rkps 97; H. Buschhausen, *Armenischen Handschriften ...*, s. 70-71. Tekst kolofonu także u Aliszana (*Kamenic*, s. 168). Niestety, kopista nie uzupełnił luki pozostawionej na imię posiadacza.

⁴⁶¹ Na ten temat zob. rozdział *Gatunki*.

⁴⁶² Datę 1610 sugerował o. Akinian (*Pięć rapsodów...*). Przyjęła się następnie w literaturze przedmiotu. Zob. *Միլիարդիկու հարյուրամյակը [Radziecka encyklopedia]*, հունիս 7 [t. VII], Երևան [Erywań] 1981, s. 19.

⁴⁶³ A. Alpojaczjan, *Historia Ormian w Eudoksji*, s. 1577. Tam ostrożna próba utożsamienia biskupa Łazarza z Tokatu z biskupem Łazarzem Mangaghluencem (zm. 1623). Zob. Alpojaczjan, *Historia...*, s. 639. Poza tym kopista Garabed, według niego, był tożsamy z uczniem biskupa Łazarza z Jazłowca, z którym ten wrócił do Tokatu. Zob. Alpojaczjan, *Historia...*, s. 916. Wzmiankowany ewangeliarz znajduje się obecnie w USA (A. Sanjian, *A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, Berkeley-Los Angeles-London 1976, s. 486 – rkps 117).

⁴⁶⁴ *Katalog Matenedaranu*, t. II, s. 517 (rkps 7369), kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. 1, s. 581 (nr 772).

Manguszlusenc, Mangaghluenc) pochodzą od imienia Mangusz, co zgadza się ze wzmiankowanym już rękopisem Biblioteki Narodowej w Warszawie, w którym sam biskup wyraźnie podaje, iż jest synem Mangusza Sargisa.

Jeszcze pod koniec XVII i na początku XVIII wieku przybywali do Polski duchowni z Tokatu. W 1684 roku we Lwowie skopiował rękopis Sargis, biskup tego miasta⁴⁶⁵. Stamtąd pochodził także katolicki arcybiskup lwowski Wartan Hunanian (1634-1715)⁴⁶⁶. Kopistą kodeksu powstałego w Kamieńcu w 1713 roku był Bedros (Piotr) Astwadzadurian Tochatecy⁴⁶⁷.

Innym uchodźcą, czasowo działającym we Lwowie, był Łazarz z Baberdu (Bajburtu)⁴⁶⁸, syn Nigoghosa (Mikołaja) i Sznofor. Urodził się w 1585 roku. Grzegorz z Daranagh w swojej kronice zatytułowanej *Historia wardapeta o imieniu Łazarz z Baberdu, który zmarł w poprzednim roku, było to w roku 1634*⁴⁶⁹, charakteryzuje go jako człowieka miłującego naukę (zwłaszcza sztukę kopiowania), o „bardzo pokornym sercu i pokornej duszy, kierującego się wielką bojaźnią Bożą; współczuł cierpiącym i był miłosierny wobec bezdomnych i ubogich”⁴⁷⁰. Jego rodzinne miasto znajdowało się w północno-wschodniej Anatolii przy odwiecznym szlaku jedwabnym i było ważnym ośrodkiem wymiany handlowej w tym regionie. W nadziei na lepsze i bezpieczniejsze życie rodzina przeprowadziła się do Karinu (Erzerumu). Tam jednak młody Łazarz, który był pięknym chłopcem, został porwany przez janczarów. Udało mu się jednak zbiec w nocy do ojca. Ten zabrał syna i żonę, i uciekł, wędrując po różnych krajach. Dotarł między innymi do „kraju Gotów”⁴⁷¹, czyli Lehać i Bughdanac” [do Polski i Bogdanii/Mołdawii]. W tych stronach chłopiec nauczył się doskonale sztuki kopiowania i iluminowania. Miał skopiować ewangelia i doskonalić się w nauce, dzięki lekturze różnorodnych ksiąg. Najwcześniejsza wzmianka o jego pobycie we Lwowie pochodzi z 1600 roku. W wieku 15 lat jeszcze jako dypir Łazarz skopiował przy katedrze ormiańskiej utwór Nersesa

⁴⁶⁵ U. Քոլանձյան [S. Kolandzian], *Համառոտ ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Գերլա հայաբարդարի* [Katalog związły ormiańskich rękopisów miasta Gherla], BM (9), 1969, էջ[s.] 454 (nr 16(73)). Por. *Ցուցակ ձեռագրաց, որ ի Հանդէս Աւստրիայ* [Katalog rękopisów w Handes Amsorja], խմբագրութեամբ Հ.Համազասպ Ոսկեան [pod redakcją o. Hamazaspa Woskiana], Վիեննա [Wiedeń] 1976, s. 283 (nr 48).

⁴⁶⁶ S. Barącz (Żywoty ..., s. 140) uważa, że arcybp Hunanian pochodził z Cezarei („Cezaryeński”). Natomiast piszący przed nim Roszka podaje, że urodził się on we wsi G'izu koło Tokatu, zob. Roszka, *Kronika*, s. 183. Jako Wartan Hunanian z Tokatu (Tochatecy) wystąpił wśród aktorów spektaklu teatralnego *Męczeństwo św. Hrypsymy* odegranego we Lwowie w 1668 roku w kolegium ojców teatynów. Zob. *Անդրաւիկ հայ նորերգութեանց, Մարտիրոսութիւն արքայն Հռիփսիմէի* [Pierwszy dramat ormiański. Męczeństwo św. Hrypsymy], B (42) 1884, s. 329.

⁴⁶⁷ *Katalog Petersburga*, s. 52 (rkps nr 80).

⁴⁶⁸ M. Arakelian, *Sixteenth and seventeenth century Armenian illuminated manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovyna*, [w:] *Armenian-Ukrainian historical contacts (papers of the international conference held in Lviv, 29-31 May 2008)*, Lviv 2011, s. 100-106.

⁴⁶⁹ Grigor Daranaghcy, *Kronika*, s. 408.

⁴⁷⁰ Grigor Daranaghcy, *Kronika*, s. 410.

⁴⁷¹ Grigor Daranaghcy używa terminu „goccy Ormianie”, który tłumaczy: „którzy są [Ormianami] z Bogdanii, Polski i Suczawy, zob. Grigor Daranaghcy, dz.cyt., s. 385. W innym miejscu ten sam autor pisał: „kraj Gotów, to jest Bogdania, Polska, Czechy”. Grigor Daranaghcy, dz.cyt., s. 322-323 lub „Kraj Gotów, w Bogdanii i w Polsce”. Grigor Daranaghcy, dz.cyt., s. 428. Kronikarz podaje też inną wersję nazwy Polski: „kraj Scytów, który obecnie zwie się Lech”, zob. Grigor Daranaghcy, dz.cyt., s.285.

Sznorhalego *Jezus, Syn jedyny Ojca*⁴⁷². W jednym z wierszowanych kolofonów pisał: „ze strachu przed Turkami uciekłem / przyjechałem do kraju Rusinów / pisałem jako uchodźca / w drzwiach [kościół] świętej Bogurodzicy”. Dzieło znalazło się następnie w posiadaniu „barona” Torosa. Zarówno jego, jak i jego syna Almasa, kopista bardzo wychwalał, a warto tu wspomnieć, że Toros ten był dziadkiem późniejszego arcybiskupa lwowskiego, Mikołaja Torosowicza, twórcy unii z Kościołem katolickim. W 1601 roku dypir Łazarz prawdopodobnie skopiował komentarz do *Księgi Hioba* Grigora Tatewacego⁴⁷³. Mieszkając nadal we Lwowie w 1603 roku Łazarz z Baberdu skopiował żywoty świętych (hajsmaurk)⁴⁷⁴. W kolofonie tego rękopisu zawarł informacje autobiograficzne. Ponownie czytamy, jak to w młodym wieku znalazł się w niewoli tureckiej, jak z trudem się z niej wyzwolił, i jak przyjechał do Lwowa, gdzie miejscowi Ormianie okazali mu pomoc, załatwili mieszkanie i zaproponowali służbę w katedrze. Prosił czytelnika, by wybaczył mu ewentualne niedoskonałości w rękopisie, ponieważ równocześnie był zajęty nauką języka i pisma łacińskiego. Wyraził przy tym opinię, że ważniejsze było dla niego szybkie ukończenie tekstu, niż dopracowany krój pisma i iluminacje. W 1604 roku „pod patronatem katedry ormiańskiej”, jeszcze jako dypir skopiował traktat *O stworzeniu człowieka* autorstwa Grzegorza z Nyssy⁴⁷⁵, gdzie zamieścił między innymi swój wierszowany utwór. Gdy w 1606 roku w klasztorze Hadżgadar Bogurodzicy na Przedmieściu Krakowskim kopiował kodeks⁴⁷⁶ z dziełami Grzegorza z Nazjanzu, był już mnichem. W kolofonie tego dzieła wymienił arcybpa Der Garabeda z Tulguranu i inne osoby ze środowiska klasztornego we Lwowie: ucznia arcybiskupa, opata Der Garabeda, wardapeta Der Nahabeda, muzyka i znawcę szarakanów, ojca Der Stepanosa (z Balu) starca, kronowora Der Grzegorza (syna Aksenta), awagsarkawaga Johana i kleryka Andryjasa. Jako siódmego na tej liście wymienił siebie samego, przedstawiając się jako „malaz” (malarz).

Następnie udał się do Aleppo, gdzie przez krótki czas służył u katolikosy cylicyjskiego Howhannesa IV z Ajntabu, który mu przyznał berło wardapeta. „W stolicy Beria (starożytna Beroea), która [teraz] jest Halab (Aleppo)” w 1612 roku skopiował i

⁴⁷² W 1809 roku w Jerozolimie wardapet Mesrop znalazł ów rękopis, częściowo przekazał treść kolofonu i kilka wierszy. Zob. Jerozolima, rkps 1482.

⁴⁷³ W kodeksie tym znajdują się ponadto komentarze Grigora Tatewacego do innych ksiąg biblijnych (*Psalmów, Przypowieści, Pieśni nad pieśniami*), jednak na obecnym etapie badań nie możemy być pewni, że zostały przepisane przez Łazarza. Posiadaczem rękopisu był wardapet Mygyrdicz, syn Der Howhannesa i Mamachatun. Z kolofonu wynika, że kopista kopiował bardzo szybko, ponieważ wardapet Mygyrdicz musiał pilnie wyjechać z miasta. Późniejszy kolofon z XVII wieku dowodzi, że rękopis został następnie podarowany klasztorowi św. Jakuba w Jerozolimie. Matenadaran, rkps 1116. W innym kodeksie zachowały się komentarze Wardana wardapeta *do Pieśni nad pieśniami*, Wanakana wardapeta *do Księgi Hioba*. Ostatni z nich został skopiowany w 1601 roku dla tegoż Mygyrdicza przez *tiracu* Symeona. Późniejszy kolofon, z 12 stycznia 1625 roku informuje, że rękopis za własne środki nabył mnich Grzegorz, syn Aksenta od wardapeta Łazarza (z Baberdu?). Pod koniec znajduje się notka pozostawiona przez Grzegorza Domażyńskiego, który prosił Pana Boga o litość nad sobą, grzesznikiem. Matenadaran, rkps 1160.

⁴⁷⁴ Szerzej o tym zob. rozdział *Odbiorcy*.

⁴⁷⁵ Jerozolima, rkps 1084.

⁴⁷⁶ Jerozolima, rkps 1085.

iluminował ewangeliaz ze „szlachetnego i najwyborniejszego egzemplarza”⁴⁷⁷. W kolofonie wystąpił już jako biskup. Wyświęcił go zapewne katolikos Howhannes z przeznaczeniem na diecezję Ormian mołdawskich. W tymże kolofonie, oprócz imion członków rodziny, Łazarz wymienił swych mistrzów, między innymi Der Astwadzadura, Der Mardyrosa z Hizanu i Der Chaczadura Lehcy (z Polski). Szczególnie wyróżnił „pana Chaczka Lehcy (osobę być może różną od wspomnianego wyżej Der Chaczadura), nazywając go swym duchownym ojcem, wyliczając też jego krewnych, braci – Iwaszka i Jakuba, a także ojca chrzestnego (orm. *sanahar*), Torosa. Wśród wyróżnionych osób znalazł się Der Awak, biskup Ankary (Gaghatii), nazwany ojcem duchowym, który go błogosławił (poświęcił na mnicha?)⁴⁷⁸. W rękopisie zamieścił rymowany apel do czytelników, by dbali o stan dzieła.

Po przyjeździe do Mołdawii biskup Łazarz przyczynił się do wzmocnienia murów ufortyfikowanego klasztoru pod wezwaniem św. Aksentego w Suczawie. Stamtąd wyjechał do Kaffy, by głosić słowo Boże i zebrać środki na potrzeby klasztoru (1613?)⁴⁷⁹. Tam został oskarżony o szpiegostwo na rzecz Polski i uwięziony⁴⁸⁰. Od kary śmierci wybawili go miejscowi chrześcijanie. Po uwolnieniu powrócił do Suczawy. Z tego okresu pochodzi kilka jego rękopisów, w których z reguły występuje także jako iluminator⁴⁸¹. Łazarz pozostawił notatkę w zbiorowej pracy autorstwa kilka kopistów⁴⁸². W 1616 roku we Lwowie zamówił ewangeliaz⁴⁸³ u swego znajomego, dypira Torosa⁴⁸⁴, syna Mitka i Manuszak. Wyplaciwszy hojne wynagrodzenie napisał: „Przygotowałem najpierw

⁴⁷⁷ Imię zostało zakodowane. Słowo „Ghazar” zostało rozszyfrowane przez autorów *Kolofonu rękopisów ormiańskich*. Jerozolima, rkps 2625. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 466-468. W 1617 roku ewangeliaz został подарowany do Jerozolimy. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 616-617.

⁴⁷⁸ Der Awak z Gaghatii, z kongregacji świętego Antoniego egipskiego, w 1594 roku przebywał we Lwowie jako uchodźca, gdzie zamówił rękopis, zob. Jerozolima, rkps 1119. Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 165). W jednym z kolofonów Łazarz pisał: „przyjęłem na siebie zakon św. Antona”, zob. BKM, Wiedeń, rkps 1259.

⁴⁷⁹ W 1613 roku pod patronatem kościoła św. Sergiusza i jego syna Mardyrosa biskup Łazarz skopiował masztec (Matenadaran, rkps 8203). Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 495 (nr 618).

⁴⁸⁰ Miał być rzekomo szpiegiem wysłanym „od Urusów (Rusinów) i Lechów (Polaków)”.

⁴⁸¹ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 718 (rkps nr 292) - ewangeliaz, 1624, Suczawa. Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 177-178). Później arcybp Torosowicz przekazał ten ewangeliaz kościołowi w Stanisławowie (o tym. zob. podrozdział *Bibliofilstwo*). *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 707 (rkps nr 283) - ewangeliaz, 1628, Suczawa. Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 180-181). *Katalog z Niemiec (J.Assfalg/J.Molitor)*, s. 1 (rkps nr 2/ sygn.MS.or.Minut.284) - psalterz, 1630, Suczawa. Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 184-185). Pomagali mu Syrabion i Sargis, którzy byli też introligatorami. Duet Syrabion i Sargis spotyka się w kopiach innych rękopisów z Suczawy (zob. *Katalog Gherli (Woskian)*, s. 193 (rkps nr 1), skąd dowiadujemy się, że Syrabion był rodakiem biskupa Łazarza i pochodził z Baberdu, zaś dypir Sargis z Meliteny. Ich zdolności introligatorskie pokazały się podczas odnawiania rękopisu z 1310 roku, który powstał na Cyprze na zamówieniu pani Alic, córki króla Hetuma z Lambronu, zob. *Katalog Gherli (Woskian)*, s. 259 (rkps nr 31).

⁴⁸² Pierwsza część rękopisu powstała jeszcze 1497 roku, najprawdopodobniej w Suczawie, zaś druga – we Lwowie. Zob. *Katalog główny Matenadaranu*, t. I, s. 59-72 (rkps 20).

⁴⁸³ *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s. 189 (rkps 351).

⁴⁸⁴ Dypir Toros, syn Mitko był kopistą *Komentarza do Pięcioksięgu* autorstwa Wardana Arewelcego, skopiowanego 23 czerwca 1615 roku, w piątek, zob. *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 436 (rkps 1140).

materiał nie w niedostatku (tj. małej ilości) / i dając w ręce Torosa dypira szybkopisarza”. Wiadomo, że Toros był notariuszem (gragir), który na pewno bardzo szybko pisał akty notarialne. W rękopisie tym, ukończonym dopiero w 1619 roku sam Łazarz wykonał iluminacje. Kolofony do ewangeliarza - w prozie i wierszu – to źródło do poznania osób, z którymi biskup mołdawski był w bliskich stosunkach, zarówno współpracowników, jak i mecenasów. Przytoczony jest tam długi spis Ormian polskich: Chaczko z braćmi, jego synowie – Andrzej (Andriy), Toros, Misko (Mikołaj), Choczun, Hagopsza (Jakub) i jego synowie - Wartan i Sahak, Jan⁴⁸⁵, Szymko, chodża Dzerig, chodża Bedros (o tym pisze, że zmarł). Korektę rękopisu zrobił tiracu Harabet z Kaffy, zaś znaki chazowe wprowadził Syrabion pisarz (gragir)⁴⁸⁶, nad spisem treści pracowali z kolei: dypir Chaczko, Kaprusz (Gabriel), Chaczko, syn Stecka, Wasyl. Wspomniany został także chodża Bedros, jego brat, chodża Łazarz, pan Hacha. Ewangeliarz posiada rymowany kolofon, w którym Łazarz z Baberdu prosi, by pamiętać o biskupie we Lwowie, Stefanie starcu (Stepanos Balucey), awakerecu Der Kasparze, nobilitowanym Der Chaczadurze, synu Der Zakarii, nauczycielach dzieci (*wardapetk mankan*) – Der Torosie i Der Howhannesie, mnichu Der Grzegorz (synu Aksenta), Der Markarze. Łazarz podaje także imiona jerespochanów lwowskich: Gabriel i Toros. Rękopis oprawił dypir Andrzej (Andryj). Łazarz zmarł w Suczawie w 1634 roku i został pochowany w odbudowanym przez siebie klasztorze⁴⁸⁷.

Z imperium osmańskiego pochodził też Dawit z Zejtunu, nauczyciel w ormiańskiej szkole przy katedrze we Lwowie, autor gramatyki języka ormiańskiego, a także dzieła poetyckiego z zakresu teorii kalendarza. Jego sylwetka długo była praktycznie nieznana uczonym ormiańskim. Dopiero na początku XX wieku w pracach historycznych, a także lingwistycznych pojawiły się skąpe wzmianki na jego temat. Wreszcie w 1981 roku spod pióra filologa, Jerwanda Melkoniana, wyszło studium poświęcone Dawitowi zaopatrzone w krytyczne wydanie jego gramatyki i kalendarza⁴⁸⁸. Informacje na temat życia Dawita są skąpe. Głównym źródłem do jego rekonstrukcji są kolofony rękopisów pochodzące przeważnie od jego uczniów. Jak wynika z przydomka Zejtuncy, Dawit urodził się w Zejtunie (obecnie Süleymanlı, Turcja), mieście położonym na obszarze dawnego Królestwa Armenii Cylicyjskiej. W dołączonym do gramatyki kolofonie nazywa się kapłanem (jerec). Nie wiadomo, kiedy się urodził i gdzie pobierał naukę. W katalogu rękopisów ormiańskich British Museum wspomniano, że w jednym z kodeksów zachował się wiersz pochwalny ku czci wardapeta Arystagesa, którego autorem był Dawit z

⁴⁸⁵ Kopista zapisał Jan, a nie Howhannes, jak powinno być po ormiańsku. W stosunku do niego użył też słowa „baron”, chociaż w odniesieniu do innych osób wymienionych w rękopisie stosował formę polską „pan”.

⁴⁸⁶ Kopista Syrabion (z Baberdu?) w 1617 roku w lwowskim klasztorze Haczgadar na zamówieniu mnichów, a szczególnie wardapeta Łazarza (z Baberdu?) skopiował *Lament* Grzegorza z Nareku. Matenadaran, rkps 3051. W 1621 roku już w Jazłowcu, kopista Syrabion kopiuje Ewangeliarz, zob. *Katalog z Cezarei, Smyrny, oraz ich okolic*, s. 124 (rkps 100).

⁴⁸⁷ Grigor Daranaghcy, *Kronika*, s. 408-410.

⁴⁸⁸ *Դաւիթ Չէյտնւնցի, Մեկնութիւն քերականի [Dawit Zejtuncy. Komentarz do Gramatyki]*, աշխատասիրությանը Ե. Կ. Մելքոնյանի [w opracowaniu E. K. Melkoniana], Երևան [Erywań] 1981.

Zejtunu⁴⁸⁹. Orientalista brytyjski, Frederick Conybear, autor katalogu, wprawdzie podał tekst ormiański dotyczący pochodzenia wardapeta Arystagesa, mistrza Dawita, jednak nie potrafił sobie z nim poradzić. Z tego powodu nie przetłumaczył go na język angielski. W edycji Conybeara Arystages pochodził *goařogēr maneki*, co nie ma sensu. Jednak te wyrazy można ułożyć nieco inaczej – *goař'o gērmaneki* (= *gawař'aw gērmaneki*), co daje „z kraju Germaniki”. Starożytna Germanika nakładająca się częściowo na późniejsze Królestwo Armenii cylicyjskiej, przybrała nazwę Marasz (dziś Kahramanmaraş, miasto na terytorium Turcji). Była to stolica jednostki administracyjnej, na obszarze której znajdowało się miasto Zejtun. Jeżeli mistrz Dawita pochodził z Maraszu, to być może Dawit tam pobierał nauki. Najwcześniejsza wzmianka na temat Dawita pochodzi z 1557 roku. W tym właśnie roku wardapet Łukasz (Ghukas) Keghecy⁴⁹⁰ na prośbę Dawita z Zejtunu ułożył wierszowany kalendarz⁴⁹¹ grecki dla uczniów szkolnych. Łukasz Keghecy pod koniec swojego utworu tak pisał: „Otóż Der Tawit [Dawit] Zejtuncy / Poprosił on, więc ja napisałem / dla dobra najmłodszych”. Na tej podstawie Jerwand Melkonian przypuszcza, że Dawit z Zejtunu urodził się w latach 30. lub 40. wieku XVI, zakładając oczywiście, że wspomniany w kalendarzu Dawit jest osobą tożsamą z nauczycielem lwowskim. Jeżeli w 1557 roku uczył już w szkole i dla potrzeb swych uczniów uprosił wardapeta Łukasza o napisanie szkolnego podręcznika, to musiał mieć przynajmniej 20 lat. Nie wiadomo, gdzie Dawit poznał się z Łukaszem, znanym w historiografii ormiańskiej jako wybitny wardapet, „który przewodził wszystkim wardapetom owego czasu”⁴⁹² i był autorem prac na temat historii kalendarza. Można tylko przypuszczać, że mistrz Dawit od najmłodszych lat interesował się kalendarzami i pracą pedagogiczną. Wiemy za to dokładnie, kiedy Dawit przybył do Lwowa. W katalogu ormiańskich rękopisów z Jerozolimy, w kodeksie z XVII wieku⁴⁹³, zachowała się następująca notatka: „W roku ĘCZ [1607], ŹD [14] lipca, jerec Dawit dotarł w pokoju do Lwowa i w roku ĘCĘ [1608] ormiańscy dostojnicy lwowscy z przyjemnością przekazali mu dypratun (tybradun, szkołę)”. Znaczyłoby to, że Der Dawit przyjechał do Lwowa w dość podeszłym wieku, mając około 60-70 lat. Do śmierci poprzedniego nauczyciela, Der Wartana⁴⁹⁴, szkoła posiadała dwóch nauczycieli, ponieważ w kolofonach różnych jej uczniów jednocześnie padają imiona dwóch mistrzów. Wśród uczniów Der Dawita byli tacy, którzy pozostawili ślad w zabytkach piśmiennictwa ormiańskiego w Polsce.

⁴⁸⁹ Conybear, *Catalog*, s. 254 (rkps nr 102). Notatka na marginesie głosi, że Dawit popełnił plagiat, bo jest to wiersz Ghukasa Keghecy na cześć jego mistrza, filozofa Sargisa.

⁴⁹⁰ Łukasza Keghecego i ułożony przez niego kalendarz wspominano już w pracach współczesnych mu historyków ormiańskich, zob. U. Uppuhuułjuuł [A. Abrahamian], *Ղուկաս Կեղեցու շափաճն ամսարը* [*Rymowany kalendarz Ghukasa Keghecego*], „Eczmiadzyn” 1952 (հունիս/հունիս/հունիս), s. 57.

⁴⁹¹ Inny wierszowany kalendarz autorstwa Ghukasa Keghecego na „Boże Narodzenie” 1593 roku również powstał dla uczniów. Zachował się w XVII-wiecznym rękopisie z kolekcji lwowskich w opracowaniu o. Akiniana, zob. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 16-17(nr 15). Niewykluczone, że egzemplarz ten należał do Dawita z Zejtunu.

⁴⁹² Arakel, s. 28.

⁴⁹³ Jerozolima, rkps 725.

⁴⁹⁴ W tym samym rękopisie z Jerozolimy (725) spotykamy zapiskę na temat śmierci księdza Wartana: „W roku ĘCT' [1610], ŹT' [19] lutego zmarł ksiądz Wartan”].

Uczniem Der Dawita był mnich Grzegorz Aksentowicz, który w kolofonach licznych skopiowanych przez siebie rękopisów z wdzięcznością wspomina swojego mistrza. W kolofonie rękopisu przepisanego we Lwowie 17 grudnia 1611 roku przytacza imiona swych zmarłych rodziców, dodając też, że rękopis został napisany „ku dobrej pamięci świętego księdza, mistrza i wychowawcy, teraz żyjącego Der Dawita wardapeta”⁴⁹⁵. Z kolei w kodeksie o charakterze filozoficznym, kopiowanym we Lwowie w latach 1611-1612, mnich Grzegorz, oprócz swych nieżyjących rodziców Aksenta, „mieszczanina Lwowa (Ilova)”, i Katarzyny (Katariny), a także brata Szymona (Simeona), wspomina swego mistrza „Der Dawita księdza, miłośnika świętości”⁴⁹⁶. Uczniem Dawita miał być także Grzegorz Domażyński, syn Awedika. W kopii rękopiśmiennego dzieła, wykonanej we Lwowie w 1614 roku na zamówienie księdza Zachariasza, syna awakereca Kaspara, Domażyński pomieścił między innymi rymowany kalendarz i wierszowany kolofon autorstwa Der Dawita⁴⁹⁷. W kodeksie przepisany w 1616 roku we Lwowie, zawierającym utwory Wardana Arewelcego, między innymi komentarz do *Pięcioksięgu*, Grzegorz Domażyński także prosił o pamięć dla swojego mistrza Der Dawita⁴⁹⁸. W kolofonie dołączonym do egzegezy *Księgi Hioba*, napisanym 1 września 1619 roku we Lwowie „pod patronatem Zaśnięcia św. Bogurodzicy, św. Hadżgadar Bogurodzicy, św. Jakuba i św. Krzyża”⁴⁹⁹, Grzegorz Domażyński, syn „barona” Awedika⁵⁰⁰, prosi także, by pamiętać o jego nieżyjącym mistrzu, księdzu Der Dawicie Zejtuncy, który „był mężem uczonym i dobrym filozofem, bardzo zręcznym w Nowym i Starym Testamencie”, rzetelnie uczył go sztuki kopiowania i reguł dzielenia wyrazów (*gradardz*), w których ten nie był zręczny. Dalej kopista życzył swojemu mistrzowi, żeby Pan Bóg odwzajemnił mu za „jedno stokrotnie, tysiącrotnie”. Uczniem Der Dawita był także brat Grzegorza Domażyńskiego, Nigol (Mikołaj) Lowcy (ze Lwowa) Domażyński. W rękopisie przepisany 20 marca 1615 roku we Lwowie, wspomina swych mistrzów: „Der Wartana, świętobliwego księdza, który nauczył mnie liter (alfabetu), a także innych rzeczy. Oprócz niego także innego mego mistrza, nieżyjącego Der Dawita Zejtuncy”⁵⁰¹. Kopistami dzieła Grzegorza z Nyssy (*O stworzeniu człowieka, O naturze z komentarzami*)⁵⁰², pracującymi

⁴⁹⁵ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 1478 (rkps 2094). Komentarz dotyczący datacji zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich (1601-1620)*, t. I, s. 405.

⁴⁹⁶ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V, s. 1117-1118 (rkps 1763). Na kartach 143v-144v zachowały się notatki w etnolekcie kipczackim. Rosyjski przekład zob. Александр Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, t. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 269. Badacz ten błędnie zidentyfikował rękopis jako taki, który powstał w Kamieńcu, przepisany przez Grzegorza, syna awakereca Howhannesa.

⁴⁹⁷ *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 382 (rkps 6731). Wierszowany kolofon autorstwa Dawita zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 332-333 (nr 415).

⁴⁹⁸ BKM, Wenecja, rkps 1370/503. Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s. 171).

⁴⁹⁹ BKM, Wenecja, rkps 1355/282. Część kolofonu także u Aliszana (*Kamenic*, s. 175).

⁵⁰⁰ W katalogu BKM, Wenecja tekst został niepoprawnie odczytany. Jako jego kopistę podano Awedika Domażyńskiego, syna Grzegorza. Poprawnie powinno być: Grzegorz, syn barona Awedika Domażyńskiego.

⁵⁰¹ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V, s. 972 (rkps 1719). Słowa „nieżyjący”, dodane zostały w odniesieniu do obu mistrzów u góry, nad tekstem. Możliwe, że wpisane zostały dopiero po ich śmierci. Zob. komentarz *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 546 (w przypisie).

⁵⁰² BKM, Wenecja, rkps 1518/56.

we Lwowie w latach 1618-1619 było trzech Ormian: Chaczko (Krzysztof) Domażyński (17 marca 1619), Grzegorz Domażyński (18 grudnia 1618) i Bazyli (Basil, Wasyl). W ich rękopisie znajdujemy prośbę o pamięć dla mistrza Der Dawita, którą można przypisać Chaczkowi. Chaczko Domażyński byłby więc trzecim z tej rodziny uczniem Der Dawita. Jeszcze inny kopista⁵⁰³, którego imię się nie zachowało, prosił czytelnika, by pamiętał o jego ojcu duchownym Der Dawicie Zejtuncym, „mądrym i genialnym, dobrym retorze i niezwykłym filozofie narodu ormiańskiego (dosłownie: hajkazjan, „potomków Hajka”, czyli Ormian), który sporo pracował z nami; od rana do końca dnia nie udawał się na nocleg czy na drzemkę, póki nie zakończył rękopisu (pracy)”. Posiadaczem tego manuskryptu był Howsep Jerzynkacy. Ów anonimowy kopista podał imię swojego brata (być może brata duchowego) Der Krikora (Grzegorza) Lowcy, którego sam uczył pisania (nazwał go „ucniem kopisty”, to jest swoim) i „który redagował książkę” (tj. pracował nad tym kodeksem. Być może był to mnich Grzegorz, syn Aksenta. Według Melkoniana, Der Dawit z Zejtunu zmarł między marcem a wrześniem 1619 roku⁵⁰⁴. Z drugiej strony Nigol Lowcy wzmiankuje swego mistrza Der Dawita w kolofonie wpisanym do ewangelii w Piotrkowie 5 marca 1640 roku⁵⁰⁵. Był to jednak wyraz wciąż jeszcze trwającej pamięci dawnego ucznia, gdyż w tym roku Dawit, gdyby żył, musiałby mieć co najmniej 100 lat.

W 1673 roku w Warszawie znalazł się przypadkowo, uciekając z teatru polskotureckich działań wojennych, Krikor, ormiański złotnik z Konstantynopola, pracujący we Lwowie. W mieście rezydencjalnym władców polskich, pozbawionym ormiańskiej świątyni, jak wyznał, z tęsknoty za rodzimą kulturą, skopiował psalterz⁵⁰⁶.

Autorem wierszowanego kolofonu katolickiego masztoca z 1684 roku był Der Hagop Grigorenc (Jakub de Gregoris, Gregorowicz). Na pewno nie był miejscowym Ormianinem, ponieważ zapisał, że: „Kraj Lehów pokochałem / We Lwowie masztoc napisałem”⁵⁰⁷. Skądinąd wiemy, że pochodził z Konstantynopola, był alumnem rzymskiej Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, a do Lwowa przybył przed 1664 rokiem.

Hierarchowie

Wśród piszących hierarchów pierwszym był Grzegorz (Krikor) z Waraku (Warakecy). O jego karierze w Polsce dowiadujemy się z kolofonu mnicha Ohannesuka z Muszu: „Rabunapet Krikor, który w roku R̄D [1555], ŽD [14] kwietnia, został biskupem metropolii Lwowa i Kamieńca, [został nim] na skutek błagań i wielu prośb ludu narodu

⁵⁰³ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 984 (rkps 3303). Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 482 (nr 607). Pod datą 1611 zachował się kolofon wpisany przez sarkawaga Sahaka, syna Lusiga (*Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 406). Pod datą 1613 kolofon wpisał Zadik, syn pana Jakuba.

⁵⁰⁴ *Դաւիթ Չէյթունցի, Մեկնութիւն քերականի [Dawit Zejtuncy. Komentarz do Gramatyki]*, աշխատասիրությամբ Ե. Կ. Մէլքոնյանի [w opracowaniu E. K. Melkoniana], Երևան [Erywań] 1981, s. 9-10.

⁵⁰⁵ BNW, sygn. III 12677; Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 5 (nr 3).

⁵⁰⁶ O tym zob. rozdział *Konteksty lokalne*.

⁵⁰⁷ *Katalog Italii*, s. 144 (nr 25). Kolofon także u Aliszjan, *Kamenic*, s. 198.

hajkazjan (dosłownie: „potomków Hajka”, czyli Ormian), który tu zamieszkuje wśród licznych narodów, co zwa się Leh i Uruz, za panowania Zigmunda (Zygmunta) Agosdosa (Augusta)”. Kopista Ohannesuk informuje, że Grzegorz Warakecy „o przydomku Ananiajenc” wraz ze swoim mistrzem (tzn. katolikosa Stepanosem) pojechał do Rzymu, „do Piotra i Pawła”, zaś stąd, przekraczając morze i ziemie wraz ze swoim wardapetem dotarł do Lwowa i tu został konsekrowany przez katolikosa na arcybiskupa diecezji Lwowa. Odbiorcą rękopisu był sam arcybiskup.

Pochodził z Armenii, z okolic położonych nad jeziorem Wan, w prowincji Waspurakan⁵⁰⁸. Z tego powodu był nazywany także Wanecy lub Wanli. Był uczniem katolikosa eczmiażyńskiego Stepanosa V Salmastecy. W 1547 roku znajdował się w jego otoczeniu, a w latach 1549-1550 przebywał z nim w Rzymie, będąc już wówczas wardapetem i arcybiskupem. W 1551 roku pod naciskiem katolikosa został wybrany przez gminę lwowską na biskupa Ormian w Polsce. W tym właśnie roku Grzegorz we współpracy z kronaworem Wartanem⁵⁰⁹ zajmował się we Lwowie kopiowaniem⁵¹⁰. Istnieje domniemanie, że w tym czasie prowadził utrzymaną w stylu poetyckim korespondencję ze swym kolegą szkolnym, Wyrtańsem Syrynkecy, późniejszym biskupem ormiańskim Kaffy⁵¹¹. W 1555 roku został ostatecznie potwierdzony na urzędzie przez króla polskiego Zygmunta Augusta. Z gminą kamieniecką pertraktował zapewne jeszcze w 1562 roku⁵¹², gdyż zatwierdzenie królewskie jako arcybiskup Ormian obu miast otrzymał od tegoż władcy w 1562 roku⁵¹³. Był człowiekiem pobożnym i uczonym, zmuszonym przez okoliczności do prowadzenia nieustannych sporów ze swymi wiernymi – Ormianami lwowskimi i kamienieckimi. W 1569 roku w spory te ingerowała powołana przez króla komisja. Rok wcześniej Grzegorz odbył pielgrzymkę do Jerozolimy. Nie mogąc pogodzić się z wiernymi wyjechał do Konstantynopola, gdzie zmarł w 1574 roku⁵¹⁴. Grzegorz Warakecy był dobrodziejem kościoła ormiańskiego św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim. Z zapisanych przez niego pieniędzy zbudowano w 1577 roku portyki i prezbiterium tego kościoła⁵¹⁵.

⁵⁰⁸ Na pochodzenie z wskazują kolofony: „pochodzenia z Waraku” czy „z kraju Waspurakan”.

⁵⁰⁹ Mnich Wardan w 1553 roku skopiował kodeks we Lwowie, zob. Matenadaran, rkps 4070.

⁵¹⁰ Matenadaran, rkps 5274.

⁵¹¹ Zob. rozdział: *Gatunki*.

⁵¹² Aliszan, *Kamenic*, s. 29.

⁵¹³ Zob. Lwowskie Muzeum Historyczne Ukrainy, rkps 221; Hajuk, s. 889.

⁵¹⁴ Aliszan, *Kamenic*, s. 46.

⁵¹⁵ Potwierdzenie tego faktu znajdujemy w dwóch ormiańskich źródłach. W aktach sądowych miasta Kamieniec, 21 maja 1575 roku zapisano sprawę pewnego chodzi Amanbeka. Mowa jest o tym że kiedy ten był w Konstantynopolu, zaprosił go do siebie chorujący Krikor, wardapet Warakecy. Arcybiskup oświadczył, że obywatel Kamieńca Krikor, syn Der Betrosa jest mu winien 400 talerów wizerunkami. Poprosił go jednocześnie, żeby przekazał jerespochanom Kamieńca dokument poświadczający ten dług, czyli weksel Krikora, syna Der Betrosa i by należne mu pieniądze zostały przekazane kościołowi ormiańskiemu w tym mieście dla pamięci jego duszy (zob. *Կամենեց-Պոդոլսկի քաղաքի հայկախան դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.)* [Akty sądu ormiańskiego miasta Kamieńca Podolskiego (XVI w.), աշխատասիրությունը Վ. Ռ. Գրիգորյանի [opracował W. R. Grigorian], Երևան [Erywań] 1963, s. 334-335). Pod datą 1575 roku, 20 czerwca, zapisano, że sąd wezwał Krikora, syna Der Betrosa i zapytał go co ma do powiedzenia w sprawie, o której mówi chodzi Amanbek. Krikor z własnej dobrej woli przyznał się do

Za „literata” uchodził jego następca, arcybiskup Barsam (Parsam). Wybrany został na urząd prawdopodobnie już pod koniec 1574 roku, ale sprawa jego potwierdzenia długo się przeciągała. Ormiański kronikarz z XVIII wieku, ks. Stefan (Stepanos) Roszka w swej *Kronice*, powołując się na urzędowy dokument z archiwum kamienieckiego, pisał pod rokiem 1579: „Barsam, arcybiskup Ormian lwowskich był synem Astwadzadura z Trapezuntu, który w tym roku, 12 czerwca został zatwierdzony na stanowisku zwierzchnika Ormian przez króla Polaków Stepanosa Batorego (przedtem został wybrany przez lwowian) [w znaczeniu Ormian Lwowa], a 25 października wybrany przez Ormian z Kamieńca i zawarł zwyczajną umowę z nimi”⁵¹⁶. Chaczeres z Kamieńca, kończąc kopiowanie hajsmawurka, zapisał w kolofonie: „W roku ery rachuby hajkazjan R̅I̅Θ [1579], ŻA [11] miesiąca sierpnia, została spisana [...] historia męczeństwa eremitów i świętych męczenników [...] na ziemi franków, którzy nazywają się Polakami w czasach pobożnego i bojaźliwego i pokojowego króla Stefana[...], i arcybiskupa tej prowincji Der Barsama Pontyka, „czujnego pasterza, dzielnego i odważnego autora”⁵¹⁷. Niestety z jego twórczości znamy jedynie jeden utwór⁵¹⁸. Także ten hierarcha z powodu nieporozumień z gminą musiał opuścić stanowisko i wyjechać z Polski. Źródła potwierdzają, że swoje funkcje we Lwowie sprawował jeszcze 15 września 1583 roku⁵¹⁹.

Kopowaniem zajmował się także biskup kamieniecki, baronder⁵²⁰ Toros⁵²¹. Prawdopodobnie to on, jako nowokonsekrowany kronawor i pielgrzym do Ziemi Świętej,

długu. Wówczas sąd poprosił go o oddanie pieniędzy. Krikor poprosił o niewielką zwłokę ze względu na wyjazd (handlowy?). Obiecywał spłatę długu po powrocie. Gdyby jednak w drodze spotkała go śmierć, upoważnił sąd do wyegzekwowania kwoty z jego dóbr (*Akta sądowe...*, s. 339). Pod datą 1575, 30 lipca zapisano, że Krikor spłacił dług, który został przekazany na potrzeby kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu (*Akta sądowe...*, s. 346). Inną wzmiankę o tym znajdujemy w księdze darczyńców kościoła św. Mikołaja; „Niech Chrystus oświeci duszę wardapeta Der Krikora Warakecego, dał dć [400] talarów na pomoc przy budowie tego św. kościoła”, zob. Pyżyszgianc, s. 144.

⁵¹⁶ Roszka, *Kronika*, s. 166. Pergaminowy dokument łaciński króla Stefana Batorego o uznaniu Barsama jako arcybiskupa Ormian lwowskich zachował się do naszych czasów. Zob. Lwowskie Muzeum Historyczne na Ukrainie (rkps 223), Hajuk, s. 889.

⁵¹⁷ Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 54 (nr 23 (45)). Nazywany był czasem Barsamem z Pontu czasem Barsamem z Trapezuntu.

⁵¹⁸ Zob. rozdział: *Gatunki*.

⁵¹⁹ W tekście darowizny Donowaka z Suczawy dla katedry ormiańskiej we Lwowie z 1583 roku spisanej w języku kipczackim, Barsam występuje jako urzędujący arcybiskup, zob. BKM, Wiedeń, rkps 559.

⁵²⁰ Wiedeński mechitarysta, o. Kalemkiarian, jest odosobniony w swojej definicji terminu baronder: „tak się nazywają tacy biskupi, którzy zostali wyświęceni jako mnisi, bez najwyższego stopnia wardapeta”, zob. Ż. Գ. Գալիկոսյան [O. G. Kalemkiarian], *Յովհաննէս Էպիսկոպոս Խոն Կոստանդուպոլիսի Կաթողիկոս* [*Howhanes biskup Chul, patriarcha Konstantynopola (1554-1634)*], 1911, (յունուար/styczeń), HA, s. 19. Według o. Aliszana, „baronder” to biskup bez diecezji (Aliszana, *Kamenic*, s. 203, w przypisie).

⁵²¹ W tym samym czasie działał inny duchowny o imieniu Toros. W *kanonagirku* skopiowanym w Kamieńcu 17 lutego 1609 roku jako posiadacz występuje dypir Toros syn Atabeja, zob. *Katalog Jeruzolima*, t. IV, s. 156 (rkps 1104). Był także *dypir* Toros, syna Mitko i Manuszak. Dypir Toros z Kamieńca wzmiankowany jest jako kopista ewangeliarza z 1615 roku, zob. *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 550 (rkps 7515), Kolofon zob. *Kolofony ormiańskich rękopisów XVII wieku*, t. I, s. 553 (nr 721).

skopiował w 1609 roku ewangeliarz⁵²². W masztoce⁵²³, który ukończył 13 kwietnia 1610 roku, podał więcej danych o sobie. Był synem Tatula i Anny, miał żonę o imieniu Anna-chatun, która „przeniosła się do Chrystusa”, dwóch synów: Mikołaja (Nigoghajosa) i Szymona (Szymawona), oraz dwie córki: Katarzynę (Katarine) i Gulaf, które „przeniosły się do Chrystusa w wieku młodym”⁵²⁴. W kolofonie kończącym komentarz Grzegorza z Tatewu do *Księgi Przysłów*, sporządzonym w Kamieńcu 19 czerwca 1611 roku, Toros dzieli się z czytelnikami szczegółami rodzinnej tragedii: śmierć młodych dziewcząt nastąpiła niedługo po śmierci ich matki⁵²⁵. Być może zgony te spowodowały, że został mnichem. Sam Toros w kolofonie modlitewnika informuje, że jako biskup kamieniecki na prośbę wiernych z Jazłowca, pojechał do tego miasta w celu wmurowania kamienia węgielnego pod fundament kościoła pod wezwaniem św. Bogurodzicy⁵²⁶. Dnia 5 marca rozpoczął, a 25 czerwca 1617 roku ukończył swój kolejny rękopis - żywoty świętych (hajsmawurk)⁵²⁷. Występuje też jako osoba zamawiająca rękopisy⁵²⁸.

Kilka rękopisów przepisał w Polsce patriarcha Konstantynopola, wardapet Howhannes (znany jako Howhannes Chul)⁵²⁹. Niedatowany kodeks z dziełami różnych autorów powstał prawdopodobnie w 1630 roku w Jazłowcu „u wrót nowobudowanej św. katedry, co zwie się Haczadgar”⁵³⁰. Ex-patriarcha informował, że już 9 miesięcy przebywał tu jako uchodźca. Między innymi wspominał Der Jakuba, który udostępnił mu egzemplarz do skopiowania. Narzekał, że egzemplarz, z którego kopiował był stary i uszkodzony, do tego stopnia, że ledwie udało mu się go przepisać. Inny rękopis – *Historia powszechna* Wardana Arewelcego – powstał 1 grudnia 1631 roku we Lwowie⁵³¹. W kolofonie patriarcha pisał, że po drodze do Rzymu zatrzymał się w tym mieście. Widząc tam uszkodzony kodeks, zrobił kopię. Prosił o wybaczenie błędów ze względu na podeszły wiek. Także egzemplarz, z którego kopiował, był bardzo stary. W swej *Kronice* Roszka wzmiankuje, że w drodze do Rzymu patriarcha Howhannes zostawił w dybratunie na pamiątkę *Historię Armenii*. Kopię dla siebie zrobił sam kronikarz⁵³². Trzeci związany z nim kodeks to modlitewnik skopiowany we Lwowie w 1632 roku. Znajdujemy tam

⁵²² *Katalog Matenadaranu*, t. I, s.1150 (rkps 4114). Zob. *Kolofony ormiańskich rękopisów XVII wieku*, t. I, s. 369 (nr 461). Pierwszy wpis Torosa kronawora pochodzi z 24 marca 1609 roku, ostatni – z 27 lutego 1610 roku.

⁵²³ Jerozolima, rkps 183.

⁵²⁴ Dowiadujemy się o tym z kolofonu jednego z rękopisów autorstwa dypira Zadika, syna Grzegorza z 1637 roku (Matenadaran, rkps 9694). Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 698 (nr 1013).

⁵²⁵ *Katalog Jerozolimy*, t. III, s. 582 (rkps nr 983).

⁵²⁶ Aliszán, *Kamenic*, s. 185.

⁵²⁷ Matenadaran, rkps 9436. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 614 (nr 823).

⁵²⁸ O tym zob. *Odbiorcy*.

⁵²⁹ Negatywnie na temat patriarchy Howhannesa wypowiada się kronikarz Grigor Daranaghcy w swojej *Kronice* (zob. Grigor Daranaghcy, *Kronika*, s. 384-387), a także Symeon Lehacy w poemacie *Historia Mikołaja* (zob. Aliszán, *Kamenic*, s. 211-212). W polskiej literaturze o patriarchsze Janie pisał T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, s. 81.

⁵³⁰ *Katalog Watykanu*, s. 58 (Codices Borgiani Armeni 31).

⁵³¹ *Katalog Watykanu*, s. 47 (Codex Borgianus Armenus 30).

⁵³² Roszka, *Kronika*, s. 174.

między innymi informację o śmierci król Zygmunta. Patriarcha prosił Pana Boga o zmiłowanie nad jego duszą⁵³³. Wiadomo, że patriarcha później udał się do Rzymu, gdzie zmarł⁵³⁴.

Wśród hierarchów tradycja kopiowania trwała także po unii kościelnej z Rzymem. Wielu z nich było także autorami oryginalnych dzieł. Można tu wspomnieć takie nazwiska jak: bp Anton Serebkowicz, arcybp Wartan Hunanian, bp Deodat Nersesowicz, arcybp Jan Tobiasz Augustynowicz.

Anton Serebkowicz (Serebkojenc) był synem mieszczan lwowskich, Jurka Dawidowicza Serebkowicza i jego żony Bilenki z Krzysztofowiczów. Był ochrzczony pod imieniem Howhannes (Iwaszko), ale w 1628 roku w osiemnastym roku życia został poświęcony na mnicha w Kamieńcu Podolskim przez arcybpa Mikołaja Torosowicza pod imieniem Antoni (Anton). Podczas walk gminy z arcybiskupem, należał do jego stronników. Wykształcenie i tytuł wardapeta otrzymał od „wielkiego oratora” Zachariasza, ormiańskiego patriarchy Konstantynopola (1636-1639), najwidoczniej zwolennika frakcji filołacińskiej. W 1645 roku został wyświęcony na biskupa Mołdawii przez katolikosę cylicyjskiego Symeona (1633-1648). W tymże roku jako biskup „Bogdanii” (tj. Mołdawii) święcił duchownych w Chocimiu, zaś w 1646 roku w Śniatynie na terenie Polski. W 1654 roku przebywał w Jazłowcu, kopiując rękopis ukończony później w Serecie. Od 1656 roku do śmierci mieszkał we Lwowie. Był autorem kolekcji kazań kipczackojęzycznych na cały rok liturgiczny (1657-1661). Dnia 9 maja 1660 roku w katedrze lwowskiej wraz z łacińskim arcybiskupem Janem Tarnowskim i arcybiskupem ormiańskim Mikołajem Torosowiczem był współkonsekratorem pierwszego łacińskiego sufragana łuckiego, Stanisława Czuryły. Teatyni, sprowadzeni z Italii dla ugruntowania unii wśród Ormian polskich, pisali, że był sufraganem ormiańskim lwowskim, ale „prostakiem”, który zmarł wkrótce po ich przybyciu do Lwowa (1664). Ten ich osąd wydaje się jednak wybitnie tendencyjny⁵³⁵.

Innym katolickim dostojnikiem ormiańskim, który zajmował się kopiowaniem był Wartan Hunanian z Tokatu. Do Polski przybył w 1665 roku w wieku dwudziestu jeden lat w orszaku Boghosa (Pawła) z Tokatu, wysłannika katolikosy eczmiażyńskiego. We Lwowie w 1666 roku wstąpił do Papieskiego Kolegium Alumnów prowadzonego przez teatynów. Następnie studiował w Rzymie w kolegium Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, gdzie uzyskał doktorat z teologii. W 1675 roku arcybiskup Torosowicz wyświęcił go w Rzymie na swego koadiutora z prawem następstwa i z tytułem biskupa epifaneńskiego „in partibus”. Po powrocie do Polski, skonfliktowany z Torosowiczem, udał się w 1677 roku na Wschód (do Konstantynopola, a następnie do Armenii). W Eczmiadynie został uwięziony przez katolikosę Eleazara. W niewoli pozostawał do 1686 roku. Został uwolniony m.in. na skutek interwencji króla Jana III Sobieskiego i papieża Innocentego XI. We Lwowie był źle traktowany przez miejscowych Ormian uważających go za „cudzoziemca”, to jest Ormianina niepolskiego. W 1689 roku doprowadził do synodu

⁵³³ Kolofon zob. Alizan, *Kamenic*, s. 185.

⁵³⁴ O. G. Kalemkarian, *Howhanes biskup*, s. 18.

⁵³⁵ *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim ...*, s. 31. Por. K. Stopka, *Języki oswojane pismem*, s. 112 (krótki biogram Serebkowicza).

lwowskiego, który zerwał łączność z katolikosatem eczmiażyńskim. Hunanian był zwolennikiem latynizacji obrządku ormiańskiego. Z tego powodu tłumaczył na ormiański łacińskie księgi liturgiczne. W 1698 roku odsunął się od rządów diecezją, a jego miejsce zajął Deodat Nersesowicz, a po jego śmierci w 1709 roku – Jan Tobiasz Augustynowicz. Zmarł 8 czerwca 1715 roku we Lwowie. Był niezwykle aktywnym kopistą⁵³⁶.

Podczas jego pontyfikatu obowiązki biskupie w ormiańskiej diecezji lwowskiej pełnił w latach 1695-1709 Deodat (Astwadzadur, Bogdan) Nersesowicz. Urodził się w 1644 roku w Jazłowcu jako syn tamtejszego awakereca ormiańskiego Nersesa Agopowicza i Katarzyny Michalewiczówny. Chrztu i bierzmowania udzielił mu biskup mołdawski Andrzej (Andreas). W 1665 roku wstąpił do kolegium teatynów we Lwowie. Po święceniach kapłańskich w 1668 roku, był od roku następnego kaznodzieją w kościele ormiańskim w Jazłowcu. Prowadził też tam szkołę dla 60 chłopców, ucząc ich ormiańskiego i łaciny. Po tureckiej agresji na Podole i zajęciu Jazłowca, studiował w Rzymie teologię, prawo kanoniczne i języki orientalne. Uzyskał zgodę na birytualizm, czyli celebrowanie w dwóch obrządkach. Z okresu studiów rzymskich zachował się rękopis teologii moralnej pisanej po polsku alfabetem ormiańskim (1673). Po powrocie z Rzymu był proboszczem łacińskim w Lewartowicach koło Lublina, następnie w Krasnem w diecezji przemyskiej, Zbuczynie w diecezji krakowskiej, spowiednikiem benedyktynek łacińskich w Jarosławiu. W 1683 roku przełożył na język polski *Pugnae spiritualis* teatyna L. Scupuli (*Wojna duchowna*, ed. Zamość 1683). Ogłosił też po polsku panegiryk z okazji zwycięstwa Jana III Sobieskiego pod Wiedniem. W 1684 roku nuncjusz papieski w Polsce Opizio Pallavicini wyświęcił go w Warszawie z tytułem bpa trajanopolitańskiego „in partibus”. Po śmierci arcybpa Torosowicza do 1686 roku pełnił funkcję administratora ormiańskiej diecezji lwowskiej. Po powrocie Wartana Hunaniana wyjechał do Rzymu, gdzie zajmował się duszpasterstwem wśród Ormian. W 1695 roku opublikował tam dykjonarz łacińsko-ormiański (*Dictionarium latino-armenum*). Od 1698 roku pełnił obowiązki ormiańskiego biskupa sufragana we Lwowie. Zastępował też łacińskiego arcybpa lwowskiego Konstantego Zielińskiego, podczas jego wywózki do Rosji. Zmarł 9 maja 1709 roku we Lwowie⁵³⁷.

Kopistą był także arcybp Jan Tobiasz Augustynowicz. Urodził się we Lwowie 24 listopada 1666 roku w rodzinie Grzegorza Jana Augustynowicza i Anny z Jakubowiczów. W 1679 roku wstąpił do kolegium teatynów we Lwowie, święcenia kapłańskie otrzymał w 1689 roku. W 1709 roku został wikariuszem generalnym arcybpa Wartana Hunaniana, a w 1713 roku koadiutorem z prawem następstwa jako biskup himerieński „in partibus”. Po śmierci Wartana Hunaniana w 1715 roku został arcybiskupem ormiańskim lwowskim. Cztery lata później otrzymał od papieża Klemensa XI tytuł hrabiego i prałata domowego. W 1717 roku przeprowadził wizytacje parafii ormiańskich w Polsce, a w 1729 roku w Mołdawii. Zatwierdził w 1715 roku Bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii

⁵³⁶ M. Bohosiewicz, *Hunanian Wartan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962-1964, s. 106-107 (autor nie wspomina o twórczości pisarskiej arcybpa Hunaniana). Jego produkcja rękopiśmienna jest tak duża, że nadal nie została do końca rozpoznana i opublikowana.

⁵³⁷ Roszka, *Kronika*, s. 194-195; Z. Abrahamowicz, *Nersesowicz Deodat*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 22, Wrocław 1977, s. 675-677.

Panny we Lwowie, zreformował rytuał ormiański (1728). W latach 1741-1745 odbudował po pożarze zniszczone kolegium teatynów, a w latach 1748-1750 spaloną katedrę lwowską. W 1739 roku odprawił tzw. drugie prymicje, czyli mszę św. z okazji 50-lecia święceń kapłańskich. Częściowo sparaliżowany, jeszcze w 1744 roku pełnił posługę biskupią. Zmarł 22 grudnia 1751 roku we Lwowie. Na ogół kopiował tylko księgi liturgiczne⁵³⁸.

Duchowni pochodzenia miejscowego

Niezwykle czynnymi kopistami byli reprezentanci miejscowego kleru ormiańskiego, zarówno świeckiego, jak i zakonnego. Aktywność tę możemy śledzić od początku XVI wieku, co świadczy o osiągnięciu wówczas przez Kościół ormiański w Polsce wyższego poziomu intelektualnego i samodzielności kulturalnej. Życiorysy tej grupy pisarzy nie są zawsze uchwytne w pełni, gdyż wzmianki źródłowe są tu lakoniczne, a niejednokrotnie ograniczają się do tego, co sami o sobie wspomnieli w kolofonach swych dzieł. Gdy w kolofonach brakuje patronimików, trudno jest rozróżnić kopistów o tych samych imionach. Tak jest w wypadku rękopisu z 1632 roku pochodzącego ze zbiorów Matenadaranu. Jego kopistą był dypir Zadik. Nie wiadomo, czy był to wspomniany już Zadik, syn Bogdana⁵³⁹, Zadik, syn Krikora⁵⁴⁰, Zadik, syn Holubki⁵⁴¹, czy Zadik, syn Jakuba⁵⁴².

W dotychczasowej literaturze, w oparciu o opisy katalogowe, jako jednego z pierwszych miejscowych kopistów we Lwowie z grona duchowieństwa wymienia się kronawora Mygyrdicza, który w 1522 roku „u wrót świętej Hadżadgar” (to jest klasztoru na przedmieściu Krakowskim we Lwowie) skopiował oraz iluminował księgę konsekracji na zamówienie arcybpa Kalusta. Jeden z kolofonów mnicha Mygyrdicza jest rymowany⁵⁴³.

O innym kopiście tego samego imienia jest mowa w kolofonie pergaminowego modlitewnika Boghosa, skopiowanego we Lwowie w 1563 roku „ze szlachetnego i najwyborniejszego egzemplarza”, którego posiadaczem był „nowokonsekrowany ksiądz”

⁵³⁸ Matenadaran, rkps 9745, rkps 9766, rkps 6277; BKM, Wiedeń, rkps 508, 1191. W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie są też dwa rękopisy autorstwa arcybiskupa Jana Tobiasza Augustynowicza: Akc. 2744, sygn. III 12 680. Por. D. Kajetanowicz, *Augustynowicz Jan Tobiasz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1, Kraków 1935, s. 185.

⁵³⁹ Matenadaran, rkps 5589.

⁵⁴⁰ Jerozolima, rkps 339; Matenadaran, rkps 9694; *Katalog Petersburga*, s. 49 (rkps nr 72).

⁵⁴¹ *Katalog główny Matenadaranu*, t.VIII, s. 246 (rkps 2493). Rosyjski przekład kolofonu kopisty z języka ormiańsko-kipczackiego informujący o tym, że on własnoręcznie skopiował dzieło 25 stycznia 1619 roku, zob. Александр Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I: *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 302.

⁵⁴² Matenadaran, rkps 1719, 3303.

⁵⁴³ N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa...*, s.43 (nr18 (40)). Możliwe, że mnich ten był autorem najstarszej wersji urzędowej *Statutów prawa ormiańskiego* w języku kipczackim z 1523 roku. Por. K. Stopka, *Języki oswojone pismem*, s. 117.

Der Mygyrdicz⁵⁴⁴. W 1575-1594 tenże Mygyrdicz sporządził kopię *Statutów prawa ormiańskiego* w języku kipczackim z egzemplarza z roku 1523. Kopia ta stała się wersją urzędową w gminie lwowskiej⁵⁴⁵. Również w XVI-wiecznym rękopisie ze zbiorów Matenadaranu, który jest dziełem kilku kopistów, jednym z nich był Der Mygyrdicz⁵⁴⁶. Możliwe, że żył jeszcze w 1601 roku⁵⁴⁷.

W 1551 roku dypir Howanes Tichnowicz „pod patronatem Zaśnięcia świętej Bogurodzicy” przepisał na pergaminie tonacując ze „szlachetnego i najwyborniejszego egzemplarza”, „na pamiątkę św. Haczadgar Bogurodzicy”, na zamówienie „pewnego młodzieńca o imieniu Zakaria”⁵⁴⁸. W 1571 roku Howannes był nadal czynny jako kopista, ale już tytułowany sarkawgiem⁵⁴⁹.

W latach 1551-1580 poświadczona jest działalność pisarska innego członka tej samej rodziny – księdza Symeona (Szymona) Ilowecego, syna tłumacza królewskiego Wasyla Tychnowicza „Kiczki” i Katarzyny. Towarzyszył katolikosowi Stefanowi V w podróży do Rzymu, gdzie jako sarkawgi spisał w jego imieniu kondak z 6 września 1550 roku⁵⁵⁰. Jako jerec we Lwowie skopiował 4 września 1556 roku Stary Testament, przeznaczony dla arcybpa Grzegorza Warakecego, który był jego konsekratorem⁵⁵¹. Był jednym z trzech lwowskich księży, którzy na zamówienie nuncjusza papieskiego Commedonego kopiowali w latach 1564-1565 egzegezy do prorocstwa Izajasza, autorstwa Georga Skewracego (o tym dalej). Dnia 27 sierpnia 1580 roku we Lwowie wpisał kolofon do skopiowanego saghmosaranu, ofiarowanego klasztorowi św. Jakuba w Jerozolimie⁵⁵². Podał tam informacje o swych krewnych, ojcu dragamanie (tłumaczu) Wasylu, matce Katarzynie, braciach Filipie (który dostarczył pergamin) i dragomanie Krzysztofie (Chaczku), siostrze „męczennicze” Elźbiecie (Eghisapet). Był dziadkiem macierzystym lwowskiego drukarza ormiańskiego Iwaszka Muratowicza (Howannesa Karmatanianca). Zmarł ok. 1598/1600 roku⁵⁵³.

Innym miejscowym kopistą był mnich Krikor/Hrehor (Grzegorz), syn Bijaty i Bilenki (córci Chaczka). Jego ojciec pochodził z Kaffy. W 1536 roku przyjął prawo miejskie we Lwowie (zapisany jako Dyata)⁵⁵⁴. W 1564-1565 Krikor kopiował dla nuncjusza papieskiego Commendonego. W 1569 roku pomagał Minasowi z Tokatu i Howannesowi odnowić rękopis z 1317 roku⁵⁵⁵. W 1571 roku przepisał we Lwowie

⁵⁴⁴ *Katalog Jerozolimy*, t. VIII, s. 65 (rkps 2423). Kolofon nie zachował się w całości. Posiada karty ochronne spisane po łacinie.

⁵⁴⁵ A. Н. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, 2, s. 676.

⁵⁴⁶ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VII, s. 718 (rkps 2267).

⁵⁴⁷ W 1601 roku tiracu Symeon skopiował *Księgę Hioba* dla Mygyrdicza wardapeta.

⁵⁴⁸ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 1119-1122 (rkps 2031).

⁵⁴⁹ Rosyjska Państwowa Biblioteka w Moskwie, sygn. РГБф.180/І 22.

⁵⁵⁰ Aliszan, *Kamenic*, s. 162.

⁵⁵¹ Aliszan, *Kamenic*, s. 162-163. Prosił w nim, by pamiętać o pewnym Awedzie.

⁵⁵² *Katalog Jerozolimy*, t. II, s. 368 (rkps 418).

⁵⁵³ K. Stopka, *Lwowscy właściciele ewangeliarza ormiańskiego z XII wieku*, L 1, 2010, s. 37-40.

⁵⁵⁴ *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388-1783*, wyd. A. Janeczek, t. I, Poznań-Warszawa 2005, nr 1910, s. 91.

⁵⁵⁵ BKM, Wenecja, rkps 1344/117.

antologię różnych kwestii teologicznych⁵⁵⁶. Ten sam Der Krikor, już jako kronawor, syn Bilenki, podarował skrobię dla odnowienia iluminowanego czaszoca z 1356 roku, skopiowanego na Krymie, a odrestaurowanego w 1599 roku we Lwowie⁵⁵⁷.

Znamy jeszcze innych kopistów z XVI wieku. Jerec Tuma (zwany Tomanem lub Tomaszem Jaskowiczem) skopiował we Lwowie w 1563 roku listy św. Pawła i Apokalipsę św. Jana⁵⁵⁸. Pod koniec stulecia czynny był Gresko „Artun” (nie śpiący), syn jerespochana Awedika (Simonowicza?). W 1594 roku czytamy w kolofonie nabożnych ekshortacji: „Rękopis ten został zakończony na prośbę pobożnego Der Awaka z Galacji [Ankary], mnicha zakonu św. Antoniego egipskiego, który będąc w tym czasie wygnańcem w ziemi Polaków [...] we Lwowie [...] kazał go przepisać [...]. Pamiętajcie o mnie Grzegorz, który jestem ostatnim [tzn. najgorszym] z kopistów [...]. Przepisano w cieniu Zaśnięcia Bogurodzicy [katedry lwowskiej], w czasie Zygmunta III, którego niech Bóg zachowa pod opieką swej prawicy i uczyni zwycięskim nad wrogami krzyża Chrystusa, w czasie katolikosa Dawita”⁵⁵⁹. Dnia 23 czerwca 1595 roku Gresko przepisał tak zwaną *Księgę przeciwieństw*⁵⁶⁰.

Prawdopodobnie kopistą lwowskim był też Howhannes, syn Jurka i Peheki, który w 1626 roku przepisał masztoc⁵⁶¹.

Dosyć płodnym kopistą był Der Szymon Mikołajowicz, protoplasta rodziny Dersymowiczów. Jego życiorys doczekał się dosyć szczegółowej rekonstrukcji⁵⁶². Pochodził z łuckich Ormian, był synem kupca Nigoghosa. Uczył się dypratunie lwowskim, u Dawita z Zejtunu. Dla niego skopiował Komentarz do Psalmów Wardana Arewelcego (zob. *Odbiorcy*). W rękopisie ze zbiorów mechtarystów w Wiedniu zostawił notatkę; „W roku RCT’ [1610], miesiąca czerwca Ž [10], ja grzeszny ksiądz Simeon zostałem powołany do kapłaństwa i konsekrowany w mieście Lwowie dla służby [w kościele] św. Szczepana w mieście Łuck”⁵⁶³. Pod patronatem tego właśnie kościoła 15 stycznia 1619 roku kontynuował kopiowanie rękopisu rozpoczętego jeszcze w 1616 roku przez księdza Astwadzadura⁵⁶⁴. Swe imię podał zakodowanej wersji. Trudno domniemywać, dla jakiego dostojnika kościelnego kodeks ten został skopiowany, ponieważ nie został uzupełniony. Czytamy tylko, że przeznaczony był „dla użytku naszego duchownego ojca i czcigodnego hajrapeta Der...”. Z 1622 roku pochodzi inny

⁵⁵⁶ *Katalog z Niemiec (J.Assfalg/J.Molitor)*, s. 86 (rkps nr 20; sygn.Ms.or.oct.1125).

⁵⁵⁷ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, rkps 156, s. 771-778.

⁵⁵⁸ BNW, sygn. I 12672. Opis zob. N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 5 (nr 4).

⁵⁵⁹ W 1594 rękopis skopiował Artun dla Der Awaka. Jerozolima, rkps 1119. Aliszan, *Kamenic*, s. 165; Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, 1, s. 124.

⁵⁶⁰ *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s.1307-1310 (rkps 570). Data zakodowana. Kopista: Gresko, syn barona Awedyka jerespochana.

⁵⁶¹ Matenadaran, rkps 5909. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 217(nr 326). Jak wynika z późniejszego kolofonu, z 1652 roku, rękopis znalazł się w Zamościu. Kolofon zostawił w nim także sarkawag Dawit, syn świętej pamięci Kaspara, który pisze, że przyjechał wraz z biskupem Andreasem. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 477 (nr 753).

⁵⁶² K. Stopka, *Śladami kopisty Awedyka. Portret rodzinny Derszymonowiczów, czyli mikro-historia przemian kulturowych Ormian polskich w XVII wieku*, L 2, 2013, s. 81-121.

⁵⁶³ BKM, Wiedeń, rkps 437.

⁵⁶⁴ Jerozolima, rkps 1525.

kodeks z wykazem dzieł Nersesa Lambronacego, skopiowany pod patronatem św. Szczepana 28 czerwca. Simeon ponownie zakodował swoje imię. Rękopis powstał dla księdza Howhannesa⁵⁶⁵.

Der Szymon najpierw sprawował funkcję kałańską w Łucku (1610-1624). Po nadużyciach finansowych, jakich się tam dopuścił, trafił na krótko do Kijowa, aby resztę życia spędzić wśród kleru katedry lwowskiej. Żonaty był z córką znanej rodziny księżowskiej Derwaskowiców. W dobie konfliktu gminy lwowskiej z arcybpmem Torosowiczem na tle unii kościelnej, posłował w imieniu jej przeciwników do Eczmiadzyna (1631/1632) i Rzymu (1633). Praca pisarska Der Szymona rozkłada się zarówno na łucki, jak też lwowski okres jego życia. Między innymi, w 1631 roku, już jako kapłan lwowski, przepisał i iluminował we Lwowie ewangeliarz przeznaczony dla siostrzenicy żony, Nastuchny (Anastazji), żony kupca Mikołaja Awedykowica⁵⁶⁶. Zmarł po 1643 roku.

Aksent Chosrowjanc (Augustyn Mikołajewicz), jak dowiadujemy się z kolofonu opublikowanego przez Pyżyszgianca, urodził się 9 kwietnia 1699 roku we Lwowie jako syn Krikora Nigolajosjanca, pochodzącego z rodziny Chosrowianc, i Mariam Aswadurianc⁵⁶⁷. Podczas chrztu i bierzmowania otrzymał imiona Harutiun i Oksentios. Przez dziewięć lat pobierał naukę pisania i religii w kolegium papieskim we Lwowie. Był uczniem Wartana Hunaniana. We Lwowie w 1722 roku otrzymał święcenie kapłańskie z rąk arcybpa Jana Tobiasza Augustynowicza. Przez trzy lata pełnił posługę w kościołach w Kamieńcu (w kościele św. Grzegorza), Żwańcu, Kutach, Lwowie, Mohylowie. W 1747 roku arcybpa Jakub Augustynowicz mianował go proboszczem w Raszkowie⁵⁶⁸.

Wielu autorów pochodziło z Kamieńca Podolskiego. W 1518 r. mnich Howhannes skopiował tam hajsmawurk we współpracy z jerecem Awedykiem⁵⁶⁹. Nic bliższego jednak nie wiemy o ich życiorysach. Ormiański Kamieniec w pierwszej połowie wieku XVI jest w ogóle słabo rozpoznany. Kopistą kamienieckim był Chaczeres, syn Der Oksenta. Zachowały się dwa rękopisy, które skopiował ten kamieniecki skryba. Z *Kroniki kamienieckiej* dowiadujemy się nieco o ojcu kopisty. Pod rokiem 1581 pada informacja, że zmarł starzec ksiądz Der Oksent, który miał 90 lat, a przez 56 lat był kapłanem kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu⁵⁷⁰. Pierwszy rękopis pochodzi z 20 grudnia 1575. Były to Statuty prawa ormiańskiego w języku ormiańsko-kipczackim, znajdujące się obecnie w zbiorach wiedeńskich mechitarystów⁵⁷¹. Z rosyjskiego przekładu kolofonu⁵⁷² wynika, że miało to

⁵⁶⁵ Jerozlima, rkps 911. Część kolofonu także u Aliszana, *Kamenic*, s. 177.

⁵⁶⁶ Matenadaran, rkps 9742. Por. K. Stopka, *Śladami kopisty Awedyka*, s. 91-92.

⁵⁶⁷ Opis zob. *Katalog Petersburga*, s. 54 (nr 88). Kolofon tamże, s. 305-306.

⁵⁶⁸ T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001, s. 77; E. Tryjarski, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, „Rocznik Orientalistyczny” 24, 1960, s. 55. Ostatnim ormiańskim duchownym w Raszkowie był w latach 1853-1856 mechitarysta Rafajel Uzunian. Zachowały się po nim dwa rękopisy skopiowane w Raszkowie, BKM Wiedeń, rkps 1181, 1182.

⁵⁶⁹ Aliszan, *Kamenic*, s. 162. Z wpisu pod koniec kolofonu wynika, że rękopis w omawianym czasie znajdował się w bibliotece w Paryżu.

⁵⁷⁰ Aliszan, *Kamenic*, s. 51.

⁵⁷¹ BKM, Wiedeń, rkps 468.

miejce, wtedy, kiedy „padyszachem Nemiczów [tj. Polaków]” był Stefan Batory, w czasie Mikołaja Brzeskiego, kiedy urząd katolikosy spełniał Grigor, zaś arcybiskupem był Der Barsam. Odbiorcą był syn miejscowego dostojnika pan Krikor, syn pana Sargisa „tamghaczi” (celnik)⁵⁷³. Inny rękopis kopisty Chaczeresa – hajsmaurk – pochodzi z 1579 roku i został skopiowany na prośbę pani Gulistan z miasta Jassy dla kościoła Bogurodzicy w Boczanie (Botoszanach)⁵⁷⁴. Pierwszy kolofon pochodzi z 25 czerwca, gdzie kopista prosi o wybaczenie błędów, powołując się na „smutek serca”, nie tylko cielesny, lecz także duchowy. Inny kolofon z końca lipca tegoż roku w wierszowanej formie informuje czytelnika o niedobrej jakości papieru „tego kraju”. Dowiadujemy się z niego, że manuskrypt powstał w kościele św. Grzegorza w Kamieńcu. Z głównego kolofonu – z 11 sierpnia – wynika, że rękopis powstał jednak pod patronatem kościoła św. Bogurodzicy i św. Mikołaja. Kopista zabezpieczył się przed krytyką z powodu ewentualnych błędów, pisząc, że nie doskonił się w kopiowaniu u mężów wardapetów⁵⁷⁵.

Wyróżniającym się duchownym kamienieckim i pisarzem był w drugiej połowie XVI wieku awakerec Der Howhannes, redaktor ormiańskiej partii *Kroniki kamienieckiej*, którą kontynuowali jego potomkowie. Był synem awakareca Der Kiewora i kapłanem przy kościele św. Mikołaja (od 1554). *Kronikę kamieniecką* prowadził w języku ormiańskim w latach 1560-1610. Howhannes z Kamieńca był jeszcze jako dypir kopistą rękopisu pergaminowego zawierającego komentarz do *Psalmów* Wardana Arewelcego zidentyfikowanego niesłusznie przez specjalistów Matenadaranu jako rękopis XV-wieczny⁵⁷⁶. Roszka pod rokiem 1577 podaje w swej *Kronice*, że katolikos Tadeos (Tadeusz) będąc uchodzącą z powodu długów katolikosatu, przyjechał do Kamieńca, gdzie w tymże roku zatwierdził Howhannesa jako awakereca⁵⁷⁷. Der Howhannes musiał odpowiadać na pytania urzędników polskich o doktrynę Kościoła ormiańskiego. Odpowiednia zapiska w *Kronice kamienieckiej* głosi: „Rok ԻՃԶ [1597]. Przybył biskup Nemiczów [=Polaków], ksiądz Wołucki do kościoła św. Mikołaja razem ze starostą, panem Potockim, innymi dostojnikami miasta oraz z mieszkańcami miasta, aż kościół był pełen ludzi. I zaczęli przepytować o ryt, obrzędy i kanony kościoła. A ja, grzeszny Howhannes awakerec, który jestem nikczemny wśród mi podobnych duchownych, i najgorszym z kapłanów, tak jak należało i we właściwy sposób, dałem odpowiedzi na ich pytania, z czego byli zadowoleni i oddali chwałę Bogu”⁵⁷⁸. Znamienne, że było to rok po unii brzeskiej z Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej. Wpis obituarny Der Howhannesa w *Kronice*

⁵⁷² А. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 148.

⁵⁷³ А. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. III, *Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков*, Алматы 2010, s. 1378. Z *Kroniki kamienieckiej* wynika, że zmarł w 1562 roku, zob. Aliszan, *Kamenic*, s. 29. Sargis „tamghaczi” występuje w aktach sądowych Kamieńca wśród sędziów ormiańskich w trzech zapisach sierpniowych z 1559 roku, zob. *Akty sądowe*, s. 91-93.

⁵⁷⁴ O tym zob. *Odbiorcy*.

⁵⁷⁵ Według notatki dołączonej do opisu rękopisu autorstwa o. Akiniana, wynika, że rękopis później znalazł się w Stanisławowie.

⁵⁷⁶ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s.589 (rkps 1190).

⁵⁷⁷ Roszka, *Kronika*, s. 166.

⁵⁷⁸ Aliszan, *Kamenic*, s. 61.

kamienieckiej informuje, że miało to miejsce 8 lutego 1611 roku, we czwartek. Przy okazji podano, że Howhannes miał 84 lata, z czego przez 56 lat był kapłanem przy kościele św. Mikołaja, a przez 29 lat awakerecem w Kamieńcu⁵⁷⁹.

Kilka rękopisów, które powstały w Kamieńcu na początku XVII wieku, wyszło spod pióra kopisty i iluminatora Hagopa (Jakuba) syna awakereca Der Grzegorza i Heleny, wnuka wspomnianego wyżej awakereca Der Howhannesa. Dnia 20 kwietnia 1604 roku jako dypir ukończył kopiowanie oraz iluminowanie psalterza⁵⁸⁰, a 5 września 1606 roku – kopiowanie komentarza do psalterza dla arcybpa Der Garabeda. W tym samym roku, 25 marca, już jako sarkawag, ukończył kopiowanie fragmentów komentarza do ewangelii wg św. Mateusza, który rozpoczął 28 października 1604 roku. Nieraz podawał swe personalia w formie zakodowanej⁵⁸¹. Rok później zamówił na własny użytek to samo dzieło⁵⁸², którego kopistą był sarkawag Sahag, syn „barona” Łukasza. W tym samym 1607 roku, 5 września, kopiował dzieła św. Pawła⁵⁸³. Możliwe, że był też kopistą dwóch innych rękopisów: ukończonego 17 lipca 1612 roku (wybrane fragmenty komentarza do ewangelii wg św. Mateusza autorstwa Grigora Tatewacego), gdzie występuje jako jerec Jakub, syn kamienieckiego jereca Grzegorza⁵⁸⁴, oraz hajsmawurka ukończonego 8 lipca 1620 roku, gdzie występuje jako jerec Jakub, syn awakereca Der Grzegorza i Heghine (Heleny), wnuk awakereca Howhannesa⁵⁸⁵.

W kolofonie z 15 grudnia 1620 roku ksiądz Grzegorz, kopiując kanonagirk, przedstawia się jako syn Andreasa⁵⁸⁶, a 15 października 1631 roku, kopiując masztoc, podaje z kolei imię matki – Anny.

Autorem *Historii wojny chocimskiej* (1621) był Howhannes Kamenacy⁵⁸⁷. Temin *kamenacy* wprowadził do literatury naukowej wydawca źródła Hakob Anasjan, wychodząc z założenia, że ormiańscy kopiści podawali jako przydomek miejsce ich urodzenia. W dołączonym do *Historii* kolofonie, którego część była rymowana, jej autor podał informacje biograficzne, a zwłaszcza imię ojca - „Der Hagopa księdza starca”, z którego nakazu przystąpił do napisania dzieła. „Pobożna matka” autora miała na imię Hama, zaś jego młodszy brat Boghos (Paweł). Nie jest słuszna opinia funkcjonująca w literaturze naukowej o pokrewieństwie między autorem *Historii* Howhannesem a kronikarzem Aksentem, który miał brata Der Hagopa⁵⁸⁸. Howhannes podał, że napisał

⁵⁷⁹ Aliszan, *Kamenic*, s. 67.

⁵⁸⁰ *Katalog z Niemiec (J.Assfalg/J.Molitor)*, s.1 (rkps nr 1; sygn.Cod. Phillipps 1404). Kolofon przekazał także Aliszan, *Kamenic*, s. 167.

⁵⁸¹ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, rkps 37.

⁵⁸² *Katalog Czerwonego klasztoru*, rkps 38.

⁵⁸³ *Katalog Watykanu*, s. 291-292 (Codice Vaticanani Armeni19).

⁵⁸⁴ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 826 (rkps 1288).

⁵⁸⁵ *Katalog Petersburga*, s. 49 (rkps nr 71). *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t I, s. 732 (nr 1001). Prosi między innymi o pamięć dla swoich braci i siostr oraz dla synów i córek (nie podaje imion).

⁵⁸⁶ Matenadaran, rkps 9488.

⁵⁸⁷ Szerzej o tym zob. *Gatunki*.

⁵⁸⁸ J. Deny, *L'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)*, Wiessbaden 1957, s. 24; Я. П. Дашкевич, *Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков*, Ереван 1962, s. 54-59.

Historię sześć lat po wojnie chocimskiej i był zmuszony przez ojca Der Hagopa. Zatem jego ojciec jeszcze żył, tymczasem brat kronikarza Aksenta, Der Hagop, zmarł przed wojną chocimską. Zatem nie można utożsamiać ze sobą tych dwóch Der Hagopów. Możliwe, że kronikarz Howhannes był kopistą już wzmiankowanego kanonagirku, skopiowanego w Kamieńcu w 1619 roku, gdzie prosił o pamięć o swoim dziadku, biskupie, który przywiózł papier z Jerozolimy. Prosił też, by wspominać jego ojca, Der Jakuba, który z „wielką żarliwością zachęcał mnie do napisania tej świętej księgi dla użytku własnej osoby”. Wspomniany kopista mógł być tożsamy z kronikarzem Howhannesem, ponieważ wśród rodzeństwa prosił o pamięć dla swego brata (niestety nie podał imienia). Z *Historii wojny chocimskiej* wiemy, że jej autor wymienił młodszego brata Boghosa (Pawła). Być może Howhannes był synem ormiańskiego uchodźcy z Tokatu, Der Hagopa Ajwadenca⁵⁸⁹. Wskazują na to pewne przesłanki. Der Hagop przebywał w Kamieńcu od pierwszej dekady XVII wieku, a zatem mógł osiedlić się tam na stałe. Wzmianka autora *Historii* Howhannesa o podeszłym wieku ojca, również się zgadza. Klasyczny język ormiański *Historii* świadczy o dobrej edukacji autora, który nie przepisywał gotowego utworu i nie konstruował stereotypowego kolofonu, lecz zbudował obszerną narrację. Zapewne ojciec miał tu swój udział. Der Hagop Ajwadenc był sławnym mistrzem z wieloletnim stażem, sięgającym czasów jego pobytu w Tokacie. Wskazują na to kolofony skopiowane przez jego rodaków z tego miasta. Za argument może służyć też nakaz wydany przez ojca autorowi *Historii*, by zachować w pamięci potomnych to ważne historyczne wydarzenie, „zwycięstwo w bitwie króla Iłahów” z Turkami, wrogami, przez których nie ustawała fala emigracji ludności ormiańskiej (między innymi do Polski). Książd Der Hagop Ajwadenc sam był uciekinierem z rzezi w Tokacie, dokonanych przez dżelalich, rebeliantów przeciw władzy sułtańskiej. Poza tym Der Hagop Ajwadenc był inicjatorem stworzenia wierszy upamiętniających te wydarzenia w Tokacie przez swego ucznia, zatem nie mógł zlekceważyć takiego historycznego zwycięstwa.

Kopistą rękopisu powstałego w 1625 roku⁵⁹⁰ w Kamieńcu Podolskim był sarkawag Nerses, syn tamtejszego wójta ormiańskiego Holuba (Nerses Holubowicz), późniejszy awakerec kamieniecki w latach 1662 - ok. 1670. Urodził się w Kamieńcu Podolskim w 1582 roku. W kolofonie z 3 października 1624 roku występuje jako dyprapet, czyli nauczyciel szkolny⁵⁹¹. Być może dla celów nauczycielskich zakupił w 1638 roku u szwagra w Mołdawii słownik ormiańsko-kipczacki⁵⁹². Dnia 19 października 1639 roku (według autorów katalogu – 1640) Der Nerses ukończył kopiowanie kolejnego rękopisu, w

⁵⁸⁹ Szerzej o nim zob.dalej.

⁵⁹⁰ O. Aliszan podał treść kolofonu pod datą 1625 (Aliszan, *Kamenic*, s. 178), chociaż w samym kolofonie brak o tym informacji. Sam kolofon nie zachował się w całości. Brak w nim imienia osoby zamawiającej, którą być mógł jakiś dostojnik Kościoła, sądząc z zachowanego fragmentu: „dla naszego duchownego ojca, świątobliwego i dobrego rab... [rabuniego, rabunapeta?]”. Zob. *Katalog główny Matenadaranu*, V, s. 968 (rkps 1718).

⁵⁹¹ Matenadaran, rkps 3965. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 131 (nr 185).

⁵⁹² *Katalog ÖNB*, s. 9 (Cod. Arm. 3): Kolofon: „Ja Der Nerses, syn Holuba kupiłem ten słownik za pewną sumę 10 [20] stycznia 1638 roku we środę u mojego rodaka Bagcze, syna Der Astwadadura, który także kupił go w Mołdawii za 6 lewkowych talarów”. Rękopis ten należał następnie do Krzysztofa Głuszkowica – „Dikcionar Armenor[um] Christophori Głuszkovii.

kolofonie informując, że skopiował go dla przyjaciela, wardapeta Der Woskana [z Erywania]⁵⁹³.

Zaplecze rodzinno-edukacyjne kolejnego skryby dypira Nigola, który skopiował kanonagirk i opatrzył go kolofonem 5 marca 1635 roku, stanowili rodzice Jakub i Anna, dziadek Gogcza⁵⁹⁴, ksiądz Der Nerses, który przekazał egzemplarz dla kopiowania, oraz nauczyciel Der Gabriel.

Inny kopista, dypir Chaczadur, był synem Dzeryga i Gulaf. Tak przedstawił się 13 lipca 1636 roku w kolofonie skopiowanego dla własnego użytku kanonagirku, prosząc o pamięć dla swego nauczyciela, księdza Der Jakuba, oraz dla księdza Der Nersesa, który udostępnił mu oryginał dla kopiowania⁵⁹⁵. W 1645 roku skopiował kanonagirk, ale tu imię ojca podał w formie Dzarug⁵⁹⁶. Rok później, 15 marca, „jerec Chaczadur syn chodzi Dzeryga”, a więc już kapłan, ukończył kopiowanie *Historii córki króla*, jednej z najbardziej rozpowszechnionych w Armenii opowieści z *Księgi tysiąca i jednej nocy*⁵⁹⁷.

W kolofonie z 12 kwietnia 1644 czytamy z kolei o dyprapecie Warderesie, synu Krzysztofa, który skopiował rękopis dla Tatula, syna Krikora z Kamieńca, członka zgromadzenia 40 mężów, podarowany następnie kościołowi św. Mikołaja w Kamieńcu⁵⁹⁸. W 1650 tenże kopista w kolofonie do swego kolejnego dzieła – kanonagirku, występuje jako syn barona Krzysztofa Mustafy i Azizbek⁵⁹⁹. Z kolofonu z 22 maja 1653 roku do brewiarza, dowiadujemy się, że miał brata, Misko, który brewiarz ten zamówił⁶⁰⁰.

O innych kopistach z tej grupy wiemy mniej. W kolofonie do komentarza do Psalmów z 10 stycznia 1611 roku występuje dypir Kaspar, syn Symeona⁶⁰¹. Dypir Toros z Kamieńca wzmiankowany jest jako kopista ewangeliarza z 1615 roku⁶⁰². W 1619 roku działał dypir Johan⁶⁰³. Kopistą duchownym miejscowego pochodzenia był też jerec Gabriel, który 5 sierpnia 1625 roku ukończył kopiowanie tonacujca⁶⁰⁴. Dypir Zadik był

⁵⁹³ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VII, s. 1100 (rkps 2368). Kodeks zawiera prace gramatyczne, dogmatyczne, filozoficzne. Kopistą był Woskan z Erywania, który informuje, że zaczął kopiowanie w 1640 roku w kraju Rusinów, zaś zakończył rok później w Eczmiadzynie (3 listopada). Odnośnie działalności wardapeta Woskana w Polsce (przebywał tam od 1638 roku) zob. Վարապետ եպոս. Ամստոնի [Karapet biskup Amatuni], *Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսաւոր էջ մը ժԷ. դարու հայ եկեղեցական պատմութիւն* [*Woskan wardapet Jerewancy i jego czasy. Oświecona karta w historii Kościoła ormiańskiego XVII w.*], Վենետիկ [Wenecja] 1975, s. 82-95. Bp Amaduni przytacza także list Woskana do 12 sędziów (starszych nacji ormiańskiej) Lwowa z 1639 (?) roku (s. 284-285).

⁵⁹⁴ Matenadaran, rkps 8158. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 587 (nr 868).

⁵⁹⁵ Matenadaran, rkps 3706.

⁵⁹⁶ *Kolofony ormiańskich rękopisów XVII wieku*, t. III, s. 180 (nr 309) (ze zbiorów Instytutu narodów Azji, oraz Afryki w Petersburgu).

⁵⁹⁷ Matenadaran, rkps 7050, kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 198 (nr 334).

⁵⁹⁸ BKM Wenecja, rkps 664/689.

⁵⁹⁹ *Kolofony ormiańskich rękopisów XVII wieku*, t. III, s. 403 (nr 641) (zbiory wardapeta Ghewonda Pirghalemiana).

⁶⁰⁰ *Katalog ÖNB*, s. 28 (Cod.Arm. 19).

⁶⁰¹ Jerozolima, rkps 913.

⁶⁰² Matenadaran, rkps 7515, kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 553 (nr 721).

⁶⁰³ *Katalog Cezarei, Smyrny oraz okolic*, s. 76 (rkps nr 50).

⁶⁰⁴ Kolofon przekazał o. Aliszan (*Kamenic*), s. 178.

synem Grzegorza (kolofon z 21 marca 1635 roku w kopiowanym hajsmawurku⁶⁰⁵ i z 10 września 1637 roku w maszto⁶⁰⁶). W 1654 roku pojawił się jerec Der Johan, który skopiował kodeks i przekazał go nywiragowi z Eczmiadzyna⁶⁰⁷.

W Łucku na początku XVII wieku działał – oprócz wzmiankowanego już jako kopisty lwowskiego Der Szymona Mikołajowicza – kronawor Chaczadur, syn „barona” Stecka Chodzigenca Lowcego (Krzysztofa Steczkowica Chodzigijowica ze Lwowa). Dnia 19 października 1629 roku pod patronatem kościoła św. Szczepana kopiował maszto⁶⁰⁸. Mnich ten zasłynął z tego, że w 1627 roku na polecenie katolika Melchizedeka ogłosił i wpisał do akt sądu duchownego Ormian miasta Lwowa jego ekskomunikę nałożoną na duchowieństwo i niektórych starszych oraz reprezentantów pospólstwa, za zniewagę, jakiej doznał w czasie konsekrowania na biskupa Mikołaja Torosowicza⁶⁰⁹.

Wśród ormiańskich duchownych urodzonych w Polsce i aktywnych pisarsko wybijają się dwie postacie, jedna związana z Zamościem, druga – ze Stanisławowem.

Symeon (Szymon) Mardyrosowicz, znany z przydomkiem „Lehacy” (z Polski), urodził się ok. 1584 roku w Zamościu w ubogiej rodzinie ormiańskiej, która przybyła z Kaffy na Krymie. Był synem Mardyrosa i Dowlat-chatun. Miał siostry Dżuhar i Hrypsymę oraz brata Howhannesa (Jana). Po przedwczesnej śmierci rodziców opiekowała się nim siostra Dżuhar. Jeszcze w dzieciństwie został oddany do szkoły, być może w Zamościu, gdzie mógł być uczniem księga Jakuba z Tokatu. Następnie „u stóp wardapetów” i uczonych kontynuował naukę we Lwowie, gdzie już w 1605 roku skopiował rękopis. W latach 1608-1618 odbył podróż po ormiańskich ośrodkach Imperium Osmańskiego. Objechał nie tylko okolice Morza Marmara i Morza Egejskiego, ale także właściwą Armenię, Egipt, Ziemię Świętą. Zwiedził także Italię (Wenecja, Rzym, Loreto). Swe wrażenia barwnie opisał w tzw. *Notatkach podróży*, redagowanych prawdopodobnie na bieżąco w trakcie podróży. Utrzymywał się z kopiowania rękopisów o różnej treści i charakterze. Jego produkcja rękopiśmienna jest tak duża, że nadal nie została do końca rozpoznana i opublikowana. Po powrocie do Polski w 1618 roku otrzymał święcenia diakońskie (sarkawag). W 1620 roku ożenił się z Ormianką lwowską Anastazją, córką Jacka Kieworowicza i Zofii z Serebkowiczów, po czym przeniósł się do Zamościa. Ze względu na konflikt z tamtejszą gminą (w tym z własną rodziną) nie mógł otrzymać święceń kapłańskich i lepszego stanowiska przy tamtejszej parafii. Dlatego skorzystał z zaproszenia bogatych Ormian lwowskich, którzy w 1623 roku schronili się u niego podczas zarazy. W 1624 roku przeniósł się na stałe do Lwowa, gdzie otrzymał posadę nauczyciela przy szkole katedralnej. Zajmował się również handlem. W 1635 roku raz jeszcze wyjeżdżał do Turcji. Ostatecznej redakcji rękopisu *Notatek podróży* dokonał ok. 1636 roku, dołączając do niego swą autobiografię, opis pochodzenia sułtana Osmana na Polskę w 1621 roku oraz kronikę wydarzeń z lat 1623-1635. W związku z walkami religijnymi w gminie ormiańskiej napisał w 1634 roku antyunijny poemat *Historia*

⁶⁰⁵ *Katalog Petersburga*, s. 49 (rkps nr 72).

⁶⁰⁶ Matenadaran, rkps 9694.

⁶⁰⁷ Matenadaran, rkps 5350. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 605 (nr 922).

⁶⁰⁸ *Katalog główny Matenadaranu*, t. I, s. 960-962 (rkps 211).

⁶⁰⁹ E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa*, s. 163.

Mikołaja. Życie osobiste Symeona nie układało się pomyślnie. W 1637 roku jego żona wystąpiła z pozwem rozwodowym. Ostatnie informacje o nim pochodzą z początków 1639 roku. Zapewne wkrótce potem zmarł⁶¹⁰.

Drugim najwybitniejszym ormiańskim twórcą urodzonym w Polsce był Stefan Roszka (1670-1739), ormiańskokatolicki dziekan Pokucia i Podola, proboszcz stanisławowski i wizytator apostolski w Siedmiogrodzie. Żaden z Ormian polskich nie zostawił po sobie takiego dorobku w języku ormiańskim, co on. Niestety, do dziś nie dysponujemy pełną monografią tego dorobku i biografią jego autora, choć spuścizna literacka Roszki i jego życie zasługują na obszerną charakterystykę⁶¹¹. Materiały do niej zachowały się w różnych językach – polskim, ormiańskim, łacińskim i węgierskim. Prace Roszki na skutek wypadków historycznych uległy rozproszeniu i są dziś rozrzucone po różnych archiwach i bibliotekach. Pozostawał on w kontakcie korespondencyjnym z wieloma wybitnymi osobistościami tamtych czasów.

Stefan Roszka urodził się w Kamieńcu Podolskim 22 sierpnia (1 września s.s.) 1670 roku. Imię otrzymał po ojcu, Stefanie Sarkisjanie Roszce, który zmarł przed jego urodzinami, 28 marca tegoż roku⁶¹². Matką Stefana Roszki była Anna, córka Zaruga (Dzaruga Aksentowicza), innego jeszcze mieszczanina kamienieckiego. Po wygnaniu Ormian z Kamieńca przez Turków rodzina Roszki przeprowadziła się do Siedmiogrodu i osiadła w Dżurdzów (węg. Gyergyószentmiklós, obecnie Gheorgheni, Rumunia). W 1680 roku w Siedmiogrodzie Roszka został wyświęcony na dypira przez wardapeta Minasa, uchodźcę z Tokatu (syna Zilifdara Der Aleksana), który był arcybiskupem Ormian w Mołdawii⁶¹³. Lwowski arcybiskup ormiański Wartan Hunanian i następca biskupa Minasa, Oxend Werczireski, rekomendowali Roszkę do papieskiego Kolegium Urbanianum w Rzymie. Dżurdzów opuścił Roszka 11 sierpnia 1690 roku. Z jego bardzo autobiograficznej *Kroniki* dowiadujemy się, że 29 lutego 1691 roku wpisał się do Kolegium Urbanianum⁶¹⁴. W 1700 roku został wyświęcony na księdza. W tym czasie nawiązywał liczne kontakty i

⁶¹⁰ K. Stopka, *Symeon Lehacy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLVI, Warszawa-Kraków 2009, s. 231-235.

⁶¹¹ W trakcie kwerendy udało się natrafić na kilka pozycji rękopiśmiennych związanych ze Stefanem Roszką, co pozwala uzupełnić o nowe jednostki jego dorobek zestawiony w fundamentalnej pracy mechtarysty o. Woskiana. Są to: FKIDOP, sygn. 795 (o tym zob. *Ormiańska Warszawa*, s. 187). Imię Stefana dypira z Kamieńca występuje w dwóch rękopisach z Jerozolimy; zob. Jerozolima, rkps 1486 - Modlitewnik 1685, Gyergyószentmiklós. Wspomniany tu jako mistrz kopisty, intrologator (28 lipca), oraz kopista małej modlitwy (13 maja 1688); Jerozolima, rkps 1672 – zbiór, XVII w., NN. Pod datą 25 września 1688 podpisał się Stepanos dypir z Kamieńca; Petersburg, 18 (PHB, Арм.н.с.6) – szaraknoc, 1595, Jerzynka. Pod datą 1685 znajduje się wpis Stepanosa z Kamieńca. O intrologatorskich umiejętnościach Stefana Roszki świadczy czasoc z 1349 roku powstały na Krymie. Późniejszy kolofon z 1711 roku donosi, że dla ułatwienia korzystania kodeks został podzielony na dwie części, oraz oprawiony (obecnie w zbiorach Petersburga, zob. *Katalog Petersburga*, s. 48 (rkps nr 70)). BKM Wiedeń, rkps 449 – pergaminowy dekret cesarza Leopolda z 1699 roku nobilitujący rodzinę Szehrimanian. Jak wynika z *Kroniki* Roszki, to on tłumaczył ów dokument (zob. Roszka, *Kronika*, s. 190).

⁶¹² Roszka, *Kronika*, s. 182.

⁶¹³ Roszka, *Kronika*, s. 186.

⁶¹⁴ Roszka, *Kronika*, s. 187.

pełnił służbę w ormiańskim kościele w Rzymie⁶¹⁵. Przebywając w Wiecznym Mieście pośrednio przyczynił się do działań na rzecz niepodległości Armenii. Przybył tu bowiem stamtąd z tajną misją Izrael Ori z listami do papieża od melików, czyli na wpół niezależnych władców ormiańskich. To właśnie Roszka przełożył je na język łaciński, zrozumiały dla adresata⁶¹⁶. W 1701 roku został doktorem teologii, po czym wyjechał do Wenecji, gdzie pełnił posługę duszpasterską wśród tamtejszych Ormian. Po powrocie do Polski został dziekanem Podola i Pokucia (1704), a następnie pierwszym oficjałem i prepozytem kościoła ormiańskokatolickiego w Stanisławowie (1715). Był dobrym znawcą języka ormiańskiego. Znał też języki: polski, grecki, łaciński, włoski, bułgarski i mołdawski. Utrzymywał rozległą korespondencję z kardynałami i uczonymi. W 1710 roku był kandydatem na stanowisko koadiutora arcybiskupa lwowskiego, ale przegrał rywalizację z księdzem Janem Tobiaszem Augustynowiczem. Zasłynął następnie jako reformator liturgii i kalendarza ormiańskiego, które znacznie zlatynizował, kładąc fundament pod tzw. ryt lwowski. W 1729 roku został mianowany wizytatorem apostolskim w Siedmiogrodzie. Ze względu na opór tamtejszej hierarchii łacińskiej nie otrzymał nominacji na biskupa, mimo iż siedmiogrodzcy Ormianie bardzo go popierali. Oddał się wobec tego nauce. Napisał gramatykę ormiańską, katechizm łaciński, rozprawę o filozofii Arystotelesa i cytowaną tu już kronikę historyczną. Dziełem jego życia był słownik *Thesaurus linguae Armeniorum*. Stefan Roszka posiadał bogaty księgozbiór złożony z wielu cennych starodruków. Kilka pozycji z tej kolekcji przechowuje do dziś Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie⁶¹⁷. Zmarł w Stanisławowie 31 października 1739 roku⁶¹⁸.

Uczniowie dypratunów

Wśród kopistów świeckich spotykamy synów księży, notabli, starszych nacji i bogatych kupców, którzy zwłaszcza w czasie kształcenia się w miejscowych szkołach kopiowali rękopisy na zamówienie lub z polecenia swego nauczyciela, a zawsze pod jego nadzorem.

Najlepszym przykładem tego zjawiska była zamożna i nobilitowana rodzina Domażyńskich ze Lwowa. Zachowało się kilka rękopisów, głównie z pierwszej połowy XVII wieku, skopiowanych przez jej przedstawicieli. Byli to: Chaczko (Krzysztof), Krikor (Grzegorz, Gresko) i Nigol (Mikołaj, Misko) Lowcy [ze Lwowa]⁶¹⁹. Byli wnukami

⁶¹⁵ Szerzej o tym zob. Ż. Ոսկիւն, [H. Woskian] *U. Ստեփանու Վ. Ռոզքու, Բ. Մարտիկու Վ. Ջուղայեցի [I. Stepanos wardapet Roszka, II. Mateos wardapet Dżughajecy]*, Վիեննա [Wiedeń] 1968, s. 9-13.

⁶¹⁶ S. Roszka, *Kronika*, s. 190.

⁶¹⁷ Charakter ręki Roszki znajdujemy na przykład w rękopisie zatytułowanym *Varia notata*. FKIDOP, sygn. 777.

⁶¹⁸ Wpis obituarny znajduje się w Księdze zgonów parafii stanisławowskiej zob. FKIDOP, rkps 776.

⁶¹⁹ Nigol Domażyński występuje także w charakterze restauratora rękopisu z XIV wieku, zob. Matenadaran, rkps 3771. Do renowacji doszło we Lwowie 16 września 1656 roku, choć odczyt daty rocznej jest problematyczny. Można bowiem czytać zarówno ՔԷ (=1636), jak i ՔՇ (=1656). Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 703 (nr 1069).

szlachcica (nobilis) Grzegorza Ohankowica, dzierżawcy dóbr ziemskich i starszego nacji ormiańskiej we Lwowie, któremu królowie Zygmunt I Stary i Zygmunt August darowali wieś Łozinę, oraz Anny Domazerskiej, pochodzącej z rodziny tłumaczy królewskich, udotowanych wsią Domażyr. Rodzicami kopistów byli: Gabriel (Awedik) Domażyński, kupiec lwowski, oraz Hanuska (Anna) Kostówna. W życiu dorosłym byli kupcami. Nigol pełnił ponadto funkcję starszego nacji ormiańskiej we Lwowie od roku 1650 do śmierci w 1662, zaś Chaczko jest znany jako fundator wraz z żoną Barbarą kileicha dla katedry lwowskiej. Jest to unikatowy przykład rodziny świeckiej, bardzo aktywnej pisarsko.

Kolejną osobą świecką, po której pozostało sporo skopiowanych utworów, był pochodzący ze Lwowa Zadik, syn Bogdana (Bawhdana, Boghdana)⁶²⁰. Skopiowane przez niego rękopisy pochodzą z lat 1615-1617⁶²¹. W 1640 roku, po ukończeniu kopiowania tekstu w Kamieńcu, młodzieniec Sahag, syn Krikora prosił czytelników o wybaczenie mu ewentualnych błędów, bo – jak pisał – „kopiowałem jako chłopiec, czyli mając jedenaście lat bez czterech miesięcy”⁶²². Do kopiowania w tak młodym wieku miał go skłonić wardapet, baron Toros, jego „rozkaz, bojaźń i nakaz”, bowiem kazał mu „pisać z wielką uwagą. Starszym od niego o rok był lwowski Ormianin, Ghazar (Łazarz), syn Iwaszka. W wierszowanym kolofonie z 26 czerwca 1630 roku informował: „Pisałem to jako chłopak / Mając dwanaście lat”⁶²³. W 1634 roku kilkunastoletni Awedik, syn wspomnianego wyżej księdza Der Szymona i Zuzanny Derwaskowicówny, skopiował we Lwowie żywot św. Mikołaja pisząc: „ten rękopis został skopiowany ręką niemądrego i niewprawnego młodzieńca [...] Proszę, nie sądzicie o mnie źle za niewyglądzenie [pisma], a zwłaszcza za błędy, ponieważ nie nabyłem zręczności w pisaniu”⁶²⁴.

Kodeks nr 466 ze zbiorów Matenadaranu składa się z trzech rękopisów razem oprawnych. Interesuje nas zwłaszcza pierwszy z nich: *O stworzeniu człowieka* Grzegorza z Nyssy z komentarzem Bazylego Wielkiego. Powstał 16 czerwca 1628 roku we Lwowie, pod patronatem [katedry] Zaśnięcia świętej Bogurodzicy. Stanowi pierwszy skopiowany produkt trzech młodych uczniów wychowanków Nigola i Chaczka. A oto ich imiona Chaczko, syn Bogdana, Misko, syn Juska, Hango, syn Dzeryka⁶²⁵.

Także inni kopiści prosili czytelników o wybaczenie popełnionych przez nich błędów ze względu na młody wiek, choć nie podawali, ile mieli lat w czasie przepisywania. To kolejna, ciekawa cecha życiorysów ormiańskich autorów. Twórczość tych nastolatków nie miała charakteru dziecięcego. Uprawiane przez nich gatunki i funkcjonowanie ich dorobku w kulturze w pełni uzasadnia zaliczenie do piśmiennictwa dorosłego. Tak więc, mamy wśród autorów piśmiennictwa Ormian polskich wielką

⁶²⁰ Imię występuje w kolofonach często w formie zakodowanej.

⁶²¹ Matenadaran, rkps 99, 479, 815, 1385, 1731, 3506, 5730, 5587; *Czerwony Klasztor*, rkps 111; BKM, Wiedeń, rkps 84.

⁶²² *Katalog Petersburga*, s. 127-128 (rkps nr 254). Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 792-793 (nr 1165).

⁶²³ Aliszan, *Kamenic*, s. 180.

⁶²⁴ Matenadaran, rkps 3522, k. 223r. Awedyk w dorosłym życiu nie wybrał stanu duchownego, ale zajmował się kupiectwem. Zob. K. Stopka, *Śladami kopisty Awedyka*, s. 81-121.

⁶²⁵ Matenadaran, rkps 466.

rozpiętość wieku i pozycji społecznej – od szkolnych uczniów po sędziwych arcybiskupów.

Lehahayer – polscy Ormianie tworzący zagranicą

Osobną grupę kopistów i autorów stanowią Ormianie polscy – Lehahayer – działający poza Polską. Kolofony ich dzieł to często jedyna informacja pozwalająca zidentyfikować ich pochodzenie. W niektórych wypadkach na ich związek z Polską wskazują jedynie przydomki dołączane do imienia, takie jak Lehacy, Lehcy, Lowcy, Iłowcy, Zamoscacy, Kamenecacy, co znaczy polski, lwowski, zamojski, kamieniecki. Przy czym, ze względu na popularność niektórych imion, na przykład Grzegorz, Jakub, Jan, a także na ich rozmaite warianty, czasami trudno stwierdzić, czy chodzi o tego samego kopistę czy o innego, o tym samym imieniu, zwłaszcza, gdy brak jest szczegółów autobiograficznych. Utożsamienie się z państwem polskim, z jego ormiańską diasporą, jest u nich wyraźnie widoczne. Można przypuszczać, że urodzili się w Polsce lub ich rodziny zamieszkiwały tu od kilku pokoleń. Nie miałyby bowiem sensu podkreślanie pochodzenia z tego kraju, gdyby mieszkali w nim tylko jakiś krótki czas. Niektórzy z nich wspominają w kolofonach o swej emigracji z Polski, i choć ich przodkowie byli w niej uważani za przybyszy (migrantów) z różnych stron, oni sami, przebywając poza granicami Królestwa Polskiego, uważali się za uchodźców. Kopiści ci działali w ormiańskich ośrodkach Imperium Osmańskiego, w Jerozolimie, Syrii, Libanie, Mołdawii, Siedmiogrodzie, oraz w samej Armenii.

Wśród zwierzchników ormiańskiego patriarchatu w Jerozolimie znajdują się dwaj dostojnicy rodem z diaspory ormiańskiej w Polsce. Jeden z najwcześniejszych przykładów pochodzi z drugiej połowy XIV wieku i dotyczy patriarchy Howhannesa II Lehacego⁶²⁶. Kolejny patriarcha jerozolimski z Ormian polskich to Mygyrdicz Iłowcy. W literaturze istnieją rozbieżności dotyczące lat jego urzędowania. Najbardziej niewiarygodne są daty podane w encyklopedii *Chrześcijańska Armenia – 1476-1479*⁶²⁷. Najwcześniejsza wzmianka o Mygyrdiczu pochodzi z 1475 roku. W kolofonie ewangeliarza z Jerozolimy ukończonego tego roku czytamy, że było to w czasie urzędowania arcybiskupa Jerozolimy Der Mygyrdicza⁶²⁸. Inny autor podaje lata pontyfikatu 1476-1485. Cytuje przy tym fragment kolofonu ewangeliarza z 1485 roku, skopiowanego w Jerozolimie, gdzie kopista

⁶²⁶ Istnieją kontrowersje co do dat jego urzędowania. Lata 1378-1386 podaje leksykon *Chrześcijańska Armenia*, s. 339; lata 1386-1390 – Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանյանց [Tigran H. T. Sawalanijanc, *Պատմութիւն Երուսաղէմի* [*Historia Jerozolimy*]. Գրաբար բնագիրէն աշխարհաբարի վերածեց Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան [Z garbaru na aszcharhabar przełożył biskup Mesrop Nyszanian], Առաջին հատոր [t. I], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1931, s. 528.

⁶²⁷ *Chrześcijańska Armenia*, s. 340.

⁶²⁸ *ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ* [*Kolofony rękopisów ormiańskich z XV wieku*] Մասն երկրորդ [część druga] (1451-1480 թթ.) Կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1958, s. 390 (nr 491).

podaje imię ówczesnego duchowego przełożonego Ormian Jerozolimy: „Der Mygyrdicz arcybiskup Iłowacy”. Wymienia także wardapeta Chaczadura jako *hamsziraka*, czyli brata mlecznego arcybiskupa (najwyraźniej mieli wspólną mamkę)⁶²⁹. Inny kolofon z 1485 roku informuje, że rękopis został skopiowany pod patronatem św. Zbawiciela „w czasie biskupstwa Der Mygyrdicza Lowcego i Grzegorza wardapeta”⁶³⁰. W *Historii* ormiańskiego patriarchatu Jerozolimy czytamy, że patriarcha Mygyrdicz w podeszłym wieku, z własnej inicjatywy złożył rezygnację i wyznaczył na swoje miejsce następcę. Sam zaś prowadził życie ascety do końca swojego życia w 1485 roku⁶³¹. Historyk Tawalanianc podaje z kolei, że Mygyrdicz urzędował na stolicy jerozolimskiej 25 lat, poczynając od 1476 roku, czyli do 1501 roku⁶³².

Największa liczba takich twórców pochodzi jednak dopiero z XVII wieku. Kopistą rękopisu zawierającego żywoty świętych, pracującym w 1624 roku w Tekirdağ (dawna nazwa Redestos, inaczej Tekfürdağ) nad Morzem Marmara, był dypir Nigoghos Lehacy (Mikołaj z Polski)⁶³³. Prawdopodobniej o niego chodzi w kolofonie ewangeliarza z 1606 roku, który był dziełem kilku kopistów. Dypir Nigoghos Lowacy wspomniany jest tam jako kopista ewangelii wg św. Marka i części ewangelii wg św. Jana⁶³⁴.

Z 1634 roku pochodzi wierszowany kolofon autorstwa Chaczadura Lehacy, który działał przy kościele św. Jana w tymże Redestos (Tekirdağ)⁶³⁵. Jakiś, być może ten sam, Chaczko Lehcy występuje w 1636 roku jako kopista i introligator rękopisu powstałego w Konstantynopolu⁶³⁶. Bliskość Redestos do stolicy imperium uzasadnia domysł utożsamiający autora tych dwóch prac. Z kolofonu innego rękopisu, skopiowanego przy kościele św. Jana Chrzciciela w Kaffie 25 maja 1639 roku, dowiadujemy się, że Chaczadur (Chaczko Lehcy) pochodził z Kamieńca⁶³⁷. Kopista zwracał się do czytelników z prośbą, by wybaczyli mu ewentualne błędy popełnione w rękopisie, ze względu na „gorzkie czasy”.

⁶²⁹ *Միգրանք եւ այցելութիւնք հայ Երուսաղէմի* [Ormiancy mnisi i zwiedzający Jerozolimę] աշխատասիրեց Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղանունի [opracował biskup Mygyrdicz Aghawnuni], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1929, s. 302. Cytat kolofonu pochodzi ze zbiorów Chaczika Dadiana (zob. Յակոբ Յ. Թօփճեան [Hakob H. Topczian], *Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ Վարդապետի* [Katalog zbiorów Chaczika wardapeta Dadiana], Մասն Բ [Część II], 1878-1898, Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1900, s. 52 (rkps nr 78).

⁶³⁰ *Katalog BNF*, s. 190 (rkps nr 82). Wardapet Grzegorz to Grzegorz Arcziszecy (z Arczeszu, obecna Erciş, Turcja), o którym wiadomo, że przez trzy lata przebywał w Jerozolimie jako wykładowca (zob. *Katalog Jerozolimy*, t. II, s. 249 (rkps 352).

⁶³¹ *Ճամանակագրական պատմութիւն Ս.Երուսաղէմի* [Historia chronologiczna Św. Jerozolimy], բաժանեալ յերկու հատորս [podzielona na dwie części], հատոր Ա [t. I], աշխատասիրութեամբ Աստուածատուր եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց [w opracowaniu biskupa Astwacatura Ter Howhannisjanca], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1890, s. 236-237.

⁶³² Tigran H. T. Sawalanijanc, *Historia Jerozolimy*, s. 540 (w przypisie).

⁶³³ *Katalog Jerozolimy*, t. III, s. 530 (rkps 961). Rękopis zamówił kronikarz Grigor Daranaghcy.

⁶³⁴ *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 216 (nr 274) (rękopis z *Ogólnego spisu rękopisów ormiańskich w kolekcjach światowych* autorstwa arcybpa Mesropa Magistrosa Ter-Mowsisjana). Jako miejsce powstania podawany jest Yrapol. Niewykluczone, że to niepoprawny odczyt Yrados, Rados, czyli Redestos (Tekirdağ).

⁶³⁵ *Katalog Watykanu*, s. 90 (Codices Borgiani Armeni 60). Tekst kolofonu także u Aliszana (*Kamenic*, s. 186).

⁶³⁶ Matenadaran, rkps 8620. Por. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 670 (nr 978).

⁶³⁷ Matenadaran, rkps 7368. Por. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 758 (nr 1109).

Nie wiemy, czy ten sam Chaczadur był pisarzem pierwszej części rękopisu zawierającej formuły konsekracji, która powstała w 1644 roku w Kaffie⁶³⁸. W 1656 roku w Ankarze (Angiurii) znów jakiś Chaczadur Lehcy skopiował ormiański szaraknoc⁶³⁹. W Matenadaranie zachowała się opowieść o oblężeniu przez Turków Kamieńca Podolskiego w sierpniu 1672 roku. Kopista informował, że przepisał tę historię z rękopisu Chaczika z Kaffy, który był obecny podczas tych wydarzeń⁶⁴⁰. Być może są to różne osoby, a być może jedna, gdyż tego typu uchodźcy często wędrowali po różnych ośrodkach diaspory ormiańskiej. W tureckim mieście Keotaja (Kütahya) powstało kilka rękopisów, które skopiował Krikor (Grzegorz) Lehcy. Pierwszy pochodzi z 1618 roku⁶⁴¹, drugi (saghmosaran) z 1619 roku⁶⁴². Kolejny rękopis zawiera wzmiankę, że ksiądz Grzegorz zmarł 17 lutego 1639 roku, w niedzielę⁶⁴³.

W Konstantynopolu działał dypir Howhannes (Johan, Jan) Lehcy, który 8 marca 1621 roku przy kościele św. Mikołaja ułożył okolicznościowy kolofon⁶⁴⁴. Możliwe, że ten sam Howhannes był kopistą kodeksu powstałego w tym mieście 20 listopada 1624 roku⁶⁴⁵. W kolofonie podał trochę szczegółów biograficznych: był dypirem z Kamieńca, synem Zadika i Zymrut. Jego brat Der Grzegorz był księdzem, miał jeszcze siostrę Marane (Mariane), ciotkę Szuszan, której syn miał na imię Chaczadur. Notariusz (*notar*) Johan Lehcy, uczeń „wielebnego księdza Der Nazareta z Konstantynopola”, pojawił się w szaraknocu skopiowanym w 1628 roku w Konstantynopolu. Posiadaczem był dypir Baghdasar (Baltazar)⁶⁴⁶. Kopista Johan Lehcy skopiował ewangeliarz w 1643 roku w Nor-Kaghak (dosłownie: Nowe Miasto), które kopista sytuuje w pobliżu Nicei. Rękopis zamówił Howhannes wardapet Angiuracy (z Ankary), którego kopista nazywa swym bratem duchownym i *hamszirakien*⁶⁴⁷. Kilka rękopisów skopiował w Konstantynopolu pisarz występujący jako Hagop (Jakub) Lehcy⁶⁴⁸. Sarkawag o tym samym imieniu występuje w kolofonie ewangeliarza powstałego w 1644 roku w Konstantynopolu⁶⁴⁹. Prawdopodobnie jest on tożsamy z sarkawagiem, kopistą rękopisu z 1652 roku. W tym źródle podał kilka szczegółów o sobie. Pochodził z Kamieńca Podolskiego i był synem Baghdasara i Husdiane (Justyna)⁶⁵⁰.

⁶³⁸ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, s. 952 (rkps 201).

⁶³⁹ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, s. 866 (rkps 177).

⁶⁴⁰ Matenadaran, rkps 2939.

⁶⁴¹ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, s. 1255 (rkps 297).

⁶⁴² *Katalog BKM, Wenecja*, t. I, s. 274 (rkps nr 55).

⁶⁴³ *Katalog BKM, Wenecja*, t. IV, s. 934 (rkps nr 649).

⁶⁴⁴ Matenadaran, rkps 3982. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 6 (nr 9).

⁶⁴⁵ Matenadaran, rkps 8873. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 131 (nr 186).

⁶⁴⁶ *Katalog Jerozolimy*, t. VI, s. 341 (rkps 1909).

⁶⁴⁷ *Katalog Armasz*, s. 280-281 (rkps 148).

⁶⁴⁸ *Katalog BKM, Wenecja*, t. I, s. 242 (rkps nr 43). W 1651 roku występuje jakiś tiracu Hagop; chyba jednak osoba różna od opisywanej, ponieważ Hagop miał już znacznie wcześniej wyższe święcenia duchowne. *Katalog Jerozolimy*, t. VI, s. 550 (rkps 1970).

⁶⁴⁹ *Katalog Tybingi*, s. 7 (rkps Ma XIII 4). Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 161 (nr 273).

⁶⁵⁰ *Katalog BKM, Wenecja*, t. IV, s. 282 (rkps nr 508).

Wygnańcze losy dotknęły także kopistę Murada z Jazłowca. Dnia 8 grudnia 1648 roku sarkawag Murad, pracując nad rękopisem w mołdawskiej Suczawie, w kościele św. Krzyża, w kolofonie prosił czytelników o wybaczenie ewentualnych błędów „ponieważ pisałem to bardzo płacząc i jęcząc, ponieważ w tym czasie byliśmy uchodźcami z naszego ojczystego kraju, z Jazłowca, w mieście Suczawa przez złego Chmela [Chmielnickiego], który dużo zniszczeń zrobił w kraju Lehów”⁶⁵¹. W dniu 4 września 1652 roku jako Murad Sargis z Jazłowca, syn świętej pamięci chodzi Mikajela oraz Jaghut-chatun, skopiował ewangeliarz⁶⁵². Rok później, 25 kwietnia tegoż pisarza znajdujemy w Serecie, gdzie przy kościele św. Bogurodzicy kopiuje szaraknoc⁶⁵³. Jak wynika z chronologii jego prac literackich, nie wracał długo, być może już nigdy, w rodzinne strony.

Ormianie polscy przybywali także do Armenii. Główną przyczynę tych migracji była unia kościelna narzucana we Lwowie przez arcybpa Mikołaja Torosowicza. Jednym z nich był Mygyrdicz Lehacy. Zachowało się kilka skopiowanych przez niego rękopisów. Ewangeliarz przechowywany obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie⁶⁵⁴, skopiowany w 1639 roku we Lwowie, zawiera informacje do jego biografii. Był synem Ghazara i Katarine. Jego braćmi byli: Grzegorz, Toros, Nikolajos i Andreas, który według kopisty, zmarł młodo. Ich siostrą była Szuszan (Zuzanna). Ewangeliarz należał do starszego brata kopisty Grzegorza, którego ten nazywał *Zamoscacy*, czyli obywatelem Zamościa. A zatem Mygyrdicz Lehacy mógł pochodzić z tego miasta. W rękopisie tym kopista świadomie nie wymienił arcybpa Torosowicza, gdyż – jak pisze – „duchowy przełożony tego kraju (tj. Polski) powstał przeciw katolikosowi i przyprawił o mnóstwo nieszczęść Ormian ze Lwowa, o których nawet nie chcę mówić”. Mygyrdicz Lehacy był biegły nie tylko w języku ormiańskim i polskim. Znał także rozpowszechniony w tym czasie wśród Ormian we Lwowie język kipczacki. Świadczy o tym skopiowany przez niego jeszcze w 1628 roku słownik ormiańsko-kipczacki⁶⁵⁵. Mygyrdicz miał dobre kontakty w środowisku Ormian lwowskich. W 1637 roku towarzyszył awakerecowi Der Zakarii, synowi Kaspára, w pielgrzymce do Jerozolimy. Przebywali tam razem od 8 stycznia do 28 lutego tegoż roku⁶⁵⁶. O ile awakereca Zakarię scharakteryzował bardzo pozytywnie, to arcybiskupa Torosowicza, znów nazwał pejoratywnym określeniem „nie-biskup” i życzył mu „żeby w życiu pozagrobowym ten był w wiecznym ogniu”. Różne rękopisy Mygyrdicza przechowywane są w Matenadaranie. W pierwszym z nich, skopiowanym 20 maja 1645 roku, nazywa siebie mnichem. Przebywał już zapewne poza Polską, bo w przeciwnym wypadku, nie podkreślałby swego „pochodzenia z Polski”⁶⁵⁷. W

⁶⁵¹ Aliszán, *Kamenic*, s. 189-190. Według Aliszána *Księga kanonów* znajduje się w zbiorach BKM w Wenecji.

⁶⁵² Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 35 (nr 4(27)).

⁶⁵³ *Katalog Ghalatii*, s. 799 (nr 127). Możliwe u o. Akiniana doszło do pomyłki w odczytaniu podwójnego imienia „Murad-Sargis”, ponieważ w odczycie rękopisu z Ghalatii brak wersji „Sargis”, zamiast tego występuje forma „sarkawag”.

⁶⁵⁴ BNW, sygn. III 12677; Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 4 (nr 3).

⁶⁵⁵ Obecnie w zbiorach Uniwersytetu Lwowskiego im. I. Franki. Zob. Hajuk, s. 956. Opis: N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 28 (nr 22). Poszczególne hasła w tym słowniku mają też objaśnienia polskie.

⁶⁵⁶ *Katalog BKM, Wenecja*, t. II, s. 114 (rkps nr 202).

⁶⁵⁷ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 1449-1450 (rkps 2089).

skopiowanym rok później rękopisie, który ukończył we wrześniu 1652 roku w klasztorze Tatew na południu Armenii, podał w obszernym kolofonie wiele szczegółów dotyczących ówczesnego uczonego środowiska w Eczmiadynie⁶⁵⁸. Wynika z tego, że spędził tam jakiś czas przed udaniem się do Tatewu. Tu również podkreślał, że pochodzi „z kraju Lehów, który nazywa się Sarmacją”. Niewykluczone, że rękopis z 12 maja 1643 roku ukończony w Eczmiadynie przez niejakiego Mygyrdicza wyszedł spod jego pióra⁶⁵⁹. Kolejny rękopis ze zbiorów Matenadaranu autorstwa Mygyrdicza Lehacego pochodzi z 1659 roku. Z dołączonego kolofonu dowiadujemy się, że „W roku ՐՇԹ [1659], A [1] listopada, ku chwale Chrystusa naszego Zbawiciela, [rękopis] został ukończony ręką syna Ghazara, mnicha Mygyrdicza Lehcy, w kościele Tatew w Ghapanie, we wtorek, gdy padał śnieg”⁶⁶⁰. Według inskrypcji na kamieniu nagrobnym mnich Mygyrdicz Lehacy zmarł w 1660 roku i został pochowany w kościele w Tatew. Inskrypcja ta głosi: „TO JEST ODPOCZNIENIE DER MYGYRDICZA, CO PRZYJECHAŁ Z POLSKI, TU [ŻYŁ] ŚWIĄTOBLIWYM ŻYWOTEM, DO PANA PRZENIÓSŁ SIĘ W ROKU ՐՇ DZIEWIĄTYM [1660]”⁶⁶¹.

Jeszcze jeden Ormianin polski, działający poza ojczyzną, nazywał się Mygyrdicz Lehacy. Był synem Grzegorza i Elżbiety (Jeghisabet). W skopiowanym w 1625 roku w Aleppo rękopisie pisał, że jest uchodźcą w tym kraju⁶⁶². Prosił o wybaczenie mu ewentualnych błędów, ponieważ z daleka od domu na uchodźstwie znika rozsądek człowieka i światło oczu. Przy kopiowaniu i iluminowaniu pomagał mu jego rodak, „Lehacy”⁶⁶³ Wartan, „uchodźca” i „bezdomny”. Posiadaczem tego rękopisu był zamożny Ormianin Skandar czelabi, pochodzący ze szlachtetnego domu, który podarował go na pamiątkę klasztorowi św. Jakuba w Jerozolimie. Inny rękopis Mygyrdicz Lehacy skopiował w 1635 roku w Aleppo dla tego samego Skandara⁶⁶⁴. Najprawdopodobniej ten sam Mygyrdicz był kopistą rękopisu z 1640 roku, który obecnie znajduje się w zbiorach Matenadaranu⁶⁶⁵. Niestety, w kolofonie brak odpowiednich danych dla potwierdzenia tej identyfikacji. W tym wypadku pisarz był osobą świecką, a w rękopisie wspominał o swym zmarłym synu.

Pomagający Mygyrdiczowi rodak, wyżej wspomniany Wartan, był prawdopodobnie kopistą ewangeliarza⁶⁶⁶, który powstał w 1615 roku w Aleppo dla ojca Skandara czalebiego. Możliwe, że ta sama osoba skopiowała w Ankarze (Gaghatia) w 1623

⁶⁵⁸ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V, s. 1057-1060 (rkps 1742).

⁶⁵⁹ Matenadaran, rkps 2389.

⁶⁶⁰ Matenadaran, rkps 2831. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 860 (nr 1311).

⁶⁶¹ «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը, Մեսրոպ արքեպիսկոսոսն Տէր-Մովսիսեան (Մեսրոպ Մազիսարոս), յօդուածների ժողովածու [Dziedzictwo „Araratu”. Mesrop arcybiskup Ter-Mowsisjan (Mesrop Magistros). Zbiór artykułów], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010, s. 294 (inskrpcja nr 31 [87/38]).

⁶⁶² *Katalog Jerozolimy*, t. I, s. 116 (nr 23).

⁶⁶³ Przydomek „lehcy” w odniesieniu do kopisty i iluminatora Wartana pojawia się tylko w opisie zbiorów jerozolimskich w opracowaniu arcybpa Artawazda Sjurmeiana, zob. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի* [Katalog główny ormiańskich rękopisów klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie], Առաջին հատոր [t. I], կազմեց Սրտաւազդ արքեպ. Միւրսէեան [opracował Artawazd arcybpa Sjurmeian], Վենետիկ [Wenecja] 1948, s. 126.

⁶⁶⁴ *Katalog Bzommar (zbiór Antonianów)*, s. 99 (rkps nr 500).

⁶⁶⁵ Matenadaran, rkps 8376. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 813-814 (nr 1193).

⁶⁶⁶ *Katalog British Museum (Conybeare)*, s. 40 (nr 22).

roku szaraknoc. Przedstawił się tam jako Wartan, syn Der Chaczadura „z kraju Lehów, z miasta, które się nazywa Iłow”. Przedstawiał się jako uchodźca i ciężko ubolewał nad swym losem, pisząc, że „lepiej oddać się w ręce niewiernych, niż pozostawać na uchodźstwie i w obcym kraju”⁶⁶⁷. Z kolofonu masztoca odnowionego w 1628 roku dowiadujemy się, że Wartan zmarł. Kopista prosił, by pamiętać już nieżyjącego jego „mistrza Wartana kopistę, syna Der Chaczadura Lehcego”⁶⁶⁸. Inny Wartan Lehacy wspomniany jest w rękopisie petersburskim⁶⁶⁹. Prawdopodobnie to on został wymieniony w rękopisie skopiowanym we Lwowie w 1604 roku. Kopistą tego rękopisu był bowiem Wartan, syn Petre⁶⁷⁰.

Ze względu na brak odpowiednich wskazówek źródłowych trudno ustalić czy kopista Warteres Lehcy działał w Polsce czy poza jej granicami. Kopistami kodeksu o charakterze filozoficznym i gramatycznym byli Jesaj (Izajasz) i Warteres⁶⁷¹. Warteres uwiecznił się także w zbiorowym kodeksie z zakresu gramatyki i sztuki kopiowania, który powstał w 1631 roku w dypranoc Howhanawank⁶⁷². Chwalił się tam, że jednym piórem potrafił skopiować 30 poszytów w szybkim czasie, przepisując jeden poszyt dziennie. W kolejnym kolofonie podał swoje imię w formie zakodowanej. Ten sam kolofon spotykamy także w innym kodeksie, który powstał w 1635 roku w Eczmiadzynie⁶⁷³. W kolofonie innego kodeksu Warteres Lehcy przedstawił się jako kopista „ze stolicy Kamieniec”⁶⁷⁴. Ponieważ wzmiankowane wyżej kodeksy Warteresa mają charakter gramatyczny, można przypuszczać, że kopiowany w Polsce kodeks gramatyczny dotarł do Armenii⁶⁷⁵. Tam został przepisany wraz z kolofonem Warteresa Lehcego. Najprawdopodobniej można go utożsamiać ze wzmiankowanym w innym miejscu sarkawgiem Wartereselem, synem Krikora⁶⁷⁶.

⁶⁶⁷ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, s. 1150 (rkps 255).

⁶⁶⁸ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, s. 1344 (rkps 319).

⁶⁶⁹ *Katalog Petersburga*, s. 118 (rkps nr 240).

⁶⁷⁰ *Katalog Jerozolimy*, t. IV, s. 51 (rkps 1035). Rękopis był własnością dypira Astwadzadura, syna Awaka, który był mistrzem kopisty. Późniejszym posiadaczem był niejaki Howhannes, który kupił go 3 stycznia 1621 roku w obecności Miska i Greska za 12 złotych węgierskich.

⁶⁷¹ *Katalog Jerozolimy*, t. III, s. 457 (rkps nr 925).

⁶⁷² Matenadaran, rkps 2381.

⁶⁷³ Matenadaran, rkps 2380.

⁶⁷⁴ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V s. 902 (rkps 1689).

⁶⁷⁵ Kodeks o charakterze gramatycznym mogło przywieźć poselstwo nywiraga Chaczadura z Cezarei, które przegrało dysputę na temat gramatyki z lwowskimi księżmi katolickimi, zob. Arakel, s. 323.

⁶⁷⁶ *Katalog British Museum (Conybear)*, s. 183 (rkps nr 69). Brak informacji o tym, gdzie powstał rękopis. Jako pochodzący z Polski zakwalifikował go armenista Conybear. Prawdopodobnie podstawą do tego była wzmianka w kolofonie – „za panowaniu króla franków Zygmunta Trzeciego”. Wątpliwości wzbudza jednak informacja kopisty o tym, że rękopis powstał w czasie urzędowania katolika „tego kraju” (ajsm nahangi) Mowsesa (Mojżesza). Zwrot „tego kraju” mógł być użyty jedynie w stosunku do arcybpa Ormian polskich, nie zaś katolika Armenii. Prawdopodobnie kopista znajdował się w Armenii (stąd podał „tego kraju”), wymienił natomiast króla Polski, gdyż uważał się za jego poddanego. W przeciwnym wypadku powinien był podać imię szacha Persji. Znamy tylko jeden przypadek, że w kolofonie skopiowanym we Lwowie, kopista, który był Ormianinem z Nowej Dżulfy, podał imię szacha perskiego, którego był poddanym, a nie imię króla polskiego.

Wzmianki na temat Ormian polskich, pracujących jako kopiści za granicą, pojawiają się czasem w nieoczekiwanych kontekstach. Kopistą rękopisu wykonanego w 1638 roku w Misis (Mamistra, starożytna Mopsuestia w Cylicji) był mahdesy, jerec Astwadzadur z Sisu, syn księdza Der Kiuregha (Cyryla) Lehcego. Z kolofonu wynika, że nie tylko ojciec kopisty był polskim Ormianinem, ale także jego nauczyciel (mistrz), ksiądz Der Awraam Lehcy, który w tym czasie przebywał w Adanie⁶⁷⁷. W sporządzonym w 1631 roku kolofonie z okazji odnowienia *Księgi kazań* wśród księży kościoła św. Zmartwychwstania (nie podano gdzie) wspomniany został z kolei Sargis Lehcy⁶⁷⁸. Z kolofonu ewangeliarza, który został skopiowany w Iranie (Szosz) dowiadujemy się, że był dostarczony do Jerozolimy przez polskiego Ormianina, wardapeta Jakuba Lehcy, gdzie rękopis ukończono i iluminowano⁶⁷⁹.

W masztocu z 1364 roku pod datą 1613 czytamy o pewnym diakonie Sarkawagu⁶⁸⁰ z Polski (Lehacy) działającym w mieście Misir (Kair?)⁶⁸¹. W jednym z kolofonów psalterza z 1625 roku widnieje forma: „skryba lehcy”, to znaczy pisarz polski, lecz bez podania imienia⁶⁸². Biskup Onofrios⁶⁸³ Lehcy na zamówienie swego mistrza, wardapeta z kościoła św. Jana w Kilis (Cylicja) i muzyka, Der Torosa, przepisał dzieło Nersesa Sznorhalego, to jest komentarz do chorańów i ewangelii św. Mateusza, które ukończył 22 września 1643 roku⁶⁸⁴. Biskup Onofrios 30 marca 1642 roku w mieście Karahisar (Gharaj hisar) wpisał utwory muzyczne do rękopisu z 1561 roku⁶⁸⁵. W 1644 roku w sierpniu już w Jerozolimie skopiował rękopis, do którego dołączył rymowany kolofon, którego inicjały tworzą zdanie: „Jest [tj.należy do] Onofriosa”⁶⁸⁶. Tamże 21 października biskup Onofrios zakończył kopiowanie tagharanu⁶⁸⁷. Imię biskupa Onofriosa Lehcego wzmiankowane jest w wierszu na temat soboru, jaki odbył się w Jerozolimie w 1652 roku. W kolofonie sporządzonym 5 października 1655 roku, czytamy, że biskup Onofrios „z kraju Lehów i z miasta Kamieniec” przyjechał w 1649 roku do Jerozolimy, żeby służyć patriarsze Grzegorzowi⁶⁸⁸. Za jego następcy bp Onofrios kilka razy wyjeżdżał w różne strony jako

⁶⁷⁷ *Katalog Jerozolimy*, t. IX (rkps 3192).

⁶⁷⁸ *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 449 (nr 648, ze zbiorów Instytutu Narodów Azji i Afryki w Petersburgu).

⁶⁷⁹ F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suede (juillet-septembre, 1922)*, [w:] *Extrait des Nouvelles archives de missions scientifiques*, tome XXII, fascicule 5, Paris 1924, s. 430.

⁶⁸⁰ Może to oznaczać zarówno tytuł duchowny, jak i imię.

⁶⁸¹ *Katalog Berlina (Karamianc)*, s. 47 (nr 57/sygn. Ms. or. Quart. 381).

⁶⁸² *Katalog Bzommar*, s. 27 (nr 13). Psalterz nie zachował się w całości. Dwie karty pergaminowe z tekstem kolofonu zostały wyjęte. Drugi egzemplarz tego psalterza z podobnie zdefektowanym kolofonem zachował się wśród ormiańskich rękopisów biblioteki Chester Beatty, zob. *Katalog Chester Beatty library*, s. 129 (nr 590).

⁶⁸³ Jego postaci nie można utożsamiać z kopistą mnichem Onofriosem, synem Aslana (zob. N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 40 (nr 11(34)). Obecnie rękopis ten znajduje się w zbiorach Ermitażu (zob. *Katalog Petersburga*, s. 207 (nr 466/sygn. ГЭ, АП-730).

⁶⁸⁴ *Katalog Italii*, s. 1314 (rkps nr 77).

⁶⁸⁵ *Katalog Bzommar*, s. 85 (rkps nr 53).

⁶⁸⁶ *Katalog Bzommar (zbiór Antonianów)*, s. 125 (rkps nr 522).

⁶⁸⁷ *Katalog Jerozolimy*, t. V, s. 78 (rkps 1417).

⁶⁸⁸ Tu jakaś nieścisłość, gdyż patriarcha zmarł w 1645 roku.

nywirag. W 1655 roku udał się do miasta Churmeli Andrapolis (to znaczy Adrianopola, czyli Edirne), gdzie zobaczył ewangeliarz u jednego Żyda. Rękopis został zagrabiony z Bogdanii przez Tatarów. Biskup „uwolnił z niewoli” ewangeliarz za własne środki i przywiózł do Jerozolimy. Przekazał go klasztorowi św. Jakuba na pamiątkę po swych bliskich: ojcu Sargisie, matce Marcie i bracie Zadiku⁶⁸⁹.

Najwybitniejszym polskim Ormianinem działającym poza krajem swego urodzenia był Stefan Lehacy z rodziny Wartanowiców⁶⁹⁰. Jest to do dziś najbardziej znany Ormianin polski w literaturze ormiańskiej. Urodził się we Lwowie w rodzinie zamożnego kupca ormiańskiego, Wartana Agopsowica, i Katarzyny z rodziny Warteresowiców. Wykształcenie z dziedziny filozofii i teologii otrzymał w miejscowej szkole łacińskiej. W czasie batalii w łonie gminy lwowskiej na tle unii kościelnej rodzice wysłali go do Armenii w celu kontynuowania nauki. Z czasem został zastępcą patriarchy eczmiadzyńskiego, przyczyniając się do odrodzenia życia kulturalnego Armenii w XVII wieku. Wykładał w wardapetaranie przy katedrze eczmiadzyńskiej. Jeden z jego uczniów, sarkawag Nerses, został mianowany na stanowisko kierownika biblioteki Eczmiadzyna (1662)⁶⁹¹. Stefan Lehacy zostawił po sobie bardzo bogate dziedzictwo literackie, liczne tłumaczenia z łaciny i polskiego z zakresu filozofii, teologii i skopiowane rękopisy. Dzięki temu zalicza się go do przedstawicieli późnej ormiańskiej szkoły tłumaczeń (wieki XVII-XVIII). Zmarł w 1689 roku w Eczmiadynie.

Pewien Grzegorz Lehacy został wspomniany jako pracownik drukarni ormiańskiej w Konstantynopolu, gdzie w 1717 roku ukazał się komentarz do ewangelii św. Jana, autorstwa Jana Chryzostoma⁶⁹². Przydomek „Lehacy” spotykamy jeszcze sporadycznie u kopistów XIX-wiecznych⁶⁹³.

Iluminatorzy

Wśród masy opracowań na temat miniatorstwa ormiańskiego i jego szkół, znajdujemy tylko nieliczne wzmianki na temat sztuki iluminatorskiej w ormiańskich

⁶⁸⁹ *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 643-644 (nr 985, zbiór Mesropa Magistrosa Ter-Mowsisjana).

⁶⁹⁰ Szerzej o nim zob. P. Mnacakanian, *Stefan Wardanowic Lehacy - zapomniany Ormianin polski*, L 2, 2013, s. 123-152. Tam też (s. 143-144) o innych polskich Ormianach, którzy działali w Armenii w omawianym czasie. Zob. też: *Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite*, translated and edited by R. W. Thomson. Lovanii 1987; R. W. Thomson, *The Armenian version of Ps-Dionysius Areopaghita*, „Acta Jutlandica” 27, 1982, s. 115-123.

⁶⁹¹ W skopiowanym w 1662 roku w Eczmiadynie kodeksie (Matenadaran, rkps 110) między innymi prosi czytelnika o pamięć o sobie, nazywając się „gyrkapan”. Słowo to oznacza urzędnika, kierownika repozytorium Eczmiadzyna, dyrektora biblioteki (zob. Է. Աղայան [E. Aghajan], *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* [Słownik etymologiczny współczesnego języka ormiańskiego], ԽՍՀՄ 1 [t. I] Երևան [Erywań] 1976, s. 266).

⁶⁹² *Katalog Bzommar*, s. 309 (rkps nr 144).

⁶⁹³ Kopistą i właścicielem księgi lekarskiej skopiowanej w 1812 roku w Konstantynopolu był Harutiun Lehacy, syn Bedrosa (Piotra) (BKM, Wenecja, rkps 1754). Harutiun Łazarz, lub Łazarowicz, syn świętej pamięci „barona” Bedrosa Lehacy był też kopistą rękopisu z 1826 roku (BKM, Wenecja, rkps 960).

ośrodkach dawnego Królestwa Polskiego. Pobieźny przegląd literatury na ten temat przedstawia się tak, że, poza granicami historycznej Armenii, omawia się trzy główne centra ormiańskie: Krym, Włochy, Iran⁶⁹⁴. Iluminowane książki ormiańskie pochodzące z Polski są wprawdzie wzmiankowane, ale bardzo skąpo i głównie te, które pochodzą z późniejszych czasów. „W XVII wieku na ormiańskie malarstwo miniaturowe znaczny wpływ zaczynają wywierać dzieła sztuki zachodnioeuropejskiej. Szczególnie zauważa się to w zabytkach Lwowa, Konstantynopola, Nowej Dżulfy, Krymu”⁶⁹⁵. Jako klasyczny przykład podaje się wspomnianą tu Biblię ze zbiorów Matenadaranu, skopiowaną w latach 1616-1619, a iluminowaną przez Łazarza z Baberdu we Lwowie. „W ilustracjach tematycznych tego rękopisu wyczuwa się oddziaływanie współczesnej mistrzowi sztuki europejskiej [...]”. Przy tym nie bada się iluminowanych kodeksów tego samego Łazarza z Baberdu. Jedyne badania na gruncie polskim prowadził w okresie międzywojennym wybitny historyk sztuki, Tadeusz Mańkowski⁶⁹⁶. Wynika z nich, że we Lwowie nie było odrębnej szkoły malarstwa miniaturowego⁶⁹⁷.

Przeгляд metadanych rękopisów pochodzących z Polski prowadzi do kilku konstatacji. Gdy w kolofonach kodeksów iluminowanych brak informacji na temat imienia iluminatora, to autorzy opisów kodykologicznych ze znakiem zapytania lub bez, uważają, że kopista był jednocześnie iluminatorem. Z zebranego przeze mnie materiału wynika, że swoje rękopisy iluminowali Minas z Tokatu, Łazarz z Baberdu, bp Łazarz z Tokatu, kamieniecki kopista dypir Hagop. Podajmy tu jednak kilka innych przykładów. Iluminatorem kopiowanych przez siebie rękopisów był ksiądz Jakub Padugenc, który tak o tym pisał: „O bracia nie oskarżajcie / o grubość i błędy pisma / lub iluminacje, którymi [rękopis] ozdobiłem / czy oprawy, w które [go] oprawiłem. W kolofonie innego kodeksu księdza Jakuba, który ten otrzymał od swego znajomego księdza Aprahama z Suczawy, czytamy: „iluminowałem i oprawiłem nie będąc zręczny w tej sztuce”. Czaszoc przepisany przez niego na miejsce tego, który się spalił w Zamościu, ma z kolei taki kolofon:

⁶⁹⁴ *Armenian miniatures from the Matenadaran collection* (rozdział: *Miniatures from the Armenian Communities Abroad*), by Emma Korkhmazian, Yerevan 2009, s. 43-47; Э. Корхмазян, *Армянская миниатюра Крыма (XIV—XVII вв.)*, Ереван 1978; M. Arakelyan, *The New Julfa School of Armenian Miniature Painting (the 17th Century): a Survey*, [w:] *Cultural, linguistics and ethnological interrelations in and around Armenia*, edited by Jasmine Dum-Tragut and Uwe Bläsing, Cambridge 2011, s. 11-33; tenże, *Պատկերազարդ ավետարանների ուսումնասիրությունը: Նոր Չուղայի հայ մանրանկարչական դպրոցի շրջանակներում [Studia nad iluminowanymi ewangeliazami z ormiańskiej szkoły miniatury Nowej Dżulfy] (հաստատու ակնարկ/krótki zarys)*, BM (18), 2008, s. 125-138.

⁶⁹⁵ Гр. Акопян, Эм. Корхмазян, *Армянская миниатюра*, Ереван 1987, s. 50.

⁶⁹⁶ T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, Kraków 1934. Zob. też M. Smorąg-Różycka, *Problem adaptacji wzorów bizantyjskich w skryptoriach Armenii Cylicyjskiej na przykładzie lwowskiego Ewangeliarza ze Skewry (1198/1199)*, L 1, 2010, s. 13-29; J. Wolańska, *Motyw zwierząt zjadających się wzajemnie byłby do wyzyskania w katedrze na skalę większą. Miniatury Ewangeliarza ze Skewry jako źródło inspiracji artystów pracujących przy odnowieniu katedry ormiańskiej we Lwowie*, L 1, 2010, s. 61-83. Wydawało się, że artykuły na ten temat zawarte w katalogu wystawy - *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy Muzeum Zamojskie*, Zamość 2010 - będą kontynuacją dzieła Mańkowskiego, powrót do badań ze strony naukowców polskich. Niestety tak się nie stało ze względu na powierzchowność niektórych artykułów, brak w aparacie naukowym podstawowych opracowań w języku ormiańskim, a nawet zachodnioeuropejskich.

⁶⁹⁷ T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, s. 80-104.

„wykonałem cały tekst i ozdobienia”. Kamieniecki kopista, dypir Hagop, w kolofonie skopiowanego przez siebie psalterza pisał: „A zatem został ozdobiony zdobieniami ręką znów tegoż samego Hagopa dypira”. W dniu 28 kwietnia 1644 roku do starego ewangeliarza z 1319 roku (o tym dalej) została wpisana notka, że właśnie w tym roku został uzupełniony o iluminacje, jednak brak niestety informacji o imieniu iluminatora. Według niej fundator [...] dał do iluminowania D [4] rozdziały figur i D [4] kanonów. Jednakże z opisu rękopisu wynika, dziś brakuje właśnie tych rozdziałów i czterech kanonów. Iluminacje i zdobienia pochodzące z późniejszych czasów bardziej wzorowały się na stylu zachodnioeuropejskim. Kodeks-czaszoc i pataragamatujc, które zostały skopiowane w 1677 roku we Lwowie przez kronawora Onufrego, syna Aslana posiadają liczne zdobienia i iluminacje⁶⁹⁸. Jeden z zamieszczonych tam obrazów przedstawia św. Onufrego klęczącego w chmurach na kolanach, z włosami i brodą. Pod nim znajduje się tarcza, podtrzymywana przez dwóch aniołów, zaś w jej środku – kolofon kopisty. Ten sam Onufry był kopistą i iluminatorem pataragamatucja (mszał) ze zbiorów biblioteki mechtarystów w Wiedniu⁶⁹⁹. Choć brak jest kolofonu, to rękopis powstał w tym samym, zachodnim stylu jeśli chodzi o zdobienia i iluminacje. Tam również znajduje się obraz św. Onufrego (k. 3v) z aniołami trzymającymi taśmy na których wypisano w języku ormiańskim pochwalne wyrazy ku czci świętego. Poniżej obrazu Trójcy św. dwa aniołowie trzymają karty z pochwałami świętego zapisanymi w formie akrostychu. Inicjały liter dają tekst: „Onofrios kronawor” (4v). Inne ozdoby też zostały wykonane w stylu zachodnim. Aliszan przytacza treść inskrypcji, która powstała 17 sierpnia 1673 roku na obrazie Matki Boskiej we Lwowie. Była to rymowana pochwała na cześć św. Bogurodzicy napisana w formie akrostychu. Pierwsze litery tworzą wyraz: „Onoprios”⁷⁰⁰. Podobne zdobienia posiadają prawie wszystkie ozdobne kodeksy z początku XVIII wieku. Wśród nich znajdują się kodeksy wzmiankowanego tu Krzysztofa Faruchowicza.

Liczne wzmianki źródłowe na temat darowania przez Ormian obrazów do różnych kościołów ormiańskich w Polsce czy też fundowania malowideł do ich wnętrz cytowane choćby w *Podróży do Polski* Pyżyszgianca świadczą być może o tym, że w ośrodkach tych nie brak było malarzy.

Na razie ośrodki Królestwa Polskiego wykazuje się na mapach ormiańskich centrów kopiowania książki rękopiśmiennej jako ośrodki klasyczne. Czy znajdą się tam w przyszłości jako odrębna szkoła, trudno dziś rozstrzygnąć.

Introligatorzy, konserwatorzy

Sylwetki tych ludzi książki ormiańskiej w dawnej Polsce, którzy spełniali funkcje introligatorów i konserwatorów, są najtrudniejsze do uchwycenia źródłowego. Ich trud dokumentowany był często bardzo lakonicznie, imieniem. Czasem w ogóle nie

⁶⁹⁸ N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 40 (nr 11 (34)).

⁶⁹⁹ *Katalog BKM Wiedeń*, t. I, s. 886 (rkps 435).

⁷⁰⁰ Aliszan, *Kamenic*, s.196.

wzmiankowano, kto dopełnił tego typu czynności, choć je same odnotowywano skrupulatnie. Niekiedy zadań tych podejmowali się kopiści.

I tak na przykład w Kamieńcu dypir Minas z Tokatu odnowił, a następnie oprawił 20 marca 1544 roku iluminowany psalterz pochodzący z przełomu XIV i XV wieku. Rękopis z 1609 roku pochodzący z Kamieńca, został tamże odnowiony⁷⁰¹, i wpisano wtedy do niego nowe utwory⁷⁰². Ewangeliarz Łazarza z Baberdu, który powstał we Lwowie w latach 1615-1619, oprawił dypir Andryj. W Kamieńcu działał jako introligator tiracu Der Arystages, który oprawił kodekst w 1654 roku. Powtórne odnowienie pergaminowego ewangeliarza z przełomu XIII i XIV wieku zostało ukończone w Kamieńcu 10 września 1688 roku na koszt bractwa św. Archaniołów Michała Archanioła. Notatkę o tym zostawił kronawor Onofrios (Jan Onufry Asłanowicz)⁷⁰³.

Ostatnia znana nam przeróbka książki rękopiśmiennej odnosi się do rękopisu z 1349 roku podarowanego kościołowi ormiańskiemu św. Mikołaja w Kamieńcu, który, według późniejszej notatki z 1711 roku, został podzielony na dwie części przez dziekana Stanisławowa Stefan Roszkę ze względu na duże rozmiary (36,5 x 24). Chodziło o to, by ciężką księgę można było łatwiej przenosić podczas nabożeństw⁷⁰⁴.

Jednak, co najmniej jeden życiorys postaci z tej grupy współtwórców książki ormiańskiej w dawnej Polsce możliwy jest do bardziej szczegółowego opisanie. Dotyczy Howhannesa, który był najbardziej czynnym restauratorem książki ormiańskiej w Polsce. Na przykładzie tego ostatniego chciałabym ukazać ludzi związanych w czasach staropolskich z techniką książkową w środowiskach ormiańskich.

Najwcześniejsza wzmianka o działalności Howhannesa pochodzi z 1569 roku. W tym czasie został odnowiony we Lwowie na koszt miejscowych tanuterów (zamożnych ludzi, dostojników) rękopis średniowieczny⁷⁰⁵. Dzieła tego dokonali Minas z Tokatu, mnich Grigor i właśnie Howhannes, który, według kolofonu, uzupełnił brakujące fragmenty i pomagał przy składaniu poszytów rękopisu. Minas nazywał go swoim duchowym synem⁷⁰⁶. Jeśli w tym rękopisie Howhannes występował jako osoba wspomagająca, to w następnych kilku rękopisach był już samodzielnym rzemieślnikiem.

W 1572 roku w czerwcu na zamówienie chodzi Amanbega z Tebryzu skopiował czasoc, w którym z wdzięcznością wspominał swego „duchwnego ojca” mistrza Minasa. Z

⁷⁰¹ BKM, Wenecja, rkps 664/689.

⁷⁰² Szerzej o tym zob. *Charakterystyka treści*.

⁷⁰³ BKM, Wiedeń, rkps 278. Kolofon zob. Aliszán, *Kamenic*, s. 199.

⁷⁰⁴ Kolofon zob. *Katalog Petersburga*, s. 301 (rkps nr 90).

⁷⁰⁵ Informacja ta zachowała się w późniejszym kolofonie rękopisu z lat 1317-1320, skopiowanego w klasztorze Howhanawank (w Cylicji?). BKM, Wenecja, rkps 1344/117.

⁷⁰⁶ W XVII wieku rękopis ten został ponownie odrestaurowany na koszt księdza Der Zakarii, awakereca ze Lwowa. W kolofonie czytamy: „[...] pamiętajcie bracia także Der Zakarię księdza, który dał (w znaczeniu ufundował) do zrobienia patiw tej księgi i klamrę [do zamykania], ku pamięci jego duszy i duszy [jego] rodziców. Niech Bóg mu wynagrodzi, rok RKT' [1620], B [2] maja, w dniu wtorkowym”. Tłumaczenie użytego tu terminu „patiw” w znaczeniu „skrót, abrewiacja”, byłoby bez sensu. Zatem jest to jeden z przypadków słowa „patwar” – oprawa, okładka. Zob. Żp. Աճառեալս [Hr. Aczarian], *Հայկերէն Արխայնաբանական Հանրագրութիւն [Ormiański słownik etymologiczny]*, հասար IV [t. IV], Երեւան [Erywań] 1926, s. 49.

kolofonu dowiadujemy się ponadto, że jego bratem był Lusig⁷⁰⁷. Także inne dzieło przeszło przez jego ręce. Iluminowany rękopis skopiowany w 1338 roku, najprawdopodobniej w Cylicji, oprócz obszernego pierwotnego kolofonu, posiada liczne późniejsze⁷⁰⁸. Z kolofonu z 18 stycznia 1591 roku wynika, że Howhannes uzupełnił brakujące fragmenty tekstu i ponownie oprawił rękopis na koszt Jakuba Zachnowicza. W drugim, rymowanym, kolofonie Howhannes prosił, by pamiętać o jego mistrzu Minasie, który nauczył go sztuki pisania. Podał także imiona swych rodziców: Sargisa i Jolmelik.

Howhannes był również w 1592 roku restauratorem słynnego ewangeliarza ze Skewry, zwanego Ewangeliarzem lwowskim. Pozostawił w nim 8-sylabowy, rymowany kolofon⁷⁰⁹. Odnowił jeszcze kilka starych rękopisów. Jednym z nich był kodeks skopiowany w latach 1356-1358 w Surchacie na Krymie zawierający m. in. Proroctwa Izajasza, Listy św. Pawła apostoła⁷¹⁰. Z późniejszego kolofonu z dnia 12 października 1592 roku dowiadujemy się, że rękopis ten został odnowiony we Lwowie na koszt pana Greska Jakubowica. Howhannes, powtórnie oprawił rękopis, dopisał brakujące fragmenty oraz złożył składki. Restaurację iluminowanego lekcjonarza (czaszoca) z 1356 roku, także skopiowanego na Krymie, Howhannes ukończył 24 kwietnia 1599 roku we Lwowie, działając na zlecenie Jakuba Torosowica. Ze swej strony kronawor Der Krikor, syn Bilenki, podarował skrobię dla odnowienia rękopisu. W 1641 roku rękopis kupił wójt Jakub Pirumowic i przekazał go nowobudowanemu kościołowi Hadżgadar Bogurodzicy w Brodach ku pamięci własnej i swej żony Hanuchny⁷¹¹. Następnym rękopisem, który doświadczył działalności Howhannesa był pergaminowy, iluminowany mszał pochodzący z Cylicji (przełom X/XI wieku). Według kolofonu Howhannesa z 28 czerwca 1598 roku Der Krikor Romancy darował ten rękopis kościołowi św. Krzyża (we Lwowie?) ku pamięci swego ojca Krikora i wszystkich krewnych. Restaurację rękopisu sfinansował Jurko Iwaszkowic ze Lwowa, syn jerespochana⁷¹².

Howhannes odnowił też ewangeliarz, który został skopiowany w stolicy [Tatarów] Saraju nad Morzem Kaspijskim w 1319 roku⁷¹³. Z późniejszej notatki dowiadujemy się, że 28 marca 1600 roku rękopis został odnowiony na koszt Iwaszka, syna Miska. Howhannes ponownie oprawił rękopis, zajmował się także składaniem poszytów. Później w 1644 roku rękopis ten kupił chodża Chaczko Iłowecy Stetkojenc (Krzysztof Stetkiewicz ze Lwowa), syn Stepanosa i Nastuchny, który pozostawił rękopis w tym samym kościele. Ten sam 28 kwietnia 1644 roku zamówił nowe iluminacje w rękopisie.

⁷⁰⁷ *Katalog Petersburga*, s. 50 (rkps nr 74). Tekst kolofonu zob. tamże, s. 260.

⁷⁰⁸ Jerozolima, rkps 2. Według kolofonu z 1355 roku rękopis został wyzwolony z rąk niewiernych (muzułmanów) za pośrednictwem przełożonego klasztoru św. Znak (Krzyża) na Krymie, wardapeta Ghewonda, który uzupełnił brakujące fragmenty, być może wyrwane z rękopisu. Zob. *Katalog Jerozolimy*, t. I, s. 46.

⁷⁰⁹ O lwowskich właścicielach tego rękopisu zob. K. Stopka, *Lwowscy właściciele Ewangeliarza ormiańskiego z XII wieku*, L 1, 2010, s. 31- 60. Polski przekład rymowanego kolofonu Howhannesa tamże, s. 34.

⁷¹⁰ *Katalog Berlina (Karamianc)*, s. 4 (nr 5/sygn. Ms. Or. Minut.287).

⁷¹¹ *Katalog Czerwonego Klasztoru*, s. 771-778 (rkps 156).

⁷¹² Tamże, s. 941-946 (rkps 199).

⁷¹³ BKM, Wiedeń, rkps 434.

Howhannes był prawdopodobnie restauratorem jeszcze dwóch starych rękopisów. Pierwszy z nich zawierał dzieło Filona z Aleksandrii i powstał w Cylicji w 1296 roku na zamówienie króla Hetuma II (o tym dalej). Na fragmencie okładki zachowała się inskrypcja w języku ormiańskim „Rok ԻՃԱ [1592], sierpień”. Możliwe, że jest to data odnowienia oprawy, ewentualnie całego rękopisu⁷¹⁴. Drugim rękopisem była prawdopodobnie *Księga konsekracji* z Kamieńca. Na pergaminowej oprawie widnieje data „1595”⁷¹⁵. Być może odnowił jeszcze jeden rękopis, znajdujący się dziś w zbiorach klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie. Jest to XIV-wieczny szaraknoc⁷¹⁶. Kolofon z 1590 roku jest dziełem bpa Astwadzadura z Muszu, który uzupełnił brakujące fragmenty w rękopisie i go oprowił. Przy okazji prosił o pamięć dla starca, księdza Howhannesa Lehcy, który pomagał mu przy oprawianiu składek. Nie wiadomo jednak, czy chodzi o ormiańskiego introligatora ze Lwowa, czy o innego Ormianina polskiego o tym samym imieniu.

ODBIORCY

Charakterystyka ogólna

O społecznej recepcji piśmiennictwa ormiańskojęzycznego informują nas trzy rodzaje wzmianek źródłowych. Pierwszy to kolofony, w których często odnotowane są imiona, miejsce zamieszkania oraz koligacje rodzinne osób zamawiających księgi. Drugi, to noty własnościowe, trzeci zaś – inwentarze majątkowe. O ile dwa pierwsze rodzaje precyzyjnie odnoszą się do ksiąg o konkretnych tytułach, o tyle trzeci zawiera często sformułowania ogólne, dotyczących jakichś ksiąg, za to pozwala nam zorientować się w gustach odbiorców i proporcjach ich księgozbiorów, gdy chodzi o piśmiennictwo w różnych językach: ormiańskim, polskim, łacińskim. Analizując noty własnościowe i kolofony będą się starała scharakteryzować różne kręgi odbiorców rękopisów ormiańskojęzycznych, czyli ich recepcję społeczną.

Warto też tu zwrócić uwagę na kilka typowych sytuacji, w których jakaś księga stawała się czyjąś własnością. Sytuacje te to: zakup, dar, zapis testamentowy. Kopiowane w gminach ormiańskich polski rękopisy rozchodziły się głównie na rynku wewnętrznym. Odbiorcą tej produkcji kulturowej było przede wszystkim miejscowe środowisko ormiańskie, zarówno duchowieństwo, jaki i świeccy. Poza wspólnotą ormiańską wytwory tego typu prawie w ogóle się nie rozchodziły. Jako główny odbiorca jawią się ludzie i instytucje miejscowego Kościoła ormiańskiego. W miarę postępu procesu akulturacji i upowszechniania się wśród świeckich literatury religijnej w języku polskim, znacznie zawężił się krąg odbiorców rękopisów ormiańskich. W wieku XVIII należał do niego już

⁷¹⁴ BKM, Wenecja, rkps 1668/1040. Na marginesie jednej z kart ochronnych pod rokiem 1608 wpisał się Chaczko, syn Greska.

⁷¹⁵ Zob. podrozdział: *Bibliofilstwo*.

⁷¹⁶ Jerozolima, rkps 1987.

wyłącznie kler ormiańskokatolicki Lwowa. Duchowni zamawiali lub często kopiowali potrzebną im literaturę, przede wszystkim charakteru liturgicznego. Były tu przy tym charakterystyczne preferencje. O ile w wypadku zwykłych księży mamy do czynienia prawie wyłącznie z pozyskiwaniem rękopisów liturgicznych, o tyle uczonych mnichów, wardapetów i biskupów interesowała także literatura teologiczna, filozoficzna i dogmatyczna. Dwie instancje kościelne nie mogły się obyć bez ksiąg: ołtarz i szkoła.

Przykładem podarunku jest unikatowy rękopis skopiowany w latach 1301-1303 w pustelni Maszkewor w Cylicji. Był to komentarz Nersesa z Lambronu do przypowieści biblijnych (Księga Przypowieści Salomona). W 1379 roku rękopis ten został podarowany przez katolikosa Konstantyna Howhannesowi, arcybiskupowi Ormian „kraju Rusinów i Wołochów”, konsekrowanemu w Sis, stolicy Cylicji. Ze wzmianki opisującej tę sytuację, którą sporządził mnich Kirakos, nazywający siebie służącym (sekretarzem?) arcybiskupa, dowiadujemy się, jakie znaczenie społeczne miała ta darowizna. Kirakos porównywał przeniesienie podarowanej książki do Lwowa z translacją do Armenii relikwii św. Jana Chrzciciela i Athanagesa przez pierwszego patriarchę, Grzegorza Oświeciciela. Tak jak relikwie tych świętych oświeciły ziemię ormiańską, tak arcybiskup przywiózł „ten zapoczątkowany przez Ducha kodeks” dla pamięci własnej duszy oraz dla oświecenia Kościoła. Kopista wymienił imiona nieżyjących już rodziców arcybiskupa – Nasradina i Nurdzachatun, a także jego krewnych – rodzonego brata, kronawora Awaka, księdza Awedika oraz niejakiego barona Ulubeja z rodziną⁷¹⁷. Arcybiskupi byli odbiorcami dużej liczby rękopisów skopiowanych w gminach ormiańskich w Polsce. Arcybp Kalust był na przykład posiadaczem masztoca skopiowanego we Lwowie w 1522 roku⁷¹⁸.

Odbiorcą kodeksu z 1606 roku z dziełami Grzegorza z Nazjanzu był arcybp Der Garabed z Tulguranu, którego kopista wychwalał w podniosłych słowach: „Po trzykroć błogosławiony teolog i wardapet, arcybiskup Lwowa (Lowa), psalterz Der Garabed mistrz (rabunapet), który z ojcowską miłością troszczy się i dba o nas, którzy w siedmiu jesteśmy pod jego opieką”. Wyciśnięta na skórzanej okładce inskrypcja głosi: „BÓG JEZUS CHRYSZTUS, GARABED WARDAPET”⁷¹⁹.

⁷¹⁷ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V, s. 329 (rkps 1527). Zob. Հ. Ն. Ալիսյան [O.N. Akinian], *Յնդհանուր Եւրոպեանական, արքայապետական հայրն Լիւնդի և Կոնստանդնուպոլսի և Վատիկանի արքայապետական (1380-1415)* [*Howhannes Nasredinian arcybiskup Ormian lwowskich, wszystkich ruskich i wołoskich (1380-1415)*], s. 299-311.

⁷¹⁸ N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 43 (nr 18(40)). Kopista wymienił imiona rodziców arcybiskupa: Der Stepanosa i Margarit, a także syna (sic!) Stepanosa.

⁷¹⁹ Jerozolima, rkps 1085. W katalogu Czerwonego Klasztoru (rkps 38) figuruje kodeks, który zawierał Komentarz do ewangelii wg. św. Mateusza Grzegorza z Tawewu przepisany w 1607 roku w Kamieńcu przez sarkawaga Sahaga, syn barona Łukasza. Osobą zamawiającą miał być baron (!) Jakub sarkawag, syn Der Grzegorza. Ten sam kolofon z niewielkimi zmianami przytoczył Aliszán (zob. Aliszán, *Kamenic*, s. 168). Jednak z jego edycji wynika, że kopistą był sarkawag Jakub, syn Der Grzegorza, otrzymał go zaś sam arcybp Garabed. Według Aliszána rękopis ten miał znajdować się w BKM w Wenecji. Jednak w *Katalogu Watykańu*, s. 291-292 (Codex Vaticanus Armenus 19) znajduje się opis tego samego rękopisu. Przyszły arcybp Ormian polskich jeszcze w 23 września 1601 roku, przebywając w Amidzie w prowincji Tigranakert, zapłacił za odnowienie szaraknoca. BKM Wiedeń, rkps 1270.

Odbiorcą kodeksu zawierającego m.in. *Księgę konsekracji*, który przepisał we Lwowie w sobotę 15 lipca 1614 roku, dypir Sahag, syn barona Skendera, był biskup Der Stepanos (z Balu)⁷²⁰.

Biskup kamieniecki Toros, syn Tatula, był odbiorcą *Komentarza do Psalmów* autorstwa Grzegorza z Tatewu, który skopiował dypir Kaspar, syn Symeona⁷²¹. Ten sam dostojnik skopiował dla własnych potrzeb *Księgę Przysłów*⁷²². W 1621 roku w Jazłowcu Syrabion z Baberdu skopiował ewangeliarz dla „kochającego Boga mądrego męża i pokornej duszy baronera Torosa”⁷²³. Także dla niego rękopis skopiował nastolatek Sahag, syn Krikora⁷²⁴. Na zamówieniu tegoż biskupa Torosa 21 marca 1635 roku powstał w Kamieńcu hajsmawurk, którego kopistą był dypir Zadik, syn Krikora⁷²⁵. Ten sam pisarz w 1637 roku kopiował masztec dla biskupa Torosa, który „przestrzega święte Boskie pismo”⁷²⁶. Hierarchowie byli zatem bibliofilami dużego kalibru.

Jako kolekcjonerzy rękopisów – bibliofile – pojawiają się także mnisi z przedmiejskiego klasztoru Hadżgadar Bogurodzicy we Lwowie. Jednym z nich był Sahag z Taronu (Muszu), a więc mnich pochodzący z Armenii. W 1611 roku Chodżyk, syn księdza lwowskiego Der Chaczadura, skopiował dla niego wiersze Nersesa Shnorhalego i dzieła Grzegorza z Tatewu⁷²⁷. Podobną pracę wykonał Mikołaj Domażyński, kopiując dla niego 17 marca 1613 roku rękopis zawierający *Księgę Objawienia*⁷²⁸. Inny mnich klasztoru Hadżgadar Bogurodzicy, Grzegorz Iłowecy, syn Aksenta Kieworowicza, był nie tylko odbiorcą, ale i kopistą. W Matenadaranie znajduje się pięć rękopisów, które były jego własnością, a zostały skopiowane we Lwowie w latach 1615-1617⁷²⁹. Wśród nich przeważają traktaty teologiczne, dogmatyczne, dzieła Ojców Kościoła, w tym także ormiańskiego.

Odbiorcami rękopisów byli także nauczyciele szkolni. Rękopisy wytworzone w szkole pod ich nadzorem były zapewne dodatkowym źródłem zarobku. Mistrz ormiańskiej szkoły we Lwowie, Der Dawit z Zejtunu, był adresatem rękopisu zawierającego *Komentarz do Psalmów* Wardana Arewelcego, który przepisał we Lwowie 25 sierpnia 1610 roku znany nam jerec Simeon, syn barona Nigoghajosa (Mikołaja) z Łucka⁷³⁰.

⁷²⁰ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 119 (rkps nr 111).

⁷²¹ Jerozolima, rkps 913.

⁷²² Jerozolima, rkps 983.

⁷²³ *Katalog Cezarei, Smyrny i okolic*, s. 124 (rkps 100).

⁷²⁴ *Katalog Petersburga*, s. 127-128 (rkps nr 254). Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 792-793 (nr 1165).

⁷²⁵ *Katalog Petersburga*, s. 49 (rkps nr 72). *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 588 (nr 870).

⁷²⁶ Matenadaran, rkps 9694. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 697 (nr 1013).

⁷²⁷ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 790 (nr 517).

⁷²⁸ Matenadaran, rkps 8420. Pewne przesłanki przemawiają za tym, że rękopis ten skopiował później niejaki mnich Garabed w Konstantynopolu, ale rzetelnie przekopiował oryginalny kolofon Mikołaja Domażyńskiego. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 495 (nr 619).

⁷²⁹ Matenadaran, rkps 24, 99, 479, 1060, 1385.

⁷³⁰ *Katalog Bodleian Library*, s. 189 (rkps nr 85). *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 388 (nr 481).

Rękopisy zamawiali nie tylko duchowni, ale także świeccy. Odbiorcami byli wpływowi członkowie gmin, z reguły kupcy. Znany nam już dobrze Minas z Tokatu⁷³¹ skopiował 31 lipca 1568 roku we Lwowie masztec dla chodży Yskandara z Kamachy (Kemah koło Jerzynki), syna Garabeda i Kurchatun, który go potem podarował kościołowi św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim⁷³². Czaszoc skopiowany w Kamieńcu Podolskim w 1572 roku przez Holubka był przeznaczony dla wójta ormiańskiego w tym mieście, „barona” Michna, syna chodży Donusza⁷³³. Z kolei masztec powstały w Kamieńcu w 1607 roku zamówił chodża Nigoghajos Ohananc (Iwanisowicz, Owanisowicz) z tegoż miasta⁷³⁴. Czaszoc, który w 1572 roku Howhannes przepisał i oprawił we Lwowie pod patronatem katedry ormiańskiej, został skopiowany dla chodży Amanbega z Tebryzu⁷³⁵. W rękopisie z 1424 roku skopiowanym w Amazji, pod rokiem 1573 notatkę po kipczacku umieścił Iwaszko, syn „barona” Zatika, który był być może jego posiadaczem⁷³⁶. Z kolei kodeks, który powstał przed 1396 rokiem, najprawdopodobniej na Krymie, według późniejszej notatki, znajdował się w Zamościu⁷³⁷. Dypir Andryj w 1611 roku we Lwowie przepisał kodeks zawierający m.in. psalterz, modlitewnik, kalendarz⁷³⁸ „dla nauki własnej barona” Sefera, syna „barona” Nuridżana⁷³⁹. Psalterz skopiowany we Lwowie w 1615 roku przez sarkawaga Torosa zamówili dwaj bracia, zamożni Ormianie, niedawno przybyli do Lwowa – Wartan i Sahag, synowie Agopszy z Suczawy⁷⁴⁰, ojciec i stryj Stefana Wartanowica Lehacego, wspomnianego wyżej autora wielu dzieł. Ten sam Toros, syn Mitko 10 października 1620 roku we Lwowie skopiował masztec⁷⁴¹ dla samego tylko Sahaga Agopsowica.

Hajsmawurk⁷⁴² skopiowany w 1620 roku przez jereca Jakuba, syn awakereca Der Grzegorza i Heghine (Heleny), wnuka awakereca⁷⁴³ Howanesa, był przeznaczony dla

⁷³¹ Kopista nie podaje wprawdzie swego imienia, ale pisze, że w czasie kopiowania miał już 60 lat. Wskazuje to na tego właśnie autora.

⁷³² *Katalog Petersburga*, s. 50 (rkps nr 76). Są tam także późniejsze kolofony. Pod 7 września 1610 roku występuje „notar” Toros. Pod 3 lipca 1634 roku kolofon wpisał jerec Astwadzadur.

⁷³³ Matenadaran, rkps 7498.

⁷³⁴ BKM, Wenecja, rkps 395.

⁷³⁵ *Katalog Petersburga*, s. 50 (rkps nr 74). Tekst kolofonu tamże, s. 260 (nr 31).

⁷³⁶ Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 14 (nr 12). Później rękopis nabył Symeon Lehacy.

⁷³⁷ „Anno Domini 1696, die 20 Fe[bruarii]. Ex Libris Spectalili[s] Stephani Axchinowicz Consuli[s] Zam[ostiensis]. Autor noty własnościowej podawał swoje nazwisko w różnych formach: Altunowicz, Athanowicz. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 21. Obecnie Ukraina (sygn 47/I).

⁷³⁸ *Katalog Bodleian Library*, s. 149 (rkps nr 66). W opisie rękopisu doszło do pomyłki w dacie (podawany jest rok 1511, zamiast 1611). Rękopis pochodził jeszcze z 1433 roku, zaś później w XVII wieku we Lwowie został uzupełniony o nowe utwory. Zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 428 (nr 535).

⁷³⁹ Sefer, syn Nuridżana wspominany jest w zapisach ormiańskiego sądu duchownego we Lwowie, zob. E. Tryjarski, *Zapisy sądu...*, s. 171, 212.

⁷⁴⁰ Matenadaran, rkps 7194. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 522 (nr 720). Kopista prosi o pamięć dla Der Łazarza wardapeta (z Baberdu?), który przekazał pergamin.

⁷⁴¹ Matenadaran, rkps 7556. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 726 (nr 991).

⁷⁴² *Katalog Petersburga*, s. 49 (rkps nr 71). *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 732 (nr 1001).

⁷⁴³ Garkawiec błędnie przetłumaczył termin „awakerec” jako „arcybiskup”.

bajazada (szlachcica) „barona” Jurka, syna „barona” Howhannesa Keworianca (Iwaszka Kieworowicza) i Nastuchny⁷⁴⁴. Z rosyjskiego przekładu⁷⁴⁵ kolofonu sporządzonego w języku kipczackim dowiadujemy się ciekawej rzeczy. Kopista narzekał, że chociaż Ormianie mniej więcej 300 lat temu osiedlili się w Kamieńcu, to jednak do tej pory nie było w tym mieście hajsławurka „nowego typu”. Ormiański kolofon⁷⁴⁶ rzuca światło na użyty w poprzednim kolofonie zwrot „nowego typu”. Chodziło bowiem o hajsławurk zredagowany i uzupełniony w XV wieku przez Grigora Cerenca Chlatecego. Kopista miał przed sobą dwa hajsławurki, jeden ze Lwowa, drugi z Jass. Na ich podstawie stworzył w Kamieńcu nowy. Egzemplarz ten kupił Jurko, syn Howhannesa Keworianca i przekazał kościołowi Bogurodzicy w Kamieńcu. Natomiast drugi, który kopista zamierzał skopiować, zakupił pan Łukasz, syn Hriczkowicza i przekazał kościołowi św. Mikołaja w Kamieńcu. Być może jest to hajsławurk przechowywany dziś w Darmsztacie⁷⁴⁷.

Odbiorcą innego rękopisu, z dziełami Grigora Tatewacego, skopiowanego w 1626 roku przez księdza Simona, był Der Andrias z Erzerumu. Od niego rękopis kupił następnie chodża Baltazar z Dżulfy⁷⁴⁸. Na zamówienie Farucha, pochodzącego z zamożnej i szlacheckiej rodziny z Dżulfy, „miłośnika czytania” (graser) powstał we Lwowie w 1631 roku zbiór różnorodnych tekstów dotyczących historii Armenii, święt, wiary (w formie pytań i odpowiedzi)⁷⁴⁹. Kopistą był tiracu Symeon, który pozostawił wolne miejsce dla wpisania imion krewnych chodży Farucha (pozostało puste). Ciekawostką tego rękopisu jest wierszowany apel do czytelnika zamieszczony przed spisem treści. Tiracu Symeon prosi czytelnika, by przed sięgnięciem do książki zajrzał najpierw do spisu treści, bo łatwiej znajdzie interesujący go rozdział. Kopista zakończył kopiowanie 28 stycznia 1631 roku, jak sam pisze, „w bardzo ciężkich i złych czasach dla naszej nacji ormiańskiej”, to jest w okresie zaciętych sporów z arcybiskupem Torosowiczem. Zamawiającym dzieło skopiowane w 1652 roku przez Murada-Sargisa z Jazłowca był chodża Tuman, który przekazał je kościołowi Bogurodzicy w Serecie⁷⁵⁰. W tym samym rękopisie pod rokiem 1706 znajdujemy notę autorstwa Stefana Roszki informującą o tym, że kiedy Ormianie z Mołdawii przeprowadzili się do Polski, to ten sam Tuman i jego synowie, przekazali ów rękopis kościołowi Stanisławowa na wieczną pamiątkę. W kolofonie z 8 grudnia 1648

⁷⁴⁴ Na temat Jurka Kieworowicza zob. K. Stopka, *Jako ojczyc prawdziwy ojczyznę swą miłą chcąc tym lepiej przyozdobić*. *Historia dział Michnowskich niegdyś Kamieniec Podolski broniących*, [w:] *Amicissima. Studia Magdalena Piwocka oblata*, Cracoviae 2010, s. 245-254.

⁷⁴⁵ Zob. A. Гаркавец, *Кыпчацкое письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 867-868.

⁷⁴⁶ Ormiański kolofon. zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 732-734 (nr 1001).

⁷⁴⁷ *Katalog z Niemiec (J.Assfalg/ J.Molitor)*, s. 36 (nr 9: sygn.Cod. or. 12.LuHB). Z kolofonu jego autorstwa wynika, że kopistą był Hagop (syn Der Grzegorza?), który prosił o pamięć dla barona Jurka Keworianca, syna Howhannesa i Nastuchny, a także dla barona Michna, pani Gulaf i jej zmarłego męża, pani Hoski i jej męża, pani Baski i ich krewnych.

⁷⁴⁸ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 771 (rkps nr 497).

⁷⁴⁹ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 650. Chodża Faruch z Dżulfy wspomniany jest w zapisach sądu duchownego ormiańskiego we Lwowie, zob. E. Tryjarski, *Zapisy sądu...*, s. 219

⁷⁵⁰ Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 35 (nr 4 (27)).

roku kopista Murad⁷⁵¹ informuje, że posiadaczem sporządzonego przez niego rękopisu jest mahdesy Der Kaspar, który jechał z Jerozolimy przez Suczawę do Jazłowca, jednak z powodu zagrożeń czyhających na drogach (wojny z kozakami Bohdana Chmielnickiego) zrezygnował z zamiaru i pozostał w Mołdawii.

Modlitewnik, który niejaki Astwadzadur przepisał we Lwowie 20 czerwca 1643 roku, był przeznaczony dla „barona” Warteresa, syn pana Stepanosa⁷⁵². Z kolei odbiorcą księgi kazań Grigora Tatewacego był Der Howhannes Karmatanenc (Jan Kierymowicz) „dobry rabunapet i arcybiskup”. Notatkę o tym wpisał jerec Dawit i „notar” (notariusz) Chasbeg w 1651 roku⁷⁵³.

O tym, w jak niezwykłych nieraz okolicznościach nabywano księgi, informuje nas na przykład kolofon skopiowanego w 1639 roku datastanagirka. Dowiadujemy się z niego, że w 1681 roku w Jazłowcu rękopis „uwolnił z niewoli” mahdesy Sahag z Sebastii⁷⁵⁴. Oznacza to, że rękopis został wykupiony z rąk niechrześcijańskich – żydowskich lub muzułmańskich.

Pochodzące z zamożnych rodzin kobiety z reguły znajdowały się wśród inicjatorek powstania rękopisów. W 1579 roku Chaczeres skopiował rękopis na prośbę pani Gulistan z miasta Jassy dla kościoła Bogurodzicy w Boczanie (Botoszanach). Rękopis powstał ku pamięci jej męża Chaczadura, pochowanego w tym kościele. Kościół był prawdopodobnie fundacją jej przodka, Kristosadura. Nie był to jednak jej ojciec, gdyż ten miał na imię Chutlubej (matka Chuwant). Kopista prosił też o wspomnienie dla Der Aprahama⁷⁵⁵, który troszczył się, by rękopis powstał⁷⁵⁶.

Dowodem na inicjatywę sprawczą kobiet, gdy chodzi o powstawanie rękopisów, jest hajsmaurk z biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu⁷⁵⁷, skopiowany w 1603 roku we Lwowie pod patronatem katedry ormiańskiej przez dypira Łazarza z Baberdu, który był także jego iluminatorem. Adresatami rękopisu były „miłujące Boga” siostry, pani Katarzyna, żona Zadika, i pani Geruchna. Kopista podał w kolofonie inne

⁷⁵¹ Aliszan, *Kamenic*, s. 189-190.

⁷⁵² *Katalog Bzommar (Antonianów)*, s. 212-213 (rkps nr 606).

⁷⁵³ *Katalog Bzommar (Antonianów)*, s. 81 (rkps nr 487). W Kronice Roszki czytamy: „Howhannes Karmatanenc, biskup sufragana Lwowa, póki Nigoghajos arcybiskup był w Rzymie, rządził naszym kościołem. Zrobił wiele unowocześnień, dał pataragatetr i masztoć ormiański - właściwy, prawowierny. Był w Rzymie i po pracach spoczął w Chrystusie w roku 1678”, zob. Roszka, *Kronika*, s. 182.

⁷⁵⁴ *Katalog Bzommar*, s. 433 (rkps nr 183).

⁷⁵⁵ W *Kronice kamienieckiej* czytamy; „Rok R̄CA [1602]. Zmarł Der Apraham ksiądz. Niech Bóg zlituje się nad jego duszą”, zob. Aliszan, *Kamenic*, s. 64.

⁷⁵⁶ Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 53-54 (nr 23 (46)). Opis tej pozycji przez I. Hajuk zidentyfikowanej jako ewangeliarz z Kamieńca, odpowiada z grubsza opisowi w *Katalogu Lwowa i Stanisławowa* Akiniana (nr 23 (46)). Jednak tam zakwalifikowany został jako hajsmaurk powstały w Kamieńcu w 1579 roku. Skopiował go Chaczeres, syn Der Oksenta. Zamówiła go pani Gulistan z Jassy dla kościoła w „Boczan” ku pamięci zmarłego męża Chaczeresa, który był tam pochowany. Badaczka ukraińska utożsała „Boczan” (Botoszany, rum. Botoșani) z Poznaniem (!). Wydaje się, że niepoprawnie zidentyfikowana została nie tylko miejscowość, ale i treść rękopisu. Lwowskie Muzeum Historyczne, rkps 198.

⁷⁵⁷ BKM, Wiedeń, rkps 437.

informacje na temat ich rodzin. Dowiadujemy się, między innymi, że mąż Geruchny w tym czasie już nie żył, a rodzicami siostr były jerespochan Krikor i Anna. Padło jeszcze imię innej siostry obu kobiet – Jeghisabet. Kolejny rękopis dla Ormianki ze zbiorów lwowskich został skopiowany w latach 20. XVII wieku. Zawiera kolekcję wielu tekstów, wśród nich traktaty Grigora Tatewacego. Kopistą rękopisu był Symeon Lehacy z Zamościa. Z zachowanych fragmentów zdefektowanego kolofonu wynika, że rękopis zamówiła pani Dowlat⁷⁵⁸. W Matenadaranie zachowało się kilka rękopisów, zamówionych przez Ormianki z Polski. Posiadaczem skopiowanego przez Miska, syna Murada z Zamościa, 19 maja 1626 roku we Lwowie ormiańsko-kipczackiego brewiarza-modlitewnika, był Wartan syn Agopszy, jednak adresatką jego córka, Zofia⁷⁵⁹. W 1631 roku we Lwowie na zamówienie Nastuchny, córki Bogdana Donowakowicza (Donawakenca), a małżonki Mikołaja Awedykowicza (Miska Awedikenca), został przepisany i iluminowany ewangeliaz⁷⁶⁰. Pani Nastuchna była wnuczką zamożnego Ormianina z Suczawy, Donawaka, który mieszkał jakiś czas we Lwowie pod koniec XVI wieku. Donawak podarował lwowskiej katedrze liczne dary, wśród nich ewangeliaz z 1331 roku⁷⁶¹. Wnuczka poszła w ślady dziadka, darując kościołowi Hadżgadar Bogurodzicy w Suczawie skopiowany we Lwowie rękopis ku pamięci zmarłych i żyjących krewnych. Późniejsza notatka z 1719 roku pisana po polsku świadczy, że ewangeliaz nabył z kolei ksiądz Krzysztof Józef Bernatowicz dla kościoła św. Anny we Lwowie.

W inwentarzach polskich Ormianek rękopisy, książki, zresztą nie tylko ormiańskie, pojawiają się stosunkowo często⁷⁶². Manuskrypty były nierzadko częścią posagu. Świadczenia o tym zachowały się między innymi w umowach przedślubnych, tak zwanych krorąkach (kronkach). W 1775 roku w Stanisławowie panna Peruza, córka starszego nacji Howhannesa Stepanenca Roszki, otrzymała oprawiony w srebro modlitewnik z okazji zaręczyn z Chaczeresem, synem innego starszego, Michała Chaczeresa Roszki z Kamieńca Podolskiego⁷⁶³. W 1770 roku córka innego starszego, Bogdana Chaczeresa z Kamieńca, zaręczyła się z Toderem (Teodorem, Torosem), synem starszego Sahaga Torosensa Maramorosa z Tyśmienicy. W posagu panny młodej odnotujemy książkę polską oprawioną w srebro⁷⁶⁴. Z XVIII wieku pochodzi kolejny

⁷⁵⁸ Matenadaran, rkps 6986.

⁷⁵⁹ Matenadaran, rkps 2403. Przekład rosyjski kipczackiego kolofonu, zob. А. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 295.

⁷⁶⁰ Brak w nim części kolofonu. Jeszcze w 1932 roku w czasie wystawy zabytków ormiańskich we Lwowie rękopis znajdował się w posiadaniu ormiańskiego arcybiskupstwa i został opisany w *Katalogu* Akiniana (zob. N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 34 (nr 3(26)). Z rozporządzenia Ministerstwa Kultury ZSSR z 7 kwietnia 1958 roku Matenadaran otrzymał 10 rękopisów ormiańskich ze zbiorów Ermitażu, w tym wspomniany ewangeliaz z 1631 roku. Zob. О. Եգանյան [O. Jeganian], *Լեւոնոսանի պետական Երվանուհի հայերենի ձեռագրերի հավաքածուն* [*Zbiór rękopisów ormiańskich w zasobach państwowego Ermitażu w Leningradzie*], „Eczmiadzyn” (սեպտեմբեր/wrzesień) 1972, s. 66-67. Obecnie Matenadaran, rkps 9742. Por. S. Barącz, *Żywoty...*, s. 130 (Donowakowicz Anastazja).

⁷⁶¹ Szerzej o tym zob. *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

⁷⁶² E. Różycki, *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne” XLIV 2000, s. 223, 232-233, 238, 243, 244, 245.

⁷⁶³ B. Czart., rkps 3543, k. 238r.

⁷⁶⁴ Tamże, k. 227v.

przykład kobiety, posiadaczki książki. Skopiowany 8 października 1757 roku we Lwowie zbiór śpiewów kościelnych, zawierający także teksty polskie zapisane przy użyciu alfabetów polskiego i ormiańskiego, powstał dla mniszki Antoniny, benedyktyнки ormiańskiej. Kopistą był jej brat, Der Astwadzadur, syn Owanesa⁷⁶⁵. W zbiorach Matenadaranu znajduje się rękopis, który powstał we Lwowie w 1783 roku. Znajduje się tam nota: „Placyda Dawidowiczówna” (późniejsza właścicielka?)⁷⁶⁶.

Piśmiennictwo ormiańskie z Królestwa Polskiego miało także zagranicznych odbiorców. Na podstawie zgromadzonego materiału można stwierdzić, że polscy Ormianie wypełniali obce, pochodzące z zagranicy zamówienia i kopiowali rękopisy dla Ormian rozrzuconych po całym świecie. Wierszowany przez Jakuba Padugena z Zamościa psalterz skopiował 26 czerwca 1630 roku (?) we Lwowie dwunastoletni Ghazaros (Lazar), syn Iwaszka dla pustelnika Dugana, który w tym czasie przebywał w mieście nad Pełtwią jako uchodźca⁷⁶⁷. Wielokrotnie zamówienia składali posłowie (nywiragowie) Kościoła ormiańskiego z zagranicy. Przebywający na uchodźstwie we Lwowie Der Awag Gaghatacy, z kongregacji św. Antoniego z Egiptu, zamówił w 1594 roku we Lwowie rękopis u kopisty Greska⁷⁶⁸. W 1603 roku przebywał we Lwowie arcybp Łukasz (Ghukas), legat patriarchy jerozolimskiego Grzegorza baronera Gandzakecego⁷⁶⁹. Na jego ręce rezydujący w klasztorze Hadźgadar Bogurodzicy na Przedmieściu Krakowskim biskup Der Stefannos z Balu (Pelwecy) przekazał patriarsze i klasztorowi św. Jakuba w Jerozolimie masztoc, skopiowany na jego zamówienie „1 stycznia 1603 roku, w piątek” przez Der Chaczadura, syna Chocziga, księdza z kościoła św. Krzyża⁷⁷⁰. Gdy 1 sierpnia 1618 roku po raz kolejny przyjechał do Lwowa tenże legat, jego towarzysz, ksiądz Bartłomiej, powierzył kopiowanie pewnego rękopisu bliżej nieznanemu kopiście, a częściowo kopiował sam⁷⁷¹. We Lwowie był kopiowany jeszcze inny rękopis dla tego samego bpa Łukasza, nazywanego graserem (lubiący lekturę, książkę, bibliofil). Pracę wykonał Johanes, syn Andryja. W kolofonie z 25 maja 1619 roku kopista ten prosił o wybaczenie za ewentualne błędy, usprawiedliwiając się młodym wiekiem. Zapewniał, że kopiował „z dobrego i wiarygodnego egzemplarza”⁷⁷². Rękopis dla legata Łukasza kopiował we Lwowie pod patronatem katedry ormiańskiej 5 października 1619 roku dypir Filip, syn Wasyla i

⁷⁶⁵ Jerozolima, rkps 3856.

⁷⁶⁶ *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 1037 (rkps 10048).

⁷⁶⁷ Aliszan, *Kamenic*, s. 180

⁷⁶⁸ *Katalog Jerozolimy*, t. IV, s. 181 (rkps1119). Kolofon także u Aliszana (*Kamenic*, s.165).

⁷⁶⁹ Bp Howhannisjanc pozytywnie ocenia działalność patriarchy Grzegorza baronera, który przyczynił się m.in. do uwolnienia patriarchatu jerozolimskiego z długów. Podaje, że patriarcha zwrócił się listownie do różnych ośrodków ormiańskich. Dzięki temu zaczęli przyjeżdżać do Jerozolimy pielgrzymi, przywożąc ze sobą dary: „różnorodne naczynia liturgiczne, i rękopiśmienne kodeksy, wśród nich zasłużony jest lud z Polski (w znaczeniu polscy Ormianie) przez dary i pamiątki”, zob. *Տախանակագրական պատմություն U.Երուսաղիտի [Historia chronologiczna Św. Jerozolimy]*, բաժանելալ յերկուս հատորս [podzielona na dwie części], հոս U [t. I], աշխատասիրութեամբ Աստուածատուր եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց [w opracowaniu biskupa Astwacatura Der Howhannisjanca], Երուսաղիտ [Jerozolima] 1890, s. 284.

⁷⁷⁰ Jerozolima, rkps 2284.

⁷⁷¹ *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s. 1307-1308 (rkps 569).

⁷⁷² *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s. 1028 (rkps 502).

Anny⁷⁷³. W tym czasie poselstwo z Jerozolimy opuściło już Lwów (16 luty 1619) i udało się do Kamieńca, gdzie bp Łukasz zamówił kolejny rękopis – Porfiriusza. Kopiował dla niego dypir Johan Kamenacy (15 czerwca 1619) z kościołów Bogurodzicy i św. Mikołaja. Kopista 28 września 1619 roku wpisał do tej kopii rymowany kolofon⁷⁷⁴. Dla kościoła jerozolimskiego kopiował także w 1619 roku Grzegorz Domażyński. Rękopis zamówił mnich Der Grzegorz, który przekazał go do Jerozolimy. Rękopis był kopiowany pod patronatem katedry ormiańskiej we Lwowie, klasztoru Hadżgadar Bogurodzicy, św. Jakuba i św. Krzyża⁷⁷⁵. Do Jerozolimy trafił także rękopis skopiowany w 1628 roku w Kamieńcu przez dypira Dzeriga, syna Nigola⁷⁷⁶.

Rękopisy kopiowano także dla odbiorców z Armenii. W zbiorach jerozolimskich znajduje się kodeks z XIV wieku. W jednym z utworów w nim zawartych, w gramatyce Dionizego Traka, pod datą 1448 zamieszczona jest notatka, że arcybiskup Lwowa (w tym czasie był nim Awedik) przekazał tę księgę bpowi Mardirosowi, legatowi eczmiażyńskiemu⁷⁷⁷. Jeden z kodeksów Matenadaranu składa się z dwóch rękopisów razem oprawionych. Dla nas interesujący jest pierwszy, napisany w XV wieku przez biskupa Nersesa z miasta Akerman (Białogród). Z późniejszego, XVII-wiecznego kolofonu dowiadujemy się, że w 1631 roku przebywał we Lwowie legat Eczmiadzyna, Der Krikor, syn wuja ówczesnego katolikosy Mojżesza z Tatewu. Jeden z Ormian lwowskich - chodża Ghazar, syn Chaczadura⁷⁷⁸ – kupił ten rękopis i darował mu na wieczną pamiątkę. Kodeks składał się z traktatów filozoficznych i teologicznych. Przy okazji dowiadujemy się, że Der Krikor pochodził z klasztoru Tatew znajdującego się na południu Armenii, dokąd zabrał ze sobą ten rękopis. Kolofon wpisał anonimowy sprzedawca rękopisu, który symbolicznie ubolewał nad tym swoim krokiem: „Biada mi, mizernemu, bo dałem złoto, a [w zamian] otrzymałem kurz”. Pod rokiem 1633 odcisnięta została pieczęć Der Krikora z inskrypcją: „Sługa Jezusa Chrystusa Grzegorz wardapet, rok RJB [1633]”⁷⁷⁹. Skopiowana w 1592 roku *Księga kazań* ze zbiorów Matenadaranu posiada późniejszą notatkę informującą, że 10 maja 1650 roku wardapet Howhannes Karmatanenc podarował ów rękopis „na użytek umiłowanego i wielbnego brata naszego, Der Johana świętobliwego kronawora”⁷⁸⁰.

Inny rękopis zabrał do Eczmiadzyna nywirag katolikosy Filipa, jego uczeń wardapet Johann z Arghiny⁷⁸¹. Był to komentarz Grzegorza z Tatewu do *Księgi Przysłów* (*Przypowieści Salomona*). Według kolofonu, rękopis został przepisany w 1654 roku w

⁷⁷³ *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 755 (nr 1041, ze zbiorów Tirana arcybpa Nersojana ze Stanów Zjednoczonych Ameryki).

⁷⁷⁴ *Katalog z Cezarei, Smyrny, oraz ich okolic*, s. 174.

⁷⁷⁵ BKM, Wenecja, rkps 1355/282.

⁷⁷⁶ Jerozolima, rkps. 2310. Pochodzący z późniejszego czasu (1658) kolofon świadczy, że rękopis został podarowany jerozolimskiemu kościołowi św. Jakuba

⁷⁷⁷ Jerozolima, rkps 1291.

⁷⁷⁸ Przy okazji dowiadujemy się, że matka chodży Ghazara miała na imię Jeghisabet, zaś żona – Hrypsime.

⁷⁷⁹ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 306-307 (rkps 1099).

⁷⁸⁰ Matenadaran, rkps 9289. Kolofon zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. III, s. 379 (nr 608).

⁷⁸¹ Matenadaran rkps 5350. O przybyciu legaty Johanna do Polski wspomina Arakel z Tabryzu, zob. Arakel, s. 315-316; Roszka, *Kronika*, s. 179.

Kamieńcu Podolskim. Obszerny kolofon autorstwa samego legata, zaczyna się od szczegółowego opisu pielgrzymki katolikos Filipa z 12-osobową delegacją do Jerozolimy, a następnie do Konstantynopola, skąd katolikos powrócił do Eczmiadzyna. Legat, będąc wśród członków tej delegacji, został wysłany do Lwowa. Legacja ta wiązała się z tajemną ugodą zawartą w Konstantynopolu między Ormianami polskimi a arcybiskupem Torosowiczem. Dlatego Johann zrelacjonował wcześniejsze wydarzenia wśród Ormian polskich z lat 1630-1654. Przedstawił także swoją działalność we Lwowie, pogodzenie się gminy z arcybiskupem, swe spotkanie z królem polskim, Janem Kazimierzem. We Lwowie przebywał rok, po czym wracał do Armenii przez Kamieniec. Tam spotkał miejscowego księdza Johanna, który mu podarował własnoręcznie i dopiero co skopiowany rękopis, nawet jeszcze nie oprawiony. Legat uzupełnił brakujące fragmenty, a z innej wzmianki dowiadujemy się, że rękopis został oprawiony w Kamieńcu w tym samym roku przez Arystagesa, niedawno wyświęconego księdza. W Kamieńcu legat otrzymał w darze jeszcze Pismo Święte w języku łacińskim.

Kopowanie ormiańskich rękopisów na prośbę nuncjusza papieskiego, kardynała Giovanniego Francesco Commendone, w drugiej połowie XVI wieku, to rzadki przykład odbiorcy nieormiańskiego⁷⁸².

⁷⁸² Szerzej o tym zob. *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

Bibliofilstwo

Inwentarzy Ormian polskich pozostało całkiem sporo i w wielu z nich, np. w inwentarzu Krikora z Suczawy z 1587 roku⁷⁸³ czy w inwentarzu Bogdana Donowakowicza⁷⁸⁴, znajdujemy wzmianki o książkach. Ten typ zasobu źródłowego omówił w kilku swoich publikacjach Edward Różycki⁷⁸⁵. Inwentarze zawierające wzmianki o książkach odnotujemy także w innych źródłach, między innymi w zasobach w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie. W księdze zwanej *Varia notata* można znaleźć XVIII-wieczne spisy inwentarzowe między innymi kodeksów z ormiańsko-katolickich parafii kresowych⁷⁸⁶. Inwentarze rękopisów spotykamy też w kodeksie *Dzieje Ormian lwowskich od roku 1649-1713*, zawierającym rękopiśmienne akta gminy ormiańskiej we Lwowie, przechowywanym obecnie w zasobach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu⁷⁸⁷. Podobne inwentarze posiadają także księgi urzędowe Ormian lwowskich, przechowywane w zasobach Mechitarystów w Wenecji i Wiedniu. Spis inwentarzowy rękopisów ormiańskich (pięć pozycji) niejakiego księdza Der Jakuba posiada jeden z rękopisów Matenadaranu⁷⁸⁸. Podobne notatki znajdują się także w różnych kolofonach⁷⁸⁹. W rejestrze darczyńców kościoła św. Mikołaja czytamy, że awakerec Chaczadur z Kamieńca podarował 11 pozycji książkowych⁷⁹⁰.

Spośród wielu kolekcjonerów książki ormiańskiej w Polsce, przyjrzyjmy się przynajmniej jednemu - arcybypowi Mikołajowi Torosowiczowi. Być może do typowych on nie należał, był wręcz obiektem kontrowersji społecznej – także z powodu swego stosunku do zasobów piśmiennictwa sakralnego zgromadzonych przy katedrze lwowskiej – ale bez wątplenia był odbiorcą zamiłowanym, opatrywał swe książki znakiem własnościowym (ekslibrisem), czyli był bibliofilem. W historiografii polskiej pierwszą próbę rekonstrukcji zbioru rękopisów należących do arcybpa Mikołaja Torosowicza podjął historyk sztuki Tadeusz Mańkowski. Na podstawie pierwszego tomu katalogu rękopisów ormiańskich Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu omówił najcenniejsze pod względem

⁷⁸³ BKM, Wiedeń, rkps 446, k. 60r.

⁷⁸⁴ BKM, Wiedeń, rkps 446, k. 65v.

⁷⁸⁵ E. Różycki, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI-XVII w.)*, „Roczniki Biblioteczne” 22, 1978, 1/2, s. 1-9; tenże, *Stan i zadania badań nad dziejami księgozbiorów mieszczan lwowskich XVI-XVII w.*, „Roczniki Biblioteczne” 23, 1979, s. 1-21; tenże, *Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku, Studia nad introligatorstwem i handlem książką*, Katowice 1991; tenże, *Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku*, Wrocław 1994; tenże, *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne” 44, 2000, s. 217-246.

⁷⁸⁶ FKIDOP, sygn. 777.

⁷⁸⁷ B. Ossol., sygn. 1646/II.

⁷⁸⁸ Matenadaran, rkps 1385, k.1v; ”U Der Hagopa jest tyle: pięć kodeksów – a [1] zewnętrzny [tj. dotyczący nauk zewnętrznych], a [1] komentarz do Objawienia [Apokalipsy], a [1] komentarz [do ewangelii] Łukasza, a [1] Narek i Jezus Syn w jednej oprawie, a [1] księga dwunastu proroków (tzw. mniejszych) i [Księga] Ezechiela”. Poza księgami wymieniono szaty liturgiczne.

⁷⁸⁹ Często te opisy są skąpe z samymi tylko nazwami (np. ewangeliarz czy homilia). W tej sytuacji właściwa identyfikacja tych rękopisów na podstawie już opracowanych katalogów ormiańskich rękopisów, staje się przedsięwzięciem trudnym do wykonania.

⁷⁹⁰ Wśród wyliczonych pozycji znajdowały się zarówno rękopisy, jak i jeden druk, a także Biblia po polsku, zob. Pyżyszgianc, s.147-148.

artystycznym pozycje rękopiśmienne przywłaszczone sobie przez arcybiskupa⁷⁹¹. Nieco później w podobnym kierunku poszedł ukraiński historyk, Jarosław Daszkiewicz⁷⁹².

Współczesne arcybiskupowi źródła obszernie donoszą o marnowaniu przez niego dóbr kościelnych. Wśród nich znajdowały się liczne, bardzo cenne, stare kodeksy, z których słynęła katedra ormiańska we Lwowie. Diakon Symeon Lehacy z Zamościa w wierszowanym poemacie *Historia Mikołaja*, ubolewając nad trwonieniem przez arcybiskupa Torosowicza dóbr kościelnych i klasztornych, pisał:

„Zabrał zatem wszystkie rękopisy
przechowywane w bibliotece,
ewangelie napisane złotem,
oprawione w srebro,
unikatowe rękopisy,
które były w Lwowie,
pochodzące ze skarbnicy Sis,
cenne kodeksy, hymnaria.
Zostało rozproszone,
zmarnowane wszystko”⁷⁹³.

Ten sam autor w kolofonie rękopisu z 1636 roku podaje dość szczegółowy opis marnowania dóbr kościelnych, „które w ciągu 500 lat były gromadzone przez miłujących Boga tanuterów, oraz dobre i bogobojne kobiety”. Według niego były tam „nigdzie indziej nie spotykane, rzadkie egzemplarze, a wśród nich 200-300 wybornych kodeksów pergaminowych, oprawionych w srebrne i złote okładki, iluminowanych złotem i lazurytem, wywodzących się z królewskiej skarbnicy, szczególności z Sis i Kaffy”⁷⁹⁴. Symeon Lehacy wymienił niektóre z nich: „B (2) G (3) Biblie, a także Komentarze (egzegezy), fragmenty księgi Filona (chodzi o dzieło Filona Hebrajczyka), Karozgirki, Tonakany (chodzi o Tonapatczar), Księga Sargisa (komentarz do listów apostołskich Sargisa Sznorhaliego), Komentarze do Przysłów i Pięcioksięgu, także niezliczone wybrane kodeksy, także kodeksy [nauk] zewnętrznych, których [nie ma sensu] pisać [tj. wyliczać] jeden za drugim, ponieważ zanudzę słuchaczy”. Wiadomo, że arcybiskup nie tylko sprzedawał czy zastawiał cenne kodeksy, ale także je zagarniał. Tak o tym pisał Symeon: „część [z kodeksów] sprzedał i rozdał, część zastawił Żydom i innym nacjom, inne stopił (chodzi o srebrne i złote oprawy) i zmarnował na potrzeby cielesne, część zamieniał na nikiemne i cielesne rzeczy, dawał złoto, a dostawał ziemię i popiół na swoją głowę”. W rezultacie tych perypetii powstał osobisty księgozbiór arcybiskupa. Na podstawie kwerendy przeprowadzonej w katalogach rękopisów ormiańskich, przechowywanych w różnego rodzaju kolekcjach na świecie, można podjąć próbę odtworzenia tak zwanej kolekcji Torosowicza, nie tylko przejętej przez arcybiskupa, ale składającej się również z

⁷⁹¹ T. Mańkowski, *Archiwum lwowskiej katedry...*, s. 6-7.

⁷⁹² Я. Дашкевич, *Армянская книга на Украине в XVII*, [w:] *Книга. Исследования и материалы*, т. 6, 1962, s. 164-165.

⁷⁹³ Aliszan, *Kamenic*, s. 214.

⁷⁹⁴ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 18-19 (rkps 1004).

przepisanych przez niego rękopisów. W sumie udało się wyróżnić 22 kodeksy. Wśród nich znajduje się kilka średniowiecznych rękopisów, często pergaminowych, skopiowanych w cylicyjskich czy krymskich gminach ormiańskich. Niektóre posiadają wysoką wartość artystyczną ze względu na bogate iluminacje czy kunsztownie wykonane oprawy.

1. Ewangeliarz, iluminowany, pergamin, 1254, Rzym⁷⁹⁵. Na k. 216r: „Ja grzeszny i niegodny sługa ze sług Bożych i Jezusa Chrystusa Nigoghajos, syn barona Jakuba, z przydomkiem Torosowicz, z Bożej łaski arcybiskup Ormian i atoragal⁷⁹⁶ i wardapet Lwowa, w roku RHΘ (1629), ŽΘ (18) lipca”.
2. Ewangeliarz, iluminowany, pergamin, 1310, Rzym⁷⁹⁷. Na k. 252v: „Ja nikczemny Nigol, syn barona Jakuba, o przydomku Torosowicz, z Bożej łaski arcybiskup i wardapet Lwowa i atoragal całego kraju Polski, oraz kraju Bogdanii. W roku RHΘ (1629), IB (22) dnia miesiąca września, we wtorek”.
3. Ewangeliarz, iluminowany, papier, XIV w. (ewentualnie wcześniejszy), miejsce wytworzenia nieznane⁷⁹⁸. Na k. 187r: „Arcybiskup Nigoghajos Torosjanc, atoragal Lwowa, i przełożony kraju Bogdanii oraz całego kraju polskiego, gdzie zamieszkuje nacja potomków Hajka [= Ormian], i kawaler św. Michała, archanioła, błagam o pamięć”. Arcybiskup podpisał się pod kolofonem.
4. Grigor Tatewacy, karozgirk, iluminowany, papier, 1419⁷⁹⁹. Na k. 11v: „Nigolajos Torosenc, arcybiskup Ormian Lwowa”.
5. Ewangeliarz, iluminowany, papier, 1378, miejsce wytworzenia nieznane⁸⁰⁰. Na k. 148v: „Ja Nigol, syn barona Jakuba, o przydomku Torosowicz, z Bożej łaski arcybiskup i atoragal Ormian we Lwowie i całym kraju Polski i kraju Bogdanii, napisałem to pismo w naszej diecezji, w mieście Kamieniec, pod patronatem św. Bogurodzicy, która niech wstawia się za nas i wszystkich wiernych. Rachuba

⁷⁹⁵ *Katalog BKM, Wenecja*, t. I, s. 403 (rkps 90/1347). W rękopisie znajduje się także notatka jereca Chaczadura, syna barona Greska-Hluskowicza.

⁷⁹⁶ Co znaczy: dzierzący tron, stolicę, biskup stoleczny, biskup-ordynariusz.

⁷⁹⁷ *Katalog Nowa Dżulfā*, s. 61 (rkps nr 39). W rękopisie znajduje się późniejszy kolofon, z którego dowiadujemy się, że rękopis znajdował się „niewoli”, lecz baron Amir z Kaffy, syn Frangszy i Chytajmelik, zakupił go i podarował kościołowi Hadžadgadar [we Lwowie?] ku swej pamięci, pamięci rodziców i żony, Duchtarmelik. Kolofon ten pochodzi z 1442 roku, a swe imię zakodował w nim kopista kolofonu Awedik. W 1388 roku mieszkał we Lwowie Schadadinus [Fachradinus?] de Kaffa. *Pomniki dziejowe Lwowa*, I, nr 576.

⁷⁹⁸ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 628 (rkps 242). W rękopisie znajduje się notatka niejakiego jereca Symeona (Wasyłowicza?) z prośbą o pamięć. Zob. także H. und H. Buschhausen, *Armenischen Handschriften Mechitharisten-Bibliothek in Wien*, Wien 1976, s. 23-42.

⁷⁹⁹ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VII, s. 83 (rkps 2117).

⁸⁰⁰ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 691 (rkps 272). Zob. także Buschhausen, *Armenischen Handschriften*, s. 68-70. Z późniejszego kolofonu wynika, że rękopis należał do kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu, gdzie w 17 sierpnia 1707 roku został oprawiony przez Stefana Roszkę, jednak o. Daszjan w opisie rękopisu dodaje, że obecna okładka jest nowa, więc nie ta, o której pisze Roszka.

- Ormiańska RHΘ (1629), LA (31) sierpnia, w poniedziałek”. Arcybiskup podpisał się pod kolofonem.
6. Modlitewnik, iluminowany, papier, połowa XV w. (?), Krym⁸⁰¹. Na s. 1: „Nigoghajos Torosjanc, arcybiskup Ormian lwowskich”.
 7. Kodeks, iluminowany, papier, XVI w., Lwów⁸⁰². Na k. 18 v: „Ex catalogo librum Nicolai Jakobowicz Anno Domini 1625”, oraz k. 70 v: „Nicolaus Jakobowicz Anno Domini 1626, Januarii 23”.
 8. Sargis Sznorhali, komentarz do listów apostołskich, iluminowany, papier, 1338, Cylicja (?)⁸⁰³. Na k. 851v: „Ja, Nigoghajos Torosenc, z łaski Bożej arcybiskup, atoralgal, przełożony Ormian Lwowa i całego kraju Polaków, oraz kraju Bogdanii. Rok RHT’ (1630), IT’ (29) listopada”.
 9. Ewangeliarz, iluminowany, pergamin, 1197/8 rok, Skewra (Cylicja)⁸⁰⁴.
 10. Pataragamatujc, iluminowany, pergamin, X-XI wiek (?), Cylicja⁸⁰⁵. Na s. 100: „Nigol arcybiskup Lwowa, pamiętajcie w waszych modlitwach”.
 11. Cyryl z Aleksandrii, *Girk Parapmanc* (Krótkie uwagi o wcieleniu Jednorodzonego / Scholia de incarnatione Unigeniti), iluminowany, papier, 1608, miejsce wytworzenia nieznane⁸⁰⁶. Na k. 3r: „Nigoghajos Torosenc arcybiskup Ormian Lwowa, rok RČT’ (1660)”.
 12. Kanon konsekracji, papier, 1675, Rzym⁸⁰⁷. Na skórzanej okładce widnieje herb arcybpa Torosowicza i data: 1668 rok. Kolofony arcybpa Torosowicza na k. 9v; 62r; 135v.
 13. Utwory Jana Chryzostoma, papier, XVII wiek (?), miejsce wytworzenia nieznane⁸⁰⁸. Do rękopisu dołączono dzieło Clemente Galano *Grammaticae et logicae institutiones*, drukowane w Rzymie w 1645 roku, na którym – między innymi – została wyciśnięta owalna pieczęć arcybiskupa Torosowicza (4v) z napisem: „Nicola Tvrosowic, D[ei] G[ratia] Ar[chi]ep[iscopu]s Leopold[iensis] Valahi[ensis] Nati[onis] Armen[icae]”.

⁸⁰¹ *Katalog BKM, Wenecja*, t. VI, s. 1055 (rkps 1193/597). Jako kopista występuje biskup Nikoghajos z Akkermanu.

⁸⁰² *Katalog główny Matenadaranu*, t. VII, s. 715 (rkps 2267). W katalogu podano niewłaściwy odczyt kolofonu (na k. 18v), brak także kolofonu na k. 70v.

⁸⁰³ *Katalog Jerozolimy*, t. I, s. 42 (rkps 2).

⁸⁰⁴ BNW sygn. III 8101. O zawładnięciu ewangeliarza przez arcybiskupa zob. K. Stopka, *Lwowscy właściciele Ewangeliarza ormiańskiego z XIII wieku*, L 1, 2010, s. 32, 34, 50-51, 54-55; tenże, *Niezwykłe przypadki...*, [w:] *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 199.

⁸⁰⁵ *Katalog Czerwony klasztor*, s. 941 (rkps 199).

⁸⁰⁶ Matenadaran, rkps 3326.

⁸⁰⁷ *Katalog ÖNB*, s. 38 (Cod.Arm. 26). Według autora katalogu arcybiskup Torosowicz skopiował tę księgę na własną potrzebę, ponieważ w tym samym roku konsekrował na biskupa w Rzymie Wartana Hunaniana jako swego następcę.

⁸⁰⁸ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 597 (rkps nr 396).

14. Ewangeliarz, iluminowany, pergamin, 1624, Suczawa⁸⁰⁹. Na k. 341 v*: „Przewielebny i najczcigodniejszy Der Nigoghajos Torosowicz arcybiskup Leopolis, i nasz przełożony, ten święty ewangeliarz podarował kościołowi w Stanisławowie na swoją wieczną pamiątkę, który później pobożni Ormianie lwowscy oraz stanisławowscy ozdobili [okładkę] srebrem i złotem na chwałę Chrystusowi”. Według o. Daszjana omawiana okładka się nie zachowała.
15. Słownik ormiańsko-kipczacki, papier, XV-XVI w, Polska (?)⁸¹⁰. Na k. 13r: „Jest to książka Nigoghajosa Torosenc, arcybiskupa Ormian Lwowa”. Notatka w języku ormiańskokipczackim (12v) informuje: „Odzyskałem tę książkę od Der Howanesa Nikolajowicza, syna Iwaszka”⁸¹¹.
16. Teologia moralna, w języku polskim, zapisana alfabetem ormiańskim, papier, 1673, Polska (?)⁸¹². Herb Torosowicza znajduje się na skórzanej okładce z datą 1665. Kolofon napisany po polsku, ormiańskimi literami, mówi o tym, że autor pisał w listopadzie 1673 roku, będąc w podeszłym wieku, po powrocie z Rzymu.
17. Rozmówki włosko-polskie, przeróbka *Hexaglosson* Piotra Elerta, napisane literami ormiańskimi wraz ze słownikiem, papier, 1673, Rzym⁸¹³. Herb Torosowicza wyciśnięty na skórzanej okładce z datą 1665. Kolofon informuje, że kopista rozpoczął to dzieło mając 69 lat, by nauczyć się języka włoskiego. Pod koniec tego kolofonu zapisano; „1673, Apr[ilis] 13”.
18. Statut bractwa w Jazłowcu, papier, 1658 rok, Lwów⁸¹⁴. Wprowadzenie do statutu datowane na 27 lutego 1646 roku. Na okładce widnieje pieczęć arcybpa Torosowicza (także w środku), a podpis pod tekstem: „Nigoghajos Torosenc, arcybiskup Ormian Lwowa, Kamieńca i kraju Bogdani”.
19. Varia (dzieła liturgiczne: rubrycella, psalterz, brewiarz, szaraknoc, mszał, czasoc; słowem *frank* zaznaczono na marginesie miejsca dla porównywania z rytuałem łacińskim; ewangeliarz), iluminowany, papier, 1636, Lwów (?)⁸¹⁵. Na skórzanej okładce znajduje się ozdobiony złotymi ornamentami owalny herb Torosowicza z inskrypcją: „Nicolaus Torosowicz”. W środku widnieje ormiańska litera *T* [inicjał nazwiska: Thorosowic].

⁸⁰⁹ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 718 (rkps 292). Zob. H. Buschhausen, *Armenischen Handschriften...*, s. 71-72.

* Kolofon według *Kolofonów rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 163 (nr 237) ma się znajdować rzekomo na k. 719 v.

⁸¹⁰ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 740 (rkps 311).

⁸¹¹ Rosyjski przekład zob. Александр Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, t. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 146.

⁸¹² *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 958 (rkps 484). Według Daszjana, który powołuje się na *Kronikę Roszki*, autorem tego dzieła mógł być Deodat Nersesowicz.

⁸¹³ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 959 (rkps 485).

⁸¹⁴ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 923 (rkps 453).

⁸¹⁵ *Katalog BKM, Wenecja*, t. IV, s. 1001 (rkps 669/1178).

20. Księga konsekracji, iluminowany, papier, 1646, Kamieniec⁸¹⁶. Na k 3r: „Nigoghajos Torosenc, arcybiskup Ormian we Lwowie i w kraju Bogdanii”. Arcybiskup podpisał się pod kolofonem. Na k 94v: „Został napisany w Kamieńcu, w roku ՐԼԵ̅ (1646), Թ (8) grudnia, we wtorek”.
21. Pataragamatojc, iluminowany, 1667, Lwów⁸¹⁷. Na k. 2: „Nigoghajos Torosjanc, arcybiskup Lwowa i przełożony kraju Bogdanii. Roku ՐՇԴ (1680), G (3) lipca”.
22. Tragedia *Męczeństwo św. Hrypsymy*, papier, 1668, Lwów⁸¹⁸. Na skórzanej okładce znajduje się ozdobiony złotym ornamentem herb arcybpa Torosowicza z łacińską inskrypcją, oraz jego inicjałami zapisanymi w języku ormiańskim: „N. T”.

To na pewno daleko nie wszystkie książki tego długowiecznego hierarchy, które po jego śmierci trafiły w większości do biblioteki arcybiskupiej. Kolekcje Ormian mu współczesnych nie były aż tak bogate, a i po innych biskupach nie pozostało aż tak wiele zapisów na temat ich zbiorów bibliotecznych. Mimo złej sławy i on, jak z tego wynika, musi być zaliczony do rzędu ormiańskich graserów (bibliofilów) Polski.

⁸¹⁶ Matenadaran, rkps 9767. Rękopis jest datowany na 1646 rok, jednak wywołuje wątpliwość oprawa z pergaminu, na której jest data „1595” (zob. N. Akinian, *Katalog...*, s.44 (nr 19 (41))). Możliwe, że podawana przez arcybiskupa data to tylko czas „przyswojenia” przez niego kolejnego rękopisu.

⁸¹⁷ *Katalog Watykanu*, s. 23 (Codices Borgiani Armeni 19).

⁸¹⁸ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. I, s. 959 (rkps 486).

GATUNKI

Analiza zgromadzonego materiału prowadzi do wniosku, że zabytki piśmiennictwa ormiańskiego można podzielić na kilka grup ze względu na pełnione przez nie funkcje w kulturze tej społeczności. Do pierwszej należą teksty wytworzone przez instytucje publiczne lub w związku z ich działalnością: sądowe, administracyjne, metrykalne, notarialne, korespondencja z i do urzędów. Druga grupa to teksty prywatne, najczęściej powiązane z działalnością gospodarczą, ale nie tylko, a więc księgowość, dokumentacja operacji finansowo-handlowych firm (rachunki, kwity), listy w sprawach prywatnych, inwentarze majątkowe. Trzecią, najliczniejszą grupę stanowią teksty religijne, przede wszystkim o charakterze liturgicznym, które zaspokajały potrzeby kościołów ormiańskich w Królestwie Polskim. Są to ewangeliarze (awetarany), lekcjonarze (czaszoce) psalterze (saghmosarany), rytuały (masztoce), brewiarze (żamagirki), mszały (pataragamatujce), kalendarze (oracujce), modlitewniki (aghotamatujce), dzieła hagiograficzne (hajsmawurki), homiletyczne (karozgirki) i apologetyczne, komentarze do Pisma Świętego autorstwa Ojców Kościoła powszechnego i ormiańskiego, a także popularne, ludowe amulety-talizmany (hamaile). Tego rodzaju literatura stanowi ponad połowę zgromadzonego materiału. Do czwartej grupy można zaliczyć teksty szkolne służące do nauczania w ormiańskich szkołach przykościelnych. Chodzi tu głównie o gramatyki, elementarze, kalendarze, słowniki, katechizmy i inne. Kolejną grupą są teksty literackie: poezja, proza, dramat, diariusze i notatki podróżne, kolofony. Ostatnia grupa to teksty erudycyjne, w tym humanistyczne (np. kroniki historyczne) i naukowe (traktaty medyczne, alchemiczne).

Teksty publiczno-urzędowe

Akty normatywne

Ormianie otrzymali liczne przywileje od królów polskich, które dotyczyły różnych sfer ich życia i działalności. W większości wypadków były jednak wystawiane w języku łacińskim. Na własne potrzeby Ormianie kazali je tłumaczyć na język polski czy ormiański.

Statuty prawa ormiańskiego (Statuta iuris armenici), zwane przez Ormian kanonami (ganunk), zostały zatwierdzone przez króla Zygmunta I na sejmie w Piotrkowie w 1519 roku⁸¹⁹. Oficjalny tekst w języku łacińskim był tłumaczeniem z języka

⁸¹⁹ *Statuta iuris armenici*, ed. O. Balzer, [w:] *Corpus iuris polonici*, t. III, Kraków 1906, nr 215, s. 401-538. Zob. S. Kutrzeba, *Datastanagirk Mechitara Gosza i Statut Ormiański z r. 1519*, „Kwartalnik Historyczny” 23, 1908, s. 658-679; O. Balzer, *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, Lwów 1910, s. 250-251;

ormiańskiego. Według wybitnego znawcy tego źródła, Oswalda Balzera, używano już ok. 1434 roku jednej z redakcji *datastanagirku* Mechitara Gosza, zwanej przez tego badacza „macierzą lwowską”⁸²⁰. Od 1519 roku obowiązywał już jednak wyłącznie tekst zatwierdzony przez króla w języku łacińskim. Urzędowy odpis z 1523 roku kodeksu używanego w gminie lwowskiej zachował się w zbiorach wrocławskiego Ossolineum (sygn. 1916/II). Odpisy sporządzane były w językach łacińskim, a także kipczackim i polskim. Podobny oficjalny kodeks miała także gmina kamieniecka, a także inne, które modelowały swą strukturę na tej ostatniej. Niestety, żaden tekst kanonów w języku ormiańskim nie jest do tej pory znany, choć z pewnością musiał istnieć. Reszta aktów normatywnych była po kipczacku i po polsku.

Z innych dokumentów tego typu należy wspomnieć przywilej dla Ormian w Raszkowie wystawiony 19 marca 1751 roku przez książąt Lubomirskich⁸²¹. Oryginalny dokument został sporządzony w języku polskim, ale na język ormiański przełożył go wardapet Oksentios (Aksent) Chosrowianc Nigolian (Axent Mikołajewicz Chosrowaj)⁸²², który zaopatrzył go również w komentarze do poszczególnych rozdziałów. Ormiański tekst statutu raszkowskiego znamy z edycji Minasa Pyżyszgianca⁸²³. Możliwe, że oryginał znajduje się wśród rękopisów przywiezionych przez niego z Polski. Statut raszkowski składał się z siedmiu rozdziałów. Dotyczyły one różnych aspektów życia Ormian w tym mieście, między innymi udziału w życiu kościelnym: zbiórkach pieniężnych, zaręczynach, małżeństwach, testamentach, różnych funduszach, zbiórkach na cele ogólne, bractwach itd. Jest to bogate źródło do rekonstrukcji życia wewnętrznego Ormian w tym mieście.

Charakter normatywny miały także akty fundacyjne kościołów i klasztorów. Niektóre z nich zachowały się w języku ormiańskim: akt fundacyjny monasteru Haczgadar Bogurodzicy na przedmieściu Tatarskim (później Krakowskim) we Lwowie z 1362 roku, katedry lwowskiej z 1363 roku, kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim z 1398 roku, klasztoru św. Krzyża na przedmieściu Krakowskim we Lwowie z 1596 roku, by wspomnieć tylko najstarsze z nich⁸²⁴. Z reguły fundatorzy zrzekali się w nich w imieniu własnym i spadkobierców przysługujących im praw dziedzicznych do tych świątyń na rzecz starszych gminy.

tenże, *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*, Lwów 1909; L. Matwijowski, *Prawo Ormian w dawnej Polsce*, Lwów 1939 (2 ed. Wrocław 2010); M. Oleś, *The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356-1519)*, Rome 1966.

⁸²⁰ O. Balzer, *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, s. 250-251.

⁸²¹ Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Համարակալի կազմակերպությունները Պոդոլյեի հայկալան գաղութներում*, [Stowarzyszenia rzeźnicze w ormiańskich koloniach Podola], „Lraber” 1981 (5), էջ[s.] 85-86. Także Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Մոնոպոլիայի հարաբերությունները Պոդոլյեի հայկալան գաղութներում* [Stosunki społeczne w ormiańskich koloniach Podola], PBH 1974 (3), s. 35-40.

⁸²² T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich w Polsce*, Kraków 2001, nr 153, s. 77.

⁸²³ Pyżyszgianc, s. 165-68.

⁸²⁴ K. Stopka, *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, „Nasza Przeszłość” 62, 1984, s. 36-37; J. Chrzyszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 59. Por. podrozdział: *Podróże naukowe mechitarystów weneckich do ośrodków kultury ormiańskiej w Polsce*.

Charakter normatywny miały także statuty bractw ormiańskich. Posiadamy informację, że bractwo młodzieży istniało w Kamieńcu Podolskim już w XVI wieku. W aktach sądowych tego miasta z lat 1559-1575 wielokrotnie występuje Sargis *mangydawak* (przewodniczący młodzieży) – jeden z sędzów ormiańskich tego miasta⁸²⁵. Na temat dobroczyńców kościoła Bogurodzicy w Kamieńcu czytamy: ”Niech Chrystus błogosławi braci młodzieży. Dali [ufundowali] na pomalowanie połowy kościoła, wraz z całymi figurami (freski?)”⁸²⁶. Natomiast wśród dobroczyńców kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu, poda datą 1607, 25 kwietnia, czytamy: ”Bracia młodzieży dali [ufundowali] na zrobienie jednego dużego i melodyjnego [dosłownie: słodkiego, w znaczeniu słodkodzięczego] dzwonu”⁸²⁷. Ciekawe, w jakim języku sporządzony był statut tego kamienieckiego bractwa? Jak na razie, najstarszym zachowanym statutem spisany w języku ormiańskim jest statut bractwa młodzieży z Jazłowca z 1646 roku⁸²⁸. W 1658 roku zatwierdził je we Lwowie arcybp Torosowicz⁸²⁹. Według *Kroniki Roszki*, arcybp Torosowicz po powrocie do Rzymu w 1675 roku między innymi „ustalił i zatwierdził bractwa św. Grzegorza Oświeciciela i Bogurodzicy we Lwowie”⁸³⁰. W Stanisławowie też istniało bractwo św. Grzegorza Oświeciciela. W 1719 roku dwie Ormianki przed śmiercią w czasie epidemii, która wybuchła w tym mieście przekazały 1000 zł każda właśnie dla tego bractwa⁸³¹.

Bractwa powstałe po unii miały charakter wyłącznie kościelny, wzorowany na analogicznych bractwach katolickich. Z 1727 roku pochodzi *Księga imion braci i siostr bractwa Wniebowstąpienia NMP w Tyśmienicy, którzy corocznie mają płacić składki*⁸³². Ksiądz Stefan Roszka był autorem kilku statutów kościelnych bractw ormiańskich w Polsce⁸³³, a po objęciu stanowiska wizytatora apostolskiego w Siedmiogrodzie, ułożył podobne dla tamtejszych Ormian: bractwa św. Grzegorza Oświeciciela w Gherli w 1729

⁸²⁵ *Կասեւնեց-Պողոսիկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.) [Akty sądowe sądu ormiańskiego w Kamieńcu Podolskim (XVI w.), աշխատասիրությունը Վ. Ռ. Գրիգորյանի [opracował W. R. Grigorian], Երևան [Erywań] 1963. Zob. Indeks imion na s. 431. Na temat ormiańskich bractw młodzieży na terytorium dawnego Królestwa Polskiego pisał ten sam autor. Zob. Վ. Ռ. Գրիգորյան [W. R. Grigorian], *Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղութների «կտրիճվորաց եղբայրությունները» մասին [O bractwach młodzieżowych w ormiańskich koloniach Zachodniej Ukrainy]*, PBH 1963 2 (21), s. 115-126. Por. Też В. Р. Григорян, *К вопросу о “братствах удальцов” в армянский колониях западной Украины*, [w:] *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, Киев 1965, s. 128-136.*

⁸²⁶ Pyżyszgianc, s. 149.

⁸²⁷ Pyżyszgianc, s. 147.

⁸²⁸ BKM, Wiedeń, rkps 453. Statut omówił i wydał Warden Grigorian. Zob. Վ. Ռ. Գրիգորյան [W. R. Grigorian], *Յազուլեց քաղաքի հայկական գաղութի «կտրիճվորաց եղբայրության» կանոնադրությունը [Statut bractwa młodzieżowego ormiańskiej kolonii miasta Jazlowiec]*, „Lraber” 1973 (9), էջ [s.] 40-59.

⁸²⁹ Do rękopisu zostały dołączone dwa zatwierdzenia tego statutu: po polsku (1657) i po łacinie („anno D[omi]ni 1714, die 17 Julij”). BKM, Wiedeń, rkps 453.

⁸³⁰ Roszka, *Kronika*, s. 183.

⁸³¹ FKIDOP, sygn. 776, k. 13.

⁸³² FKIDOP, sygn. 757.

⁸³³ BKM, Wiedeń, rkps 584: Statut bractwa św. Anny Ormian z Kut, Stanisławów, 1725; BKM, Wiedeń, rkps 585: Statut Bractwa Wniebowstąpienia Ormian z Kut, Stanisławów, 1725.

roku⁸³⁴, bractwa Najświętszego Imienia Jezus z 17 września 1729⁸³⁵, bractwa św. Joachima i Anny z 5 lipca 1729 roku⁸³⁶. Roszka był też prawdopodobnie autorem statutu bractwa Najświętszej Trójcy z Gherli, ponieważ występuje tam jako jego członek⁸³⁷. W Lwowskim Muzeum Historycznym zachowała się *Księga rejestrów bractwa św. Trójcy* we Lwowie przy katedrze ormiańskiej za lata 1747-1801⁸³⁸.

Dokumentacja urzędowa

W języku ormiańskim prowadzona była także dokumentacja instytucji ormiańskich, przede wszystkim gmin⁸³⁹. Minas Pyżyszgianc widział w 1820 roku we Lwowie księgę sądu duchownego tamtejszych Ormian za lata 1464-1564. Opublikował z niej kilka wpisów w języku ormiańskim. Według niego język kipczacki od 12 marca 1521 roku całkiem wyparł język ormiański⁸⁴⁰, który w aktach tej gminy pojawiał się później sporadycznie⁸⁴¹. W Kamieńcu Podolskim księgi sądowe tamtejszej gminy były tylko częściowo prowadzone w języku ormiańskim. Najstarsze wpisy w tym języku z lat 1559-1575 opublikował Wardan Grigorian⁸⁴². Ciekawa jest dołączona do tych akt wzmianka o przyjęciu obywatelstwa polskiego przez kupca ormiańskiego. Czytamy tam: "Zdarzyło się to, że przyszedł pewien czcigodny chodzą Jaghub Marzwancy (z Marzwanu, obecnie Turcja) i zechciał być poddany pod władzę i w kraju króla Nemiczów [Polaków]. A sędziowie za wiedzą i z rozkazu starosty, który nazywa się Mikołaj Briskij [Brzeski], przyjęli go i poszli do kościoła i dali Jaghubowi przysięgę, który przysięgł". Dalej został przytoczony tekst przysięgi po kipczacku, jaka miała na miejscu w sobotę 16 czerwca 1575 roku⁸⁴³. Inne

⁸³⁴ Skopiował je jego uczeń, ksiądz Der Johannes Mychitar Johanian. Zob. *Katalog Gherli, (Kolandzian)*, s. 459 (nr 31).

⁸³⁵ *Katalog Gherli, (Kolandzian)*, s. 479 (nr 100(96)).

⁸³⁶ *Katalog Gherli, (Kolandzian)*, s. 478 (nr 99).

⁸³⁷ *Katalog Gherli, (Kolandzian)*, s. 464 (nr 42(31)).

⁸³⁸ Lwowskie Muzeum Historyczne, sygn. 142, zob. Hajuk, s. 888.

⁸³⁹ W Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie zachowały się księgi sądu ormiańskiego miasta Lwowa. Prowadzone były jednakże wyłącznie po łacinie i po polsku. Por. Н. Врaдий, *АКТОВЫЕ КНИГИ ЛЬВОВСКОЙ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ*, РВН 2, 1964, s. 347-352.

⁸⁴⁰ Pyżyszgianc, s. 87.

⁸⁴¹ E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego ...*, s. 220-221.

⁸⁴² *Գրքերը-Պրոքրիլը քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.) [Akty sądowe sądu ormiańskiego w Kamieńcu Podolskim (XVI w.)]*, աշխատասիրությունը Վ. Ռ. Գրիգորյանի [opracował W. R. Grigorian], Երևան [Erywań] 1963. Spotyka się tam także wpisy w języku kipczackim (s. 266, 300, 305) i po polsku, zapisane przy pomocy ormiańskich liter (*Akty sądowe*, s.107-108, 117, 172-173, 275, 321).

⁸⁴³ *Akty sądowe*, s. 299-301. Z kolei najstarszy znany przekaz treści przysięgi seniorów Ormian pochodzi z 1519 roku i jest zapisany alfabetem ormiańskim, ale po polsku, zob. E. Słuszkiewicz, *Formuła przysięgi starszych lwowskiej gminy ormiańskiej wg rkpsu Kodeksu praw nadawanych Ormianom przez Zygmunta I w r. 1519 (nr 1916, Ossol.)*, s. 109-118.

księgi sądowe aż do 1663 roku omówił Aleksandr Garkawiec⁸⁴⁴. Wpisy ormiańskie znajdują się jeszcze w księdze obejmującej okres od 10 marca 1572 do 3 października 1624 roku. Ostatni tego rodzaju zapis dokonano w niej 24 grudnia 1575 roku⁸⁴⁵. Następne pisane były już niemal wyłącznie po kipczacku i po polsku (w grafiach ormiańskiej i polskiej)⁸⁴⁶. Z Jazłowca przetrwały księgi sądowe za lata 1648-1672. Prowadzono je przeważnie po ormiańsku⁸⁴⁷. Najstarsze księgi sądowe Ormian stanisławowskich zachowały się od 1692 roku, ale były prowadzone wyłącznie w języku polskim. Posiadają tylko marginalia ormiańskie, zaznaczające zazwyczaj imiona stron procesujących się przed sądem, ale nie tylko⁸⁴⁸.

W połowie XVII wieku, zapewne pod wpływem zwyczajów katolickich, pojawiła się niezależna od gmin dokumentacja kościelna, na przykład księgi święceń. Tego typu rejestrację czynności urzędowych prowadził w języku ormiańskim bp Mołdawii Antoni Serebkowicz, który w 1646 roku święcił duchownych także na terenie Polski⁸⁴⁹. Po unii kościelnej arcybp Torosowicz zaczął prowadzić księgę święceń udzielanych przez niego we Lwowie przed rokiem 1660, a zakończoną w 1675 roku w Rzymie. Wpisy w niej miały być dokonywane w języku ormiańskim i kipczackim⁸⁵⁰. Wzmianka o święceniach niejakiego Salomona, syna mahdesy Azarii we Lwowie w 1710 roku znajduje się w rękopisie w zbiorach petersburskich⁸⁵¹.

Księgi metrykalne prowadzone były przy każdym kościele ormiańskim, jednak właściwie tylko w czasach pounijnych. Znamy tylko jeden wyjątek – najstarszą lwowską księgę chrztów, ale prowadzona była ona po kipczacku (1635-1681). Potem, już będąc w dyspozycji księży ormiańskokatolickich, była zapisywana po polsku i po łacinie (do 1732)⁸⁵². Stefan Roszka pod rokiem 1668 podaje, że gdy 29 maja arcybp Torosowicz przyjechał do Kamieńca, wprowadził kościelną regulację złożoną z 19 punktów. Wśród nich był nakaz prowadzenia „księgi chrztów, małżeństw i zgonów”⁸⁵³. Księgi te na razie nie są znane. Badacz Mazyrianc widział natomiast metryki chrztów ze Żwańca, w których zapisy do lat 20. XIX wieku były prowadzone w języku ormiańskim. Według niego księgi

⁸⁴⁴ A. Н. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие, 2: Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков*, Алматы 2007, s. 872-954.

⁸⁴⁵ CDIAUK, f. 39, op. I, spr. 8 (4390), k. 86v.

⁸⁴⁶ A. Н. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие, 2*, s. 872.

⁸⁴⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Podh. II. 165 (1648-1669); LNNBU, sygn. 1485 (1669-1672). Por. *Informator o polonicach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka, cz. 1: Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zinwentaryzowane przed 1945 r.*, opracowali M. Matwijów, E. Ostromięcka, Wrocław 2010, s. 48.

⁸⁴⁸ B. Ossol., sygn 1590/II.

⁸⁴⁹ BKM, Wiedeń, rkps 331.

⁸⁵⁰ Księgę tę widział i bardzo pobieżnie opisał M. Lewicki. Opublikował z niej dwa wpisy w języku ormiańskim. M. Lewicki, *Le terme nēmič'*, s. 256. Por. K. Stopka, *Języki oswojone pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013, s. 67.

⁸⁵¹ *Katalog Petersburga*, s. 51 (rkps nr 78).

⁸⁵² BKM, Wiedeń, rkps 440.

⁸⁵³ Roszka, *Kronika*, s. 181. Kolejnym z punktów był zakaz kopiowania, czy sprzedawania ksiąg heretyckich, to jest niezgodnych z doktryną Kościoła katolickiego.

zaczynały się od połowy XVIII wieku. Zawierały informację, że wśród „nowych” Ormian przeważali osadnicy z Azji Mniejszej. Wpisy polskie pojawiły się na początku XIX wieku i w końcu wyparły ormiańskie⁸⁵⁴. Pyżyszgianc widział też ormiańską metrykę chrztów kościoła w Raszkowie, z której przytoczył zapis z roku 1749. W Stanisławowie fragmenty księgi zgonów w latach 1715-1739 były prowadzone w języku ormiańskim przez księdza Stefana Roszkę⁸⁵⁵. Po jego śmierci zapisy ormiańskie nagle się urwały. Charakter pisma Roszki odnajdujemy też w niektórych partiach umów zaręczynowych (tzw. kroraków) ze Stanisławowa za lata 1693-1784⁸⁵⁶. Do końca księgi dominuje język ormiański, a tylko od czasu do czasu zdarzają się nieliczne zapisy polskie czy łacińskie.

Pyżyszgianc, w rozdziale na temat rękopisów ze Stanisławowa, opisując kościół podał, że istniało przy nim bractwo Niepokalanego Poczęcia, które w sposób bardzo uroczysty obchodziło święto dedykowane Najświętszej Maryi Pannie: „jak to pokazują zapisy bractwa, gdzie zobaczyliśmy wiele imion braci”⁸⁵⁷. Ta informacja dotyczy kolejnego rodzaju dokumentacji wytworzonej przez instytucje – ksiąg brackich. Prawdopodobnie były pisane po ormiańsku, skoro o. Minas czytał te zapisy⁸⁵⁸. Z innych źródeł tego gatunku zachował się inwentarz darowizn dla kościoła ormiańskiego w Stanisławowie z 1682 roku⁸⁵⁹.

W kontaktach z katolikosami i patriarchami używano zawsze klasycznego języka ormiańskiego (grabaru). Akty nominacyjne (kondaki) katolikosów na stolicę lwowską były pisane zawsze w tym języku, zresztą jak i listy tych hierarchów skierowane do gmin⁸⁶⁰. Po ormiańsku pisane były listy z Polski do Armenii. Z 15 kwietnia 1572 roku zachował się list skierowany do katolikosa Mikajela w imieniu starszych gminy lwowskiej. W liście tym polscy Ormianie informowali katolikosa o przybyciu jego nywiraga⁸⁶¹, bpa

⁸⁵⁴ Լ. Մազիրեանց [L. Mazirianc], *Հայոց սեփ գաղթականությունը ժԲ դարում և նորա վիճակը Լեհաստանում* «Արարս» [„Araks”, գիրք Ա [księga 1], հունիս/ czerwiec, Ս. Պետերբուրգ [St. Petersburg] 1889, s. 134; Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Ժվանեցի հայ գաղութը* [Ormiańska kolonia w Żwańcu], BHA 1974, (3), s. 201-209;

⁸⁵⁵ FKIDOP, sygn. 776-m 8a. Księga obejmuje lata 1715-1829. Pierwszy wpis został dokonany w języku łacińskim, następne trzy – w języku ormiańskim (1715-1716). Kolejne wpisy są w języku łacińskim. Język ormiański pojawia się od września 1719 do 30 października 1739 roku. Dalej (prócz notatki z 15 listopada 1739) reszta *Księgi* do 1829 roku zawiera wpisy tylko w języku łacińskim. Zob. P. Mnacakanian, *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie 1715-1739*, L 1, 2010, s. 123-133.

⁸⁵⁶ B. Czart., rkps 3543. K. Roszko, *Katalog rękopisów ormiańskich ...*, s. 28; Հ[այր] Յ[նվ]հաննես [Ojciec Howhannes Tumajan], *Հայերէն ձեռագիրք ի Քրքքու* [Ormiańskie rękopisy w Krakowie], HA, kwiecień 1887, s. 57.

⁸⁵⁷ Możliwe, że przechowywany dziś w Bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu mszał z przełomu XVIII/XIX wieku zawierający imiona zmarłych członków bractwa św. Grzegorza, św. Anny, oraz Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny to jest właśnie ten spis bracki ze Stanisławowa. Zob. BKM, Wiedeń, rkps 1098.

⁸⁵⁸ Pyżyszgianc, s.121.

⁸⁵⁹ FKIDOP, sygn. 687.

⁸⁶⁰ O listach zob. dalej.

⁸⁶¹ Nywirag: urzędnik kościelny, poseł duchowny; odpowiada zarówno nuncjuszowi, jak i legatowi. Zob. *Նոր բարոցիք հայկազեան լեզուի* [Nowy słownik języka ormiańskiego], հասոյր երկրորդ [tom II], Երեւան [Erywań] 1981, s. 451. Na temat nywiragów w dziejach Kościoła ormiańskiego, etapów rozwoju

Mardirosa z Amidy⁸⁶², i o darach, jakie przekazali przez niego dla Eczmiadzyna. Prosimi ponadto o zezwolenie na zawieranie małżeństw między bliskimi krewnymi, by nie dochodziło do rozłamu w wierze na skutek małżeństw z innowiercami⁸⁶³. Franciszek Ksawery Zachariasiewicz przytoczył z kolei skierowany do Eczmiadzyna list gminy lwowskiej ze skargą na arcybpa Mikołaja Torosowicza wystosowany ze Lwowa 25 lipca 1631 roku. Tak o tym pisał: „podania ich posiadam kopię w polskim języku, zapewne z ormiańskiego wytłumaczoną, a ile z pisma wnieść można, tłumaczenie zdaje się być współczesne”⁸⁶⁴. Zachowały się też dowody korespondencji kierowanej z gmin polskich na ręce katolikosów, nawet jeszcze w drugiej połowie XIX wieku⁸⁶⁵. W tymże języku katolikosy pisali do królów polskich⁸⁶⁶.

W ormiańskich zbiorach rękopiśmiennych zachowało się nieco różnego rodzaju korespondencji osób urzędowych lub kierowanych do nich z racji pełnienia funkcji publicznych. Jako przykład wymienić można zaświadczenie wystawione w języku ormiańskim w 1639 roku przez 12 sędziów ze Lwowa (radę starszych ormiańskich) dla jakiegoś mnicha (w tekście brak jego imienia), który wcześniej służył w miejscowej katedrze, ale zamierzał opuścić Lwów⁸⁶⁷. W jednym z kodeksów przechowywanych w Jerozolimie znajdują się: list dypira Symeona do arcybpa Torosowicza (s. 3), list arcybpa Torosowicza w sprawie Andreja, syna Eremija z Moskwy, znajdującego się w niewoli u Tatarów (s. 4), list arcybiskupa Ormian polskich i mołdawskich, Mesroba, wystosowany ze Lwowa 8 lutego 1628 roku⁸⁶⁸, a zawierający prośbę o pomoc dla chodzi Aleksandra Karczowskiego⁸⁶⁹, który po uwolnieniu żony z rąk niewiernych, został bez środków do życia, zaś musiał jeszcze zebrać środki na wykup z niewoli ojca i brata (s. 5), list z Konstantynopola do arcybiskupa Lwowa z 8 maja 1639 roku (s. 6)⁸⁷⁰. W innym z kodeksów rękopiśmiennych w zbiorach Bodleian Library znajduje się list wardapeta

tego stanowiska, poselstw do Ormian polskich, zob. S. Արշակ վարդապետ Խաչատրյան [Ter Arsak wardapet Chaczatrian], *Նվիրակությունը հայոց եկեղեցուի [Nywiragizm w Kościele ormiańskim], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2004.*

⁸⁶² „Rok 1572. Przybył bp Der Mardiros Hamdecy (z Amidy) do tego kraju [tzn. Polski] jako nywirag i razem z nim [był] pewien jerec, o imieniu Der Howhannes, który zmarł we Lwowie. A Der Mardiros wypełnił poselstwo we Lwowie i w Kamieńcu, a potem odjechał ze sławą i zaszczytem”, zob. Aliszan, *Kamenic*, s. 42.

⁸⁶³ Tekst listu zob. Aliszan, *Kamenic*, s. 228-231.

⁸⁶⁴ [F.] X. Zachariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 42-52.

⁸⁶⁵ List Ormian Mohyłowa do katolikosa Geworga IV z 1871 roku zob. Վ. Գրիգորյան [W. Grigorian], *Մոզիլյով-Պոդոլսկի քաղաքի հայերի նասակը Գևորգ Չորրորդի կաթողիկոսին [List Ormian Mohyłów Podolska do katolikosa Geworga IV]*, BHA 1973, (3), s. 137-142.

⁸⁶⁶ E. Słuszkiewicz, *Trzy dokumenty ormiańskie z 1-ej połowy XVII w. ze zbiorów polskich*, PO 1954, 3, s. 292-294; tenże, *Trzy dokumenty ormiańskie z w. XVII*, PO 1964, 2, s. 141-161; 1965, 2, s. 113-152.

⁸⁶⁷ Մարապետ եպս. Ամատունի [Karapet bp Amatuni], *Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսաւոր էջ մը ժԷ. դարու հայ եկեղեցական պատմութենէն [Woskan wardapet Jerewancy i jego czasy. Oświecona karta w historii Kościoła ormiańskiego XVII w.]*, Վենետիկ [Wenecja] 1975, s. 285.

⁸⁶⁸ Taka data roczna figuruje w rękopisie. W rzeczywistości arcybp Mesrob zmarł 12 maja 1624 roku w Zamościu. Por. G. Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, parte prima, Roma 1974, s. 136.

⁸⁶⁹ Być może chodzi o syna Jakuba i Teofili, arianki z Rakowa („Sobótka”, 30, 1975, s. 262).

⁸⁷⁰ Jerozolima, rkps 1195, Suczawa ok. 1644.

Hieronima ze Lwowa do Astwadzadura (Bogdana) Spendowskiego, sędziego ormiańskiego, ze Lwowa z roku 1688⁸⁷¹. Tego rodzaju korespondencji urzędowej może być jeszcze znacznie więcej.

Teksty prywatne

Większość zachownych tekstów tego gatunku została wytworzona przez Ormian polskich w innych językach niż ormiański, tj. po kipczacku i po polsku. Dotyczy to zwłaszcza dokumentacji handlowej, inwentarzy majątkowych, testamentów, kroraków itp. Nieco listów prywatnych w języku ormiańskim, dotycząca Ormian z Zamościa, ale też innych miast, zachowała się w zbiorach AGAD⁸⁷². W ośrodkach tych doszło do zetknięcia się Ormian ormiańskojęzycznych z Ormianami kipczackojęzycznymi. Listy tego rodzaju znajdują się też w kodeksie ze zbiorów biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu. Zachował się tam m.in. list biskupa Astwadzadura do Der Jakuba w Tyśmienicy⁸⁷³.

W rękopisie, który znajdował się w zbiorach Czerwonego Klasztoru⁸⁷⁴, była między innymi kopia listu arcybpa Wartana Hunaniana z 1 kwietnia 1713 roku, skierowanego ze Lwowa prawdopodobnie do wardapeta Mowsesa, późniejszego przełożonego diecezji Ankary. W liście tym arcybpa Ormian polskich dzielił się szczegółowo informacjami na temat wyjątkowego wydarzenia w jego diecezji, „które nie zdażyło się w tym kraju z naszymi [Ormianami] od setek lat”. Chodziło o samobójstwo, które popełnił hadży Jakub. Pisał, że zgodnie z prawami „tego królestwa” (tzn. Polski) samobójca, podobnie jak skazaniec, jest pozbawiony „łaski” prawowitego pochówku. Ciało takiego człowieka przywiązuje się do ogona końskiego wlecze po ulicach miasta, potem zaś wrzuca do głębokiej jamy. Podobnie chciano postąpić z ciałem Ormianina samobójcy. Jednakże arcybiskup, jak pisał, wyrwał siłą ciało z rąk głównego kata i kazał je pochować pod murami klasztoru ormiańskiego, aby ten przypadek nie ściągnął na Ormian złej sławy. Wzmiankował także niejakiego Sargisa Czelebiego, Ormianina, który przekazał 2 tys. złotych na msze. Arcybiskup informował także o przesłaniu adresatowi dwóch książek, „jednej do nauczania początkujących i drugiej dla refleksji”. List arcybpa Wartana Hunaniana napisany z Kamieńca nosi datę 20 stycznia 1707 roku, a był skierowany do opata Mechitara, założyciela zakonu mechitarystów⁸⁷⁵. Poza tym zachowały się listy

⁸⁷¹ Bodleian Library, rkps 104(sygn MS. Arm. f. 12), Polska ? XVIII. Według opisu katalogowego jest to list polemiczny dotyczący wiary katolickiej. Jednakże Bogdan Spendowski nie sprawował urzędu sędziego Ormian lwowskich. Był wójtem ormiańskim w Jazłowcu, nobilitowanym w 1676 roku na sejmie koronacyjnym za męstwo wojenne podczas wojny z Turcją. Jako szlachcic pełnił funkcje tłumacza języka tureckiego, sekretarza królewskiego i posła do Turcji. Por. K. Stopka, *Spendowski Szeferowicz Bogdan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLI, Warszawa-Kraków 2002, s. 68-70.

⁸⁷² Szerzej o tym zob. *Ormiańska Warszawa*, s. 192-195. Por też AGAD AZ 3040.

⁸⁷³ BKM, Wiedeń, rkps 442.

⁸⁷⁴ Czerwony klasztor, rkps 93.

⁸⁷⁵ Gh. Tajian, *Archiwum*, s.4-5.

arcybpa Jana Tobiasza Augustynowicza do opata Kongregacji Mechitarystów w Wenecji, napisane ze Lwowa 3 kwietnia i 20 maja 1720 roku, 14 maja i 5 lipca 1723 roku⁸⁷⁶.

Obszerną korespondencję prywatną pozostawił po sobie wspomniany już proboszcz stanisławowski i dziekan Pokucia i Podola, Stefan Roszka⁸⁷⁷. Prowadził ją z wieloma wybitnymi postaciami ormiańskiego życia naukowego i kulturalnego i takich też spraw dotyczyła. Jej zbadanie rozszerzyłoby naszą wiedzę na temat kręgu jego znajomych, wśród których byli hierarchowie Kościoła katolickiego i ormiańskiego.

Teksty religijne

Sporą część literatury religijnej funkcjonującej w środowisku Ormian polskich w wersji ormiańskojęzycznej stanowiły tłumaczenia z języka łacińskiego, czy raczej z polskich przekładów łacińskich oryginałów. Najwcześniejsze świadectwo o tłumaczeniach utworów katolickich, czyli z języka łacińskiego, pochodzi z XIV wieku. Rękopis, o którym mowa to katolicki brewiarz (fonetycznie zapisano po ormiańsku „Breviarium”, co było modne wśród Ormian katolików), który powstał 15 lipca 1369 roku w Budzie pod patronatem kościoła Bogurodzicy. Dominikanin „fra Toma” z Szahbunik [Szahapunik], skopiował go dla „księdza wiernego Kościołowi rzymskiemu” Jakuba, „który dawniej (przed przyjęciem katolicyzmu) nazywał się Sargis”. Kapłan ten pokrył koszty finansowe. W kolofonie padła prośba do czytelników o wspomnienie modlitwne dla niego, rodziców – ojca Tiracu i matki Hilal, wszystkich krewnych i przyjaciół, a szczególnie gubernatora kongregacji Braci Unitów „fra Samuela”. Przy okazji wspominał, że rękopis powstał w domu „barona” Bartola notariusza. Iluminatorem był Franciszek z Kaffy. W innym miejscu (k. 294v) Jakub-Sargis podaje, że przełożył w Krakowie z łaciny na ormiański historię o męczeństwie św. Zofii i św. Erazma, a także żywot Sukiasa i towarzyszy. Intryguje zwłaszcza to ostatnie tłumaczenie, bo męczeństwo Sukiasianców zdarzyło się w Armenii i funkcjonowało w ormiańskiej hagiografii⁸⁷⁸. Jakub-Sargis prosił czytelnika o wybaczenie błędów w rękopisie, ponieważ nie miał „odpowiedniej formacji literackiej i

⁸⁷⁶ Gh. Tajian, *Archiwum*, s. 25-26 (list z 14 maja 1723 roku). Pozostałe listy zachowały się wśród dokumentów prof. Wardana Grigoriana, dawnego wicedyrektora Matenadaranu. W tym miejscu wyrażam podziękowanie za ich udostępnienie.

⁸⁷⁷ *Katalog BKM Wiedeń*, t. II, s. 681-683 (rkps 266). Zbiór korespondencji Stefana Roszki (FKiDOP, sygn. 1389) został odkryty przeze mnie w trakcie kwerendy przeprowadzonej w zasobach FKiDOP w Warszawie (omówienie zob. *Ormiańska Warszawa*, s. 187). Jest w nim korespondencja (30 luźnych kartek) między Stefanem Roszką a księdzem Stefanem Faruchowiczem ze Lwowa z 1714 roku. Inskrypcję z nagrobka księdza Faruchowicza „seniora kościoła, który zasnął w Bogu D[nia] 7 kwiet[nia] R[oku] 1737, żył lat 77” podają Macler i Chrzęszczewski, zob. *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine (juillet-août 1925)*, par Frédéric Macler, „Revue des Études Arméniennes”, t. VII, fasc. 1, 1927, s. 162; J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich ...*, s. 97.

⁸⁷⁸ Widocznie w środowisku braci unitów funkcjonował już łaciński przekład tego żywota, który ponownie na ormiański tłumaczył Jakub Sargis.

gramatycznej”⁸⁷⁹. W 1391 roku spotykamy go jako starca z innymi braćmi unitami w Moguncji, gdzie skopiował ich katolicki mszał⁸⁸⁰. Z tego tekstu ormiańskiego powstały już w dobie nowoczesnej, tłumaczenia: tureckie (1803), rosyjskie (1847), gruzińskie (XIX w.), francuskie (1919).

Nie wszystkie te utwory możemy połączyć z nazwiskami tłumaczy i odwrotnie. Na przykład wiemy, że awakerec lwowski Zakaria tłumaczył z łaciny, o czym świadczy kolofon z 22 lipca 1633 roku⁸⁸¹. Do tłumaczenia na język ormiański różnorodnych utworów z łaciny i z polskiego w dużej mierze przyczynił się wardapet Stefan Lehacy⁸⁸². Największą falę tłumaczeń różnorodnej literatury na język ormiański obserwujemy po unii kościelnej. Przykładowo wymieńmy tu utwór *Kerakur kahanajic (Pokarm kapłanów)*, a właściwie *Manuductio ad coelum* (1658) kardynała Giovanniego Bony, przetłumaczony z łaciny na ormiański w 1677 roku we Lwowie. Książka ta była bardzo popularna i porównywana z *Naśladowaniem Chrystusa* Tomasza à Kempis. Z kolei praca *Testament ducha* Karola Boromeusza, kardynała arcybiskupa Mediolanu, została przetłumaczona we Lwowie w roku 1707⁸⁸³. W kodeksie zawierającym traktat o władzy biskupiej, mszał i masztec, znajdującym się w zbiorach Matenadaranu, znajdujemy kolofon informujący, że utwór o biskupach był tłumaczony z łaciny w roku 1696 we Lwowie, zaś masztec (katolicki) został przetłumaczony na ormiański 17 lutego 1697 roku⁸⁸⁴. Tłumaczeń ksiąg liturgicznych z łaciny na ormiański dokonywał arcybp Wartan Hunanian, a z włoskiego i polskiego na ormiański - bp Deodat Nersesowicz. Znaczna część późniejszych rękopisów o charakterze liturgicznym, z XVIII wieku, nie posiada już żadnych kolofonów, zatem nie możemy określić dokładnie daty i miejsca ich powstania, a także nazwisk kopistów. Większość skopiowanych w tym wieku rękopisów ma, obok ormiańskich, teksty łacińskie i polskie: modlitwy, pieśni kościelne. Czasami były to polskie tłumaczenia tytułów ormiańskich albo komentarze niektórych fragmentów⁸⁸⁵. Zdarzają się także całe teksty, głównie liturgiczne, zapisane polskimi literami, jednak po ormiańsku, jak np. pieśń ku czci św. Anny i Joachima⁸⁸⁶. Odwrotnie, tekst obrzędu ślubu został zapisany po polsku literami ormiańskimi⁸⁸⁷. Na wyróżnienie zasługuje tu dorobek literacki Stefana Roszki. Obejmuje on utwory o charakterze liturgicznym, np. katolicki rytuał i kalendarz ormiański.

⁸⁷⁹ Opis rękopisu zob. *Յուրապի ձեռագրաց, որ ի Հալիպոլսու Մատենադարանի [Katalog rękopisów w Handes Amsorja], խմբագրությունը Հ. Համազասպի Ոսկերչի [pod redakcją o. Hamazaspa Woskiana], Վիեննա [Wiedeń] 1976, s. 306-308.*

⁸⁸⁰ *Katalog Italii*, s. 128, 135 (sygn. S. Marco 790).

⁸⁸¹ *Katalog główny Matenadaranu*, t.VI, s. 548 (rkps 1916).

⁸⁸² Zob. P. Mnacakanian, *Stefan Wartanowicz Lehacy – zapomniany Ormianin polski*, L 2, 2013, s. 123-152.

⁸⁸³ Matenadaran, rkps 4407.

⁸⁸⁴ Matenadaran, rkps 9740.

⁸⁸⁵ Matenadaran, rkps 9745, Lwów 1724; Matenadaran, rkps 9766, Lwów 1728; Matenadaran, rkps 10048, Lwów 1783; Matenadaran, rkps 10049, Lwów 1759; Matenadaran, rkps 10101, XVIII w., Lwów (?); Matenadaran, rkps 10315, XVIII w. (?), Lwów (?); Matenadaran, rkps 10316, XVIII w., Lwów (?).

⁸⁸⁶ Matenadaran, rkps 10049. Inną kopię znalazłam w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, zob. B.Ossol., sygn 12081/I.

⁸⁸⁷ B.Ossol., sygn 12 084, k. 12-13.

Obok tekstów religijnych wytworzonych przez pobożność oficjalną były też takie, które funkcjonowały wśród Ormian polskich w podobnej roli, czyli zaspakajały ich potrzeby religijne, ale miały charakter magiczny i przynależały do sfery religijności ludowej (popularnej). Tu przede wszystkim trzeba wspomnieć o amuletach-talizmanach (hamailach). Do tej pory ujawniono niewiele tych zabytków, gdy chodzi o obszar dawnej Polski. O innych nie wiadomo, czy powstały w Polsce, czy ich tu tylko używano. W kolekcjach polskich zachowały się dwa amulety; jeden znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego⁸⁸⁸, drugi – w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie⁸⁸⁹. Poza Polską zachowały się: amulet skopiowany we Lwowie w 1617 roku, przechowywany w zbiorach Matenadaranu⁸⁹⁰. Amulety z Polski znajdują się także w zbiorach mechitarystów w Wiedniu⁸⁹¹. Kopistą talizmanów był Zadik, syn Bohdana (Boghdana). Wzmiankę o talizmanie spotykamy w inwentarzu Ormian polskich⁸⁹². Na funkcjonowanie talizmanów w środowisku Ormian polskich narzekali teatyni lwowscy, klasyfikujący je jako przejaw zabobonu⁸⁹³.

Teksty szkolne

Niemal wszystkie gminy ormiańskie organizowały szkoły przykościelne, których celem było przede wszystkim wyuczenie się grabaru, sakralnego języka liturgii i Pisma Świętego⁸⁹⁴. Do tego celu używano istniejących już od starożytności gramatyk lub ich przeróbek.

Wyjątkowym zjawiskiem na tle ormiańskiej tradycji szkolnej było pojawienie się w szkole we Lwowie *Gramatyki języka ormiańskiego* autorstwa jej przełożonego Dawita z Zejtunu. Stworzył on zupełnie nowy podręcznik, który wprawdzie wywodził się z tradycji gramatyk greckich (*Techne grammatike* Dionizego Traka) i ormiańskich, jednakże

⁸⁸⁸ UW, sygn. 436. *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 192

⁸⁸⁹ BJ, rkps 6990; I. D. Ghazarian, *Ormiański amulet ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej*, L 3, 2014 (w druku).

⁸⁹⁰ Matenadaran, rkps 5587.

⁸⁹¹ BKM, Wiedeń, rkps 443. Znajduje się tam zbiór 12 amuletów. Amulet nr 1 pochodzi z XVII-XVIII wieku. Na nim jest następująca dedykacja: „Wysłał przewielebny Izaak Isakowicz, arcybiskup lwowski Ormian w prezencie bibliotece Mechitarystów w Wiedniu w roku 1895”. Amulet nr 7 pochodzi z 1705 roku. Posiada identyczną dedykację. Amulet nr 8 (niedatowany) posiada taką samą dedykację, co dwa poprzednie. Ostatni amulet nr 12 przekazał lekarz „Teodos Bohascewicz” (prawdopodobnie Teodor Bohosiewicz) ze Stanisławowa w 1894 roku. Notatkę o tym pozostawił mechitarysta, o. Bartłomiej Kostecki.

⁸⁹² Inwentarz Bogdana Donowakowicza ze Lwowa („tilisim” – talizman?) -BKM, Wiedeń, rkps 446, k. 65v. Chciałabym wyrazić podziękowania panu profesorowi Edwardemu Tryjarskiemu za udostępnienie źródła, oraz polski przekład. Formę „tylism” spotyka się też wśród obiektów podarowanych do kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu, przez awakereca Chaczadura, zob. Pyżyszganc, s. 147.

⁸⁹³ *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim ...*, s. 10.

⁸⁹⁴ K. Stopka, *Nieznane karty z dziejów szkolnictwa Ormian polskich: szkoła kościelna (tybradun) do XVII wieku*, w: *Virtuti et ingenio. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Julianowi Dybcowi*, Kraków 2013, s. 477-498.

nawiązywał także do tradycji gramatyk łacińskich⁸⁹⁵. Z tych względów badacz tego dzieła Melkonian zalicza Dawita z Zejtunu do twórców gramatyk typu grecko-łacińskiego. By „nie zanudzić czytelnika” autor pewne teksty podręcznikowe skrócił, natomiast inne, niejasne – rozszerzył⁸⁹⁶. Podręcznik został napisany klasyczną metodą pytań i odpowiedzi – „dla ułatwienia nauki najmłodszym uczniom”. Jedna grupa miała zadawać pytania, a druga odpowiadać. Autor dokładnie udzielał odpowiedzi na pytanie, podając obszernie komentarze odwołujące się do różnych zjawisk. Tłumaczył też często niejasne wyrazy pojawiające się w pytaniu i podawał w odpowiedzi ich synonimy. W rozdziale zatytułowanym *O rzeczowniku*, autor przybliżył szczegółowe zasady dotyczące dzielenia wyrazów (*gradardz*), co było istotną umiejętnością w sztuce kopiowania⁸⁹⁷. Jeden z jego uczniów, kopista Grzegorz Domażyński, podkreślał z wdzięcznością, że mistrz nauczał go tej trudnej sztuki. Ponieważ w życiu codziennym używano języków: kipczackiego, ormiańskiego, polskiego i ruskiego, konieczne było przy nauce klasycznego języka ormiańskiego posiłkowanie się nimi. W odpowiedzi na jedno z pytań autor z wyrzutem pisał, że należy najpierw doskonale opanować język własnego narodu, a dopiero potem, w miarę możliwości, poznawać języki narodów, wśród których się żyje. Mimo tych zastrzeżeń, ze względu na kipczackość swych uczniów przytaczał przysłowia w tym języku. Niektóre egzemplarze gramatyki mają dołączony glosariusz w języku kipczackim⁸⁹⁸. Dla ułatwienia nauki autor *Gramatyki* odwoływał się do znanych lwowskim uczniom zjawisk i ludzi. By zapoznać ich z biernikiem, deklinował w tym przypadku nazwy miejscowe: Gdańsk, Jassy, Kamieniec, Bogdania, Lwów⁸⁹⁹. Dla zilustrowania innego przypadku deklinacyjnego posłużyły mu imiona osób znanych w ówczesnym środowisku Ormian lwowskich. W takim kontekście padły imiona księdza Kaspara i Chaczadura, sarkawagów Chaczka i Iwaszka. Pojawiły się także imiona uczniów Der Dawita – Dawit Isaian (Dawid, syn Isaia), Dawit Krikorian (Dawid Krikorowicz), Mowes Awedikian (Mojżesz Awedykowicz), Mowes Hagopian (Mojżesz Jakubowicz), Zadik Bohdanian (Zadik Bogdanowicz), Zadik Hagopian (Zadik Jakubowicz), Garabed Sahagian (Garabed/Jan Chrzyciel Sahagowicz), Garabed Dawtian (Garabed/Jan Chrzyciel Dawidowicz)⁹⁰⁰.

Nie wiemy dokładnie, kiedy *Gramatyka* powstała. Najstarszy jej egzemplarz pochodzi z 1613 roku, a jego kopistą był uczeń Der Dawita, Zadik, syn Bohdana (Bogdanowicz). Podejmując się tego rodzaju pracy, uczeń ten musiał znać już podstawowe zasady sztuki kopiowania, a zatem podręcznik musiał powstać przed rokiem 1613, kilka lat

⁸⁹⁵ *Դաւիթ Ջէյթունցի, Մեկնութիւն քերականի [Dawit Zejtuncy. Komentarz do Gramatyki]*, աշխատասիրությամբ Ե. Վ.Մէլքոնյանի [w opracowaniu E. K. Melkoniana], Երևան [Erywań] 1981. Autor ten (s. 56-59) doliczył się dziesięciu zachowanych egzemplarzy. Andranik Zejtunian w recenzji z jego książki wskazał jeszcze jeden, dodatkowy egzemplarz, zob. U. Ջէյթունյան [A. Zejtunian] (1982) *Դաւիթ Ջէյթունցի Մեկնութիւն քերականի [Dawit Zejtuncy, Komentarz do gramatyki]* աշխատասիրությամբ Ե. Վ. Մէլքոնյանի [oprac. E. K. Melkonian], Երևան [Erywań] 1981, PHB (1) s. 219.

⁸⁹⁶ E. Melkonian, *Dawit Zejtuncy...*, s. 182.

⁸⁹⁷ E. Melkonian, *Dawit Zejtuncy...*, s. 93-95.

⁸⁹⁸ K. Stopka, *Języki oswojone pismem ...*, s. 71-72.

⁸⁹⁹ E. Melkonian, *Dawit Zejtuncy...*, s. 118-119.

⁹⁰⁰ E. Melkonian, *Dawit Zejtuncy...*, s. 122-123.

potem, jak Der Dawit objął stanowisko nauczyciela szkolnego (1608) i zorientował się, że istnieje potrzeba stworzenia podręcznika uwzględniającego specyfikę jego audytorium. Znamy natomiast dokładną datę powstania towarzyszącego *Gramatyce* wierszowanego kalendarza⁹⁰¹, zakończonego wierszowanym kolofonem. Czytamy w nim, że kalendarz został napisany „W tysiąc pięćdziesiątym roku / w czasach pobożnego / dodawszy liczbę osiem (1609), / Zigmunda śmiałego króla we Lwowie / pod patronatem katedry ormiańskiej”. Autor kalendarza przytoczył imiona niektórych księży ormiańskich ze Lwowa: Der Kaspara, Der Chaczadura, Der Wartana (nauczyciela), oraz imiona mnichów klasztoru Haczgadar [Bogurodzicy] – biskupa Stepanosa, opata Der Garabeda, Der Wartana, Der Grzegorza [syna Aksenta], Der Sahaga, „który przebywa w tym miejscu”⁹⁰². Wspomniał także sarkawagów – Torosa, Iwaszka, Simona i Zachna „miłośnika słowa” (banasera). Właśnie z inicjatywy tej grupy Dawit napisał swe dzieło.

Z kolei w tzw. „kodeksie Awedyka” zachowały się inne teksty szkolne, które, być może stanowią produkt działalności nauczycielskiej kolejnego dyrapeta, Symeona Lehacego, znanego nam już podróżnika. Świadczą one o dobrym poziomie nauczania w szkole lwowskiej w tym czasie (1624-1634)⁹⁰³.

Z okresu po unii z Rzymem też zachowały się podręczniki w języku ormiańskim. Jednym z nich był elementarz powstały we Lwowie w 1692 roku, który przetrwał w kilku egzemplarzach z epoki⁹⁰⁴ i w późniejszych kopiach⁹⁰⁵. Egzemplarz ze zbiorów Matenadaranu (rkps 12) został omówiony przez Manuka Gaspariana w 1940 roku⁹⁰⁶ i w 1960 roku w kontekście ormiańskich elementarzy pochodzących z wieków XV-XVIII⁹⁰⁷. Z przeprowadzonej przez niego analizy wynika, że kilka charakterystycznych cech wyróżnia go od innych podręczników tego typu. Jedną z nich jest to, że treść jest znacznie bogatsza, niż wskazywałby na to tytuł. Po drugie, został napisany jako odrębna pozycja, nie włączana do kodeksów. Podręcznik przeznaczony był nie dla dzieci, lecz nauczycieli. Inną cechą charakterystyczną było to, że zamieszczono w nim nie tylko nauki religijne, lecz w znacznie mierze teksty moralistyczne. Wśród przebadanych przez Gaspariana elementarzy, jest to najstarszy przykład dzieła, gdzie zamiast psalterza, pojawiły się dla lektury teksty o treści świeckiej. Do ciekawostek tego elementarza należy bez wątpienia wykaz najczęściej spotykanych w tekstach 26 znaków - *nyszanagirów* (planet, znaków zodiaku) z ich interpretacjami (*O nyszanagirach*, k. 8r/v), a także 100 *patiwów*-abrewiacji

⁹⁰¹ Krytyczne wydanie na podstawie dwóch rękopisów (Matenadaran, rkps 4001 i 6731) przygotował Melkonian, zob. E. Melkonian, *Dawit Zejtuncy...*, s. 183-187.

⁹⁰² O nim zob. *Twórcy*.

⁹⁰³ E. Tryjarski, *Dialogi z podręcznika gramatyki, teologii, filozofii i systematyki spisane przez Awedyka (XVII w.)*, L 2, 2013, s. 9-80.

⁹⁰⁴ *Katalog główny Matenadaranu*, t.I, s.45-50 (rkps 12); BKM Wiedeń, rkps 488, 968; Peterburg N313 ИВ; B 76.

⁹⁰⁵ BKM, Wiedeń, rkps 516, 520, 530.

⁹⁰⁶ U. Չասուարյան [M. Gasparian], *1692 թ. Լվովում գրված հայ այբբենարանը, [Napisany w 1692 roku elementarz ze Lwowa]*, «Մովսեսյան մանկավարժ» [„Radziecki pedagog”], 1940, (8), s. 104-112.

⁹⁰⁷ U. Չասուարյան [M. Gasparian], *Մեսրոպյան այբբենարանների ՃԵ-ՃԸ դարերում [Mesropowskie elementarze w wiekach XV-XVIII, „Eczmiadzyn” 1960 (oqnuunu/sierpień), s. 35-37. W polskiej literaturze zabytek został omówiony przez autorkę niniejszej rozprawy, zob. P. Mnacakanian, *Elementarz polskich Ormian*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego w Krakowie” 60/61, 2010, s. 11-15.*

(*O patiwach lub o skrótach*, k. 8v-12v). Późniejszy kolofon informuje: „Dla użytku Abrahama wardapeta Kretacego, подарował Howhannes arcybiskup [Ormian] Polski, rok ՐՇԻԹ (1729) 1 (20) maja”.

Z pierwszej połowy XVIII wieku pochodzi katechizm przepisany w Stanisławowie⁹⁰⁸. Z kolei autorem *Gramatyki* języka staroormiańskiego był też w Stanisławowie wspomniany już wielokrotnie Stefan Roszka. Do znanych czterech jej egzemplarzy⁹⁰⁹ w trakcie poszukiwań udało się dodać piątą⁹¹⁰.

Dla użytku szkolnego powstawały ponadto słowniki⁹¹¹. W kodeksach zawierających rozmaite teksty spotykamy dość liczne ich egzemplarze, zarówno obszerne, jak i niewielkie, o zaledwie kilku hasłach. Jednym ze starszych tego rodzaju zabytków jest słownik z drugiej połowy XVI wieku. Jego kopistą był niejaki Andrzej (Andryj). W 1597 roku nowy kolofon wpisał do niego Howhannes, syn Tochtamisza⁹¹². Przed 1638 rokiem powstał słownik ormiańsko-kipczacki, zawierający także terminy hebrajskie i łacińskie, oraz wyrażenia poetyckie itd⁹¹³. XVIII-wieczne dzieła leksykograficzne Stefana Roszki nie miały już charakteru szkolnego, lecz naukowy (zob. niżej charakterystykę tekstów erudycyjnych).

W szkołach ormiańskich z pewnością nauczano retoryki. Jak wiadomo, jedną z jej części były mowy pochwalne na różne okazje. Do ćwiczeń retorycznych należą zapewne poematy ku czci miejscowych arcybiskupów (panegiryki), które omówię w części poświęconej tekstom literackim. Nauczyciele byli też literatami, ale i tę część pisarstwa Ormian polskich, choć miejscem swego powstania wiązała się z instytucją szkolną, trzeba omówić osobno, gdyż wykraczała poza zwykłe obowiązki nauczycielskie. Tu tylko wspomnieć trzeba te utwory, które bez wątplenia miały cel szkolny.

Przed rokiem 1587 powstały we Lwowie przeznaczone dla uczniów szkolnych wiersze ułożone przez wardapeta Howhannesa z Hizanu⁹¹⁴. Kończą się one rymowanym kolofonem, w którym autor pisze, że we Lwowie jest uchodźcą. W datowanym na XVII-XVIII wiek tagharanie ze zbiorów mechtarystów wiedeńskich znajdują się głównie

⁹⁰⁸ Bzommar, rkps 390.

⁹⁰⁹ *Katalog Matenadaranu*, t.III, s.213 (rkps 10813); Gherla, rkps 39; FKIDOP sygn 712; *Katalog Watykanu*, s. 18 (Codex Borgianus Armenus 15). Opis egzemplarza słownika znajdujemy w katalogu Akiniana, zob. N. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 55.

⁹¹⁰ *Katalog Tybingi*, rkps Ma XIII 81. W rękopisie skopiowany w Konstantynopolu w 1749 roku zachowała się notka kopisty – dypira Wartana, który pisze, że wraz ze swoimi uczniami kopiował szereg prac, wśród których wymienia: „Gramatyka lehacy Stefana wardapeta”, zob. s. Լ.ՄԵԼԻԿՍԵԹ-ԲԵԿ [L. Melikset-Bek], *Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի* [*Katalog rękopisów ormiańskich w Centralnym Historycznym Archiwum Gruzji*], BM (4), 1958, s. 409.

⁹¹¹ K. Roszko, *Ormianie polscy jako autorzy słowników ormiańskich*, PO, nr 4 (40), 1961; J. Reychman, E. Tryjarski, *Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w.*, PO 4 (40), 1961.

⁹¹² BNF, rkps 260.

⁹¹³ *Katalog ÖNB*, s. 9 (Cod. Arm. 3), zob. A. Н. Гаркавец, *Кыпчацкое письменное наследие*, 2, s. 29; K. Stopka, *Języki oswojone pismem ...*, s. 72. Rękopis został wywieziony do Paryża w czasie wojen napoleońskich, później jednak został zwrócony. Por. Daszjan, *Katalog 1*.

⁹¹⁴ BKM, Wiedeń, rkps 515. Kodeks ten składa się z utworów liturgicznych, religijnych i historycznych. Ma też teksty po polsku i po kipczacku zapisane za pomocą ormiańskich liter. Późniejszym jego posiadaczem był mnich Kristosadur.

wiersze średniowiecznych poetów ormiańskich, w tym także z Polski. Od k. 168r zaczynają się wiersze Łazarza z Baberdu⁹¹⁵. Wśród nich zwracają uwagę następujące: *Pouczenie dla tego, kto po raz pierwszy przybył do szkoły (tybradunu/dypratunu)* (akrostych po rozwiązaniu daje tekst: *Mowa wypowiedziana przez niezashżonego Ghazara dla nauczania dzieci*), *Pochwała wardapetów* (akrostych: „Barsegh (Bazyli, Wasyl) wardapet, dobra dusza”), a także inna *Pochwała wardapeta, który przybył do klasztoru Haczgadar*⁹¹⁶.

Nauki ścisłe w szkole reprezentuje rękopis – *Woskeporik* – (*Skarbczyk złota*) z Jerozolimy. Jest to dzieło ukończone we Lwowie w 1604 roku przez Łazarza z Baberdu⁹¹⁷. Na k. 426r znajdujemy zadania arytmetyczne, tabliczkę mnożenia (k. 427-428), a także wiersz objaśniający jak należy z niej korzystać. Skomponowane w formie akrostychu inicjalne litery wiersza tworzą zdanie: „od Howhanaesa wardapeta” (możliwe, że Howhannesa z Hizanu, który w 1587 roku układał teksty szkolne). Rozszyfrowana data daje: rok 1588, 7 kwietnia, poniedziałek⁹¹⁸.

Teksty literackie

W ormiańskich ośrodkach dawnej Polski powstawały także teksty literackie, oraz kopiowane były stare utwory, zarówno poetyckie, jak i prozatorskie. Nie wszystkie z nich zachowały się do dnia dzisiejszego, o niektórych informują nas wzmianki w innych dziełach.

Istnieje przypuszczenie, że twórczość poetycka nie była obca arcybypowi Grzegorzowi z Wanu⁹¹⁹. Miała formę wierszowanej korespondencji hierarchy lwowskiego z jego przyjacielem z dzieciństwa Wyrtańsem Syrynkecem, mieszkającym w Suczawie. Zachowały się cztery odpowiedzi Wyrtańsa na listy Grzegorza. Wszystkie są

⁹¹⁵ *Katalog BKM, Wiedeń*, t. II, s. 895 (rkps 1259). BKM k. 165v-195r. Kolofon na k. 192v informuje, że tekst został napisany w klasztorze Haczgadar. Kopista pisze, że jest uchodźcą, wymienia Der Garabeda wardapeta i arcybiskupa, a zatem pisał w latach 1606-1607. Z wdzięcznością wspominał pana Chaczka i jego syna, pana Torosa, którzy przywieźli go do Lwowa, utrzymywali i zastępowali mu rodziców.

⁹¹⁶ Tamże, k. 188r. Jerozolima, rkps 1195, s. 167. Znajduje się tam mowa powitalna nowego nauczyciela. Inc.: „Uczniowie dypratunu w mieście Lwowie (Ilov), którzy stoimy przed Tobą, witamy Ciebie, ojciec święty, bądź nam bastionem i pomocą”.

⁹¹⁷ Jerozolima, rkps 1084.

⁹¹⁸ Na razie jest to jedyna znana mi datacja, w której także miesiąc podany został po ormiańsku. Zob. *Katalog Jerozolimy*, t. IV, s. 122.

⁹¹⁹ Asatur Mnacakanian wydał dwa wiersze niejakiego Grzegorza z Wanu, który, według niego, działał w wiekach XVI-XVII. Po ich przebadaniu pisał, że styl wykazuje pewne podobieństwo do stylu Wyrtańsa Syrynkecego. W związku z tym nie wykluczał możliwości, że arcybiskup Ormian polskich i Grzegorz z Wanu, to ta sama osoba (zob. U. Շ. Մնացականյան [A. Sz. Mnacakanian], *ԺԶ-ԶԷ ղԴ. Մնացականի և նրա անտիկ ստեղծված շարքը [Zapomniany poeta z XVI-XVII ww. Grigor Wanecy i jego niewydane taghi]*, „Eczmiadzyn” հոկտեմբեր/ październik, 1975, s. 40-42). Por. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 386-396 (krytyczne wydanie źródła).

wierszowane (każda strofa zaczyna się od kolejnej litery alfabetu ormiańskiego)⁹²⁰. Pierwszy list ma następujący tytuł: *O pogodzeniu się Wyrtalesa wardapeta, przez długi czas skłóconego ze swym szkolnym towarzyszem, Grzegorzem wardapetem, który jest [duchowym] przewodnikiem [Ormian] miasta Lwowa*. Skoro odpowiedzi były wierszowane, przypuszcza się, że i listy Grzegorza (których niestety nie znamy) miały formę poetycką. Z braku tekstów Grzegorza pozostaje mi poddać analizie utwory jego korespondenta. Stanowią one bowiem rodzaj zwierciadła, w którym ta nieznana twórczość lwowskiego arcybiskupa niejasno się odbija.

Z listów wynika, że obaj przyjaciele z dzieciństwa byli uchodźcami⁹²¹. Z jakiegoś powodu doszło między nimi do kłótni i pogodzili się dopiero w podeszłym wieku. W jednym z listów pisał, że nie rozumie, jak mogli się tak pokłócić, skoro jako chłopcy bardzo się kochali. Pierwszy krok w kierunku pojednania poczynił Wyrtales. W pierwszym liście pisał, że z poduszczenia nieprzyjaciela napisał do niego tak wiele nieuczciwych listów. Dziwił się więc, jak arcybiskup Grzegorz mógł to wszystko znieść. Z drugiego listu wynika, że arcybiskup w swym liście wybaczył Wyrtalesowi, stąd ten radośnie napisał: „Oto pogodziłem się z moim bratem”. Narzekał następnie, że obaj ze względu na uchodźstwo nie mają wokół siebie osób, które by ich wspomagały. Wychwalał więc różnymi epitetami swojego przyjaciela, z którym chciał się spotkać i porozmawiać. W trzecim liście znów prosił przyjaciela o wybaczenie, jednak nie wiadomo, jaki był tym razem powód ich sporu, a być może chodziło o tę samą sprawę. Zaangażowani w nim byli wspólni znajomi, którzy według Wyrtalesa, wiele nieuczciwych rzeczy mówili mu o arcybiskupie, podobnie jak o nim – arcybiskupowi. Oddalenie też miało na to jakiś wpływ. „Jesteś we Lwowie, ja zaś w Suczawie” – konstatawał Wyrtales. W jednym z listów pisał, że chociaż o pewnych rzeczach pisał, jednak o tym, o czym powinien, powie przy osobistym spotkaniu. Pod koniec listu serdecznie pozdrawiał przyjaciela, życząc bezpiecznego życia nie tylko jemu samemu, ale też jego lwowskiej owczarni. Trzeci z listów został napisany 27 sierpnia 1557 roku, czyli w okresie ostrego konfliktu między arcybiskupem Grzegorzem a starszymi Ormian lwowskich. Zwracając się do arcybiskupa, Wyrtales często używał słowa *hamszirak*⁹²². Po otrzymaniu listów od Grzegorza miał się rozpląkać. Z pewną wschodnią emfazą pisał, iż zazdrości listom, które zobaczą arcybiskupa, podczas gdy on sam tylko siedzi i płacze. Życzył sobie na koniec, aby list, który pisał w Suczawie, doszedł do Lwowa do klasztoru Haczgadar, do rąk jego szczerego brata. W czwartym liście wyrażał stanowcze żądanie, aby nie był otwarty, dopóki nie

⁹²⁰ N. Akinian, *Pięć rapsodów...*, s. 15-29.

⁹²¹ Wyrtales najpierw osiedlił się w Suczawie, a następnie w Kafie. W 1560 roku był już w Kafie, gdzie skomponował wiersz o strasznym głodzie w tym mieście (krytyczne wydanie zob. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 239). W 1566 roku wzmiankowany jest bowiem jako arcybiskup Ormian Kaffy (zob. *Katalog British Library* (Vrej Nerses Nersessian), vol. II, s. 1083 (rkps 226)).

⁹²² Na ogół w ormiańskich słownikach podaje się znaczenia: mleczny brat, rodak, razem wychowujący się przyjaciele. Chyba najbliższy w tym wypadku jest ten ostatni termin. Wiadomo bowiem, że nie wywodzili się z jednej miejscowości. Z dorobku literackiego wiadomo, że Wyrtales Syrynkecy pochodził z prowincji Ararat ze wsi Gilan. Na temat sylwetki Grzegorza z Wanu, zob. podrozdział: *Hierarchie*.

dojdzie do adresata. W liście tym wspominał świętej pamięci Iwaszka, który miał odegrać pozytywną rolę w sprawie ich pojednania⁹²³.

Spora część twórczości poetyckiej lwowskich Ormian to panegiryki, modny gatunek literacki polskiego baroku, którego rozmaite wersje językowe, łacińskie, polskie, ruskie, były wielokrotnie analizowane przez badaczy dziedzictwa literackiego tych języków. Trzeba tu dla pełnego obrazu barokowej kultury Polski dodać brakujące w tych analizach informacje o panegirykach ormiańskojęzycznych. Pochwałę na cześć arcybiskupa Grzegorza z Wanu, ułożył jego sekretarz, Minas z Tokatu⁹²⁴. On też jest autorem panegiryku na cześć katolikos Mikajela, który dołączono do listu skierowanego do tego hierarchy w imieniu starszych gminy lwowskiej 15 kwietnia 1572 roku⁹²⁵. Panegiryczną pochwałę ku czci Barsegha ułożył Łazarz z Baberdu. W formie akrostychu utworzył zdanie: „Barsegh wardapet, dobra dusza”. O tym kim był tajemniczy dostojnik dowiadujemy się z kodeksu zawierającego *Narek* z 1401 roku⁹²⁶. Kolofon wpisany z okazji jego odnowienia donosi, że w 1605 roku katolikos Syrabion z Urfy wysłał do Lwowa jako nywiraga swojego ucznia, wardapeta Barsegha z Taronu, z kościoła św. Apostołów w Muszu⁹²⁷. Widząc zniszczony rękopis, wardapet Barsegh zwrócił się do księdza Der Chaczadura o pozwolenie na opracowanie rękopisu, czego dokonał sarkawag Andreas.

Panegiryk ułożył także biskup Łazarz z Tokatu⁹²⁸. Według Akiniana postać, której był poświęcony, „Garabed”, jest tożsamy z osobą Garabeda z Tulguranu, wspomnianą w *Kronice* Grigora Daranaghcego. Garabed z Tulguranu był uczniem wardapeta Bedrosa z Gargaru (późniejszego katolikos Cylicji w latach 1601-1608)⁹²⁹, dwa lata pełnił funkcje biskupa Ormian w Jerzyncie (Erzincan), a po najazdach tureckich, gdy obrabowane zostały miejscowe kościoły, udało mu się odzyskać dobra kościelne. Udał się następnie „do kraju Lehów”, gdzie zmarł w 1607 roku. Do Polski zabrał ze sobą cenną pergaminową Biblię⁹³⁰, która po jego śmierci „została u Gotów jakby w uwięzieniu”⁹³¹. Naszą wiedzę na temat biskupa Garabeda, adresata panegiryku lwowskiego, uzupełnia *Księga pytań* Grzegorza z Tatewu, która była własnością mnicha Der Garabeda⁹³².

⁹²³ O nim zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów...*, s. 3-14.

⁹²⁴ N. Akinian, *Pięć rapsodów*, s. 111-112 (wydanie krytyczne). Por. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 458-459 (wydanie krytyczne).

⁹²⁵ Alizsan, *Kamenic*, s. 228-231.

⁹²⁶ *Katalog Matenadaranu*, t. I, s. 1099 (rkps 3863).

⁹²⁷ *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 169 (nr 207).

⁹²⁸ *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 499-500 (wydanie krytyczne).

⁹²⁹ Wśród uczniów Bedrosa wardapeta, występował niejaki wardapet Garabed, „[z powodu] narodowości nazywany Got” (zob. Grigor Daranaghcy, *Kronika*, s. 357). Słowo Got znaczy w tym wypadku: „Europejczyk”, zob. dalej.

⁹³⁰ N. Akinian przypuszcza, że chodzi o egzemplarz Mowsesa Jerzynkacego. W Polsce, a następnie w Persji robiono z niego kopie. Oryginał powrócił jednak do Eczmiadzyna, zob. N. Akinian, *Pięć rapsodów*, s. 209 (w przypisie).

⁹³¹ Grigor Daranaghcy, *Kronika*, s. 352.

⁹³² *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. I, s. 497, nr 621 (zbiór Gh.Pirgahlemiana). Z kolofonu dowiadujemy się, że mnich ów pochodził z Amidy (Diyarbakir), z miejscowości Sewerak, był uczniem Der Garabeda z Tulguranu, który z kolei był uczniem wardapeta Der Bedrosa z Gargaru. Ten ostatni został

Analiza biografii bohatera panegiryku pozwala ustalić jego datację. Wynika z niej bowiem, że biskup Łazarz ułożył wiersz ku czci arcybiskupa Garabeda w czasie jego pobytu w Kamieńcu, 15 marca 1606 roku. Autor pisał, że wraz z przybyciem arcybpa do swojej diecezji odrodził się naród Torgoma (tzn. Ormian). Ucieszyli się nie tylko miejscowi Ormianie, lecz także Polacy (ilachk), Rusini (uruzk) i Włosi (dalmatk), których zadziwiła mądrość arcybiskupa, taka, że nie mogli z nim polemizować. Autor nazywa arcybiskupa życiodajną wodą dla spragnionych, światłem dla pogrążonego w ciemnościach narodu, drogowskazem i środkiem naprawy dla narodu Arama (tzn. Ormian). Następnie biskup Łazarz życzył arcybpowi, by ten z Boskiej woli dotarł do swojego tronu (tzn. siedziby). Nazywał go swym wielobnym ojcem, od którego nie było ważniejszego człowieka, prosił go o ochronę przed „obcymi ludźmi”. Pierwsze litery każdego z wersów, zgodnie z barodową manierą, układają się w zdanie: „Przyjmij tę mowę od sługi Ghazara”. Panegiryk Łazarza jest więc akrostychem.

później katolikosem cylicyjskim. Mnich Der Garabed przyjechał do Lwowa wraz ze swoim mistrzem w celu zebrania środków na potrzeby kościoła św. Jerzolimy. Chodziło prawdopodobnie o zebranie środków dla uwolnienia klasztoru św. Jakuba od długów. W akcję tę zaangażowani byli wybitni hierarchowie Kościoła ormiańskiego, a wśród nich wardapet Bedros z Gargaru (zob. *Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ* [*Historia cylicyjskiego katolikosatu*] (1441–էն մինչև մեր օրերը/od 1441 do naszych dni), գրեց Բարսեղ Ա. աթոռակից կաթողիկոս [napisał Babgen I koadiutor katolikos], Անթիլիաս-Լիբանուս [Antelias-Liban] 1939, s. 155-163.). Według mnicha Der Garabeda, Ormianom lwowskim spodobał się wardapet Garabed, którego wybrali na swego pasterza, „ponieważ od dawna nie mieli arcybiskupa”. Piszący te słowa mnich pozostał we Lwowie wraz ze swym mistrzem-arcybiskupem. Jednak, jak informuje, mistrz zmarł wkrótce w Kamieńcu Podolskim. W testamencie wszystkie swoje rzeczy, w tym także książki, zapisał katedrze lwowskiej. Dlatego zaraz po śmierci arcybpa Garabeda seniorzy lwowscy zabrali z Kamieńca „wszystko co było, zarówno książki, jak i aspap” (tur. espap oznacza odzież, ubranie. zob. Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան [R. Ghazarian, H. Awetisjan], *Միջին հայրենիքի բանասիրություն* [*Słownik języka średnioormiańskiego*], Երևան [Erywań] 2009, s. 79), zaś mnicha Der Garabeda osadzili w klasztorze Haczgadar św. Bogurodzicy. Rękopis został skopiowany w 1610 roku, a oprawiony w 1613 roku. W dalszej części kolofonu wymienione zostało imię króla polskiego Zygmunta Trzeciego, katolikosa Melchizedeka, teologa Der Mesroba z Kaffy zatrudnionego we Lwowie na stanowisku kaznodziei, a także jego ucznia, Der Howsepa, biskupa z Jerzynki. Wspomniane zostały także imiona miejscowych księży lwowskich – awakereca Der Kaspara, księdza Der Chaczadura, księdza Der Dawita z Zejtunu, księdza Der Zachariasza, księdza Der Torosa, oraz mnichów klasztoru – biskupa Der Stepanosa, biskupa Der Wartana z Arghiny, „który przyjechał w tym roku do tego kraju w celu zebrania środków”, mnicha Der Sahaga, który jest z Muszu, z kościoła św. Jana Chrzciciela, mnicha Der Grzegorza, „który jest z tego miasta”. Garabed wymienił także imiona swych rodziców, ojca Awaka i matkę Marane. W *Kronice kamienieckiej* pod rokiem 1606 wspomina się o tym, że Garabed, arcybp i rabunapet, został biskupem Ormian we Lwowie i Kamieńcu. Autor *Kroniki* życzył nowemu hierarsze wiele lat życia i pomyślnego urzędowania oraz uwolnienia od wrogów „widzialnych i niewidzialnych”. Dalej kronikarz podał, że 15 marca tegoż samego roku arcybp przyjechał do Kamieńca i zmarł tam 4 października 1607 roku, w niedzielę. Kilka informacji na temat arcybpa Garabeda spotykamy w *Kronice Roszki*. Pod datą 1598, powołując się na kamienieckie księgi sądowe i kondak katolikosa Melchizedeka, podaje, że Howhannes II biskup Suczawy i Mołdawii przez jakiś czas sprawował urząd bpa Ormian Lwowa. Po nim arcybpem został Garabed. Kolejna notatka, zamieszczona pod datą 2 lipca 1606 roku, informuje, że arcybp Garabed został wybrany arcybiskupem przez Ormian kamienieckich, tak jak poprzednio przez Ormian lwowskich. Roszka przyznaje, że nie mógł dociec, skąd pochodził arcybp i znaleźć królewskiego zatwierdzenia go na tym stanowisku (Roszka, *Kronika*, s.169). Zatwierdzenie odnalazło się w zbiorach ukraińskich. Jest to pergaminowy dokument Zygmunta III napisany w języku łacińskim. Zob. Lwowskie Muzeum Historyczne na Ukrainie (rkps 224); Hajuk, s. 889.

Minas z Tokatu był autorem wiersza pochwalnego na cześć heresy⁹³³. Był to szczególny panegiryk, w którym klasycznego adresata – dostojną osobistość – zastąpiła potrawa, jednak też w pewnym sensie dostojna. Heresa bowiem jest tradycyjnym daniem ormiańskim. Przyrządza się go z gotowanej pszenicy lub wybornego jęczmienia z dodatkiem mięsa. Nazwa pochodzi od ormiańskiego słówka *harel* (mieszać), ponieważ wyborny smak uzyskuje po długim i intensywnym mieszaniu. Ma także kontekst sakralny, gdyż przygotowywano ją w święto *Barekentan* (Tłusty Czwartek). Autor panegiryku opisuje, jak w czasie choroby, gdy leżał w łóżku, otwały się nagle drzwi do jego izby i dostarczono mu zapieczętowany list od arcybpa Grzegorza. Hierarcha zapraszał go na heresę z okazji święta *Barekentan*. Zaraz potem następuje jej długa pochwała. Autor nazywa ją królową wszystkich potraw i opisuje radosną atmosferę, jaka ogarnęła duchowieństwo i świeckich w związku z jej przygotowywaniem i spożywaniem. Píše, że tradycje tej potrawy sięgają czasów Grzegorza Oświeciciela, pierwszego patriarchy Armenii. Dodaje, że spotyka się ona z uznaniem nawet wśród muzułmanów. Poemat Minasa przynosi nam ważne informacje etnograficzne, gdyż przekazuje informację o funkcji heresy w obrzędach żałobnych i zadusznych. Przygotowywano ją przez całą noc przed pogrzebem lub mszą żałobną ku pamięci zmarłego, a następnie rano rozdawano wśród żałobników. Nawet w Jerozolimie Ormianie nie mogli się obejść bez tej rytualnej potrawy. Według Minasa, spożywano ją z miękkim lawaszem (gatunek chleba), z masłem, a popijano czerwonym winem. Autor w swój poemat wplótł satyryczne, świeckie wątki ludowe. Choć sam duchowny, pisał, że księża, idąc rano na mszę do kościoła, nie myślą o modlitwie, ale o poczęstunku. Spożywanie heresy było uroczyscie celebrowane przez księży i lud. W przeszłości Minas jadł ją często, ale w kraju Polaków, nie zdarzało mu się to nawet raz w roku. Tym bardziej inspirowało go zaproszenie arcybpa na wspólne smakowanie heresy. Jeszcze inny był powód tej radości. Jako bezżębny starzec z łatwością mógł jeść potrawę, która przez intensywne mieszanie stawała czymś na kształt jednolitej masy. Na koniec autor zwracał się do czytelników z prośbą:

„Mężowie i bracia moi wielebni
matki, siostry wszystkie
zwracam się do was z prośbą płacziwą,
kiedy będziecie sporządzali heresę
nie zapominajcie o mnie, uchodźcy
abyście w zamian od Boga otrzymali królestwo wieczne”.

Minas z Tokatu był też autorem wiersza na temat kalendarza, który umieścił w skopiowanym przez siebie kodeksie – kalendarzu kościelnym z 1565 roku⁹³⁴. Inny wiersz poświęcił sądowi ormiańskiemu we Lwowie, a wpisał go właśnie do księgi sądowej⁹³⁵.

⁹³³ N. Akinian, *Pięć rapsodów*, s. 102-111 (wydanie krytyczne). Por. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 443-454 (wydanie krytyczne).

⁹³⁴ *Katalog ÖNB*, s. 37 (Cod.Arm. 25).

⁹³⁵ BKM, Wenecja, rkps 441. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 460-462 (wydanie krytyczne).

Tematyka wierszowanych utworów Ormian polskich była rozmaita, poważna i niepoważna, zgodnie z barokową manierą zmiennością, dowolnością i kontrastowością tematu literackiego.

Po Minasi z Tokatu pozostał poetycki *Lament nad Ormianami w kraju Wołochów (Olahów)*⁹³⁶, który opisuje prześladowania religijne Ormian w najbliższym sąsiedztwie Polski za panowania hospodara Stefana Raresza w 1551 roku. Kulminacja tych wydarzeń miała miejsce 16 sierpnia, gdy zbezczeszczone zostały świątynie ormiańskie, a duchowieństwo poddano represjom. Poemat Minasa, bezpośredniego świadka tych wypadków, jest niezwykle cennym źródłem historycznym. O wydarzeniach tych wspomina także *Kronika kamieniecka*. Jej pierwszy redaktor, Der Howhannes, włączył do swej narracji kronikarskiej *Lament Minasa*⁹³⁷. Obok znajdujemy w dorobku poetyckim polskich Ormian również poważną w wymowie pochwałę miasta Kamieńca (Inc.: „O wielkie miasto Kamieniec, chronione przez Boga”)⁹³⁸. Najświetniejszym w swym gatunku przykładem muzy lżejszej jest *Wiersz o bólu zęba* autorstwa Barsama, który po raz pierwszy ukazał się w zbiorze Karapeta Kostaniana poświęconym średniowiecznym wierszom ormiańskim. Wydawca opublikował tekst na podstawie rękopisu z 1695 roku⁹³⁹. Następnie N. Akinian odnalazł ten sam wiersz w tagharanie z 1654 roku przepisany przez pewnego Howhannesa i wydał go ponownie w 1930 roku⁹⁴⁰. To właśnie w tym egzemplarzu jako autor wystąpił Barsam (w wersji Kostaniana utwór był anonimowy), którego Akinian utożsamiał z arcybiskupem Ormian polskich. Wiersz jest satyrą, której autor plastycznie opisywał, jak przez kilka lat strasznie bolały go zęby, do tego stopnia, że prawie tracił przytomność. W związku z tym musiał w znacznej mierze ograniczyć pożywienie, jeść lekkie, głównie postne jadalno, często nawet głodować, żeby przypadkiem nie wywołać strasznych bólów. Umęczony przymusową dietą żołądek pragnął różnych rodzajów mięsa i innych mało dietetycznych potraw i deserów, które autor zresztą wylicza. Satyra jest więc ważnym źródłem do historii kulinariów ormiańskich tego czasu. Pod koniec wiersza autor informuje, że napisał go na prośbę Mikajela Iłowecy, którego Akinian utożsamia z księdzem Mikajelem, synem Kosty o przydomku Tichno (chodzi tu raczej o nazwisko Tychnowicz). Możliwe, że Der Mikajel Iłowecy odwiedzał Barsama i w czasie jednego ze spotkań powstał pomysł ułożenia wspomnianego wiersza.

Poezja służyła też jako narzędzie walki ideologicznej, szczególnie w okresie wprowadzania unii kościelnej z Rzymem. Tej jej funkcji warto poświęcić więcej uwagi. Przeciw głównemu pomysłodawcy i strategowi unii, arcybiskupowi Mikołajowi

⁹³⁶ N. Akinian, *Pięć rapsodów*, s. 85-102 (wydanie krytyczne). Por. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 426-442 (wydanie krytyczne).

⁹³⁷ Aliszan, *Kamenic*, s. 20-27.

⁹³⁸ BKM, Wenecja, rkps 664/689. Kolofon także: Aliszan, *Kamenic*, s. 184.

⁹³⁹ Մ. Կոստանյանց [K. Kostaniana], *Միջնադարյան հայոց ստղեր ու նստաւիղորներ [Średniowieczne ormiańskie taghi i wiersze]*, Թիֆլիս [Tbilisi] 1892, s. 57-60.

⁹⁴⁰ N. Akinian [N. Akinian], *Պարսամ ստղասաց (Պարսամ Տրապիզոնցի), արքեպիսկոպոս լէւոյնյան, եւ իւր ստղն ի վերայ սկրայի [Parsam poeta (Parsam Trapizoncy) arcybiskup Lwowa i jego wiersz o bólu zęba]*, HA 1930, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր/wrzesień-październik, s. 594-596; Por. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 320-324.

Torosowiczowi, powstał poemat *Wipasanutiun Nigolakan*, czyli *Historia Mikołaja*⁹⁴¹. Po raz pierwszy opublikował go o. Aliszan w 1896 roku, ale niestety, nie podał, skąd zaczerpnął tekst. Tytuł pochodził od wydawcy, który go wykoncypował z treści zabytku. Poemat nie ma ani początku, ani końca. Autor go nie podpisał, więc Akinian, po porównaniu poematu z kolofonem autorstwa Symeona Lehacego, to właśnie jemu przypisał autorstwo⁹⁴². Prawdopodobnie była to część większego utworu, ewentualnie coś w rodzaju obszernego kolofonu⁹⁴³. *Wipasanutiun Nigolakan* opisuje wydarzenia, jakie miały miejsce w pierwszej połowie XVII wieku w ormiańskiej gminie Lwowa. Na skutek sporów wewnętrznych i ingerencji zewnętrznych doszło w niej do konfliktu na tle zawarcia unii między lokalnym Kościołem ormiańskim a Kościołem katolickim. Negatywnym bohaterem poematu jest 22-letni Ormianin lwowski, który wbrew woli starszych miejscowej gminy, został konsekrowany na biskupa przez przebywającego w tym czasie w Polsce katolikosa Melchizedeka. Nie znajdując poparcia wśród wpływowych Ormian lwowskich i kamienieckich, oddał się pod opiekę Kościoła rzymskiego. Pozbawiony wsparcia finansowego, którym dysponowali starsi gminni, sprzedawał i trwonił cenne dobra kościelne: naczynia liturgiczne i rękopisy. Zajął przemocą katedrę, skarbiec, izbę sądu duchownego (*chuc*) i wszystkie kościoły ormiańskie. Wartość poematu polega na tym, że jego autor, będąc naocznym świadkiem wydarzeń, podaje wiele szczegółów, przytacza dialogi między różnymi aktorami tego konfliktu, oddaje tendencje i nastroje panujące wśród ludności ormiańskiej. Narracja urywa się nagle, zaraz po wspomnieniu śmierci króla Zygmunta III Wazy i wstąpieniu na tron jego syna, Władysława IV. Opisując jeszcze zdobycie Moskwy, autor porównuje króla Władysława do Aleksandra Wielkiego, a ostatni fragment swego dziełka poświęca walkom toczonym przez niego z wojskiem osmańskim.

Męczeństwo św. Hrypsymy to dramat, który zachował się w dwóch egzemplarzach. Jeden przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu i pochodzi z 1668 roku⁹⁴⁴. Z kolofonu, który pochodzi z kwietnia 1668 roku wynika, że kopistą był teatyn, „wardapet Aleksjanos”, dyrektor szkoły teatynów we Lwowie, prawdopodobnie chodzi tu o ojca Alojzego Marię Pidou, który ukrył się pod ormiańskim pseudonimem. Według kolofonu dedykacyjnego utwór został ofiarowany

⁹⁴¹ Aliszan, *Kamenic*, s. 202-214. Utwór został omówiony w 2008 roku na Uniwersytecie Warszawskim w ramach pracy semestralnej pod tytułem *Obraz historii i kultury Polski i jej regionów w zabytkach języka ormiańskiego na przykładzie fragmentu „Zapisków podróży” Symeona Lehac’i*. Z treścią utworu *Historia Mikołaja* zapoznawałam studentów studiów magisterskich Instytutu Historii.

⁹⁴² Akinian wskazuje wprawdzie na pewne niejasności. Fragment poematu cytował arcybp Hunanian, jednak jego autor nie był mu znany. Autor poematu pisze: „nie widziałem nigdzie indziej im podobnych” (ma na myśli księży lwowskich), co mogłoby wskazywać, że nie był miejscowym duchownym. Wiadomo jednak, że Symeon pochodził z Zamościa, a więc jest całkiem zrozumiałe, że nie utożsamiał się z księżmi lwowskimi. Zob. też K. Stopka, *Symeon Lehacy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 46, Warszawa-Kraków 2009, s. 231-235.

⁹⁴³ Aliszan, *Kamenic*, s. 202-214. Badaczka Hasmik Sahakian zaliczyła także do poezji cztery wiersze zaczerpnięte z *Notatek podróży* Symeona Lehacego, zob. *Ormiańska poezja późnego średniowiecza*, t. I, s. 91-94.

⁹⁴⁴ *Katalog BKM Wiedeń*, s. 959 (rkps 486).

arcybpowi Torosowiczowi. Drugi egzemplarz znajduje się w Biblioteca Nazionale Marciana i został skopiowany we Lwowie znowu 1668 roku⁹⁴⁵. Wenecki egzemplarz posiada imiona uczniów szkoły, którzy byli zaangażowani w wystawienie tego dramatu. Rękopis ma polskojęzyczne teksty.

Starszy egzemplarz jest przechowywany we Wiedniu. Chociaż w źródle brak jest informacji o miesiącu powstania, dowiadujemy o tym z relacji przełożonego misji teatyńskiej we Lwowie, o. A. M. Pidou, który donosi, że pierwszy spektakl był odgrywany 9 kwietnia „i [podczas] trzech dni następnych”⁹⁴⁶. Widowisko nie odbywało się w wąskim kręgu uczniów szkoły papieskiej we Lwowie. Z notatek Pidou wiemy, że „przyjęło tragedię całe miasto z nieopisanym zapałem: Łacinnicy, Ormianie i Rusini, których wszyscy biskupi i prałaci byli na przedstawieniu obecni”. Ponadto dowiadujemy się, że „odbyło się bez wydatków zupełnie, gdyż sami alumni odmalowali sobie dekoracje, a muzykę sprowadził na swój koszt archidyakon”⁹⁴⁷. Męczeństwo św. Hrypsymy nie było jedynym przedstawieniem, jakie miało miejsce w kolegium teatynów. Wiadomo, że alumni nie zaniedbywali „przyjemnych i użytecznych ćwiczeń w deklamacji i tragediach”, [...] „znaczniejsze z tych tragedyi i deklamacyi były: *Śmierć Cezara, Zagadki Salomona, Śmierć Heroda, Św. Rypsyma, panna i męczenniczka*, wierszem ormiańskim i inne”. „Teraz zaś myślę – kontynuuje autor – na przyszłe wakacje kazać przedstawić śmierć Teodozego młodszego, pod tytułem św. Pulcheryi, cesarzowej”⁹⁴⁸. Wiadomo, że „pod koniec tegoż roku 1669, ze zwykłą zręcznością Aloizy dla pogodzenia umysłów dał dla teatralnego przedstawienia drugą tragedią świętą (drugą i ostatnią przez alumnów wystawioną) o św. Pulcheryi” [...] „dramat był napisany po łacinie (?) z polskimi ustępami, na żądanie Łacinników, aby okazać, jako oba języki, ormiański i łaciński, w kolegium się wykładają”⁹⁴⁹.

W 1674 roku w piśmie do Rzymu wysunięto oskarżenie złożone z 10 punktów. Jedno z nich odnosiło się do działalności teatralnej, że „w kolegium grywane są komedye z wielką stratą czasu, z powodu takowych wprowadzają do kolegium kobiety, które jak po większej dzieje się części, są kochankami alumnów”⁹⁵⁰. Na co o. Pidou odpisał, że: „w kolegium żadne nie mają miejsca komedye lub inne fraszki. Tylko na kilka lat przed wojną turecką, dla wielu ważnych powodów grali alumni dwie święte tragedye po ormiańsku i łacinie, za pozwoleniem św. kongregacyi, bez żadnych prawie kosztów, a ku wielkiej całego miasta radości. Co potwarca dodał o kobietach i kochankach, złośliwym jest

⁹⁴⁵ Bibliografia znajduje się w: *Katalogu Italii* (rkps nr 96), s. 392. Utwór ten został opublikowany z kopii przechowywanej we Włoszech w czasopiśmie „Bazmawep”. Zob. *Անդրաւիղի հայ նորերգութիւն* [*Pierwszy dramat ormiański*], B 1884, s. 329; 1885 s. 33, 118, 211; 1886, s. 35.

⁹⁴⁶ *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim*, s. 168. Prawdopodobniej z tego samego źródła korzystał francuski orientalista Saint-Martin, który podał datę 9 kwietnia, zob. M. J. Saint-Martin, *Analyse d'une tragédie Arménienne, représentée a Léopol, en Pologne, le 9 avril 1668*, „Journal asiatique” janvier 1823, s. 22-39.

⁹⁴⁷ *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim*, s. 168.

⁹⁴⁸ *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim*, s. 113.

⁹⁴⁹ Tamże, s. 172.

⁹⁵⁰ Tamże, s. 202.

zmyśleniem. Należy wszakże wyznaczyć, że gdy podczas pierwszego dramatu nie można było upilnować drzwi kolegium, wcisnęło się dużo osób różnego stanu i płci, wiedzionych ciekawością niezwykłego między Ormianami widowiska. Obawiać się nawet należało, iżby się stary gmach nie zawalił, dla tego też drugie przedstawienie odbyło się na miejscu otwartym i przestronnym, mianowicie na cmentarzu około katedry ormiańskiej⁹⁵¹. Wahram Terzybaszjan po przeanalizowaniu tekstu dowiódł, że obcokrajowiec, jakim był o. Pidou nie mógł sam stworzyć takiego tekstu, w którym grabar mieszał się z językiem mówionym, a słownictwo zaczerpnięte było z prozy ludowej. Według niego, ojcu Pidou pomagali zaangażowani w tym spektaklu uczniowie, a przynajmniej jeden z nich, przybysz z Armenii, Wartan Hunanian, który grał rolę ormiańskiego króla Tiridatesa⁹⁵².

Przykładem prozy literackiej jest *Historia siedmiu mędrców* przetłumaczona z języka łacińskiego na ormiański przez Jakuba Padugena na prośbę jego mistrza Der Jakuba Ajwadencza 13 lutego 1614 roku w Zamościu. Tłumaczenie to poddał analizie o. Nerses Akinian w kontekście wydań i opracowań łacińskiego oryginału. Omówił kwestię źródła, z którego został dokonany ormiański przekład, pokazując, że ma on podobieństwa z wcześniejszym przekładem polskim⁹⁵³. O. Akinian zreferował także edycje ormiańskiego przekładu *Historii o siedmiu mędrkach* oraz zrobionych na jego podstawie tłumaczeń na inne języki. Na razie najwcześniejszy odnaleziony egzemplarz tego dzieła pochodzi z 1648 roku⁹⁵⁴.

Diariusze, dzienniki i zapiski podrózne to ważna część piśmiennictwa ormiańskiego w Polsce o charakterze literackim. Zapewne wiele z nich nie dotrwało do naszych czasów. Na przykład w inwentarzu Bogdana Donawakowicza, kupca ormiańskiego ze Lwowa, znajdujemy wśród wyliczanych ksiąg pozycję opisaną jako

⁹⁵¹ Tamże, s. 204.

⁹⁵² Վ. Թերզիբաշյան [W. Terzybaszjan], *Հայ դրամատուրգիայի պատմություն [Historia ormiańskiej dramaturgii]*, 1668-1868, Երևան [Erywań] 1959, s. 110-111. Terzybaszjan także powołuje się na opracowanie Dawtiana, który uważał, że Hunanian pisał dramaty, zob. W. Terzybaszjan, dz.cyt., s. 111 (w przypisach). Por. też: S. Pigoń, *Z dziejów teatru szkolnego w Polsce w. XVII (o teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie)*, „Pamiętnik literacki” 35, 1938, s. 72-103; tenże, *Dramat o bazyliście Pulcherii w teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie*, [w:] *Z ogniw życia i literatury. Rozprawy*, Wrocław 1961; *Świat na opak wywrócony*, wyd. J. Lewański, [w:] *Dramaty staropolskie. Antologia*, t. 6, Warszawa 1963.

⁹⁵³ Jan z Koszyczek, *Poncján, który ma w sobie rozmaite powieści miłe barzo ku czcieniu, wzięte z rzymskich dziejów*, Kraków ok. 1530; Ն. Ակինյան [N. Akinian], *Պատմություն եօթն իմաստասիրաց հայ գրականության մէջ [Historia siedmiu mędrców w ormiańskiej literaturze]*, ԿԿ, սեպ-հոկ. (wrzesień-październik) (1921), s. 472-485.

⁹⁵⁴ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց [Katalog główny rękopisów ormiańskich w Aleppo i Antelias, oraz osób prywatnych]*, Խատր Բ [t. II], կազմեց Սրբաւազդ արքայիսկոպոս Միրսէէան [opracował arcybp Artawazd Sjurmeian], Հալէպ [Aleppo] 1936, s. 143. W Matenadaranie, w kodeksie różnych autorów, zachował się egzemplarz z 1693 roku skopiowany w Izmirze, zob. Matenadaran, rkps 7128. Egzemplarz z 1662 roku zachował się w ormiańskich zbiorach Uniwersytetu Kalifornii, zob. A. Sanjian, *Medieval Armenian Manuscripts...*, s. 234-235 (Arm. Ms. 56).

„księga po polsku, dziennik”. Możliwe, że chodzi o pamiętnik właściciela lub kogoś z jego rodziny⁹⁵⁵.

Krótkie notatki podróżne znajdujemy w rękopisach skopiowanych przez Ormian z Polski, np. w kodeksie przechowywanym niegdyś w klasztorze Armasz. Kopista modlitewnika, Zadikos, syn Bogdana, podawał trasę swego przejazdu przez Polskę i „kraj Bogdanii”, z informacjami o tym kiedy dotarł do jakiegoś miasta, ile tam pozostał itd.⁹⁵⁶.

Największą karierę czytelniczą zrobiły *Notatki podróżne* Symeona Lehacego⁹⁵⁷. Choć za czasów autora nie były znane, od wieku XIX zaczęły odgrywać ważną rolę źródła do dziejów i mentalności Ormian staropolskich, były wielokrotnie cytowane i tłumaczone na różne języki. Bez wątplenia należy uznać utwór Symeona Lehacego za arcydzieło literatury ormiańskiej w tym gatunku. W *Notatkach* znalazła odbicie wieloletnia podróż-pielgrzymka autora, którą ten odbył po chrześcijańskich ośrodkach, zarówno ormiańskich, jak i łacińskich. Lwów opuścił 15 lutego 1608 roku, a następnie odwiedzał miejscowości na Bliskim Wschodzie i w Europie, najprawdopodobniej na bieżąco zapisując wrażenia i spostrzeżenia. Do Lwowa powrócił dopiero w 1619 roku – „i spełniło się 12 lat mojej pielgrzymki – pisał. We Lwowie kontynuował swoje zapiski, dzięki czemu rękopis zawiera też informacje o tym mieście, jego ormiańskich instytucjach, kościelnych i świeckich, księżach, obyczajach Ormian polskich, ich języku, jak też o Ormianach mieszkających w innych polskich miastach. W *Notatkach* autor zamieścił także swą autobiografię. Z rękopisu dowiadujemy się ponadto o epidemii, jaka miała miejsce we Lwowie w 1623 roku, o pożarze tego miasta 17 sierpnia tegoż roku, o przeprowadzce autora do Lwowa. Kolejne informacje dotyczą szerszej polskiej rzeczywistości, o czym informują tytuły poszczególnych zapisów: *Najazd sułtana Osmana na [kraj] Lehów (1622)*⁹⁵⁸, *Władysław powstaje przeciw wrogom*. Autor podaje także chronologiczny opis wydarzeń z lat 1623-1635 (*Abazy pasza, rzeź janczarów, śmierć Zygmunta [III], wstąpienie na tron Władysława [IV]; Wojna Moskwy z Lehami 1632; Wyprawa Abazy paszy na Lehów; Wyprawa sułtana Murada na Lehów; Wyprawa króla Władysława do Szwecji 1635; Straszny deszcz 1635; Wyprawa sułtana Murada do Persji 1635; surgun [wysiedlenia] 1635; Kobiety czarownice; Pożar Jarosławia 1627; Epidemia 1627; Wyprawa Tatarów 1628*. *Notatki podróżne* urywają się na informacji o okolicznościach przybycia katolika Melchizedeka do Lwowa⁹⁵⁹.

⁹⁵⁵ BKM, Wiedeń, rkps 446, k. 65v. Chciałabym wyrazić podziękowania panu profesorowi Edwardowi Tryjarskiemu za udostępnienie źródła oraz polski przekład.

⁹⁵⁶ *Katalog Armasz*, s. 399 (rkps 208).

⁹⁵⁷ Jedyne egzemplarz tego dzieła znajduje się w: BNW, sygn. I 12673.

⁹⁵⁸ Powinno być: 1621.

⁹⁵⁹ Po raz pierwszy *Notatki* ukazały się w czasopiśmie „Handes Amsorja” (1932-1934), następnie zaś w 1936 roku w odrębnej książce. *Միւլէն դարի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն եւ յիշատակարանը [Notatki podróżne, kronika i kolofony dypira Symeona Lehacego]* ռւսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ն. Ալիխանյան [opracował i wydał o. N. Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1936. Por. K. Stopka, *Symeon Lehacy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 46, Warszawa-Kraków 2009, s. 231-235 (tam informacje o innych edycjach).

Na wewnętrznej karcie okładki rękopisu-zbioru z XVII wieku pochodzącej ze zbiorów krakowskich zachował się niewielki diariusz⁹⁶⁰. Pierwsza notatka, z 19 sierpnia 1691 roku, informuje, że autor ledwie się uratował, wzmiankuje jakieś statki, które wpadły w ręce Alamanów (Niemców, w tym wypadku Austriaków), którzy jednak, z Boską pomocą, odnieśli zwycięstwo nad Turkami; jednak sam autor pozostał z niczym. Inna data historyczna (19 sierpnia 1691, bitwa pod Slankamen) wskazuje, że autor diariusza znalazł się w wirze wydarzeń V wojny austriacko-tureckiej 1683-1699. Dalej autor podał trasę swego przejazdu (rok, miesiąc, dzień). Między innymi pisał, że dotarł do Lwowa 8 października 1692 roku, w 1694 roku przybył do Łyśca, później znowu był we Lwowie, przebywał także w Krakowie).

Diariusz zwany *Kroniką Gabriela z Tokatu*⁹⁶¹, kupca ormiańskiego, obejmuje wydarzenia z lat 80. i 90. XVII wieku. Znajdujemy w nim liczne wzmianki na temat Polski oraz polskich Ormian. Pod datami: 1 października 1695, 5 maja 1696, 15 sierpnia 1693 czytamy o podróżach autora wraz z rodziną do różnych miast Królestwa Polskiego (Lwów, Warszawa). Podaje, że do Lwowa przyjechał z Wrocławia (Braslow), który znajduje się na Śląsku (Szllezja). Pod datą 23 kwietnia 1695 roku (według rachuby ormiańskiej 13 kwietnia), pisze, że po południu o godzinie drugiej urodziła się niejaka Fruzina [Eufrozyna] Katarina [Katarzyna], zapewne jego córka we Lwowie i tu została ochrzczona. Ojcem chrzestnym był pan Krzysztof, czyli Jakub Stetkowicz i małżonka pana Dominika, którzy mieszkają we Lwowie i są narodowości ormiańskiej⁹⁶². Pod datą 10 czerwca 1696 roku autor informuje o śmierci króla Jana III Sobieskiego w Warszawie, podaje imiona jego dzieci, oraz ich małżonków. Polonica znajdujemy też pod datą 15 sierpnia 1697 roku.

Diariusz o. Jakuba Baghdasariana⁹⁶³ doczekał się jak na razie jednej edycji dokonanej przez Ghewonda Aliszana. Nosi ona tytuł: *Diariusz o wydarzeniach w naszym kraju Polaków (Ilahów) z roku Pańskiego RČD [1704]*⁹⁶⁴. Jest to zapis wydarzeń we Lwowie od 5 września do 17 października 1704 roku. Autorem diariusza był uczeń kolegium teatynów, który uciekł z miasta po zdobyciu go przez Szwedów. Jak wynika z diariusza, zapisywał swoje przypadki niemal codziennie aż do 24 września. Diariusz opisuje niestabilną sytuację panującą w mieście, podaje, że najeźdźcy nałożyli kontrybucję

⁹⁶⁰ BCzart. sygn 3545.

⁹⁶¹ ÖNB, rkps 21. Tekst kroniki zob. *Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ. [Małe kroniki], հասար II [t. II], կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան [opracował W. A. Hakobian] Երևան [Erywań] 1956, s. 404-407.*

⁹⁶² W księdze chrztów lwowskiej katedry ormiańskiej (BKM, Wiedeń, rkps 440, k. 60) znajduje się wpis pod datą 8 maja 1695 roku, informujący, że ks. Jan Tobiasz Augustynowicz, późniejszy arcybiskup, ochrzcił Fruzynę, córkę Gabriela z [tu słowo słabo czytelne: Karaisaru?] i Anny jego żony. Chrzestnymi byli: Krzysztof Steckiewicz, zapewne przyszły starszy nacji ormiańskiej lwowskiej, i Fruzyna Bogdanowicówna, małżonka Dominika.

⁹⁶³ O nim zob. rozdział: *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy.*

⁹⁶⁴ BKM, Wenecja, sygn. 2382. Rękopis do dnia dzisiejszego nie został opisany w wydanych dotychczas katalogach zbiorów biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji. Tekst diariusza zob. *Kamenic*, s. 147-159.

w wysokości 300 tys. guruszów, która została rozłożona między wszystkich mieszkańców bez względu na ich możliwości finansowe. Autor pozostawał w mieście przez pięć dni, a w tym czasie zostało przez Szwedów obrabowane jego mieszkanie. On sam nieco wcześniej oddał swe rzeczy na przechowanie Stepanosowi, księdzu w kościele św. Krzyża, natomiast książki zostawił w warzanie, to jest w kolegium teatyńskim. Autor zdecydował się uciec z miasta w przebraniu świeckim w piątek rano (to jest 11 września). Następnie opisuje wypadki, jakie miały miejsce w drodze ze Lwowa do Kamieńca, podając przy tym nazwy miejscowości, w których się zatrzymywał: wieś Zubra, zamek w Starym Siole, „Bubokow” (Babuchów, Bóbrka?), Strzeliska, Rohatyn, Stanisławów, Tyśmienica, Tolmacz, Gwoździec, Śniatyn, Kocman (na terenie „metropolii Bogdanii”), Zamszów, statkiem przepłynął rzekę Dniestr, potem zawadził o Czarnokozińce (prepozyturę należącą do rzymskokatolickiego biskupa Kamieńca Podolskiego), Chatiów (własność Koniecpolskich), wreszcie dotarł do Kamieńca Podolskiego. W diariuszu znajdujemy charakterystyki spotkanych osób, zarówno tych, u których zatrzymał się na nocleg, jak i wielu Ormian, polskich oraz przybyłych spoza Polski (Erywań, Nachiczewan, Kapan). Ostatnia notatka w diariuszu pochodzi z 17 października 1704 roku, gdy autor został zaproszony na gościnę do domu Tomasza Aksentowicza (o przydomku „Szetmienzik”) w Kamieńcu Podolskim, gdzie zaopiekowała się nim matka właściciela, wdowa Zofia. W diariuszu znajdują się różnorodne informacje, między innymi o tym, co jadł, ile kosztowały go rzeczy i usługi, jakie były zawody napotykanymi ludźmi. Jest też opis snu, w którym ukazał mu się św. Kajetan, patron autora, dodając mu odwagi.

Do zabytków literatury należą też wierszowane hiszatakaran y i inwokacje kierowane do czytelników przez różnych kopistów działających w Polsce. Wierni średniowiecznym tradycjom ormiańskim próbowali swych sił w układaniu trudnych figur poetyckich, zwłaszcza akrostychów. Wielokrotnie w tych wierszowanych kolofonach pojawia się motyw uchodźstwa, wędrowki, zmiany miejsca zamieszkania, bo też takie były często losy ich autorów. Wiele kolofonów pozostawił Minas z Tokatu. W wierszowanym kolofonie rękopisu zawierającego m.in. komentarz do psalmów autorstwa Wardana Arewelcego, dypir Symeon Lehacy, rzetelnie przyznawał, że „nie tyle całość skopiowałem / ale fragmenty brakujące pisałem”⁹⁶⁵. Tradycyjną kompozycję kolofonu pokazuje utwór kopisty lwowskiego, wpisany do powstałego w 1680 roku szaraknoca⁹⁶⁶. Ksiądz Mikajel Mikajelenc (Mikołaj Mikołajowicz) podawał swe personalia (w tym wypadku akurat w formie zakodowanej), a następnie umiejscawiał swą pracę w czasie i hierarchii społecznej, wymieniając imiona zwierzchników kościelnych (tu godził nawet dwa porządki hierarchiczne, bo na pierwszym miejscu wymienił papieża Innocentego XI, potem katolikosa eczmiażdzyńskiego Jakuba z Dżulfy, a następnie unijnego, lecz potajemnie pogodzonego z Eczmiazdzyńskim arcybpa lwowskiego Mikołaja Torosowicza) i politycznych (podał imię króla polskiego Jana III Sobieskiego w wersji ormiańskiej – Howhannes). Kolejny element schematu kolofonów dotyczył osoby (osób), dla których kopiowane dzieło było przeznaczone (zamówione). Ksiądz Mikajel przepisał swoje na

⁹⁶⁵ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 554 (rkps nr 360).

⁹⁶⁶ Matenadaran, rkps 9741.

użytek własny oraz swych synów. Zachował też tradycyjną formułę końcową zawierającą prośbę o odmówienie jednego *Ojczy nasz* w swojej intencji. Od początku XVIII wieku zamiast obszernych kolofonów pojawiają się już wyłącznie tylko zwięzłe informacje identyfikujące kopistów. Tego rodzaju postępowanie widzimy w przypadkach skopiowanego w Kutach w 1732 roku mszału Ormian polskich⁹⁶⁷, który był dziełem Stefana Mikołajewicza, rękopisów skopiowanych we Lwowie w pierwszej połowie XVIII wieku przez Kristapora Faruchianca (Krzysztofa Faruchowicza)⁹⁶⁸ i w kopiarzu pieśni kościelnych wykonanym w 1759 roku przez tiracu Sahaga we Lwowie⁹⁶⁹.

Po unii Kościoła ormiańskiego w Polsce z Kościołem rzymskim obserwujemy treściowe zubożenie zawartości kolofonów. W miejsce obszernych narracji o różnorodnej zawartości, stanowiących bogate źródło do historii gmin ormiańskich w Polsce, wchodziły zwięzłe informacje o tym, gdzie i kto rękopis skopiował. Zjawisko to było o tyle naturalne, że jednocześnie pojawiła się twórczość w innych językach, polskim i łacińskim, której treść przejmowała zadania spełniane dawniej przez kolofony. Wschodni model narracji w kolofonach utrzymał się tylko do końca XVII wieku. Potem pojawiał się sporadycznie. Na przykład wspomniany już Aksent Chosrowjanc był autorem wierszowanego kolofonu znajdującego się w mszale skopiowanym przez niego w 1755 roku w Kamieńcu Podolskim⁹⁷⁰.

Teksty erudycyjne: humanistyczne i naukowe

W ormiańskich gminach Polski powstawały także różnorodne kroniki historyczne, których część jest spisana w innych niż ormiański językach, głównie po kipczacku, czasami po polsku, między innymi tak zwana *Kronika wenecka*, *Kronika polska*⁹⁷¹. Dopiero później zjawiły się tego rodzaju utwory po ormiańsku (np. *Kronika kościelna* anonimowego autora za lata 1688-1698). Tu omówię wyłącznie kroniki spisane w języku ormiańskim.

Z końca XV lub początku XVI wieku pochodzi fragment niewielkiej, anonimowej kroniki, obejmującej wypadki z lat 1298-1485, przedstawione bez kolejności chronologicznej. Najwcześniejsza wzmianka informuje, że w 1298 roku, w dzień postu św. Jakuba, Krym został oblężony, natomiast ostatnia, że 19 listopada 1485 roku Turcy spalili Suczawę. Kronika zachowała się w wieloautorskim kodeksie w zbiorach biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji⁹⁷². Z późniejszego kolofonu dowiadujemy się, co

⁹⁶⁷ Matenadaran, rkps 9744. Opis zob. Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 42 (nr 14(37)).

⁹⁶⁸ Matenadaran, rkps 9764; Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 42 (nr 15(38)); Akinian, *Katalog Lwowa i Stanisławowa*, s. 41 (nr 13(36)), obecnie FKIDOP, sygn 1176; BKM, Wiedeń, rkps 438; N. Akinian, *Katalog*, s. 41 (nr 13(36)); *Katalog Watykanu*, s. 84-87 (Codex Borgianus Armenus 58). Był także Stefan Faruchowicz z Jazłowca, syn Sinana (BKM Wiedeń, rkps 538).

⁹⁶⁹ *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 1037 (rkps 10049).

⁹⁷⁰ Opis ręk. zob. *Katalog Petersburga*, s. 54 (rkps nr 88). Kolofon zob. tamże, s. 305-306.

⁹⁷¹ K. Stopka, *Języki oswojone piśmem ...*, s. 72-73.

⁹⁷² BKM, Wenecja, rkps 1246/881.

następuje: „W roku 1566 ja ksiądz Mikajel o przydomku Tichno, syn Kosty, który jest synem Misko, który jest synem Tichno, razem z księdzem Symeonem wyjechaliśmy w czerwcu ze Lwowa i udaliśmy się do Lublina do wielkiego dywanu [sejmu] do króla Zygmunta Augusta [...] [który] uwolnił księży Ormian lwowskich od podatków miejskich i królewskich, a także uczynił wolnizny. Niech Bóg wybawi go od wszelkiego zła, amen”⁹⁷³.

Wśród opisów rękopisów z Gherli odnotujemy kronikę prowadzoną w języku ormiańsko-kipczackim z XVIII wieku, ale opis jest podejrzany, bo w tym stuleciu nie pisano już po kipczacku⁹⁷⁴.

W jednym z kodeksów Matenadaranu zachował się spis rękopisów i książek (coś w rodzaju katalogu) księgozbioru słynnego klasztoru Amyrdol w Bagheszu. Został on opracowany przez opata klasztoru, bibliofila, wardapeta Wartana z Bagheszu (zm.1704/5). Pod numerem 180 czytamy: *Historia Krikora wardapeta Waragecego, który był [urzędował] we Lwowie i Kamieńcu*⁹⁷⁵. Wielka szkoda, że dzieło to nie dochowało się do naszych czasów, zwłaszcza z uwagi na osobę autora, ormiańskiego arcybpa Lwowa.

Tak zwana *Kronika kamieniecka*⁹⁷⁶ to praca zbiorowa kilku członków tej samej rodziny księży ormiańskich z Kamieńca Podolskiego. Zawiera informacje kronikarskie, ułożone chronologicznie, od lat 30. XVI wieku do połowy wieku XVII. Autorzy opisywali wydarzenia w gminach ormiańskich na terenie Polski (Kamieniec Podolski, Lwów) i Mołdawii (Suczawa), a także sprawy polityczne Polski. *Kronika* została spisana w dwóch językach: po ormiańsku i po kipczacku z użyciem alfabetu ormiańskiego. Części w języku ormiańskim obejmują lata 1430-1611 i 1649-1652. Wydarzenia z lat 1611-1624 były spisywane w języku kipczackim. Nie zachowała się natomiast kronika z lat 1624-1649. Pracę nad tą kroniką zapoczątkował w 1560 roku Der Howhannes, awakerec kamieniecki i kontynuował ją do śmierci w 1610 roku. Do swej części wprowadził krótkie informacje o wydarzeniach z lat 1430-1560, które zaczerpnął prawdopodobnie z innych kronik, będących w jego dyspozycji. W latach 1610-1616 pracę nad *Kroniką* kontynuował jego

⁹⁷³ Odczyt tego fragmentu w katalogu rękopisów ormiańskich z BKM w Wenecji (*Katalog BKM Wenecja*, t. VII, s. 278) różni się od edycji Aliszana (Aliszana, *Kamenic*, s.163). Kłopoty z odczytem wynikają ze słowa “tarchanutjun”, co znaczy zwolnienie od podatków, wolnizna. Zob. U. Աղբրեան, Գ. Ճէլալեան [M. Awgerian, G. Czelalian], *Առձեռն Բարարանի Հայկազնեան Լեզուի [Podręczny słownik języka ormiańskiego]*, Վենետիկ [Wenecja] 1865, s. 320. Minas Pyżyszgianc widział i przytoczył ormiański przekład dokumentu króla Stefana nadający księżom ormiańskim Lwowa zwolnienie od płacenia podatków pod datą 1578, zob. Pyżyszgianc, s.119.

⁹⁷⁴ *Katalog Gherli (Woskian)*, s. 290 (nr 51), por. *Katalog Gherli (Kolandzian)*, nr 53(61) .

⁹⁷⁵ *Katalog główny Matenadaranu*, t.III, s. 552 (rkps 737, k. 223v-232r.) (*Մայր Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մշտնոցի սնունան Մատենադարանի*, h. Գ, Երևան [Erywań] 2007, s. 552). Por. U. Տէր Յակոբեան [S. Ter Hakobian], *Վարդանայ վարդապետի Բարդէղեցոյ Ցուցակ գրոց Ամրոյնու վանուց [Katalog rękopisów klasztoru Amyrdola w Bagheszu Wartana wardapeta Baghiszecego]*, «Արարատ» [„Ararat”] 1903, Բ-Գ [II-III], Վաղարշապատ [Wagharszapat], s. 188. Klasztor i jego księgozbiór uległ zniszczeniu w 1915 roku w czasie ludobójstwa Ormian.

⁹⁷⁶ Nazwa została nadana przez wydawcę, o. Aliszana, który wziął pod uwagę fakt, że w rękopisie opisywano zdarzenia, jakie miały miejsce w Kamieńcu Podolskim.

syn, Der Krikor, również awakerec kamieniecki. Prawdopodobnie już od 1605 roku Der Krikor tworzył *Kronikę* razem z ojcem⁹⁷⁷. Rok po śmierci ojca Der Krikor zmienił język zapisu z ormiańskiego na kipczacki. Kontynuatorami dzieła byli jego synowie – Der Hagob i Aksent, a także inni, niezidentyfikowani autorzy, prawdopodobnie członkowie tej samej rodziny. Pisali ją w języku kipczackim zapisywanym przy pomocy alfabetu ormiańskiego. Pojawiają się tu informacje na temat stosunków polsko-tureckich, polsko-rosyjskich i turecko-rosyjskich, (m.in. o bitwie pod Cecorą w 1620 roku i wojnie chocimskiej w 1621 roku). Z historycznego punktu widzenia najistotniejsze są informacje Aksenta, który był naocznym obserwatorem opisywanych przez siebie wydarzeń⁹⁷⁸.

Zachowały się dwie redakcje *Kroniki*: a) w Biliothèque Nationale w Paryżu, Arm. 194, która zawiera tylko fragment z lat 1605-1613⁹⁷⁹; b) w Bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wenecji, rkps nr 1700⁹⁸⁰, która jest jedyną kompletną. Pierwszej, i jak dotąd jedynej, edycji tego rękopisu dokonał mechitarysta o. Ghewond Aliszan. Początkowo wydał fragment ormiański za lata 1430-1561 w czasopiśmie „Bazmawep” w roku 1895⁹⁸¹. Rok później opublikował całą *Kronikę* wraz z innymi źródłami dotyczącymi historii Ormian w Polsce i Rumunii⁹⁸². Partie kipczackojęzyczne były emendowane i tłumaczone przez późniejszych badaczy⁹⁸³, i omawiane także w pracach autorów polskich⁹⁸⁴. Nikt z badaczy nie podjął się jednak ponownej edycji części ormiańskojęzycznej. Przetłumaczone zostały tylko fragmenty dotyczące historii dzisiejszej Rumunii. Było to dzieło badaczy ormiańskich związanych z rumuńskim środowiskiem naukowym: Grigora Mithridate Buiucliu z Jass⁹⁸⁵ i Hakoba Siruni, orientalisty i historyka⁹⁸⁶. Wzmianki na temat Rusinów zostały omówione przez byłego ambasadora

⁹⁷⁷ E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest 1968, s. 24-25.

⁹⁷⁸ E. Schütz., dz.cyt., s. 28.

⁹⁷⁹ *Katalog BNF*, s. 762 (rkps 194).

⁹⁸⁰ Numer rękopisu, to numer inwentarzowy, ponieważ znajduje się wśród tych rękopisów, które nie zostały opracowane w opublikowanych dotąd katalogach. Rękopis ten przywiózł do Wenecji o. Zohrab z podróży do Polski w 1791 roku. Szerzej o tym zob. rozdział: *Znaczenie w kulturze Armenii i Europy*.

⁹⁸¹ Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Տարեգրքը հայոց իլւիւսոց եւ օլւիւսոց երկրի [Kronika Ormian lwowskich i mołdawskich]*, B (դեկտեմբեր/grudzień) 1895, s. 529-534.

⁹⁸² Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Գաւէնից.Տարեգրքը հայոց Լեհաստանի եւ Ռումէնիոյ հաւասարեայ յաւելումով [Kamieniec. Kronika Ormian w Polsce i w Rumunii razem z wiarygodnymi aneksami]*, Վենետիկ [Wenecja] 1896.

⁹⁸³ J. Deny, *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, Wiesbaden 1957; E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest 1968; S. Vásáry, *Armeno-kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2 (22) 1969.

⁹⁸⁴ E. Tryjarski, *O „Historii wojny chocimskiej” i autorach ormiańskich kronik kamienieckich*, PO nr 2 (30), Warszawa 1959; J. Reychman, *Badania nad językiem ormiańsko-kipczackim i dziejami Ormian polskich*, PO 1 (77) 1971.

⁹⁸⁵ Grigore Mithridate Buiucliu, *Camenita sau Cronica Armenilor din Polonia și Moldova*, „Convorbiri Literare”, 15 (1906). Grigore Buiucliu (1840-1912) to po ormiańsku Grigor Byjyklian. Był prawnikiem, sędzią sądu wyższego Rumunii, a później senatorem.

⁹⁸⁶ H. Siruni, *Mărturii Armenești despre România extrase din Cronica Armenilor din Camenița Partea I-a (1430-1611)*, Mem. Sectiunii Istorice, seria III, t. XVII, Bukareszt 1936.

Ukrainy w Armenii, armenistę Aleksandra Bożko⁹⁸⁷. Autorka niniejszej rozprawy przełożyła na język polski ważniejsze fragmenty związane z historią Polski⁹⁸⁸. Zostały tam omówione: stosunki Polski z Mołdawią i Tatarami, a także problemy wewnętrzne państwa, gmin ormiańskich na terenie Polski i ich relacje z władzą i społeczeństwem, a także kwestie stosunków między Kościołem katolickim a Apostolskim Kościołem Ormiańskim.

Kronika kamieniecka zawiera informacje o: stosunkach zagranicznych Polski z Litwą, Węgrami, Prusami, Tatarami i Rosją, życiu i czynach królów Polski, klęskach żywiołowych i epidemiach w Kamieńcu Podolskim, życiu religijnym gmin ormiańskich, kontaktach z Kościołem ormiańskim w Armenii i Kościołem katolickim, prześladowaniach religijnych Ormian w Mołdawii, lokalnych wydarzeniach w Kamieńcu Podolskim ze szczególnym uwzględnieniem gminy ormiańskiej.

Rozpoczyna się od wzmianki o śmierci księcia litewskiego Witolda pod rokiem 1430: „[1430] ery franków. Zmarł kniaź (książe) Witult (Witold), chrobry i mężny przeciwnik swych wrogów, który prześladował Tatarów do samej ich stolicy, która nazywa się Krymem, do niego samego, i zniszczył, 20 000 Tatarów zabrał do niewoli i przywiódł do tej krainy Litwy i osiedlił ich tam. I ci, co mieszkają teraz dookoła Wilna, to ci sami, z tego czasu”⁹⁸⁹. Ciekawe, że pierwsza wzmianka dotycząca Ormian pochodzi dopiero z roku 1502: „[1502] 951 rok. Zmarł Der Chaczadur (Krzysztof) biskup, który był wardapetem szlachetnym i pobożnym”. W notatce pod rokiem 1434 autor wymienia imiona braci króla Jagiełły (Jegajlo) w ich ormiańskim brzmieniu: Wetuld (Witold), Szwidrhajlo (Świdrygiełło) i Koregal (Korygiełło). Autor wyraża też ubolewanie z powodu braku zgody wśród chrześcijan, co skutkowało porażkami w starciach z Tatarami: „[1519] 968 rok. Była bitwa pod Sakal (Sokalem), w której naród niewierny Tatarów pobił Polaków (Ilahów) z powodu braku porozumienia chrześcijan”. W tej części *Kroniki* pojawiają się także informacje o dwukrotnym spaleniu Suczawy (1475, 1485) i zdobyciu Kili i Białogrodu/Akermanu (1484), czyli o ważnych wydarzeniach międzynarodowych. Autor wspomina również o wstąpieniu na tron sułtana Sulejmana (1520) i zamordowaniu przez niego własnego syna Mustafy (1554). Pierwszą wzmianką o kontaktach polsko-

⁹⁸⁷ A. Божко, *Каменецкое армянское летописание как один из источников изучения украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях, Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой (международная научная конференция, Минск, 9-11 октября 2012)*, Минск 2013, s. 88-94; O. Բոժկո [O. Bożko], *Շամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայ տարեգրությունը որպես XVI-XVII դարերի կարևոր պատմաշխույթային հուշարձան [Ormiańska kronika miasta Kamieniec-Podolski jako ważny historyczno-kulturowy zabytek XVI-XVII ww.]*, Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով [Druga międzynarodowa armenistyczna konferencja] [w:] Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով [Druga międzynarodowa konferencja armenistyczna] “Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները” [Armenologia i jej obecne wyzwania], 17-19 հոկտեմբերի /października, Երևան (Erywań) 2013 (w druku).

⁹⁸⁸ P. Mnacakanian, *Polonika w ormiańskich częściach „Kroniki Kamienieckiej”*. Praca dyplomowa przygotowana pod kierunkiem prof. Jolanty Choińskiej-Miki w ramach Programu Stypendialnego Rządu RP dla Młodych Naukowców, Warszawa 2009.

⁹⁸⁹ Fragmenty Kroniki z lat 1430-1560 zostały przetłumaczone przez prof. Andrzeja Pisowicza i prof. Krzysztofa Stopkę. W tym miejscu wyrażam podziękowanie za ich udostępnienie.

moskiewskich jest informacja o bitwie pod Orszą: „[1514] 963 rok. 8 września. Była bitwa pod Orszą, w której z Bożą pomocą książę Konstantyn wraz z 14 000 ludzi pobił 80 000 Moskali (Moskowciki)”. W ustępie tym autor wyraźnie solidaryzuje się z wojskiem polskim.

W *Kronice* znajduje się też wiele informacji o kataklizmach i anomaliach przyrodniczych, m.in. o powodziach, pożarach, wichurach, zaćmieniu słońca i pojawieniu się komety, np.: „[1444] 893 rok. W Kamieńcu była powódź, która zniszczyła zamek i zabrała młyny wodne [i] wyrządziła wielką szkodę krainie 22 marca, w niedzielę, za wojewody (baroństwa) Ditricha (Teodoryka Buczackiego); [1506] 955 rok. 19 sierpnia. Zmarł król Aleksander, król Polaków (Ilahów). W tym samym roku zjawiała się kometa; [1556] 1005 rok. Księżyc i gwiazdy zaćmiły się 12 maja, a był to poniedziałek, co wielu ludzi widziało i zachwycało się chwałą Boską”.

Druga część *Kroniki* Der Howhannesa rozpoczyna się wpisem pod datą 15 października 1560 roku. W tym miejscu nastąpiła wyraźna zmiana stylu. Zamiast zwięzłego przedstawiania faktów, otrzymujemy szerokie relacje i komentarze odautorskie. Możliwe, że pierwotnie *Kronika* Der Howhannesa obejmowała także wydarzenia z lat przed 1560 rokiem. Omawiając sytuację polityczną w Mołdawii pod latami 1560 i 1561 autor wspomina o prześladowaniach religijnych Ormian i odsyła do swych wcześniejszych zapisków, używając trzykrotnie sformułowania „o czym już wcześniej napisałem”⁹⁹⁰. Jednakże, oprócz krótkiej wzmianki pod rokiem 1551, nie ma żadnych informacji na ten temat.

Po ostatnim wpisie w języku kipczackim w roku 1624 zapiski urywają się, a kolejne informacje pojawiają się dopiero pod rokiem 1649, ale już w języku ormiańskim. Od ok. 1626 roku w gminach ormiańskich we Lwowie i Kamieńcu trwała walka z arcybiskupem Mikołajem Torosowiczem, a następnie z forsowaną przez niego unią z Kościołem katolickim. Być może był to powód zaginięcia lub zniszczenia *Kroniki* z lat 1624-1649⁹⁹¹. W roku 1649 praca kronikarska została na nowo podjęta, zresztą w stylu znacznie odbiegającym od tego przyjętego przez Der Howhannesa. Język ormiański znacznie różni się od języka używanego w pierwszej części, a zdania są niejasne. Pojawiają się też słowa obcego pochodzenia: tureckie, arabskie i polskie. Wydarzenia opisane w tej części są dokładnie umiejscowione w czasie, z podaniem daty dziennej, a nawet godzinnej. Zakres tematyczny jest węższy, niż części Der Howhannesa. Autor lub autorzy podają tylko krótkie informacje o wydarzeniach lokalnych w gminie ormiańskiej. W tej części (1649-1652) uwaga autora skupia się na wydarzeniach we Lwowie. Dlatego tę część kroniki można symbolicznie nazwać *Kroniką lwowską*. Precyzyjne daty pozwalają przypuszczać, że anonimowy autor znajdował się wtedy we Lwowie i pisał na bieżąco.

⁹⁹⁰ Tamże, s. 20, 21, 22.

⁹⁹¹ Բ. Բարսեղյան [B. Barseghian], *Լեհահայրության մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV-XIX դարերում* [Życie kulturalne i literatura polskich Ormian, XIV-XIX ww.], Երևան [Erywań] 1992, s. 158-159.

Pierwsza wiadomość w tej części pochodzi z lipca 1649 roku. Autor opisuje oblężenie Lwowa przez wojska Bohdana Chmielnickiego. Miasto było oblegane przez sześć tygodni, a chleb kosztował 1 złoty. Chmielnicki umówił się z rajcami na okup w wysokości 100 000 złotych. „Z tyłu kościołów zabrano krzyże, przedmioty liturgiczne, monstrancje, srebrne lichtarze, lampy i na dodatek, jeśli byli mieszkańcy, którzy uciekli, ich sklepy obrabowano i tyle dóbr wyniesiono i zebrano w jednym miejscu, tyle srebra.” Chmielnicki odstąpił od oblężenia Lwowa po zapłaceniu okupu. Pod 1650 rokiem czytamy: „1650 rok, 18 sierpień, w sobotę wieczorem. Polski król Kazimir (Jan Kazimierz) wszedł do Lwowa „sahad” (o godzinie) 24, ale nikt go nie zauważył. Następnego dnia w niedzielę do głównego kościoła farnego „pechoton” (piechotę) poszedł i wszyscy widząc go byli zaskoczeni. Nasz ormiański naród wiele przygotowań poczynił, żeby wyjść naprzeciw królowi i uroczyście go przyprowadzić do Lwowa, ale on nie chciał. Skromnie wszedł do miasta Lwowa i zobaczył, że z powodu morza naszych, narodu polskiego, grzechów, Bóg pogńiewał się na nas. Naród Kozaków wiele krwi przelał. Potem pobożny król Kazimierz mądrze pogodził się, ponieważ to wszystko wydarzyło się z powodu głupoty panów. Niech Bóg jeden dzień króla uczyni tysiącem dni. Amen”.

Poza tym spotykamy wzmianki o zgonach czy narodzinach poszczególnych członków nacji ormiańskiej i polskiej. W 1652 roku, we wrześniu informuje o epidemii? („olēd” ?) we Lwowie. Zarówno Ormianie, jak i Polacy uciekli. Ostatnie trzy wzmianki z 1652 roku informują o wynajęciu kramu u autora *Kroniki* przez pewnego Żyda, Jakuba, za 18 złotych na okres od dnia św. Marcina do Wielkanocy. Połowę sumy miał zapłacić natychmiast, kolejną ratę 3 listopada 1652 roku, we czwartek, resztę zaś po jarmarku lwowskim. Drugi wpis informuje, że chodził Simajon (Szymawon, Szymon) z Tokatu dał autorowi *Kroniki* 40 guruszów, kupił jeden garnek miodu i 3 piwa za 16 guruszów. Ostatnia notatka informuje, że do autora od chodził Symona dotarło 130 ładunków, pół reala.

Z innych kronik należy wymienić tak zwaną *Historię wojny chocimskiej* (1621) Howhannesa Kamenacego. Rękopis odnalazł w Matenadaranie w 1954 roku Hakob Anasjan i po raz pierwszy go omówił⁹⁹². W 1958 roku ukazał się rosyjski przekład *Historii*, autorstwa Karena Juzbaszjana⁹⁹³. W polskiej literaturze fachowej wydaniem tym zainteresowali się orientaliści prof. Edward Tryjarski⁹⁹⁴ i Jan Reychman⁹⁹⁵. W 1964 roku Anasjan opublikował źródło w języku oryginalnym⁹⁹⁶. Okazało się, że była to nie oryginalna, lecz późniejsza, przynajmniej trzecia kopia XVII-wiecznego źródła, które

⁹⁹² A. С. Анасян, *Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках*, [w:] *Великая дружба. Сборник посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией*, Ереван 1954, s. 225-238.

⁹⁹³ A. С. Анасян, „*История Хотинской войны*“ Иоаннеса Каменецкого”, РВН 1958 (2), s. 258-286.

⁹⁹⁴ E. Tryjarski, *O „Historii wojny chocimskiej” i autorach ormiańskich kronik kamienieckich*, PO nr 2(30), Warszawa 1959, s. 211-214.

⁹⁹⁵ J. Reychman, *Badania nad językiem ormiańsko-kipczackim i dziejami Ormian polskich*, PO 1 (77) 1971, s. 61-71.

⁹⁹⁶ Հովհաննէս Կամենացի Պատմութիւն պատերազմիւ Խոթինու [Howhannes Kamenacy, Historia wojny chocimskiej], աշխատութեամբ Հ.Ս.Անասյանի [w opracowaniu H. S. Anasjana], Երևան [Erywań] 1964. Wydawca omówił tu problemy wynikające z niewłaściwego przekładu na język rosyjski.

zachowało się w kodeksie z połowy XIX wieku⁹⁹⁷. Późniejszy kopista rzetelnie skopiował także oryginalny kolofon autora *Historii*. Historia dzieli się na 18 rozdziałów. Ostatni poświęcony jest śmierci sułtan Osmana II w 1622 roku w Konstantynopolu. Kolejnym źródłem ormiańskim, które opisuje wojnę polsko-turecką z lat 1621-22 roku są wspomniane już *Notatki podróżne* Symeona Lehacego.

Inną kronikę o dużym znaczeniu dla historii i kultury Ormian w Polsce napisał Stefana Roszka. Jej jedyny egzemplarz zachował się w zbiorach biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu⁹⁹⁸. Wybrane fragmenty dotyczące Ormian polskich zostały opublikowane jeszcze w 1896 roku przez Gh. Aliszana w zbiorze zatytułowanym *Kamenic*⁹⁹⁹. W 1964 roku całościowej edycji dokonał wiedeński mechitarysta o. Hamazasp Woskian¹⁰⁰⁰. Roszka wzorował się na słynnej pracy włoskiego kardynała Cezarego Baroniusza *Annales Ecclesiastici*. Stąd każdy zapis poprzedza informacja na temat aktualnie sprawujących władzę w Kościele i państwach, z uwzględnieniem władców ormiańskich. Wydarzenia historyczne są przedstawione w porządku chronologicznym i obejmują także fakty z historii Ormian. Kronika rozpoczyna się od pierwszego roku naszej ery i sięga do 1739 roku. Ze względu na śmierć autora, która nastąpiła w tym roku, nie została nigdy uporządkowana i ostatecznie zrehabilitowana. Składa się z 18 rozdziałów. Ma ona wartość niezwykłą ze względu na wykorzystane liczne źródła, ormiańskie i nieormiańskie. Roszka, jako dostojnik Kościoła ormiańskokatolickiego, miał dostęp do jego archiwaliów oraz świetnie władał językiem ormiańskim. Chociaż wzmianki na temat Ormian polskich pojawiają się w jego *Kronice* już od roku 1060, jednak większość doniosłych informacji zaczyna się dopiero od końca 14 rozdziału. Jeśli chodzi o dzieje Ormian polskich autor *Kroniki* powołuje się na wiele źródeł zaginionych, co czyni ją szczególnie cenną. Podaje w oparciu o archiwalia daty królewskich zatwierdzeń arcybiskupów ormiańskich w Polsce. Jest autorem krytycznym, zawsze skrupulatnie informuje czytelnika, czy miał dane źródło pod ręką, czy też nie mógł go odnaleźć, ewentualnie, czy jakaś informacja pochodzi tylko od niego¹⁰⁰¹.

Omówienie traktatów naukowych trzeba rozpocząć od dzieła, które swą wartość zachowało do dziś. Z XVIII wieku pochodzi imponujący *Słownik ormiańsko-łaciński* i

⁹⁹⁷ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VIII, s. 904 (rksp 2644, k. 229r-253v) - 1850-1857, Konstantynopol.

⁹⁹⁸ BKM, Wiedeń, rkps 266.

⁹⁹⁹ Aliszana, *Kamenic*, s. 131-146.

¹⁰⁰⁰ *Մտերիւնոյն Ռօշքայ Շատանակագրութիւն կաւ Տարեկանք եկեղեցականք [Kronika albo Roczniki kościelne Stefana Roszki]* հրատարակեց հ. Ջամազասպ Ոսկեան [opublikował o. Hamazasp Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964.

¹⁰⁰¹ Autor jako katolik wypowiada wiele sądów subiektywnych. Podstawowym kryterium oceny różnych postaci była dla niego ich „prawowierność” (tzn. katolicyzm). Na przykład święty Kościoła ormiańskiego Grigor Tatewacy to dla niego heretyk, większy nawet niż jego mistrz Howhan Worotnecy. Dzieło Tatewacego (*Księga pytań*) nazywa plagiatem, które w dodatku jest pełne kłamstw przeciw „wierze ortodoksyjnej” i wskazuje na ignorancję autora. Natomiast Mikołaja Torosowicza charakteryzuje w takich słowach: „mąż wspaniały”, „uprzejmy”, „rozsądny”, „inteligentny”, a nawet „godny wszelkich pochwał”. Z dalszej narracji wynika, że chwalił go tylko dlatego, „ponieważ naród nasz ormiański w Polsce nawrócił do posłuszeństwa Św. Matce Kościołowi rzymskiemu”. Roszka przemilczał oczywiste fakty opisane zresztą także w źródłach łacińskich i polskich, zob. Roszka, *Kronika*, s. 184.

łacińsko-ormiański autorstwa Stefana Roszki, zachowany w czterech odpisach rękopiśmiennych¹⁰⁰². Zawiera materiał leksykograficzny nieoceniony dla badań nad dziejami języka ormiańskiego¹⁰⁰³. Najciekawszy traktat alchemiczny, który wyszedł spod pióra polskiego Ormianina, Andrzeja Torosowicza ze Lwowa w wieku XVII, powstał w języku kipczackim i polskim, więc nie wchodzi w krąg mojej analizy¹⁰⁰⁴.

Wśród skopiowanych w ormiańskich ośrodkach Polski lub tu funkcjonujących rękopisów zachowały się przede wszystkim traktaty na temat medycyny. Mamy ich kilka. Z 1560 roku pochodzi rękopis lwowski zawierający różne teksty, wśród nich traktat Abu Saida o anatomii człowieka, a także prace innych autorów o lekach, snach, żywnościach, wróżbach, gwiazdach itd¹⁰⁰⁵. Datację (1 sierpień 1560) umożliwia nam kolofon rozdziału o anatomii. Kopistą tego kodeksu był ksiądz Nerses. W rękopisie z 1597 roku spotykamy dziełko medyczne skopiowane w Polsce. Kolofony wpisali do niego Owanes, syna Tochtamisza, a także niejaki Andryj¹⁰⁰⁶. W Matenadaranie przechowywane są jeszcze inne tego typu kodeksy. Pierwszy składa się z 5 różnych rękopisów, z których oznaczony numerem IV jest lwowski i pochodzi z XVII wieku¹⁰⁰⁷. Jest to zbiór tekstów medycznych na temat anatomii człowieka autorstwa Abu Saida i Grzegorza z Nazjanzu oraz podręcznik medycyny Asara z Sebastii pt. *Księga medycznego rzemiosła*. Kolofon tego rękopisu mówi, że kopista, którym był Howhannes Karmatancy (Iwaszko Muratowicz), znany drukarz ormiański ze Lwowa, nie dysponował pełnym i poprawnym egzemplarzem kopiowanego dzieła.

Dwa inne rękopisy związane z Ormianami polskimi zostały skopiowane poza krajem, jednak przez pisarzy, którzy się z Polski wywodzili. Pierwszy powstał w Bursie w 1635 roku¹⁰⁰⁸. Jest to zbiór traktatów głównie medycznych, a wśród nich tekst o medycynie, terminologii medycznej, kwiatach, i znów anatomia Abu Saida. Kolofony pochodzą od dypira Symeona, pierwszy z maja 1635 roku, gdy przygotowywał spis treści, drugi z 11 czerwca tegoż roku informuje, że kopista pracował przy kościele Bogurodzicy i kopiował z dobrego i poprawnego egzemplarza. Kolejny rękopis pochodzi też z XVII wieku, a jego część została spisana w latach dwudziestych¹⁰⁰⁹. Jest to zbiór kilku autorów: Amirdowlata z Amazji, Achrapatyna (Musa ben-Majmuniego), Grzegorza z Nareku i

¹⁰⁰² BKM, Wiedeń, rkps 6; Bzommar, rkps 424; Ma XIII 81; Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, sygn ??? W jaki sposób słownik ten znalazł się w zbiorach UPJPII zob. T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s. 93.

¹⁰⁰³ Choć podkreśla się, że zarówno *Kronika*, jak i *Słownik* Roszki mają duże znaczenie, to jednak należy pamiętać, że działalność tego autora przypadła na czas po wzmiankowanym pożarze w Kamieńcu z 1602 roku i po 27 letnim panowaniu tureckim. Można zatem wyobrazić sobie, że wcześniej tych źródeł mogło być znacznie więcej.

¹⁰⁰⁴ E. Tryjarski, *Armeno-kipchak texts in the Alchemical treatise by Andrzej Torosowicz (17th century)*, Warszawa 2005, tenże, *Two prayers of an Armenian alchemist from Lvov*, [w:] *Life and Afterlife and Apocalyptic Concepts in the Altaic World, Proceeding of the 43th Annual Meeting of the Premanent International Altaistic Conference, Septepber, 3-8, 2000*, Wiesbaden 2011.

¹⁰⁰⁵ *Katalog główny Matenadaranu*, t. II, s. 1217-1222 (rkps 549).

¹⁰⁰⁶ *Katalog BNF*, s. 831 (rkps 260).

¹⁰⁰⁷ Matenadaran, rkps 715.

¹⁰⁰⁸ *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 460 (rkps 7100).

¹⁰⁰⁹ *Katalog Matenadaranu*, t. II, s. 828 (rkps 8873).

Mychitara Heracego. Obejmuje zarówno wiersze, pieśni, lamenty, jak też traktat o lekarstwach i bólach oczu. Interesująca nas część, utwór medyczny, został skopiowany w Konstantynopolu 20 listopada 1624 roku przez dypira Johana z Kamieńca, syna Zadika i Zymrut. Rękopis został skopiowany dla chodży Boghosa z Nisibis i jego krewnych, których obszerny spis imion kopista też wymienia.

Inny jeszcze kodeks medyczny pochodzenia polskiego odnajdujemy w zbiorach rękopiśmiennych uniwersytetu w Tybindze¹⁰¹⁰. Znajdujemy w nim wiele traktatów arabskich (Abu Saida o anatomii człowieka, naturze człowieka, lekach oraz Muhamada, syna Zacharii). Kopistą był Mygyrdicz, o czym świadczy kolofon z 2 sierpnia 1628 roku ze Lwowa. Według niego pracował dla starszego lekarza Howhannesa z Dżulfy i posługiwał się tłumaczeniem Syryjczyka Der Howhannesa z Diyarbakiru. Z kolofonu dowiadujemy się, że był synem Charadża, urodził się w Dżulfie, która „obecnie jest opustoszona i bezludna”, dużo podróżował, aby udoskonalić swój zawód lekarski. Był zarówno w Polsce, Niemczech, Wenecji, Padwie, którą nazywa „Nowymi Atenami”. W trakcie tych podróży znalazł starożytne dzieło w języku arabskim „pełne i bogate w sztukę lekarską”. Wędrując przez następne sześć lat przetłumaczył dzieło to na turecki, z którego powstał z kolei przekład ormiański. Ormiańska wersja była ukończona w 1629 roku we Lwowie. Niektóre fragmenty zostały skopiowane przez pewnego Symeona, możliwe, że chodzi o Symeona Lehacego. Sugeruje to kolofon innego rękopisu, tym razem ze zbiorów ormiańskich Nowej Dżulfy: jest to „księga piękna i pożyteczna, która się nazywa *woskeporik* - kompilacja wielu i różnych użytecznych utworów”, skopiowana we Lwowie przy katedrze ormiańskiej w sobotę, 15 września 1629 roku¹⁰¹¹. Jako kopista występuje dypir Symeon, pracujący dla tego samego chodży Howhannesa z Dżulfy, którego charakteryzuje szeregiem pozytywnych określeń, jako bibliofila, czytającego, mądrego, genialnego, zręcznego, doskonałego i wybornego lekarza.

Kolejny rękopis medyczny znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Paryżu¹⁰¹². Został skopiowany w 1617 roku we Lwowie i zawiera pracę średniowiecznego ormiańskiego lekarza Amirdowlata z Amazji, *Angitac anpet* (*Bezużyteczne dla ignorantów*). Kopista powtórzył oryginalny kolofon Amirdowlata z 1482 roku. Był nim Ormianin z Dżulfy, niejaki Ertam, syn Bajchana i Ymbriszad, ojciec dwóch synów o tym samym imieniu Sahag. Według kolofonu Ertam, w kraju Franków (i galn Frankac), odwiedził Lwów, gdzie od wardapeta Ghazara (z Baberdu?) otrzymał dzieło do skopiowania i zabrał je ze sobą do Armenii. Podając imiona ówczesnych zwierzchników, nie wzmiankuje króla polskiego, lecz szacha Abbasa, jednak podaje imię arcybpa Lwowa Mesroba, oraz niejakiego chodży Safara [z Isfahanu, Nowej Dżulfy]. Inny kolofon z 1616 roku świadczy, że przebywał we Lwowie prawie rok.

W rękopisach Ormian polskich znajdujemy także wzmianki o lekarzach. *Kronika Kamieniecka* pisze, że „6 sierpnia roku 1651, we wtorek, w nocy „pan Jakubus” doktor,

¹⁰¹⁰ *Katalog Tybingi*, s. 118 (sygn. Ma XIII 86).

¹⁰¹¹ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 665 (rkps nr 431).

¹⁰¹² *Katalog BNF*, s. 808 (rkps 244). Kolofon podał także o. Aliszan, *Kamenic*, s. 173.

rajca lwowski, oddał duszę Bogu”¹⁰¹³. Ta notatka dotyczy jednak lekarza polskiego, Jakuba Gidzielczyka, widać powiązanego z mieszczanami ormiańskimi.

Istnieje natomiast hipoteza o pobycie w Polsce wybitnego medyka ormiańskiego Asara z Sebastii¹⁰¹⁴, który mógł tu stworzyć, bo był to zarówno medyk, jak i autor traktatów z tej dziedziny, twórca tabeli kalendarzowych, dypir, wreszcie sarkawag. Uchodzi za najznaczniejszego z lekarzy Armenii XVII wieku, obok takich sław jak Mechitar Heracy i Amirdowlat z Amazji. Badacze biografii Asara skarżą się na nikłość materiałów na jego temat. Do rekonstrukcji jego biografii służą głównie jego prace i ich kopie. Nie wiemy kiedy się urodził¹⁰¹⁵, ale na pewno wywodził się z rodziny o dawnych tradycjach lekarskich¹⁰¹⁶. W Sebastii mieszkały dwie spokrewnione ze sobą ormiańskie rodziny lekarskie: Asarianów i Hekimianów. Asar pochodził z rodziny Hekimianów. Wcześniej dużo podróżował, zgodnie z tradycją wywodzącą się jeszcze od Hipokratesa, dla poznania różnych klimatów i używanych w nich leków oraz ziół. Pewnie z tego powodu trafił też do Lwowa. Najwcześniejszą wzmiankę o jego obecności w tym mieście mamy z 1617 roku. W jednym z kolofonów zbiorowej pracy (medycyna, geografia, kalendarz, arytmetyka, gramatyka), który częściowo powstał we Lwowie czytamy: „O bracie, tiracu Sargisie z Kütahya, kiedy będziesz korzystał z tego, pamiętaj o mnie wielokrotnym grzeszniku Asarze z Sebastii, jednym Ojcie nasz[...]”. Wydaje się, że autorem tej wzmianki jest sam Asar, tym bardziej, że w rękopisie znajduje się zredagowany przez niego utwór Abu Saida *O anatomii człowieka*¹⁰¹⁷. Jednak według historyka medycyny Wahrama Torgomiana kopistą miał być tiracu Sargis z Kütahya, który w taki sposób wzmiankował Asara jako autora, ewentualnie kopistę kopiowanego utworu. Niewykluczone, że w 1617 roku lub wcześniej, możliwe że we Lwowie, Asar zredagował dzieło Abu Saida, który uważa się za najstarszy egzemplarz tego dzieła w jego redakcji¹⁰¹⁸. W 1618 roku we Lwowie Asar skopiował kodeks zbiorowy (baśnie Mechitara Gosza, baśnie Achikara mędrca)¹⁰¹⁹, gdzie

¹⁰¹³ Aliszan, *Kamenic*, s. 111.

¹⁰¹⁴ Հ. Մինասյան [H. Minasjan], *16-19-րդ դարերի լեհահայ բժիշկներ [Ormiańscy lekarze w Polsce w wiekach 16-19]*, Երևան [Erywań] 2001.

¹⁰¹⁵ Najstarszy znany utwór medyczny Asara z Sebastii pochodzi z 1614 roku (jest to 300-stronicowa kompilacja wraz z glosariuszem w pięciu językach). Po przeanalizowaniu jego prac, historyk ormiańskiej medycyny, prof. Lewon Howhannisjan uważa, że działalność lekarską musiał zacząć co najmniej pod koniec XVI wieku, więc datę jego urodzin umiejscawia pomiędzy 1565 a 1575 (Zob. Л. Оганесян, *История медицины в Армении*, часть третья, Ереван 1946, s. 114).

¹⁰¹⁶ Donara Karapetian cytuje fragment z rękopisu w zbiorach British Museum, gdzie jest mowa o trzech pokoleniach lekarzy (razem ośmiu) ormiańskich z Sebastii (zob. Սարգիս Մարտիրոսյան. *Գիրք բժշկական արհեստի (XVI-XVII դդ.) [Asar Sebastacy. Księga medycznego rzemiosła]* աշխատասիրությամբ Դ.Մ. Մարտիրոսյանի [opracowaniu D. M. Karapetiana], Երևան [Erywań] 1993, s. 9). Sądzi, że wspomniany tam „dżerah (chirurg) Asar”, to właśnie Asar z Sebastii. Jednakże historyk ormiańskiej medycyny, badaczka Stella Wardanian dowodzi, że wspomniany tam „Asar chirurg” mógł być raczej przodkiem Asara. Por. Ստելլա Վարդանյան [Stella Wardanian], *Հայաստանի բժշկության պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև սեր օրերը [Historia ormiańskiej medycyny od czasów najdawniejszych do naszych dni]*, Երևան [Erywań] 2000, s. 159.

¹⁰¹⁷ Абусаид, *О строении человека*. К изданию подготовила С. А. Варданян, Ереван 1974.

¹⁰¹⁸ D. Karapetian, *Asar Sebastacy. Księga medycznego rzemiosła*, s. 8.

¹⁰¹⁹ *Katalog Jerozolimy*, t. III, s. 188 (rkps 743).

pozostawił liczne notatki. W jednej z nich zwracał się do czytelników z prośbą o wybaczenie błędów, ponieważ „w miejscu, gdzie kopiowałem, był straszny harmider i myśli były pomieszane”. W 1619 roku Asar wpisał swój kolofon do starego rękopisu, odnowionego we Lwowie, z prośbą do czytelnika o pamięć o nim¹⁰²⁰. Wszystkie jego prace, które zachowały się do naszych czasów (autorskie, redaktorskie, skopiowane) świadczą o jego erudycji. Władał kilkom językami: greckim, arabskim, perskim, tureckim, zaś w glosariuszach spotyka się także odpowiedniki łacińskie. Najważniejszym dziełem Asara był traktat medyczny¹⁰²¹ *Księga medycznego rzemiosła* napisany w 1622 roku¹⁰²². Możliwe, że istniał jeszcze trzeci traktat medyczny¹⁰²³.

Idąc w ślady takich ormiańskich lekarzy, jak Mechitar Heracy czy Amirdowlat z Amazji, którzy kładli nacisk na związek między astrologią a medycyną, Asar pozostawił po sobie utwory z zakresu astrologii i kalendarza, wśród nich *Kalendarz słoneczny i księżycowy*¹⁰²⁴. Na uwagę zasługuje też *Parzatumar* (kalendarz) *wielkanocny franków* (to jest katolików) z 1621 roku, który powstał we Lwowie¹⁰²⁵. W kolofonie czytamy: „O bracia, w [roku] rachuby ormiańskiej RH (1621), w kraju Lehów, w mieście Ilow [Lwów] napisałem małe dzieło, które pokazuje Wielkanoc franków, ile tygodni wcześniej ma miejsce każdego roku lub kiedy schodzi się w jednym czasie. Dowiedz się wszystkiego z daty i roku zapisu”. Data śmierci Asara pozostaje nieznana¹⁰²⁶. Wzmianki o nim urywają się w 1621/1622 roku.

Inskrypcje

W klasycznym języku ormiańskim sporządzane były różnego rodzaju inskrypcje¹⁰²⁷ – tablice fundacyjne¹⁰²⁸ kościołów, kaplic i dzwonnicy, epitafia i tablice nagrobne

¹⁰²⁰ *Katalog BKM, Wenecja*, t. VII, s. 645 (rkps 1344/117).

¹⁰²¹ Krytyczne wydanie źródła zob. *Մասր Սեբաստացի Գիրք բժշկական արհեստի (XVI-XVII դդ.) [Asar Sebastacy. Księga medycznego rzemiosła]* աշխատասիրությամբ Դ.Մ. Կարապետյանի [w opracowaniu D. M. Karapetiana], Երևան [Erywań] 1993.

¹⁰²² Stella Wardanian, porównując najstarszy utwór Asara z 1614 roku z *Księgą medycznego rzemiosła* doszła do wniosku, że to jest ta sama praca. Możliwe, że Asar napisał pracę w 1614 roku, zaś później, prawdopodobnie na podstawie nowych doświadczeń, dokonał redakcji i uzupełnień (zob. S. Wardanian, *Historia ormiańskiej medycyny...*, s. 157).

¹⁰²³ Zob. S. Wardanian, *Historia ormiańskiej medycyny...*, s. 159-160. Asar z Sebastii wzmiankowany jest jako kopista dwóch rękopisów, które znajdowały się w zbiorach Czerownego klasztoru (rkps 111, rkps 112).

¹⁰²⁴ *Katalog główny Matenadaranu*, t. V, s. 1038 (rkps 1737, k. 175v-183v).

¹⁰²⁵ *Katalog główny Matenadaranu*, t. VI, s. 1056 (rkps 2018).

¹⁰²⁶ Istniał rękopis, w którym znajdowały się dane genealogiczne, wymieniające jakiegoś przodka Asara, żyjącego w tym samym czasie, co znany nam Asar z Sebastii. To samo źródło mówi, że Asar zmarł wracając z Malatii, kiedy przekraczał przez rzekę Halys (zob. Շ. Վրդ. Սահակյան [Sz. wardapet Sahakian] *Պննհայր բժշկ Սեբաստացի և իր բժշկարանը [Lekarz Buniat Sebastacy i jego księga medyczna]*, HA մայիս/mai 1914, s. 282

¹⁰²⁷ Mnóstwo podobnego rodzaju informacji źródłowych cytuje w swojej *Podróży do Polski* o Minas Pyżyszczyński.

umieszczane wewnątrz świątyń lub poza nimi, najczęściej na cmentarzach przykościelnych¹⁰²⁹, na dzwonicach¹⁰³⁰, napisy na paramentach liturgicznych¹⁰³¹, szatach liturgicznych¹⁰³², obrazach, malowidłach czy ołtarzach, napisy na budowlach użyteczności publicznej (studniach¹⁰³³, bramach, domach kapłańskich itd.), czy na belkach w domach prywatnych. Te ostatnie na ogół życzyły domowi opieki Bożej. „Niech Pan Bóg błogosławi ten dom i wszystkich jego mieszkańców. Amen”¹⁰³⁴ – czytamy na jednej z belek w kamienicy ormiańskiej w Zamościu. Litery ormiańskiego alfabetu wykorzystywane były także na gmerkach lub pieczęciach mieszczan i kupców ormiańskich¹⁰³⁵. Najstarsza tablica epitafijna w katedrze ormiańskiej we Lwowie pochodzi z 1427 roku. O ile inskrypcje w przestrzeni prywatnej sporządzane były także w języku kipczackim, to w przestrzeni sakralnej wyłącznie w grabarze, który pełnił taką samą rolę jak łacina w kościołach katolickich. Języki łaciński i polski wkroczyły tu dopiero w 2. poł. XVII wieku, po unii z Kościołem rzymskim.

¹⁰²⁸ Informacje o odnowieniu murów szkoły ormiańskiej i drzwi kościoła św. Krzyża we Lwowie, o czym świadczyła „tablica z czarnego marmuru” ufundowana przez zamieszkałych we Lwowie przedstawicieli zamożnej rodziny suczawskiej zob. Roszka, *Kronika*, s. 175.

¹⁰²⁹ Հ[այր] Գ[րիգորիս]Գ[ալէմկարեան] [o. Grigoris Kalemkarian], *Լեւորեղի հայոց քանի մը հին տապալանաքարերը* [*Kilka starych nagrobków Ormian lwowskich*], HA 1896, oqnuunnu/sierpień, s. 249-250; tenże, *Լեւուհայոց քանի մը հայ արձանագրութիւնները* [*Kilka inskrypcji Ormian polskich*], HA 1897, յունւար/styczeń, s. 19-21; F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine (juillet-aout 1925)*, par Frédéric Macler, “Revue des Études Arméniennes”, t. VII, fasc. 1, 1927, s. 160-162 (inskrypcję nagrobną, między innymi po ormiańsku, wraz z zdjęciami). Por. *Atria coeli. Epitafia i nagrobki w dominikańskim kościele św. Jacka w Warszawie*, Kraków 2009.

¹⁰³⁰ Inskrypcja na dzwonicy we Lwowie z 1571 roku, zob. Pyżyszgianc, s. 105.

¹⁰³¹ J. Zdrenka, *Kielich Ormian lwowskich z 1648 roku w kościele w Rappin na Rugii*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, pod red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 389-398.

¹⁰³² Հայկալան հին քանուածք մը [*Jeden stary ormiański haft*], HA 1891, յունիս/czerwiec, s. 173-174. Fragment z szaty liturgicznej z 1640 roku do muzeum Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu podarował proboszcz łysiecki Dominik Barącz „około 20 lat temu”, jak czytamy w artykule.

¹⁰³³ Minas Pyżyszgianc przytacza inskrypcję i datę -1264- na studni we Lwowie, ale data ta jest mało prawdopodobna. Zob. Pyżyszgianc, s. 99.

¹⁰³⁴ Э. Трыярски, *О двух надписях польских Армян из города Замостье*, РВН 1971, nr 4 (55), s. 255-264, cytat ze s. 261.

¹⁰³⁵ W. Łoziński, *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1902, s. 385-392 (herbarzyk mieszczaństwa lwowskiego); Я. Р. Дашкевич, *Армянские общественные печати на Украине (XVI-XVII вв.)* ВМ 11, 1973, s. 233-191; tenże, *К средневековой сфрагистике Армян Украины*, ВМ 15, 1986, s. 191-239; tenże, *Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского*, РВН (3), 1980, s. 121-140. Przekłady na język polski wielu takich inskrypcji zob. J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 21, 34-35, 43-44, 47, 79, 85-86, 89-90, 93, 95, 98, 141, 145.

ZNACZENIE W KULTURZE ARMENII I EUROPY

Diaspora ormiańska w Polsce przechowywała od swych początków zabytki piśmiennictwa przodków. Wśród nich znajdowały się nieraz objekty wyjątkowo cenne, najstarsze egzemplarze kodeksów autorów zarówno ormiańskich, jak i nieormiańskich o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa światowego. W kolofonach rękopisów spotyka się często wzmianki wskazujące na wielkie znaczenie ośrodków piśmiennictwa ormiańskiego na terenach dawnego Królestwa Polskiego¹⁰³⁶. Zagadnienie ogólnokulturowego znaczenia zabytków piśmiennictwa ormiańskiego Polski nie zostało do dnia dzisiejszego należycie zbadane, ani nawet docenione w historiografii, choć dostrzegali go badacze zajmujący się tematyką polsko-ormiańską. Niniejsza praca podejmuje próbę wypełnienia tej luki badawczej.

Kopiowanie pism ormiańskich dla nuncjusza Giovanniego Francesco Commendone w XVI wieku

Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego w Polsce od XVI wieku interesowały dostojników Kościoła rzymskiego, szczególnie nuncjusza apostolskiego, Giovanniego Francesco Commendone¹⁰³⁷. W drugiej połowie tego stulecia przypadła jego wizyta w Polsce, podczas której zawitał także do ormiańskich świątyń. Zwiedził Lwów i Kamieniec Podolski. Wzmianki o tym zachowały się również w ormiańskich źródłach. W *Kronice kamienieckiej* znajdujemy następującą informację: „Rok RŻG [1564], G [3] miesiąca listopada. Pewien legat [legat] od papieża rzymskiego przybył do Kamieńca jako

¹⁰³⁶ Przyszły arcybiskup Ormian polskich, wardapet Mesrob Kafajecy (z Kaffy), w kolofonie do Komentarza do Proroctwa Jeremiasza wskazuje na trudności, jakie napotkał szukając dobrego egzemplarza. Chodziło o komentarz napisany i skopiowany przez samego Mechitara Gosza. Ten, który miał, był tak stary i uszkodzony, że nie nadawał się do użytku. Stąd poszukiwał dobrego egzemplarza w różnych klasztorach Armenii (Eczmiadzyn, Chor Wirap, Saghmosawank, Sanahin, Haghpat), ale nie udało się mu go znaleźć. „Potem – jak pisze – pojechałem do kraju Lechów”. Jednak i tam, jak się okazało, nie było odpowiedniej kopii. Następnie udał się do Aleppo, a stamtąd do Cezarei. U bibliofila Azarii Sasnecego znalazł się wreszcie egzemplarz tego dzieła, ale niestety też nie był w najlepszym stanie. Jednak „polegając na Bogu”, w klasztorze Tumarza w Cezarei w 1619 roku zaczął jego kopiowanie. Pracę ukończył jednak w 1621 roku w Suczawie, w klasztorze św. Oksenta. Przyznaje, że z powodu defektów egzemplarza, nie wszystko udało się mu skopiować. Pozostawił nawet luki do uzupełnienia. Na końcu kolofonu zwracał się do czytelników, żeby nie skreślali jego imienia i docenili jego wysiłki. Pod rokiem 1621 prosił o pamięć dla swych krewnych, a zwłaszcza siostrzeńca, niejakiego Nersesa, który także przyczynił się do powstania kopii, a nawet ją zredagował. Natomiast rok później swój kolofon wpisał już Ormianin polski – Chaczko, syn Chydyra Charabega z Sis, który informował czytelników, że skopiował ten komentarz na prośbę wardapeta Mesroba w Kamieńcu. Według notki własnościowej ostatnim posiadaczem rękopisu był w 1622 roku ksiądz Grigor z Dżulfy. *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 559 (rkps nr 367).

¹⁰³⁷ *Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoniego do Karola Boromeusza*, t. 1, Wilno 1851; K. Stopka, *Kultura religijna Ormian polskich (struktury i stosunki kościelno-publiczne)* [w:] *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach Polskich w średniowieczu*, t. I: *Struktury kościelno-publiczne*, red. H. Manikowska, W. Brojer, Warszawa 2008, s. 26.

nuncjusz. Był on czytany, doskonałym mędrce. Z wszystkich ksiąg ormiańskich, które kiedykolwiek i gdziekolwiek znalazł, robił spis tytułów i notował, a był on w młodym wieku”¹⁰³⁸.

We Lwowie nuncjusz Commendone zamówił u księży ormiańskich kopie starożytnego kodeksu przechowywanego w katedrze ormiańskiej, a zawierającego egzegezę ksiąg proroka Izajasza. Autorem tej pracy był XIII-wieczny ormiański egzegeta, wardapet Georg Skewracy. W Matenadaranie znajduje się jedna z licznych kopii¹⁰³⁹ tego dzieła¹⁰⁴⁰, powstała w 1295 roku, prawdopodobnie w Cylicji z kolofonem kopisty Jeremiasza, ucznia Georga ze Skewry. Opisał w nim historię powstania komentarza. Najprawdopodobniej opowieść ta pochodzi z egzemplarza napisanego własnoręcznie przez samego mistrza. Oryginał znajdował się u króla, skoro Jeremiasz pisze, że dwukrotnie jeździł do króla, by go zdobyć. Z kolofonu dowiadujemy się, że król Armenii Hetum II, widząc, że komentarz Efrema Syryjczyka do prorocstwa Izajasza jest bardzo zwięzły, komentarz Jana Chryzostoma zbyt obszerny, zaś komentarz Cyryla z Aleksandrii również zwięzły, zamówił u Georga ze Skewry wyciąg z istniejących komentarzy w jednym opracowaniu¹⁰⁴¹. Georg wiedział, że oprócz wspomnianych egzegez, istnieje jeszcze komentarz autorstwa XII-wiecznego ormiańskiego teologa Sargisa Kunda. Georg ze Skewry korzystał ponadto z egzegezy Grzegorza z Nazjanzu, Epifaniasza z Salaminy, Atanazego z Aleksandrii, Bazylego z Cezarei i Ewagriusza z Pontu¹⁰⁴².

Najstarszy dziś znany i zachowany egzemplarz tej egzegezy znajduje się w u mechtarystów weneckich¹⁰⁴³. Powstał w Cylicji w latach 1289-1292, jeszcze za życia Georga Skewracego, prawdopodobnie odpisany z jego własnego egzemplarza. Kodeks ten

¹⁰³⁸ Aliszan, *Kamenic*, s. 35. Być może, że kwerenda w zbiorach Watykanu ujawni spis ormiańskich rękopisów z Kamieńca zrobiony przez nuncjusza Commendone.

¹⁰³⁹ Hasmik Badalian naliczyła 52 egzemplarze skopiowane pomiędzy 1292 a 1813 rokiem, zarówno w historycznej Armenii, jak i w klasztorach Królestwa Armenii w Cylicji i różnych ośrodkach diaspory ormiańskiej. Zob. Գեորգ Սկեւրացի. Մեկնութիւն մարգարեութեանն Եսայեայ [Georg ze Skewry, *Egzegeza do prorocstwa Izajasza*] Բնագիրը՝ Հ. Բաղայանի; Խմբ. և ընթերցումների ընտրությունը՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի [Przygotowanie źródła: H. Badalian, edytor i autor wybranych fragmentów: G. Ter-Wardanian], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010 (Հին կտակարանի գրքերի մեկնություններ / մատենաշար 14) [Egzegeza ksiąg Starego Testamentu: Seria 14], s. 15-23.

¹⁰⁴⁰ Matenadaran, rkps 4825. Służył to jako podstawa dla Hasmik Badalian w przygotowywaniu źródła do druku. Zob. Գեորգ Սկեւրացի. Մեկնութիւն մարգարեութեանն Եսայեայ [Georg ze Skewry, *Egzegeza do prorocstwa Izajasza*] Բնագիրը՝ Հ. Բաղայանի; Խմբ. և ընթերցումների ընտրությունը՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի [Przygotowanie źródła: H. Badalian, edytor i autor wybranych fragmentów: G. Ter-Wardanian], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010 (Հին կտակարանի գրքերի մեկնություններ / մատենաշար 14) [Egzegeza ksiąg Starego Testamentu: Seria 14].

¹⁰⁴¹ Tekst kolofonu zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XIII wieku*, s. 750-753. Rękopis przechowywany w Biblioteca Casanatense (ms. 2150) ma wpisany tytuł w języku włoskim: „Breve raccolta dell’esegesi del Santo Profeta Isaia, fatta da illustri commentatori Efrema Siro, Giovanni Crisostomo e Cirillo Alessandrino [tradotta in armeno] per comando di Hetum, re degli Armeni”. Por. G. Petrowicz, *La chiesa armena*, 1, s. 143.

¹⁰⁴² D. D. Bundy, *The Sources of the Isaiah Commentary of Georg Skewrac’i*, [w:] T. J. Samuelian, *Medieval Armenian Culture*, Atlanta, Georgia, Scholars Press, 1984, s. 395-414.

¹⁰⁴³ BKM, Wenecja, rkps 1378/997.

jeszcze w 1820 roku znajdował się w posiadaniu katedry ormiańskiej we Lwowie. Był wśród tych rękopisów, które otrzymał o. Minas Pyżyszgianc jako dar dla biblioteki zakonu (zobacz dalej). W wykazie rękopisów ze Lwowa z końca XVIII wieku spotykamy wzmiankę w języku ormiańskim i łacińskim na temat kodeksu zawierającego egzegezę księgi Izajasza, jednak bez daty na s. 2v: „Commentarius in Isaiam Prophetam S. Cyrilli Alexandrini, Episcopi Epiphaniæ item et Chryzostomi”. Podobnie w innym spisie pochodzącym z pierwszej połowy XIX wieku, pod numerem 28 znajdujemy następujący opis: „Egzegeza Izajasza, obszerny i ładny, bolorgir, stary, początek – brak. Ostatni właściciel napisał w kolofonie: „Został napisany w roku Ć‘JZ [1337] (podarowany we Lwowie)”¹⁰⁴⁴. Zanim nie zostaną dokładnie przebadane rękopisy egzegezy do Izajasza znajdujące się w bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wenecji oraz w Watykanie, można jedynie zaryzykować przypuszczenie, że kopia dla nuncjusza Commendone została sporządzona z egzemplarza, który obecnie znajduje się w Wenecji.

Jak wynika z kolofonu, było trzech kopistów tej pracy. Zachowały się imiona tylko dwóch: ks. Symeona Iłowcego [ze Lwowa] oraz mnicha Grzegorza Iłowcego. Rękopis posiada jednak kilka kolofonów. Z głównego, zamieszczonego na k. 172v dowiadujemy się, że w roku 1564 do Polski przybył legat papieski, nuncjusz Giovanni Francesco. Będąc we Lwowie poprosił o pokazanie mu skarbca katedralnego i zobaczył zachowane tam kodeksy. Spodobał mu się kodeks egzegezy proroka Izajasza i z wielką żarliwością poprosił o skopiowanie tego rękopisu, by mógł go zawieść ze sobą do Rzymu¹⁰⁴⁵. Dalej kopista wyraża życzenie, żeby Bóg darował nuncjuszowi wiele lat życia, ponieważ za jego pośrednictwem król polski zwolnił księży ormiańskich we Lwowie od podatków – „żeby żaden nie dawał pieniądze dworowi, lecz byli wolni”. Kodeks kopiowało trzech kopistów, ponieważ pracę należało wykonać szybko – legat został mianowany kardynałem i musiał zaraz potem wracać do Rzymu. W związku z tym – informuje kopista Symeon Iłowcycy – charakter pisma nie jest dobry, chociaż treść jest piękna „dla podniebienia czytelników i gustu słuchających”. Kopia – pisze dalej – została wykonana w roku 1565, w grudniu, gdy urząd katolikosza sprawował Der Stepanos [Arindżecy], biskupem Ormian polskich był Grzegorz z Wanu, królem Polski – Zygmunt August, a starostą lwowskim – Piotr Barzi. Dla tego ostatniego kopista upraszał u Pana Boga długich lat życia, „bo jest bardzo troskliwy o biedną nację naszą”. Wzmianki na marginesie mają formę prośby do czytelników, by wybaczyli ewentualne błędy kopistów, bo kopiowali w dużym pośpiechu. Kopista Symeon Iłowcycy scharakteryzował legata jako dobrego oratora, który nakłaniał kopistów do prędkiego kopiowania, dlatego, że musiał wracać do Rzymu. Kolofon Symeona pochodzi z 25 października 1565 roku. Według innego kolofonu kodeks ten liczył 14 poszytów, a Symeon miał skopiować sześć z nich. Inny kopista to mnich Grzegorz Iłowcycy, który wyznawał, że nie jest zręczny w sztuce pisania. Swą część zakończył 10 grudnia 1565 roku. Trzecim kopistą (według Gabrielli Uluhogian, autorki katalogu rękopisów z Italii, “un monaco anonimo di Lvov”, czyli anonimowy mnich ze

¹⁰⁴⁴ Muradian, *Materiały...*, s. 235.

¹⁰⁴⁵ Obecnie kodeks ten jest przechowywany w Bibliotece Kazanateńskiej w Watykanie (ms. 2150). Opis rękopisu zob. *Katalog Italii*, s. 337-341.

Lwowa), mógł być Minas z Tokatu, gdyż 20 lutego 1565 roku, na prośbę tego samego nuncjusza skopiował (oprócz Symona Iłowcy i innych księży) - 29 homilii św. Efrema Syryjczyka z bardzo starego egzemplarza znalezionej w Kamieńcu Podolskim, przywiezionego stamtąd w tym celu przez arcybpa Grzegorza¹⁰⁴⁶. Według jeszcze innego kolofonu, Minas nie tylko kopiował, lecz także opisał i iluminował rękopis.

Kopiowanie ormiańskich rękopisów dla nuncjusza było pierwszym sygnałem, że zasoby piśmiennictwa ormiańskiego gromadzone przez polskich Ormian mają znaczenie wykraczające poza ich wspólnotę, poza Polskę czy Armenię, są istotne dla kultury intelektualnej całej Europy. Jednak sporo czasu musiało upłynąć od wizyty nuncjusza, aby wtedy już zabytki rękopiśmienne katedry lwowskiej znów przyciągnęły uwagę świata zewnętrznego.

Podróże naukowe mechitarystów weneckich do ośrodków kultury ormiańskiej w Polsce w wiekach XVIII i XX

Jako jedni z pierwszych zabytkami tymi zainteresowali się zakonnicy z ormiańskiej, katolickiej Kongregacji Mechitarystów. Tradycję gromadzenia zabytków piśmiennictwa ormiańskiego przez ten zakon zapoczątkował jej założyciel, opat Mechitar z Sebastii (1676-1749). Przyświecały mu w tym względzie cele praktyczne: udostępnienie członkom zakonu literatury niezbędnej do studiów, a także przygotowanie do druku licznych skarbów piśmiennictwa ormiańskiego pozostających w rękopisach. Kolejni opaci i zwykli członkowie kongregacji po całym świecie kupowali i kopiowali rękopisy, a następnie wysłali je do Wenecji. Mechitaryści podejmowali podróże naukowo-badawcze także na tereny dawnego Królestwa Polskiego.

Przeprowadzona dotychczas kwerenda ujawniła, że biblioteka katedry ormiańskiej we Lwowie – mimo oskarżeń o roztrwonienie jej skarbów w XVII wieku stawianych arcybypowi Mikołajowi Torosowiczowi – posiadała do schyłku XVIII wieku liczne cenne rękopisy skopiowane w Cylicji i na Krymie, nieraz bogato iluminowane, będące niegdyś w posiadaniu królów lub członków elit ormiańskich. Do znacznego zubożenia jej zbiorów przyczyniły się dopiero właśnie wyprawy naukowe mechitarystów, które rozpoczęły się w połowie XVIII wieku. Rękopisami przechowywanymi przez Ormian polskich interesowali się zarówno mechitaryści weneccy, jak i wiedeńscy. Wśród osób, które obdarowały zakonników, byli zarówno ludzie świeccy, jak i dostojnicy Kościoła ormiańskiego, w tym dwaj arcybiskupi: Kajetan Warteresiewicz i Izaak Isakowicz. Wśród podarowanych rękopisów znalazły się unikatowe stare kodeksy rękopiśmienne, mniej cenne zabytki piśmiennictwa pochodzące z XVIII wieku, XIX-wieczna literatura o charakterze liturgicznym, a także materiały do historii Ormian w Polsce.

¹⁰⁴⁶ Obecnie rękopis ten znajduje się w madryckiej Bibliotece Escorial. Opis rękopisu: *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escorial* par E. Miller [réimpression de l'éd. Paris 1848], s. 424; F. Macler, [...] „Revue des études arméniennes, vol. 1, fasc. 2, 1920, p. 46, 106-116; G. Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, 1, s. 144-145.

Pierwsze zetknięcie mechtarzystów z piśmiennictwem Ormian polskich wiązało się ze słownikiem ks. Roszki. Był on im znany już w trakcie tworzenia. Opat Mechitara informował o tym sam autor w liście z 6 grudnia 1730 roku, wysłanym ze Stanisławowa. Pisał, że planuje ukończyć słownik w następnym roku do lipca. W liście tym donosił także o księdze rytuału i rubrycelli, które ułożył dla Kościoła ormiańskokatolickiego¹⁰⁴⁷. Jeszcze 4 grudnia 1740 roku (Gherla) mnich z zakonu św. Antoniego, o. Teodoros Howhannisjan, pisał do opata Mechitara w imieniu awakereca Gherli, Der Minasa Torosjana, i jego brata Der Symeona¹⁰⁴⁸ z prośbą o pomoc przy publikacji słownika Roszki. O. Teodoros opisał dokładnie słownik prawdopodobnie na podstawie relacji ks. Symeona, który przez wiele lat był świadkiem jego powstawania. Napisał o ks. Roszce wiele ciepłych słów, twierdząc, że wśród „naszej nacji” nie było jeszcze tego rodzaju pracy i już nie będzie¹⁰⁴⁹. Z wypowiedzi o. Teodorosa wynikało, że nie widział tej pracy, jednak wyrażał ochotę do przekazania go zakonowi w celu publikacji. Miejscowi Ormianie wyrazili chęć pokrycia kosztów przesyłki, byle tylko słownik został wydrukowany. Pisał, że jeśli opat się zgodzi, to już tej zimy ks. Symeon pojedzie do Polski, żeby zabrać stamtąd słownik. O. Teodoros prosił opata o zezwolenie na towarzyszenie ks. Symeonowi w podróży z Gherli do Polski, bo – jak zapewniał – przy okazji będzie można zabrać stamtąd wiele cennych rękopisów. W końcu listu prosił o jak najszybszą odpowiedź¹⁰⁵⁰. Z kolei ks. Symeon w liście z 9 lipca 1753 roku pisał z Gyergyószentmiklós (Transylwania), że ma ze sobą kopię rytuału ormiańskiego (masztoc) w opracowaniu Stefana Roszki. Wyrażał chęć jego przesłania, o ile opat udostępniłby mu kodeks dotyczący astrologii, struktury człowieka (anatomii?) i arytmetyki¹⁰⁵¹. Wreszcie o. Georg Baghatian w liście do o. Ignatiosa Chaczaduriana z 20 marca 1756 roku, pisał, że przywiózł składkę ze słownika Roszki i przekazał ją o. Symeonowi Astwadzadrianowi. Ponieważ przywieziony fragment spodobał się ojcom, pytał o możliwość pozyskania całego słownika w celu skopiowania albo zakupienia. Pisał, że osobą zdatną do kopiowania jest o. Howsep Muradczanian. Inny mechtarysta w liście do o. Ignatiosa donosił, że o. Garabed Mardirosjan poinformował go, że słownik Roszki znajduje się w Stambule, dokąd wysłano go z Polski w celu drukowania, należy zatem jak najszybciej go wydostać. W liście z 22 marca 1756 roku do o. Ignatiosa o. Symeon pisał, że otrzymał dwie kartki ze słownika Roszki. Mimo zauważonych błędów, uznał go za

¹⁰⁴⁷ Հ.Ղ.Տայան [O.Gh. Tajian], Մայր դիւան Մխիթարեանց վեներիկոյ ի ս.Ղազար 1707-1773 [Archiwum Mechtarystów na wyspie San Lazzaro w Wenecji 1707-1773], Վեներիկ [Wenecja] 1930, s. 41-42.

¹⁰⁴⁸ Symeon Torosjan był uczniem Stefana Roszki. Jako notariusz i wikariusz w kościele stanisławowskim występuje w tamtejszej księdze umów przedślubnych. Występował pod nazwiskiem Dżywaceghian, B.Czart., rkps 3543.

¹⁰⁴⁹ Pozytywną ocenę słownika Roszki znajdujemy w XVII-wiecznym kolofonie dołączonym do słownika ormiańsko-łacińskiego autorstwa Paolo Piromaliego. Kopista pisał: „jeśli ktoś chce mieć doskonały słownik języka ormiańskiego, ten musi szukać [słownika] ułożonego przez Stepanosa wardapeta, który zwie się skarbiec języka ormiańskiego, napisany z wielkim wysiłkiem, to znaczy 33 lata do ukończenia. Dwa razy [go] redagował, a przy trzeciej redakcji zasnął w Panu w 1740 roku (sic!), w Stanisławowie, mieście Polaków”, zob. *Katalog Watykanu*, s. 80 (Codices Borgiani Armeni 53). Kolofon także u Aliszana, zob. *Kamenic*, s. 201.

¹⁰⁵⁰ Gh. Tajian, *Archiwum*, s. 94-95.

¹⁰⁵¹ Tamże, s. 156-157.

doskonały i lepszy od słownika Villota¹⁰⁵², mogący służyć Zakonowi jako słownik łaciński. Dlatego prosił ojca, żeby za wszelką ceną nabył ten słownik. Kongregacja usiłowała też dowiedzieć się, czy słownik jest już skończony i gdzie można go dostać¹⁰⁵³. O. Teodoros Howhannisjan w liście do opata z 1742 roku pisał, że spotkał Der Minasa z Gherli, który powiedział mu, że latem wyjeżdża do Polski w celu pozyskania słownika Roszki. Zaproponował mu wspólną podróż, po czym mieliby razem przyjechać do Wenecji¹⁰⁵⁴. Ze słownikiem Roszki miał do czynienia także inny mechitarysta, ojciec Sahag, gdy przebywał w Stanisławowie. W liście do ojca Mygyrdicza Ananiana ogólnie go opisał¹⁰⁵⁵.

Jednym z pierwszych mechitarystów, który wzbogacił zbiory kongregacji o rękopisy ormiańskie pochodzące z Polski, był wspomniany już o. Jakub Baghdasarian. Urodził się w 1691 roku w Konstantynopolu. Wykształcenie otrzymał w papieskim kolegium teatynów we Lwowie, gdzie w 1714 roku przyjął święcenie kapłańskie¹⁰⁵⁶. W 1725 roku wstąpił do zakonu mechitarystów i przybrał imię Anton. Był uczniem założyciela zakonu, opata Mechitara. Zmarł 31 stycznia 1785 roku w Wenecji¹⁰⁵⁷. Według *Spisu Awgeriana*¹⁰⁵⁸ zbiory kongregacji wzbogacił o dwanaście rękopisów pochodzących z Polski. W katalogach rękopisów ormiańskich biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji udało się znaleźć dodatkowe trzy rękopisy z nim związane. O tym, że należały do ojca Baghdasariana świadczą między innymi exlibrisy w języku ormiańskim i łacińskim o tej samej treści: „Ad usum R[everendi] Jacobi de Baltasaris sacerdotis Armeni Constantinopolitani et alumni Collegii Pontificii Leopoliensis”. Były to głównie rękopisy o charakterze liturgicznym: rubrycella Ormian polskich, kalendarz kościelny, mszał i

¹⁰⁵² Chodzi o słownik łacińsko-ormiański jezuita Jacques'a Villotte'a *Dictionarium novum latino-armenum ex praecipuis armeniae linguae scriptoribus concinnatum. In quo, praeter adjunctos singularum vocum sensus multiplices, multa etiam theologica, physica, moralia, historica, mathematica, geographica, chronologica suis quaeque locis passim explicantur. Accessit tabula chronologica regum et patriarcharum utriusque Armeniae*, Romae: typis Sac. Congreg. De Propaganda Fide, 1714.

¹⁰⁵³ Gh. Tajian, *Archiwum*, s. 169.

¹⁰⁵⁴ Tamże, s. 302.

¹⁰⁵⁵ Tamże, s. 323.

¹⁰⁵⁶ W katalogu alumnów kolegium zapisano: „[Ia]cob[us] de Baldassaris Constantinopoliensis, lat 22, przyjęty 9 Februarii 1712. Minoris ordinis [...] rok 1713 [...] [Iacobus] de Baldassaris [...]; rok 1714 [...] [Iacobus] de Baldassaris Diaconus”. E. Tryjarski, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, 3: *Katalogi alumnów Kolegium teatynowskiego we Lwowie*, „Rocznik Orientalistyczny” 24, 1960, s. 53-54.

¹⁰⁵⁷ *Յիշատակարան երկհարիւրամեայ յորէլինի Մխիթարեան Միաբանութեան ի Վենետիկ [Pamiętka 200-lecia Kongregacji Mechitarystów w Wenecji] (1701-1901)*, Վենետիկ [Wenecja] 1901, s. 217.

¹⁰⁵⁸ Chodzi o tak zwany spis autorstwa o. Mygyrdicza Awgeriana, znanego w źródłach zachodnich pod imieniem Giovanni Batista Aucher. Zbiory rękopiśmienne zakonu, które już pod koniec XVIII wieku liczyły około 700 pozycji, po raz pierwszy zostały opisane właśnie przez o. Awgeriana we współpracy z grupą księży oraz uczniów seminarium zakonnego. Prace trwały dwa lata aż do 1791 roku. W rezultacie powstał katalog ormiańskich rękopisów biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji przeznaczony do użytku wewnętrznego ułożony tematycznie według porządku alfabetycznego. Szerzej o tym spisie zob. Գ. Տէր-Վարդանյան [G. Ter-Wardanian], *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մասնկադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wenecji]*, հասար Դ [t. IV] Յօրիւնց Հ. Սահակ վ. Ճեմձեմեան [opracował wardapet o. Sahak Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1993, PBH 2 (1995), s. 250-251 (recenzja).

zbiory hymnów kościelnych. Inne to rękopisy wprawdzie skopiowane we Lwowie w XVII i XVIII wieku, jednak często ze starszych egzemplarzy, przechowywanych w ormiańskich kościołach tego miasta. Informację o tym posiada jeden z tych rękopisów¹⁰⁵⁹. Jest to szaraknoc pochodzący z przełomu XVII i XVIII wieku, skopiowany z dawnego zbioru hymnów (szarakanów). Wśród rękopisów o. Baghdasariana znalazła się własnoręcznie przez niego sporządzona kopia masztoca Ormian polskich¹⁰⁶⁰ i inne jeszcze teksty nabyte¹⁰⁶¹.

W zbiorach przywiezionych przez o. Baghdasariana znalazły się tylko dwa rękopisy z XVI wieku¹⁰⁶². Według exlibrisu późniejszym posiadaczem drugiego z nich był Stepanos Nigoghajosjan (Stefan Mikołajewicz) Olli¹⁰⁶³. Dopiero później, 28 grudnia 1713 roku ks. Stefan Olli sprzedał rękopis o. Bahgdasarianowi. Wśród rękopisów o. Baghdasariana są także takie pozycje, które wcześniej należały do arcybpa Wartana Hunaniana i zostały przez niego skopiowane w czasie podróży do Armenii lub w Polsce¹⁰⁶⁴. Pierwszą nich jest *Historia Armenii* katolikosy Howhannesa Draschanakertcego, którą po śmierci Hunaniana w 1715 roku arcybiskup Jan Tobiasz Augustynowicz podarował o. Baghdasarianowi pod warunkiem, że ten odprawi mszę żałobną za duszę zmarłego arcybiskupa. Z ostatniego rękopisu, zawierającego dzieła Jakuba z Nisibis, w 1756 roku została sporządzona kopia, którą posłano do Rzymu, gdzie po przełożeniu na język łaciński wydano go drukiem.

Ze Lwowa do Wenecji z o. Bahgdasarianem powędrowały ponadto jeszcze inne rękopisy, które nie zostały opisane w opublikowanych dotąd katalogach¹⁰⁶⁵. Wiadomo na przykład, że o. Baghdasarian otrzymał *Skarbnicę modlitw*, dzieło skopiowane również przez Wartana Hunaniana. Najcenniejszym pod każdym względem rękopisem jest *Diariusz* ojca z 1704 roku (zob. *Gatunki*). W diariuszu o. Baghdasarian wspomina, że przed wyjazdem z Polski zostawił swoje rękopisy w kolegium papieskim we Lwowie. Nie wiadomo jednak czy cały jego księgozbiór został potem wysłany do Wenecji.

W 1756 roku kolejny mechtarysta, Isahag (Sahag) Chaczadurian, przebywając we Lwowie, w liście z 3 sierpnia informował opata Stefana Melkoniana, o niektórych rękopisach przechowywanych w izbie sądowej przy katedrze ormiańskiej. Między nimi

¹⁰⁵⁹ BKM, Wenecja, rkps 586/773.

¹⁰⁶⁰ BKM, Wenecja, rkps 430/713.

¹⁰⁶¹ BKM, Wenecja, rkps 1507/449.

¹⁰⁶² BKM, Wenecja, rkps 852/66; rkps 476/1365.

¹⁰⁶³ Możliwe, że był to ksiądz z kościoła św. Krzyża we Lwowie (zm. 20 XI 1748), o którym wspomina w swym diariuszu o. Baghdasarian. Por. S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 138 (Stefan Olej); Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce*, Lwów 1928, s. 99 (Stefan Olli).

¹⁰⁶⁴ BKM, Wenecja, rkps 907/236; rkps 906/44; rkps 1593/1551. Opat Stefan Melkonian w liście z 15 marca 1760 roku pisał do o. Mygyrdicza Ananinana do Rzymu, że nie może znaleźć rękopisu o sygn. 907/236. Przypuszczał, że jeden z ojców, Der Georg, który pracował w Rzymie, zabrał go ze sobą. W liście z 21 marca 1760 roku o. Mygyrdicz z kolei domniemywał, że ma go u siebie o. Anton (Jakub Baghdasarian), ponieważ go przywiózł. Później rękopis się odnalazł.

¹⁰⁶⁵ Na przykład: BKM, Wenecja, sygn 2691 - praca zbiorowa, między innymi prace arcybpa Wartana Hunaniana (BKM, Wenecja, sygn 1257; 1448).

znajdowała się tam pisana po ormiańsku wielka księga sądowa (kodeks) króla Konstantyna oraz innych królów ormiańskich (datastanagirk), traktat *O stworzeniu człowieka* autorstwa Grzegorza z Nyssy, lekcjonarz (czasoc), Pismo Święte, hajsmaurk (życiorys świętych), zbiór kazań Howhannesa Jerzynkacego Pluza, oraz „inne niezliczone kodeksy ormiańskie”. A zatem przynajmniej od połowy XVIII wieku ojcowie kongregacji wiedzieli o niektórych skarbach przechowywanych przy katedrze ormiańskiej we Lwowie. Ponadto w latach 1773-1776 studiował teologię w Rzymie ks. Marek Nikorowicz ze Lwowa¹⁰⁶⁶. Około 1775 roku przyjechał do Wenecji, gdzie w tym czasie zbierano materiały źródłowe do słownika języka ormiańskiego - tak zwanego słownika Hajkazjan. Informacje ks. Nikorowicza o znajdujących się we Lwowie starych rękopisach, które mogłyby wzbogacić powstający słownik o nowe źródła, wydawały się ojcom mechitarystom bardzo kuszące.

Kolejnym mechitarystą, który zbierał zabytki piśmiennictwa przechowywane u Ormian polskich, był wardapet Howhannes Zohrabianc (Zohrab / Zohrap)¹⁰⁶⁷. Urodził się w 1756 roku w Konstantynopolu. W 1769 roku przybył na wyspę San Lazzaro do klasztoru mechitarystów. W 1771 roku zmienił imię Mygyrdicz na Sylwester, później zaś na Howhannes. W 1779 roku otrzymał święcenie kapłańskie, a 1786 roku – berło wardapeta. Był autorem szeregu prac filologicznych, jednak do historii przeszedł jako wydawca ormiańskiej wersji Pisma Świętego, która ukazała się w 1805 roku na podstawie wielu starych rękopisów.

W 1790 roku o. Zohrab został wysłany do Lwowa w celu przebadania tamtejszych ormiańskich zbiorów rękopiśmiennych. Cel ekspedycji – jak wiemy – nie został wybrany przypadkowo. Mechitarysta wyjechał z Wenecji 17 maja 1790 roku. W archiwach kongregacji zachowała się jego korespondencja z zakonem. W liście z 3 października 1790 roku informował, że znalazł cenne rękopisy, a najcenniejsze udało mu się nawet pozyskać. Aby uzyskać zezwolenie na ich wywóz do Wenecji, o. Zohrab i ks. Nikorowicz doszli do wniosku, że w tej sprawie opat Melkonian powinien koniecznie napisać oficjalny list do arcybpa ormiańskiego Jakuba Tumanowicza oraz jego wikariusza generalnego, Jana Jakuba Symonowicza¹⁰⁶⁸. W liście napisanym 11 stycznia 1791 roku zgodnie z sugestią o. Zohraba znalazły się informacje, że znaczna część znalezionych przez ojca rękopisów przy katedrze ormiańskiej jest w złym stanie, tak ze względu na upływ czasu, jak i niewłaściwe przechowywanie, brak im niektórych kart lub całych składek. Mimo to nawet w takiej formie mogą być w należyty sposób wykorzystane przez naukowe środowisko zakonu, które między innymi zajmuje się edycją starych rękopisów. Ponieważ z dnia na dzień ich stan się pogarsza, dlatego opat pokornie prosi arcybiskupa o przekazanie ich do biblioteki

¹⁰⁶⁶ Ks. T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich w Polsce*, Kraków 2001, s. 84, nr 176.

¹⁰⁶⁷ W literaturze polskiej znany jest jako Jan Zohrab antonianin, zob. F. K. Zacharyasiewicz, *Wiadomości o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842. Tam też podana została informacja o notatkach podróży o. Zohraba, które ten poczynił w czasie swojej podróży, a wydrukowanych w Wenecji w 1802 roku. Zacharyasiewicz wspominał opracowanie o Ormianach, „w którym wiadomości o Ormianach tutejszych umieszczone z dziennika księdza Zohraba” (tamże, s. 12.).

¹⁰⁶⁸ Następca opata Mechitara, opat Stefan Melkonian znany był jako zbieracz rękopisów ormiańskich. Powołał nawet specjalną grupę mnichów, których odznaczał za osiągnięcia w zakresie ich zbierania. Szerzej o tym: *Katalog BKM, Wenecja*, t. IV, s. VI-VIII.

zakonu mechtarystów, gdzie będą właściwie przechowywane na wieczną jego pamięć. W liście tym opat wyrażał gotowość, że jeśli kiedykolwiek arcybiskup, czy jego następcy zechcą odzyskać te rękopisy, to kongregacja zobowiązuje się odesłać je na własny koszt z powrotem do Lwowa. Analogiczny list został wysłany do wikariusza Symonowicza.

W liście z 22 lutego 1791 roku o. Zohrab pisał do opata, że zrobił spis rękopisów ormiańskich ze Lwowa oraz wspominał o słowniku autorstwa Stefana Roszki. W dalszym ciągu nadmieniał, że znalazł rękopisy i autorów, nieznane dotąd mechtarystom. Wśród rękopisów lwowskich szczególnie zwróciły jego uwagę dwa duże i stare rękopisy: pierwszy zawierał dzieło XII-wiecznego teologa ormiańskiego Sargisa Sznorhalego *Egzegeza siedmiu listów apostołskich* w odpisie z 1294 roku, oraz Ewangeliarz z tego samego okresu.

W tym czasie nadeszły do Lwowa listy z Wenecji, napisane do arcybpa i jego wikariusza. Nie przyniosły one jednak zamierzonych skutków. Wikariusz odniósł się do propozycji zdecydowanie negatywnie. Arcybiskup z kolei poprosił o sporządzenie spisu z podaniem zawartości potrzebnych kongregacji rękopisów. O. Zohrab przygotował spis piętnastu rękopisów. Jednakże wikariusz generalny powiedział ks. Nikorowiczowi, że lepiej by te rękopisy przepadły, niż na takich warunkach były przekazane kongregacji, bo nie przynosi to zaszczytu pozbywanie się własnych rękopisów. List w tej sprawie nosi datę: 30 marzec 1791 roku. W końcu jednak zapadła decyzja, że wspomniane rękopisy będą po kolei wysyłane do Wenecji na koszt zakonu w celu ich skopiowania. Nie wiadomo z jakiego powodu o. Zohrab zrezygnował z tych planów i wysunął nową propozycję. Poprosił o zezwolenie wywiezienia do Wenecji dla skopiowania tylko pięciu rękopisów (Sargisa Sznorhalego, Filona z Aleksandrii, Dionizego Areopagity, hajsmawurk, egzegeza do księgi proroka Izajasza). W dyspozycji kongregacji rękopisy te miały być przez trzydzieści miesięcy. Gwarantem porozumienia był sam opat, który zobowiązywał się zaakceptować warunki przedstawione przez wikariusza generalnego.

W liście do opata z 27 kwietnia 1791 roku pisany jeszcze ze Lwowa o. Zohrab ubolewał, że nie udało mu się doprowadzić do skutku sprawy zabrania wszystkich potrzebnych rękopisów. Choć nie wszystkie były niezbędne kongregacji, widząc ich stan, wyrażał obawę, że z czasem ulegną zniszczeniu. Najbardziej ubolewał, że nie udało się mu pozyskać starego ewangeliarza, o którym pisał w poprzednich listach, oraz słownika Stefana Roszki. Skolacjonował tylko tekst ewangeliarza z wersją drukowaną¹⁰⁶⁹. Pisał, że

¹⁰⁶⁹ Chodzi prawdopodobnie o porównywanie z tekstem pierwszej edycji Biblii w języku ormiańskim z 1666 roku. Czy tekst Pisma Świętego opublikowany przez o. Zohraba w 1805 roku uwzględniał fragmenty ze wspomnianego ewangeliarza, nie wiadomo. Wiemy jednak na pewno, że korzystał z przywiezionych z Polski rękopisów. Z prologu edycji Pisma Świętego z 1805 roku wynika, że uwzględniał zabytki ormiańskie powstałe w Polsce, między innymi Pismo Święte Łazarza z Baberdru (Matenadaran, rkps 351), czy rękopis dypira Howhannesa Lehcego (BKM, Wenecja, rkps 7/1182) czy innego ewangeliarza (BKM, Wenecja, rkps 16/1336), zob. *Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց. Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց ի հելլենական հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկական բարբառ: Նորոգապէս ի լոյս բնծայեալ յընտրելագոյն գրչագիր գաղափարէ՝ համեմատութեամբ այլ և այլ օրինակաց, հանդերձ կարևոր ծանօթութեամբք բնաբանին [Biblia Nowy i Stary Testament, według doskonałego tłumaczenia naszych przodków z greckiego wiarygodnego egzemplarza na ormiański. Na nowo wydany na*

będzie jeszcze pracował nad słownikiem i zaznaczy ważne i potrzebne strony. Dwa dni przed wyjazdem ze Lwowa wikariusz postawił warunki, od których uzależniał udzielenie zezwolenia na wywóz rękopisów do Wenecji. Ponieważ w listach Zohrab ich nie podał, nie wiemy, jakie były. Można przypuszczać, że chodziło albo o zakup albo o kaucję finansową. List arcybpa Tumanowicza do opata kongregacji z 19 maja tegoż roku dowodzi, że o. Zohrab nie zaakceptował postawionych mu warunków, mimo iż archidiecezja lwowska była skłonna przesyłać kongregacji potrzebne jej rękopisy¹⁰⁷⁰.

Przy pośrednictwie ks. Marka Nikorowicza, który miał towarzyszyć o. Zohrabowi w podróży do Wenecji, udało się uzyskać od arcybpa¹⁰⁷¹ zezwolenie na wywiezienie tylko jednego manuskryptu. Był to rękopis Filona z Aleksandrii. Wiadomość o tym zawiera list o. Zohraba do opata wysłany już z Krakowa 29 maja 1791 roku, w którym informował go, że nie wraca z całkiem pustymi rękoma, że ma ze sobą kilka rękopisów, że martwi się, jak przejedzie z nimi przez komorę celną w Wiedniu. Możliwe, że wśród tych rękopisów były też takie, które udało mu się pozyskać w innych ośrodkach diaspory ormiańskiej w Polsce¹⁰⁷². W innym liście skierowanym do kolegi z kongregacji, o. Sahaga Broniana pisał, że misję niby wypełnił, bo znalazł rękopisy, jednak jego radość jest niepełna, ponieważ materiały te nie były ojcom zakonu całkiem nieznanne, jak miał nadzieję. Jednakże dodawał, że znalezione rękopisy mają pewne znaczenie ze względu na swą dawną metrykę. Wyrażał też obawy związane z transportem tych rękopisów do Wenecji. W liście z 21 lipca 1791 roku ostrzegał jednak o. Bronianana, by nie rozgłaszał tej informacji, bo mogą powstać jakieś przeszkody w tym względzie. O. Czeczemian, powołując się na kroniki klasztorne¹⁰⁷³ przypuszcza, że część przywiezionych z Polski rękopisów o. Zohrab musiał kupić, ponieważ dużo oszczędzał.

W drodze o. Zohrab ciężko zachorował. Z tych względów wrócił do kongregacji w terminie późniejszym od zaplanowanego. Spisu przywiezionych przez niego z podróży do Polski rękopisów o. Czeczemian nie mógł już znaleźć w archiwach kongregacji. Powołując się na *Spis Awgeriana* przytoczył tytuły 22 rękopisów, które zaklasyfikował jako te, przywiezione przez o. Zohraba. Niektóre miały zresztą zapiski, że przywiózł je 26

podstawie wybornego rękopiśmiennego egzemplarza wraz z porównywaniem z innymi egzemplarzami, wraz z ważnymi komentarzami źródłowymi] Յաշխատասարքութենէ տեսնու ձ. Յովհաննու Չոհրապետու վարդապետի [w opracowaniu o. Howhana Zohrabiana wardapeta], Վենետիկ [Wenecja] 1805, s. 6.

¹⁰⁷⁰ *Katalog BKM, Wenecja*, t. IV, s. XXIX.

¹⁰⁷¹ Z cytowanych przez o. Czeczemiana materiałów archiwalnych wynika, że arcybp był lepiej nastawiony do o. Zohraba, aniżeli wikariusz. F. K. Zachariasiewicz, który również znał się z o. Zohrabem, pisał z kolei: „ksiądz arcybiskup Stefanowicz miał z nim [z ojcem Zohrabem] bliższą znajomość”.

¹⁰⁷² Ks. Zachariasiewicz podaje, że o. Zohrab jeździł „po miastach w Galicyi i Polszcze przez Ormian zamieszkałych”.

¹⁰⁷³ Pierwszym autorem wspomnianej kroniki klasztoru mechitarystów z Wenecji był o. Awgerian, który na podstawie dokumentów archiwalnych kongregacji, a później na podstawie opisu współczesnych mu wydarzeń napisał gruby tom, w którym opisał wydarzenia z jednego stulecia (1700-1800). Dzieło o. Awgeriana było kontynuowane przez jego zakonnego konfratra, o. Czeczemiana aż do współczesnych mu czasów. Kronika posiada unikatowe zapisy dotyczące z jednej strony historii kongregacji, z drugiej zaś – jej kontaktów ze światem zewnętrznym. Kronika nie była nigdy dotąd publikowana. Zob. G. Ter-Wardanian, *Katalog główny rękopisów ormiańskich...*, s. 253.

września 1791 roku o. Zohrab z podróży do Polski. Przeważały pozycje z XIII-XV wieku. Najstarszy rękopis pochodził z 1221 roku¹⁰⁷⁴. Był to rytuał Kościoła ormiańskiego (masztoc). Najpóźniejszy rękopis pochodził z XVII wieku¹⁰⁷⁵. Skopiowano je między innymi w cylicyjskich skryptoriach Królestwa Armenii (Skewra, Tarson, Drazark, Sis), na Krymie (Surchat), w ośrodkach piśmiennictwa Wielkiej Armenii (Jerzynka), średniowiecznych ormiańskich szkołach klasztornych (Tatew, Gladzor). Niektóre zostały przepisane na zamówienie królów Armenii¹⁰⁷⁶, członków rodziny królewskiej¹⁰⁷⁷, rycerstwa. Wśród nich były także autorskie egzemplarze średniowiecznych teologów ormiańskich, jak to miało miejsce w wypadku Gramatyki Dionizego Traka z komentarzem autorstwa Jesaja Nyczecego¹⁰⁷⁸. Praca powstała w XIV wieku w klasztorze Gladzor. Inny rękopis¹⁰⁷⁹ to lekcjonarz z 1356 roku skopiowany na Krymie, który już w 1435 roku znajdował się we Lwowie. Inny rękopis¹⁰⁸⁰ zawierał dzieła Cyryla z Aleksandrii skopiowane w XIV wieku w klasztorze Tatew, który później znalazł się w Polsce, ponieważ miał wpisy w języku kipczackim. Kolejny rękopis¹⁰⁸¹, pochodzący z 1223 roku został skopiowany w prowincji Ekeghjac, w mieście Jerzynka. Z kolofonu z 1605 roku dowiadujemy się, że należał wówczas do Mesroba z Kaffy (późniejszego arcybiskupa Ormian lwowskich). Inna notka informuje, że dnia 27 listopada 1657 roku w czasie zarazy zmarł we Lwowie mnich Zosimos (Zosim Muratowicz). Inny stary rękopis¹⁰⁸² z XIV wieku, znalazł się w posiadaniu Ormianina polskiego Mikołaja Domażyńskiego, który 31 października 1616 roku wpisał do niego kolofon. Dzięki o. Zohrabowi mechitaryści weneccy weszli w posiadanie kodeksu zawierającego jedyny kompletny egzemplarz tak zwanej *Kroniki kamienieckiej*¹⁰⁸³, nieopisany w opublikowanych dotychczas katalogach. Wiadomo także, że we Lwowie o. Zohrab polecił sporządzić kopię księgi kanonów w języku łacińskim¹⁰⁸⁴.

O. Zohrab przejeżdżał również przez Horodenkę. Dostał tam stary iluminowany ewangeliaż pergaminowy z 1331 roku, który powstał w skryptorium klasztoru Drazark w Cylicji¹⁰⁸⁵. Według adnotacji rękopis bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wenecji podarował duszpasterz kościoła ormiańskiego w Horodence, ks. Grzegorz Horbas.

¹⁰⁷⁴ BKM, Wenecja, rkps 325/193.

¹⁰⁷⁵ BKM, Wenecja, rkps 916/835.

¹⁰⁷⁶ BKM, Wenecja, rkps 1220/1232 – Kodeks zawiera głównie dzieła gramatyczne z XIII wieku, skopiowany został w Sis dla króla Lewona, syna Hetuma.

¹⁰⁷⁷ BKM, Wenecja, rkps 100/641 – Ewangeliaż skopiowany w 1256 roku w Cylicji dla „kochającego Boga i dobrego młodzieńca sir Lewona, który jest synem barona Likosa, brata króla Hetuma”. Prawdopodobnie ten „podręczny” ewangeliaż służył na potrzeby rodziny królewskiej. Zamawiający był inicjatorem powstania takiego niewielkiego pod względem rozmiarów ewangeliaża.

¹⁰⁷⁸ BKM, Wenecja, rkps 1406/994.

¹⁰⁷⁹ BKM, Wenecja, rkps 603/904.

¹⁰⁸⁰ BKM, Wenecja, rkps 1564/254.

¹⁰⁸¹ BKM, Wenecja, rkps 1339/271.

¹⁰⁸² BKM, Wenecja, rkps 1366/999.

¹⁰⁸³ BKM, Wenecja, sygn 1700. Szerzej na ten temat zob. *Gatunki*.

¹⁰⁸⁴ BKM, Wenecja, sygn 2415.

¹⁰⁸⁵ BKM, Wenecja, rkps 97/16.

Wydaje się, że spis rękopisów ze Lwowa, o którym w liście do opata pisał o. Zohrab, a który następnie bezskutecznie poszukiwał o. Czeczemian w archiwum kongregacji, znajduje się prawdopodobnie w zespole rękopisów ormiańskich Bibliothèque Nationale w Paryżu pod ogólnikowym tytułem *Katalog rękopisów*. Został napisany w 1820 roku we Francji przez o. Zohraba¹⁰⁸⁶. Na stronach 1 i 2 znajduje się spisane minuskułą ormiańską wyszczególnienie 25 rękopisów ze Lwowa. Przy niektórych pozycjach podane są daty. Tuż pod tym znajduje się łaciński przekład spisu zatytułowany *Indiculus Librorum Armenicalium In Residentia spectabilium olim ac Nobilium Nationis Armenae Iudicum Leopoliensium, ab inde immemorabili aevo reperibilium*. Pod tym tytułem podana jest informacja w języku ormiańskim, że to spis rękopisów wskazanych przez ks. Józefa Moszoro¹⁰⁸⁷. Niżej o. Zohrab zamieścił notatkę, że sam odnalazł jeszcze wiele rękopisów, z których 42 – małe i duże – zabrał do Wenecji. A więc z samego spisu o. Zohraba wynika, że rękopisów przywiezionych z Polski było dwukrotnie więcej, niż ustalił o. Czeczemian. Możliwe, że znajdują się one wśród nieopracowanych jeszcze rękopisów biblioteki kongregacji.

Po tym następuje spis 12 rękopisów bez daty ich powstania; według adnotacji nie udało się ich o. Zohrabowi przebadać.

1. Egzegeza siedmiu listów apostoelskich Sargisa [Sznorhalego], doskonały egzemplarz, pisany majuskułą.
2. Ewangeliarz również pisany majuskułą¹⁰⁸⁸.
3. Pismo Święte w całości, nie tak stare, pisane ...¹⁰⁸⁹.
4. Filon. W nawiasach o. Zohrab podał, że dopiero po wielu sporach przywiózł ten egzemplarz, po czym odesłano go z powrotem.
5. Dzieła Dionizego [Areopagity] w tłumaczeniu Stepanosa Sjuneciego z dawnymi komentarzami...¹⁰⁹⁰.
6. Jesaji [Nyczecego], komentarz [do gramatyki] Georga [Skewracego], stary i cały, doskonały egzemplarz.
7. Czaszoc, całościowy; w nawiasach podaje, że różni się od tego, który przywiózł do Wenecji.
8. Różne utwory filozoficzne Dawita Anhaghta.
9. Hajsmawurk- żywoty świętych, święta, które są obchodzone przez Kościół ormiański, w pięknym stylu, całkiem różni się od...¹⁰⁹¹.
10. Pataragamaturjce, różni Ojcowie Kościoła.
11. Egzegeza Pięcioksięgu Mojżesza.

¹⁰⁸⁶ BNФ, rkps 294.

¹⁰⁸⁷ Ks. Moszoro, przynajmniej do 1795 roku, to jest do czasu mianowania duszpasterzem w Suczawie, przebywał we Lwowie (zob. T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s. 81, nr 166). Możliwe, że sporządził ten spis na prośbę o. Zohraba, chyba, że taki już istniał w katedrze do użytku wewnętrznego.

¹⁰⁸⁸ Pierwsze dwie pozycje, chociaż podane zostały bez daty, są zapewne identyczne z tymi dwoma cennymi i starymi rękopisami ze zbiorów lwowskich, na które szczególnie zwracał uwagę o. Zohrab w liście do opata.

¹⁰⁸⁹ Dalej tekst nieczytelny.

¹⁰⁹⁰ Tekst nieczytelny.

¹⁰⁹¹ Tekst nieczytelny.

12. Egzegeza [księgi] proroka Daniela.

O. Zohrab podaje, że oprócz tych 42 rękopisów, które dostał, przywiózł także 14 oryginalnych kondaków katolikosów ormiańskich, oraz różnego rodzaju archiwalia, których spis podaje¹⁰⁹². Teksty niektórych z kondaków opublikował później jego konfrater, o. Aliszan w zbiorze zatytułowanym *Kamenic*¹⁰⁹³.

1. BKM, Wenecja, sygn 3054 – kondak katolikosa Mesroba do Ormian polskich z lipca (u Aliszana – stycznia¹⁰⁹⁴) 1364 roku (o. Aliszan podaje rok 1365); minuskuła, pergamin.

2. BKM, Wenecja, sygnatura na razie nieznana – kondak katolikosa Konstantyna do Ormian polskich z 13 stycznia (u Aliszana – 15 stycznia¹⁰⁹⁵) 1374 roku (o. Aliszan podaje rok 1375); minuskuła; pergamin.

3. BKM, Wenecja, sygn 3061 – kondak katolikosa Teodorosa do Ormian polskich z 2 kwietnia 1383 roku (u Aliszana rok 1384)¹⁰⁹⁶; minuskuła, pergamin.

4. BKM, Wenecja, sygn 3062 – kondak katolikosa Teodorosa do Ormian polskich z 18 sierpnia 1390 roku (u Aliszana rok 1388¹⁰⁹⁷); minuskuła; pergamin.

5. BKM, Wenecja, sygn 3058 – kondak katolikosa Jakuba do Ormian polskich z 26 czerwca 1409 roku (u Aliszana rok 1410¹⁰⁹⁸); minuskuła, pergamin.

6. BKM, Wenecja, sygnatura na razie nieznana – kondak katolikosa Arystagesa do Ormian polskich z 1468 roku; o. Zohrab podaje datę 1465, według o. Aliszana pod koniec dokumentu brak było daty, przypuszczał, że z roku około 1457-1460¹⁰⁹⁹; obecnie kondak prezentowany jest w muzeum Kongregacji Mechitarystów w Wenecji; papier bawełniany, majuskuła, iluminacje: złoto, w zniszczonym stanie.

7. BKM, Wenecja, sygn 3061 – kondak katolikosa Stepanosa Salmastecy do Ormian polskich z 16 listopada 1547 roku. Brak opisu; kondak wydany przez o. Aliszana.

8. BKM, Wenecja, sygn 1887 – kondak katolikosa Melchizedeka do Ormian polskich wraz z podpisem i pieczęcią pięciu biskupów z 1 maja 1610 roku (u Aliszana: 1611); papier bawełniany; iluminacje.

9. BKM, Wenecja, sygn 1887 – kondak katolikosa Melchizedeka w sprawie wyznaczeniu na arcybpa Ormian polskich Mikołaja Torosowicza z 29 grudnia 1626 roku; minuskuła, pergamin.

¹⁰⁹² O. Czeczemian nie powołuje się na żaden dokument związany z przywiezieniem przez swojego konfratra tak cennych archiwaliów. Przypuszcza, że może dostał je w prezencie, lub razem z ks. Nikorowiczem zabrał z miejscowej biblioteki Lwowa. Możliwe, że dalsze badania rzucą światło na sposób pozyskania przez o. Zohraba tylu cennych materiałów, oraz wyjaśnią, jaką rolę w tej sprawie odegrał ks. Nikorowicz.

¹⁰⁹³ Porównywanie dat w obu wykazach źródeł ujawniło rozbieżności, co zostało podane. Poszczególne encykliki mają numery inwentarzowe. Podobnie jak w spisie o. Zohraba pierwsze dwa kondaki znajdują się pod jednym numerem. Dlatego jest 14 pozycji, a 15 kondaków.

¹⁰⁹⁴ Aliszan, *Kamenic*, s. 5-8.

¹⁰⁹⁵ Aliszan, *Kamenic*, s. 213-216.

¹⁰⁹⁶ Aliszan, *Kamenic*, s. 217-220.

¹⁰⁹⁷ Aliszan, *Kamenic*, s.9-13.

¹⁰⁹⁸ Aliszan, *Kamenic*, s.221-224.

¹⁰⁹⁹ Aliszan, *Kamenic*, s.221-224.

10. BKM, Wenecja, sygnatura na razie nieznana - kondak Filipa z 12 października 1639 roku (u Aliszana: 1640¹¹⁰⁰); na odwrociu napis w języku kipczackim, notka: Eczmiadzyn, Rok [R̂JΘ], ŽE [15] października; notrgir, papier¹¹⁰¹.

11. BKM, Wenecja, sygn 3054 – kondak katolikosa Filipa z 10 lutego 1653 roku (u Aliszana: 12 luty 1654 roku¹¹⁰²); notrgir, papier.

12. BKM, Wenecja, sygn 3060 – kondak katolikosa Filipa z 15 kwietnia 1653 roku, pisany z Kontantynopola (u Aliszana rok 1654¹¹⁰³); notrgir, papier.

13. BKM, Wenecja, sygnatura na razie nieznana - kondak katolikosa Filipa z 5 listopada 1653 roku¹¹⁰⁴; notrgir, papier.

14. BKM, Wenecja, sygn 3060 – kondak katolikosa Jakuba z 12 stycznia 1661 roku (u Aliszana: 1662¹¹⁰⁵); notrgir, papier.

15. BKM, Wenecja, sygn 3061 – kondak katolikosa Jakuba z 20 sierpnia 1671 roku (u Aliszana: z 28 sierpnia 1672 roku¹¹⁰⁶); notrgir, papier; iluminacje: złoto.

Oprócz tego oj. Zohrab podaje opis trzech dokumenów pergaminowych związanych z założeniem kościołów ormiańskich w Królestwie Polskim, dodając, że przywiózł jeszcze inne dokumenty pergaminowe.

1. Dokument fundacyjny katedry pod wezwaniem świętej Bogurodzicy we Lwowie z 1363 roku¹¹⁰⁷, oraz spis inwentarzowy paramentów, zwłaszcza naczyń liturgicznych z 1536 i 1544 roku; majuskuła.

2. Dokument fundacyjny kościoła pod wezwaniem św. Szczepana w Łucku z 1376 roku; majuskuła.

3. Dokument fundacyjny klasztoru Hadżgadar Bogurodzicy we Lwowie z 1362 roku.

Kolejnym mechitarystą weneckim, który odwiedził Lwów w celu zbadania rękopisów ormiańskich, był o. Jezekiel Pilosjan. W liście z 21 czerwca 1828 roku do opata Sukiasa, pisał, że cztery dni spędził we Lwowie, gdzie usiłował obejrzyć rękopisy. Jednak miejscowi Ormianie w obawie, że zostaną zniszczone lub wywiezione z kościoła, nie chcieli mu ich pokazać. Dopiero dzięki pośrednictwu ks. Dominika Barącza¹¹⁰⁸ zobaczył rękopisy, które znajdowały się w szufladzie, zamknięte na klucz. Ponieważ były pokryte grubą pajęczyną i kurzem, nie udało się mu ich zbadać. Pisał także, że we Lwowie dobrze pamiętają wizytę o. Zohraba, w związku z czym niechętnie pokazują rękopisy. Widział jedynie *Słownik* Stefana Roszki. Interesował się losami tego słownika zarówno we

¹¹⁰⁰ Aliszana, *Kamenic*, s.244-246.

¹¹⁰¹ Dokument ten wzmiankuje Pyżyszgianc, s.113.

¹¹⁰² Aliszana, *Kamenic*, s.252-254.

¹¹⁰³ Aliszana, *Kamenic*, s.255-256.

¹¹⁰⁴ Aliszana, *Kamenic*, s.250-252.

¹¹⁰⁵ Aliszana, *Kamenic*, s.257-258.

¹¹⁰⁶ Aliszana, *Kamenic*, s.263-265.

¹¹⁰⁷ Tekst tego dokumentu podał o. Minas, zob. Pyżyszgianc, s. 104-105.

¹¹⁰⁸ T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s. 34, nr 31.

Lwowie, jak i w Stanisławowie. Dowiedział się, jeden egzemplarz został wysłany do Wenecji w celu wydania drukiem¹¹⁰⁹.

Rękopisy wymieniano także na druki. W taki sposób w zbiorach biblioteki kongregacji znalazł się czasoc Ormian polskich oraz ewangeliarz, który został rozpoczęty w Jazłowcu w kościele Hadżgadar 26 kwietnia 1654 roku, a skończony w kościele św. Krzyża w Suczawie 11 sierpnia 1654 roku. Kopistą był bp Anton Serebkowicz¹¹¹⁰. Wardapet Howhannes Grigorian z Ruscuku (dziś Ruse w Bułgarii) wymienił ten rękopis na starodruk.

Biblioteka Kongregacji Mechitarystów w Wenecji wzbogaciła się o nowe pozycje rękopiśmienne z Polski również na skutek darowizn. Dzięki adnotacjom dołączonym do poszczególnych rękopisów udało się zidentyfikować także darczyńców. Jeden z pierwszych uczniów opata Mechitara, wardapet Boghos Symonian, dał do skopiowania na własny użytek za 5 guruszy szaraknoc, przepisany we Lwowie w 1697 roku z rękopisu, który powstał w 1323 roku w Sis w czasie panowania króla Oszina, syna Lewona¹¹¹¹. Mechitarysta wardapet Łazarz z Gherli między rokiem 1750 a 1760 wysłał do Wenecji modlitewnik, który kupił niegdyś od swego wuja Sefera. Rękopis pochodził z XV wieku, prawdopodobnie z Krymu¹¹¹². W XVII wieku znajdował się w posiadaniu arcybpa Torosowicza. Na stronie 208 wcześniejszy właściciel zapisał: „W 1482 roku 17 października, w poniedziałek, w dniu znalezienia Krzyża kupiłem psalterz (?) dla Sahaga, w roku 1451, kazania”.

Wardapet Mygyrdicz Ananian z Konstantynopola przekazał w 1759 roku bibliotece kongregacji zbiór traktatów teologicznych z XVI wieku. W 1566 roku rękopis ten znajdował się we Lwowie¹¹¹³, jak informuje o tym zapiska sporządzona przez ks. Mikajela Tichnowicza, syna Kosty. Na s. 1r znajduje się fragment kroniki¹¹¹⁴. W 1760 roku pewien młodzieniec Howakim przywiózł szaraknoc skopiowany w 1703 roku we Lwowie¹¹¹⁵. Wtedy to anonimowy kopista skopiował tekst z egzemplarza z XIV wieku (zob. wyżej). Podał przy tym treść części kolofonu z XIV wieku, z którego wynikało, że kopiował z rękopisu pisanego w 1323 roku w Sis w czasie panowania króla Oszina. Późniejszy kopista prosił, by wybaczyć mu błędy, bo przepisywał to dzieło w ciężkich czasach, gdy muzułmanie napadli na naród ormiański i miasto Egias (Grecja?), które spalili, wzięli jeńców chrześcijan, a następnie zdobyli miasto Mlun (?). Misjonarz apostolski, wardapet Howhannes Serazgian z Krymu, wysłał w 1788 roku dwa rękopisy. Jednym z nich był fragment Nowego Testamentu (14 listów św. Pawła apostoła) w języku

¹¹⁰⁹ Arcybp Cezarei, Arystages Azarian, opat kongregacji Mechitarystów w Wiedniu, będąc we Lwowie, miał zabrać ze sobą nieznanego egzemplarz Pisma Świętego. To miało być wszystko, co pozostało ze starych kopii. Na temat arcybpa Azariana, zob. *Венская Конгрегация мхитаристов. Страницы истории*, „Анив”, 6 (39), 2012.

¹¹¹⁰ BKM, Wenecja, rkps 623/766.

¹¹¹¹ BKM, Wenecja, rkps 584/433.

¹¹¹² BKM, Wenecja, rkps 1193/597.

¹¹¹³ BKM, Wenecja, rkps 1246/881.

¹¹¹⁴ Szerzej na ten temat w rozdziale: *Gatunki*.

¹¹¹⁵ BKM, Wenecja, rkps 585/1441.

kipczackim¹¹¹⁶. Przekład powstał w 1562 roku we Lwowie i był dziełem miejscowego ks. Mikajela, syna Kosty. Drugim rękopisem był XVII-wieczny psalterz (wraz z *Wyznając z wiarą* Nersesa Sznorhalego), także w języku kipczackim notowanym za pomocą alfabetu ormiańskiego¹¹¹⁷. W 1803 roku w zbiorach kongregacji znalazł się rękopis Pisma Świętego skopiowany w 1656 roku przez dypira Howhannesa Lehcego¹¹¹⁸. Wardapet Filip Derczyman Aslanian w 1825 roku podarował zakonowi rękopis skopiowany w 1619 roku we Lwowie¹¹¹⁹. W 1895 roku wardapet Grigor Dżelalian z Konstantynopola wysłał do kongregacji kodeks, który powstał w latach 1633-1660 we Lwowie¹¹²⁰. W tym samym roku Grigore Mithridate Buiuciu podarował bibliotece mechitarystów modlitewnik (tłumaczony z łaciny, także modlitwy kościoła ormiańskiego) z 1802 roku, który powstał we Lwowie¹¹²¹. Pewien Howhan Hekimian podarował w 1898 rękopis z przełomu XVI-XVII wieku. Jest to tak zwany *woskeporik* oraz podręcznik gramatyki składający się z 22 rozdziałów¹¹²².

Największy zbiór rękopisów ormiańskich z Polski biblioteka zakonu otrzymała dzięki o. Minasowi Pyżyszgiancowi (Byżyszgiancowi)¹¹²³, który wybrał się w podróż naukową m.in. na tereny dawnej Polski. Podróż tę opisał w książce *Podróż do Polski, a także na inne tereny zamieszkiwane przez Ormian pochodzących z miasta Ani wraz z różnymi filologicznymi aneksami*¹¹²⁴. Pierwszą wyprawę odbył na Węgry, do Mołdawii i Bułgarii jeszcze w 1808 roku. Na obszar dawnej Polski udał się natomiast w 1820 roku w czasie drugiej podróży. Z Wenecji wyjechał 13 kwietnia 1820 roku. W książce opisał objazd po Polsce, dokąd dotarł przez Morawy. Rozdział poświęcony polskim Ormianom ma tytuł: *Ormianie z Polski, którzy są potomkami starych mieszkańców Ani*¹¹²⁵. W rozdziale tym zamieścił opis miasta Lwowa ze szczegółowym uwzględnieniem zabytków ormiańskich, między innymi klasztorów, rezydencji biskupiej, kapituły, klasztoru żeńskiego, katedry i arcybiskupstwa ormiańskiego. Oprócz Lwowa opisał Stanisławów, Łysiec, Brzeżany, Tyśmienicę, Śniatyn, Horodenkę, Zamość i Kutry. Ziemie polskie pod zaborem rosyjskim znalazły się w oddzielnym rozdziale pod tytułem *Polscy Ormianie w*

¹¹¹⁶ ВКМ, Wenecja, rkps 199/446. Por. А. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 446-517.

¹¹¹⁷ ВКМ, Wenecja, rkps 82/11. Por. А. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, с. 306-373.

¹¹¹⁸ВКМ, Wenecja, rkps 7/1182.

¹¹¹⁹ ВКМ, Wenecja, rkps 1355/282.

¹¹²⁰ ВКМ, Wenecja, rkps 1041/1375.

¹¹²¹ ВКМ, Wenecja, rkps 1204/1297.

¹¹²²ВКМ, Wenecja, rkps 288/1495. Szerzej o tym, zob. rozdział *Gatunki*.

¹¹²³ O. Minas przekazał do biblioteki zakonu około 100 rękopisów zarówno z Polski, jak i innych ośrodków diaspory ormiańskiej.

¹¹²⁴ *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակելալս ի հայկազանց սերկերց ի նախնեաց Անի քաղաքին, շարագրեալ հանդերձ գանազան բանասիրական տեղեկութեամբբ, Տն. Ն. Մինասայ Բժշկեանց վարդապետի ի Մխիթարեան ուխտէն [Podróż do Polski, a także na inne tereny zamieszkiwane przez Ormian pochodzących z miasta Ani wraz z różnymi filologicznymi aneksami, napisanym przez Ter o.Minasa Byżyszgianca, wardapeta kongregacji Mechitarystów], Վենետիկ [Wenecja] 1830.*

¹¹²⁵ Pyżyszgianc, s.94.

części rosyjskiej¹¹²⁶. W rozdziale tym omówił Jazłowiec, Łuck, Żwaniec (*Zuancza*), Kamieniec Podolski, Mohylów nad Dniestrem i Raszków. Relację z podróży zaopatrzył w obszerne wypisy ze źródeł, co czyni to opracowanie wyjątkowo cennym.

O. Czeczemian, w prologu do katalogu rękopisów ormiańskich z Wenecji, przytoczył list o. Minasa pisany z Odessy do opata Stefana Agonca Kiuwera (1740-1824) z 8 sierpnia 1820 roku. W liście tym o. Minas informował, że wysłał do opata spis rękopisów, które posiada, oraz kopię listu do arcybpa Kajetana Warteresowicza we Lwowie. Prosił opata, aby ten wysłał do arcybiskupa list z podziękowaniami za rękopis Sargisa Sznorhalego, zawierający komentarz tego autora do *Listów apostolskich*¹¹²⁷. Prosił jednak, aby o innych rękopisach nie wspominał. Informował go także, że spakował w pudło 40 rękopisów i wysłał je do kongregacji. Niektóre rękopisy oddał do renowacji na miejscu u alumnów (nie wiadomo czy we Lwowie czy w Odessie). O. Czeczemian zanotował, że nie udało mu się znaleźć w archiwach spisu rękopisów, o których wspominał o. Minas w liście do opata.

Spis ten, ewentualnie jego kopia, odnalazł się wśród rękopisów ormiańskich Gruzińskiego Narodowego Centrum Rękopisów w Tbilisi. W 2009 roku ukazał się artykuł prof. Parujra Muradiana na temat materiałów do historii bibliografii rękopisów ormiańskich¹¹²⁸. W 2008 roku prowadząc tam kwerendę w zbiorach ormiańskich prof. Muradian odnalazł kodeks z bibliografią rękopisów ormiańskich. Wśród nich znajdował się spis rękopisów ormiańskich przywiezionych z Polski i Rosji przez o. Minasa. Rękopis (sygn.: Arm. 287)¹¹²⁹ składa się z pięciu kartek zawierających dwa wykazy. Na s. 1r znajduje się *Spis rękopisów zebranych ręką ojca Minasa wardapeta Pyżyszgiana z różnych miast Polski, Bukowiny i Rosji w roku Pańskim 1820*. Wykaz ten wymienia 42 rękopisy i 5 druków. Drugi wykaz na s. 4r zatytułowany *Spis rękopisów znajdujących się w innych miastach Polski, Bukowiny i Rosji*, jest pewnego rodzaju przewodnikiem po pozostałych rękopisach. Wzmianki o rękopisach ormiańskich zostały przyporządkowane poszczególnym miastom; pod nazwą miasta znajduje się spis rękopisów lub wzmianka o tym, że w tym mieście nie było nic ciekawego lub godnego uwagi. Znajdują się tam informacje o rękopisach ze Lwowa, Stanisławowa, Łyśca, Tyśmienicy (Tiominić?), Śniatyna, Kut, Czerniowiec, Suczawy, Kamieńca, Żwańca, Mohylowa, Raszkowa, Grigoriopola. W sumie o. Minas omawia około 80 rękopisów. W większości wypadków podaje ich treść, rzadziej tytuł, czasami rok powstania czy miejsce kopiowania,

¹¹²⁶ Tamże, s.129.

¹¹²⁷ O rękopis ten starał się jeszcze o. Zohrab w czasie swej podróży po Polsce.

¹¹²⁸ Պ. Մուրադյան [P. Muradian], *Նիւթեր հայոց ձեռագրերի մատենագիտութեան պատմութեան [Materiały do historii bibliografii rękopisów ormiańskich]*, HA, 1-12, 2009, s. 227-240.

¹¹²⁹ Ormiańskie rękopisy znajdujące się w zbiorach Instytutu Rękopisów w Tbilisi (wśród pozycję o sygnaturze Arm. 287), opisał pracownik Matenadaranu, Samson Lalafarian, jednak jego praca nie ukazała się drukiem, zob. Ս. Լալաֆարյան [S.Lalafarian], *Վրացական ՄԱՀ ԳԱ Կ. Ս. Կեղեկիձեի անվան ձեռագրերի հիստորիայի հայերեն ձեռագրերի ցուցակ [Katalog ormiańskich rękopisów Instytutu rękopisów im. K. S. Kekelidze przy Akademii Nauk Gruzińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej]* (անվայ/ niepublikowane). Badacz Lalafarian zwrócił uwagę Wardana Grigoriana na ten rękopis, a także udostępnił mu kopię, z którego ten skorzystał, zob. В. Р. Григорян, *История армянских колоний...*, s. 237.

ewentualnie fragment kolofonu. Z tego powodu trudno je precyzyjnie zidentyfikować. Ponieważ nie wszystkie rękopisy z biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji są opracowane, nie można odpowiedzieć na pytanie, czy podane w spisie o. Minasa rękopisy znajdują się obecnie w tych zbiorach. Wydany przez prof. Muradiana dokument jest cenny także dlatego, że w książce o. Minasa nie zawsze odnajdujemy podawane w tym spisie rękopisy. A więc opublikowany przez prof. Muradiana dokument w pewnym sensie może służyć jako uzupełnienie książki o. Minasa.

Pod koniec opublikowanego przez Muradiana spisu znajduje się pokwitowanie datowane na 22 maja 1820 roku we Lwowie o następującej treści:

Przewielebny arcybiskup Pajetanos [Kajetanos] elekt arcybiskup Ormian z miasta Lwowa i jego wielebni duchowni dowiedziawszy się, że są potrzebne rękopisy dla klasztoru świętego Łazarza, który jest w Wenecji, dla dobra naszej świętej wiary ortodoksyjnej, podarowali Kongregacji Mechitarystów, która jest w Wenecji, kodeks Sargisa wardapeta pod tym warunkiem, że ta sama Kongregacja zobowiąże się do przechowywania [go] troskliwie w ich czystej bibliotece wśród rękopisów – starannie i bezpiecznie – na wieczną pamięć miasta Lwowa i całego duchowieństwa ormiańskiego.

Sporządziłem notę pamiątkową na stronie tytułowej o tym, skąd [ów rękopis] został wysłany i czyją ręką itd...

Ja niżej podpisany wardapet mechitarysta potwierdzam, że otrzymałem tę księgę w celu wysłania jej do klasztoru świętego Łazarza, znajdującego się w Wenecji na morzu; na potwierdzenie tego dałem ten list dla przewielebnego arcybiskupa.

O[jciec]Minas Pyżyszgianc K[ronawor] M[echitarysta].

Dla pewności dałem ten list arcybiskupowi, jeśli chodzi o Sargisa [rękopis Sargisa Sznorhalego], na temat innych, niech one pozostaną w milczeniu”¹¹³⁰.

Zarówno załączony wykaz rękopisów, jak i treść przekazanego arcybpowi ormiańskiemu Warteresowiczowi pokwitowania, czy też wzmianka o przemilczeniu sprawy innych rękopisów wskazują na to, że opublikowany przez prof. Muradiana dokument jest właśnie spisem, o którym wspominał o. Minas w liście do opata z 8 sierpnia 1820 roku, a którego nie mógł znaleźć o. Czeczemian.

Według o. Czeczemiana, 17 listopada 1820 roku dotarły do Wenecji od o. Minasa 43 rękopisy. Z terenów polskich pochodziło 28, a dodatkowo 9 też „polskich” udało się zidentyfikować na podstawie adnotacji rękopisów. Poniżej podajemy wykaz rękopisów przywiezionych z Polski przez o. Minasa, uzupełniony na podstawie informacji pochodzących ze sporządzonego przez niego spisu.

1. BKM, Wenecja, rkps 81/359 – psalterz w języku kipczackim; 1581, Lwów; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas na pamiątkę klasztoru w roku 1820 we Lwowie.

2. BKM, Wenecja, rkps 40/1121 – psalterz; wieki XIV-XV; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w roku 1820 w Kamieńcu Podolskim.

¹¹³⁰ P. Muradian, *Materiały...*, s. 239-240. Ten sam tekst, tylko bez ostatniego ustępu, znajduje się w adnotacji rękopisu, por. BKM, Wenecja, rkps 1344/117.

3. BKM, Wenecja, rkps 9/1270¹¹³¹ – Pismo Święte; wieki XIV-XV; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas na pamiątkę w roku 1820 we Lwowie.
4. BKM, Wenecja, rkps 83/1817¹¹³² – psalterz w języku kipczackim (zawiera utwór Nersesa Sznorhaliego, *Wyznaję z wiarą* oraz *Wyznanie wiary* przypisywane Grzegorzowi Oświecicielowi); druga połowa XVII wieku, Krym lub Lwów.
5. BKM, Wenecja, rkps 756/1321 – fragment hajsmawurka (zawiera między innymi słowniki ormiańskie oraz ormiańsko-kipczackie); 1678, Silistria; na s. 5r znajduje się notka w języku łacińskim "Ex libris parochialis Ecclesiae S. Nicolai Pont[ificis] Armenorum Camenensis: P. Stephanowicz Decanus"; adnotacja: rękopis znalazł o. Minas w 1820 roku w Kamieńcu Podolskim.
6. BKM, Wenecja, rkps 824/2704 – tagharan i część szaraknoca (rękopis posiada tłumaczone z łaciny pieśni liturgiczne, ale też szarakany cylicyjskie); XVIII wiek, Lwów (?); adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Śniatynie w 1820 roku.
7. BKM, Wenecja, rkps 834/1100 – rubrycella; 1625, Kamieniec; adnotacja: rękopis otrzymał w prezencie o. Minas w Kamieńcu Podolskim w 1820 roku.
8. BKM, Wenecja, rkps 592/2340 – szaraknoc (szarakany cylicyjskie); 1822; kopia wykonana ze starego rękopisu na zamówienie biskupów lwowskich na polecenie o. Aleksana, wardapeta, kanonika i legata apostolskiego na pamiątkę dla kościoła Charasu (Karasu) na Krymie; adnotacja: rękopis wysłał o. Minas.
9. BKM, Wenecja, rkps 944/1428 – Nerses Sznorhali, dzieła różne oraz żywot św. Nersesa Wielkiego autorstwa Mesropa Hacoghmanca z prowincji Wajoc Dzor; XVIII wiek; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Tyśmienicy.
10. BKM, Wenecja, rkps 1023/105 – kanonagirk; XVII wiek; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Stanisławowie.

¹¹³¹ Jest to oryginalny, niedatowany kolofon kopisty sarkawaga Jezekiela, który w wierszowanym kolofonie wspomina jakiegoś ditapeta (dostojnik kościelny, biskup, arcybiskup, opat, katolikos), który przekazał egzemplarz, prosi żeby Pan Bóg czuwał nad nim oraz jego mnichami. Ów kolofon pojawia się w dwóch miejscach: *ՏԵ զարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Kolofony ormiańskich rękopisów z XIV w.] (1301-1400)*, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1950, s. 302, gdzie przypuszcza się, że niby powstał przed 1338 r. w Gladzorze, zaś tego „ditapeta” utożsamia się z Jesają Nyczecym (zm. 1338). Ten sam kolofon opublikowano także w innym tomie (zob. *ՏԵ զարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, մասն երրորդ [część trzecia], *[Kolofony ormiańskich rękopisów z XV w.] (1481-1500 թթ.)*, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1967, s. 492 w rozdziale poświęconym XV-wiecznym, niedatowanym kolofonom. W innym tomie ormiańskich kolofonów z XV wieku (zob. *ՏԵ զարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Kolofony ormiańskich rękopisów z XV w.]*, մասն արագիւն [część pierwsza] (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1955, s.343) znajduje się kolofon sarkawaga Jezekiela, który był synem brata Georga Jerzynkacego. Z kolofonu dowiadujemy się, że po śmierci Georga (zm.1416) jego Pismo Święte odziedziczył właśnie sarkawag Jezekiel. Przypuszczam, że chodzi właśnie o ten egzemplarz.

¹¹³² Garkawiec zidentyfikował go jako psalterz sarkawaga Lusika z 1581 roku, zob. А. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 589. W opublikowanym przez prof. Muradiana spisie jest opis modlitewnika w języku kipczackim, zawierającego także listy Nersesa Sznorhaliego w tłumaczeniu na język kipczacki. Niżej znajduje się informacja, że rękopis dostał w prezencie z Czerniowcach, zob. P. Muradian, *Materiały...*, s. 233.

11. BKM, Wenecja, rkps 1581/596 – gramatyka języka ormiańskiego autorstwa Clemente Galano; 1695, Lwów (?); adnotacja: rękopis podarował ks. Michał [Torosiewicz?]¹¹³³ ze Stanisławowa o. Minasowi w roku 1820.
12. BKM, Wenecja, rkps 1481/1137 – Bartłomiej del Poggio, biskup diecezji Maragha, komentarz do *Wecoreic (Sześć dni stworzenia świata)*; XV wiek (ewentualnie wcześniej); adnotacja: rękopis otrzymał w prezencie o. Minas w Stanisławowie.
13. BKM, Wenecja rkps 1292/75 – Haczachapatum; 1625; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Stanisławowie¹¹³⁴.
14. BKM, Wenecja, rkps 1240/922 – kodeks; 1598 (?), kościół Archaniołów w Sebastii; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas we Lwowie¹¹³⁵.
15. BKM, Wenecja, rkps 1378/997 – Georg ze Skewry, egzegeza do księgi proroka Izajasza; 1292, Cylicja; adnotacja: rękopis otrzymał w prezencie o. Minas we Lwowie w 1820 roku¹¹³⁶.
16. BKM, Wenecja, rkps 1359/1440 – kodeks; XVIII wiek; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Tyśmienicy w 1820 roku¹¹³⁷.
17. BKM, Wenecja, rkps 1451/2703 – Jakub z Krymu, *O pokrewieństwie*; XVII wiek; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas od ks. Michała [Torosiewicza?] ze Stanisławowa.
18. BKM, Wenecja, rkps 1518/56 – Grzegorz z Nyssy, *O przyrodzie i O człowieku*, z komentarzami; 1618-1619, Lwów; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Stanisławowie w 1820 roku¹¹³⁸.
19. BKM, Wenecja, rkps 254/526 – woskeporik (kazania Ojców Kościoła ormiańskiego i innych, egzegezy); wieki XIII-XIV; adnotacja: rękopis znalazł o. Minas pod ruinami Żwańca¹¹³⁹.
20. BKM, Wenecja, rkps 661/417 – brewiarz i tagharan; 1665, Kamieniec; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Horodence w 1820 roku¹¹⁴⁰.
21. BKM, Wenecja, rkps 664/689 – brewiarz i tagharan; 1609 (w 1640 roku rękopis został odnowiony i dalej kontynuowany), Kamieniec (?); adnotacja: rękopis otrzymał w prezencie o. Minas w Kamieńcu w 1820 roku¹¹⁴¹.

¹¹³³ T. Zaleski, *Słownik ...*, s. 104, nr 228. Ksiądz Michał Torosiewicz (1759-1828) był wikarym w Stanisławowie.

¹¹³⁴ W opublikowanym przez P. Muradiana (*Materiały ...*, s. 235) dokumencie rękopis ten znajduje się pod numerem 30. Z korespondencji o. Minasa z opatem Kiuwerem Agoncem wynika, że chciał on z Krymu wysłać wszystkie rękopisy, które miał, ale nie miał takich możliwości. Dlatego wysłał tylko małe, wśród których znajdował się wspomniany rękopis.

¹¹³⁵ Zob. P. Muradian, *Materiały...*, nr 27, s. 235. Jednakże podaje datę: 1591.

¹¹³⁶ P. Muradian, *Materiały...*, nr 28, s. 235. Szerzej na ten temat zob. rozdział: *Kopiowanie dzieł ormiańskich dla nuncjusza Giovanniego Francesco Commendone w XVI wieku*.

¹¹³⁷ Tamże, s. 233 (brak numeracji).

¹¹³⁸ Zarówno opis rękopisu, jak i data zgadzają się z opisem rękopisu opublikowanego przez P. Muradiana. Tam jednak znajduje się informacja, że rękopis był podarowany we Lwowie. Zob. P. Muradian, *Materiały...*, s. 233 (brak numeracji).

¹¹³⁹ Według o. Czeczemiana, rękopis odnalazł się w „kaplicy Kamieńca w Żwańcu”.

¹¹⁴⁰ Zob. P. Muradian, *Materiały...*, nr 11, s. 234.

22. BKM, Wenecja, rkps 1194/1072 – modlitewnik; 1624, Lwów (?); adnotacja: rękopis otrzymał w prezencie o. Minas w Stanisławowie w 1820 roku.
23. BKM, Wenecja, rkps 1531/1463 – Dionizy Areopagita; 1362 rok, Surchat (Krym); adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas we Lwowie, po czym wysłał go z Odessy¹¹⁴².
24. BKM, Wenecja rkps 682/2395 – mszał; rok 1632, Kamieniec (?); adnotacja: rękopis znalazł o. Minas pod ruinami Żwańcu (Zuanczie) w 1820 roku.
25. BKM, Wenecja, rkps 572/192 – szaraknoc; XVII wiek (ewentualnie wcześniej); adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Mohylowie w 1820 roku.
26. BKM, Wenecja, rkps 366/1340 – masztoc; XIII wiek; adnotacja: rękopis znalazł o. Minas w Żwańcu (Zuanczie) w 1820 roku¹¹⁴³.
27. BKM, Wenecja, rkps 395/924 – masztoc (tylko rytuał pogrzebowy kapłana); 1607 rok; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas od barona Nigoghosa w Kamieńcu w 1820 roku¹¹⁴⁴.
28. BKM, Wenecja, rkps 725/260 – Kcurdk; XV wiek; adnotacja: rękopis znalazł o. Minas w 1820 roku pod ruinami kaplicy Kamieńca, pochodził ze Żwańca (Zuanczy)¹¹⁴⁵.
29. BKM, Wenecja, rkps 1344/117 – Sargis Sznorhali, *Komentarz do listów apostołskich*; 1317-1320, Cylicja (?); rękopis przekazał o. Minasowi jako dar arcybp Kajetan Warteresowicz dla biblioteki zakonu (informacja na wklejce).
30. BKM, Wenecja, rkps 1151/1344 – Nerses z Lambronu; 1657 rok, Polska (?); adnotacja: dypir Mser podarował ten rękopis o. Minasowi na Krymie, rękopis dotarł do Wenecji w lipcu 1842 roku.
31. BKM, Wenecja, rkps 40/1121– psalterz; wieki XIV-XV; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w Kamieńcu¹¹⁴⁶.
32. BKM, Wenecja, rkps 1668/1040 – Filon z Aleksandrii; 1296, Sis; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas we Lwowie w 1820 roku¹¹⁴⁷.
33. BKM, Wenecja, rkps 920/1769 – Samwel Anecy, *Kronika*; XVII wiek; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w 1820 roku przejeżdżając przez Polskę¹¹⁴⁸.
34. W spisie prof. Muradiana jest wzmianka o pataragamotojcu z Kamieńca, znalezionym pod ruinami¹¹⁴⁹, u Aliszana jest pataragatetr z Kamieńca z 1610 roku¹¹⁵⁰; może chodzić o ten sam rękopis.

¹¹⁴¹ Opis rękopisu zgadza się z opisem, który opublikował prof. Muradian, tylko, że data jest inna, zob. P. Muradian, *Materiały...*, s. 233 (brak numeracji). Może to skutek niewłaściwego odczytu. U prof. Muradiana podany jest rok: РЖӨ [1569], lecz w katalogu jest: РСӨ [1609]. Ewidentnie, że u Muradiana doszło do nieprawidłowego odczytu.

¹¹⁴² P. Muradian, *Materiały...*, nr 40, s. 236-237.

¹¹⁴³ Tamże, nr 24, s. 235.

¹¹⁴⁴ Tamże, nr 12, s.234.

¹¹⁴⁵ Tamże, s. 233 (brak numeracji). W opisie nie ma słowa o Kamieńcu, jest mowa tylko o ruinach Żwańca.

¹¹⁴⁶ W opublikowanym przez P. Muradiana dokumencie w rozdziale o rękopisach z Kamieńca wzmiankowany jest tylko psalterz, zob. Muradian, *Materiały...*,s. 238.

¹¹⁴⁷ Szerzej o tym zob.: *Charakterystyka treści...*

¹¹⁴⁸ Muradian, *Materiały...*, s 233 (brak numeracji). Pod koniec życia o. Minas wrócił na wyspę San Lazzaro, zaś część zgromadzonych przez niego rękopisów pozostała na Krymie. Zostały wysłane do Wenecji w 1906 roku przez ojca Dionizego Gakhatosjana. Wśród nich znajdował się ten rękopis.

¹¹⁴⁹ Muradian, *Materiały...*, nr 39, s. 236.

35. BKM, Wenecja, rkps 446/582 – księga konsekracji; 1596 rok, Zejtun; adnotacja: rękopis otrzymał o. Minas w prezencie w 1820 roku.

36. BKM, Wenecja, rkps 388/369 – masztec; XVI wiek; adnotacja: Ex libris przewodniczącego o. Minasa. Wysłany do klasztoru w roku 1824 ¹¹⁵¹.

37. BKM, Wenecja, sygn 1788 – Tak zwana *Kronika kamieniecka*; brak opisu w opublikowanych dotychczas katalogach; rękopis został wysłany do Wenecji przez o. Dionizego Gakhatosjana w 1906 roku.

O. Minas przywiózł także cenne archiwalia oraz dokumenty urzędowe, wśród których znajdują się następujące:

1. Kondak dotyczący bpa Chaczadura z 1467 roku¹¹⁵².
2. Kondak konsekracyjny bpa Kalusta, bez daty.
3. Testament z 1450 roku¹¹⁵³.
4. Dokument lub przywileje dla kupców z Kamieńca, nadane przez króla polskiego w 1408 roku.
5. Dokument pergaminowy z nadaniami dla Ormian kamienieckich z 1449 roku.
6. Dokument pergaminowy króla Stefana Batorego dla Ormian lwowskich z 1578 roku¹¹⁵⁴.
7. Mały dokument dla Ormian lwowskich, pisany starym pismem polskim (łacińskim?).
8. Zapisy sądu (?) w języku ormiańskim i kipczackim poczynając od 1463 roku (o. Minas otrzymał je w Kamieńcu); do 12 marca 1521 roku zapisy są po ormiańsku, reszta zaś po kipczacku, kończą się na roku 1564¹¹⁵⁵.
9. Dokument dotyczący kościoła Bogurodzicy w Kamieńcu wraz z prologiem z 1522 roku¹¹⁵⁶.
10. Zapisy sądu Ormian lwowskich w języku kipczackim od 1630 roku¹¹⁵⁷.
11. Dokument w języku kipczackim dotyczący szpitala lwowskiego¹¹⁵⁸.
12. Dokument dotyczący kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu z prologiem z 1451 roku.
13. Dokument w języku kipczackim o klasztorze (?) zaczyna się od 1628 roku.

¹¹⁵⁰ Aliszan, *Kamenic*, s. 170.

¹¹⁵¹ W 1824 o. Gabryel Ajwazowski, brat słynnego malarza Howhannesa (Jana; Iwana) Ajwazowskiego, wracając z Krymu przywiózł ze sobą do Wenecji 14 rękopisów przekazanych mu przez o. Minasa. Wśród nich znajdował się ten rękopis.

¹¹⁵² Tekst kondaku zob. Pyżyszgians, s. 110.

¹¹⁵³ Tekst testamentu, zob. tamże, s. 116-117.

¹¹⁵⁴ Tamże, s.119.

¹¹⁵⁵ Tamże, s. 87-88, 117-118.

¹¹⁵⁶ Tamże, s. 149-150.

¹¹⁵⁷ Tamże, s. 185. O. Minas znalazł tę księgę w Grigoriopolu w domu Bogdana Iwanicza Sadowa. Tam też znajdowały się: stary hajmawurk na pergaminie, ewangeliarz na pergaminie skopiowany dla króla Hetuma.

¹¹⁵⁸ Tekst pierwszej zapiski w języku kipczackim podał o. Minas. Zob. *Podróż do Polski*, s. 105.

O. Efrem Sedian w liście z 21 listopada 1820 roku, pisany do konfratra o. Eleazara z Rzymu w sprawie rękopisów przywiezionych przez o. Minasa, wylicza też niektóre pozycje, między innymi rękopis Dionizego Areopagity, który posłużył do opracowania słownika języka ormiańskiego. Wyrażał w nim zadowolenie, że nareszcie udało się kongregacji pozyskać te cenne rękopisy, o których pisał jeszcze o. Zohrab, szczególnie zaś dzieło Sargisa Sznorhalego z 1320 roku oraz Filona z Aleksandrii¹¹⁵⁹. Jeśli chodzi o rękopis zawierający tekst Sargisa Sznorhalego, to w liście do opata o. Zohrab datował go na rok 1294. Jednak przywieziony przez o. Minasa ze Lwowa rękopis datowany jest na lata 1317-1320. Czyżby niezgodność w datacji oznaczała, że przywieziony przez o. Minasa rękopis był nie tym samym, o którym pisał o. Zohrab w liście do opata? Na razie pytanie to pozostaje bez odpowiedzi.

Kolejnym mechtarystą z Wenecji, który wniósł wkład w badanie dziejów Ormian polskich był o. Ghewond Aliszan. Chociaż osobiście nigdy nie był w Polsce, to jednak upowszechnił wiele źródeł dotyczących Ormian polskich. W 1895 roku we wrześniowym numerze czasopisma „Bazmawep”, podkreślając znaczenie badań nad historią i kulturą kolonii ormiańskich, zwracał szczególną uwagę na ich historię w Królestwie Polskim i na Wołoszczyźnie. Pisząc o ormiańskiej diasporze w Polsce, wymieniał znane mu w tym czasie prace ormiańskich i nieormiańskich autorów, między innymi swego konfratra, o. Minasa, Ferdinanda Bischoffa i Sadoka Barącza. W artykule tym informował o znalezieniu w zbiorach kongregacji tak zwanej *Kroniki kamienieckiej*, opisał rękopis i podał informację o jego autorach. Informował, że zanim opublikuje samą kronikę, ogłosi dwa najstarsze kondaki skierowane do gminy Ormian polskich przez katolikosów ormiańskich – Mesroba i Teodorosa. Zgodnie z zapowiedzią w październikowym numerze ukazał się tekst kondaku katolikosa Mesroba¹¹⁶⁰, w listopadowym kondak katolikosa Teodorosa¹¹⁶¹, zaś w grudniowym – najstarsza część *Kroniki kamienieckiej*, poczynając od 1430 roku¹¹⁶². We wrześniowym numerze z 1896 roku poinformował czytelnika o rezygnacji z poprzednio zapowiedzianego planu publikacji samej tylko *Kroniki kamienieckiej*, gdyż uznał za istotne dołączenie aneksu obejmującego:

1. Tak zwaną *Kronikę wenecką*, napisaną w języku kipczackim zapisane literami ormiańskimi.
2. Tak zwaną *Kronikę polską*, napisaną w języku kipczackim zapisane literami ormiańskimi.
3. Wybrane fragmenty z rękopiśmiennego dzieła Arakela z Tebryzu na temat prześladowania Ormian we Lwowie przez arcybpa Torosowicza.
4. List arcybiskupa ormiańskiego we Lwowie Wartana Hunaniana do mieszkańców Eudoksji (Tokatu).

¹¹⁵⁹ Co do rękopisu Filona z Aleksandrii, z korespondencji ojców dowiadujemy się, że kiedy po raz pierwszy rękopis przywieziono do Wenecji dla skopiowania, to miejscowi ojcowie włożyli w środek kartki wraz z zaznaczonymi zapisami. Kiedy o. Minas otrzymał oryginał w prezencie, to włożone w tych czasach kartki były nadal w rękopisie. Ojciec wyrażał ubolewanie, że – jak widać – od tego czasu nikt z niego nie korzystał.

¹¹⁶⁰ B, 1895 październik, s. 442-445.

¹¹⁶¹ Tamże, s. 487-491.

¹¹⁶² Tamże, s. 529-534.

5. Kronikę kościelną anonimowego autora obejmującą 11 lat (1688-1698).
6. Wybrane fragmenty *Kroniki kościelnej* autorstwa Stefana Roszki.
7. Diariusz ks. Jakuba Baghdasariana z 1704 roku.
8. Fragmenty kolofonów z rękopisów dotyczących Ormian polskich, zarówno ze zbiorów kongregacji, jak i z dostępnych o. Aliszanowi bibliotek. W poszczególnych przypadkach pod kolofonami zamieścił tytuł i miejsce przechowywania rękopisu. Najstarszy podany kolofon pochodził z 1394 roku, zaś ostatnia notatka w tym rozdziale – z 1740 roku. Rozdział ten jest o tyle cenny, że miejsce przechowywania niektórych z tych źródeł nie jest dziś znane. Publikacja kolofonów dokonana przez o. Aliszana w tej sytuacji ma charakter źródłowy.

9. *Historia Mikołaja* (arcybpa Mikołaja Torosowicza) w formie poematu.

10. 18 kondaków katolikosów do Ormian polskich, większość z nich przywiózł jeszcze o. Zohrab. Pozostałe to:

- a) List Ormian lwowskich do katolikosa Mikajela z 15 kwietnia 1572 roku¹¹⁶³.
- b) List patriarchy Jerozolimy Astwadzadura do Ormian polskich z 8 listopada 1589 roku¹¹⁶⁴.
- c) List katolikosa Mojżesza do króla polskiego Władysława IV z 30 sierpnia 1633 roku¹¹⁶⁵.
- d) List katolikosa Filipa do króla polskiego Władysława IV z 27 lipca 1644 roku¹¹⁶⁶.
- e) List katolikosa Jakuba IV do Ormian polskich z 1 września 1671 roku¹¹⁶⁷.

Wszystkie te artykuły zostały zebrane w oddzielnym studium pod tytułem *Kamenic. Kronika Ormian w Polsce i w Rumunii razem z wiarygodnymi aneksami* (Wenecja 1896).

Rękopisy z Polski przywiezione przez ojców mechitarystów do Wiednia w XIX wieku

Historią i kulturą Ormian polskich interesowali się nie tylko mechitaryści z Wenecji, lecz także ich wiedeńska gałąź. O ile mechitaryści weneccy zajęli się spuścizną Ormian polskich w związku z akcją gromadzenia starych kodeksów ormiańskich, koniecznością ich opracowywania i edycji, to w wypadku mechitarystów wiedeńskich

¹¹⁶³ Aliszan, *Kamenic*, s. 228-231.

¹¹⁶⁴ Tamże, s. 231-238.

¹¹⁶⁵ Tamże, s. 241-243. Po raz pierwszy list ten został opublikowany w czasopiśmie „Czyrakagh”, które było organem Łazariewskiego Gimnazjum Języków Wschodnich («Ճարպար» [„Czyrakagh”], հասարկ երկրորդ [t. II], 1860-1861, ի Մոսկուա [Moskwa] s. 72-76). Jako rok powstania podawany jest 1632. Dokument do redakcji przysłał Woskan Howhanissjanc. Obecnie dokument ten znajduje się w zbiorach AGAD w Warszawie, zob. *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 192. W przypisach do edycji dokumentu król polski Władysław zidentyfikowany został jako Władysław IV, jednak w nawiasach wydawca podał „lub VII”. Możliwe, że to jest powód, że o. Aliszan objaśnił go jako Władysława VII.

¹¹⁶⁶ Aliszan, *Kamenic*, s. 247-249; „Czyrakagh”, s. 90-93; *Ormiańska Warszawa*, s. 192-194.

¹¹⁶⁷ Tamże, s. 259-262.

ważny był również czynnik współżycia w granicach jednego cesarstwa. Zainteresowanie miało również charakter praktyczny. Polscy Ormianie pod zaborem austriackim byli dla mechtarystów wyzwaniem duszpasterskim. Być może po to w środowisku ojców wiedeńskich powstawały podręczniki gramatyki¹¹⁶⁸, słowniki czy rozmówki¹¹⁶⁹. Niektórzy z nich wyjeżdżali do pracy wśród Ormian polskich. Tego rodzaju przedsięwzięć weneccy mechtaryści nie podejmowali.

Przegląd czasopisma „Handes Amsorja” pokazuje, że od samego jego założenia w 1887 roku jako oficjalnego organu mechtarystów wiedeńskich znalazły się w nim opracowania poświęcone historii diaspory ormiańskiej w Polsce¹¹⁷⁰. Tak więc w pierwszym numerze czasopisma ukazał się artykuł o. Howhannesa Tumajana na temat rękopisów ormiańskich ze zbiorów Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie¹¹⁷¹. Rok później inny mechtarysta, o. Grigorios Kalemkarian, po odwiedzeniu Krakowa w 1888 roku opisał siedem rękopisów ormiańskich z tejże biblioteki. Paradoksalnie, artykuł ukazał się na łamach tego czasopisma dopiero w 1966 roku¹¹⁷².

Z grona wiedeńskich mechtarystów można wmienić jeszcze szereg zasłużonych dla dziedzictwa Ormian polskich postaci, publikujących w „Handes Amsorja”. O. Nerses Akinian to autor szeregu ważnych artykułów na ten temat¹¹⁷³. O. Hamazasp Woskian był

¹¹⁶⁸ BKM, Wiedeń, rkps 1414 – Gramatyka języka polskiego (niedokończona) autorstwa wardapeta Boghosa Hunaniana – językoznawcę, historyka, geografę oraz pedagoga. Podręcznik powstał w 1839 roku, w Wiedniu lub w Suczawie. Do dnia dzisiejszego pozostaje w formie rękopiśmiennej.

¹¹⁶⁹ BKM, Wiedeń, rkps 2291 – Rozmówki niemiecko-węgiersko-rumuńsko-czesko-polsko-chorwacko-francuskie zapisane alfabetem ormiańskim. Powstały przed 1850 rokiem. W katalogach rękopisów ormiańskich z biblioteki Kongregacji Mechtarystów w Wiedniu jest także opis słownika ormiańsko-polskiego (BKM, Wiedeń, rkps 2403). Wygląda jednak na to, że jest to słownik ormiańsko-słowacki.

¹¹⁷⁰ W czasopiśmie publikowana była korespondencja urzędowa między kongregacją a gminą Ormian polskich. Chodzi głównie o listy ormiańskich arcybiskupów ze Lwowa, ale także od poszczególnych duchownych skierowane do nowowybranych opatów (podobnie listy kondolencyjne z okazji ich zgonów). Czasopismo informowało z kolei o elekcjach arcybiskupów ormiańskich we Lwowie.

¹¹⁷¹ Jak wynika z artykułu, o. Tumajan osobiście nie był w Krakowie. Rękopisy opisał jednak z autopsji, gdyż posyłano mu je do Wiednia. Zob. Հ[այր] Յ[նի]հաննէս թ[ովմատեան] [O. Howhannes Tumajan], *Հայերէն ձեռագիրք ի Քրպուս* [Ormiańskie rękopisy w Krakowie], HA, սարիլ /kwiecień 1887, s. 55-57. W 1887 roku ukazała się wzmianka o ormiańskich rękopisach Krakowa, zob. J. Hanusz, *Orientalische Handschriften in Krakau*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 1887, s. 81-82.

¹¹⁷² Գ. Գալէմքարեան [G. Kalemkarian], *Հայերէն ձեռագիրներ Քրպովի Շարտորյսկի Մատենադարանին մէջ* [Ormiańskie rękopisy w bibliotece Czartoryskich w Krakowie], HA, 1966, s. 67-78, 85-194. O. Akinian miał dołączyć ten opis do swojego katalogu rękopisów ormiańskich ze Lwowa i Stanisławowa, jednakże widocznie przedsięwzięcie to nie doszło do skutku.

¹¹⁷³ Ն. Ակինեան, Պատմութիւն եօթն իմաստասիրաց հայ գրականութեան մէջ [Historia siedmiu mędrców w ormiańskiej literaturze], HA, սեպ-հոկ. (wrzesień-październik) 1921, s. 472-485; tenże, Ստեփանու վրդ. Լեհացի [Stepanos wardapet Lehacy], HA, 1912, s. 61-66; 147-153; tenże, Միսէն դարի Լեհացոյ ուղեգրութիւն, HA, (1932) s. 447-483, s.677-690; (1933) s.115-128, 334-342, 479-495, 595-608, 701-713; (1934) s. 59-69, 149-168, 283-306, 465-474, 547-570; (1935) s. 79-96, 163-175; Սկեռայի աւետարանը 1197 թուականէն Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մէջ [Ewangelia z Skerwy z 1197 roku w bibliotece ormiańskiego arcybiskupstwa we Lwowie], 1930 HA s. 95-112, 210-236. Między innymi o rękopisach ormiańskich z Uniwersytetu Lwowskiego i ze Stanisławowa: Ն.Ակինեան [N.Akinian] Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Լվովի համալսարանի Մատենադարանի,

wydawcą *Kroniki* Stefana Roszki oraz opracowań poświęconych jego sylwetce¹¹⁷⁴. O. Arystages Talian (Wojsterowicz) w latach 90-tych XIX wieku, najprawdopodobniej w Czerniowcach, przetłumaczył na język ormiański wybrane fragmenty historii pobożnych mniszek ormiańskich autorstwa Sadoka Baracza, opublikowane w „Pamiętniku Warszawskim”¹¹⁷⁵, oraz prawdopodobnie już w Wiedniu ormiański przekład historii Ormian polskiego autorstwa ks. Franciszka Ksawerego Zachariasiewicza *Wiadomości o Ormianach w Polsce*¹¹⁷⁶. Autor artykułu *Język ormiański na Uniwersytecie w Wiedniu* przypomniał czytelnikom „Handes Amsorja”, studenta tego uniwersytetu, polskiego Ormianina, „Nikolausa” Dawidowicza, zaś w artykule o *Przyszłych armenistach* znajdujemy wzmiankę o metodzie nauczania języka ormiańskiego na Uniwersytecie Lwowskim przez tegoż Dawidowicza¹¹⁷⁷.

Wiedeńscy mechitaryści nie tylko sami pracowali naukowo, ale także tłumaczyli na język ormiański opracowania autorów nieormiańskich na temat różnych aspektów dziejów Ormian polskich. W taki oto sposób w ormiańskim przekładzie o. Arystagesa Wardaniana ukazały się wybrane fragmenty *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, austriackiego turkologa Friedricha Kraelitza von Greifenhorsta¹¹⁷⁸, a w tłumaczeniu o. Grigorisa Kalemkiariana prace Ferdinanda Bischoffa, *Das alte Recht der Armenier in Polen. Aus Urkunden des Lemberger Stadtarchivs* i J. Kohlera *Das Rechte der Armenier*¹¹⁷⁹. Na łamach czasopisma ukazywały się wiadomości o naukowych

արքեպիսկոպոսարանի եւ Ստանիսլաւովի [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, arcybiskupstwa i Stanisławowa], HA, 1936, s. 501-512; 1937, s.111-150; ze Stanisławowa HA 1948, s. 421-425, 596-607; 1949, s. 44-54; 1950, s. 67-79.

¹¹⁷⁴ Հ. Ոսկյան [H. Woskian] *Ստեփաննու վարդապետ Ռոշքա [Stepanos wardapet Roszka]*, HA 1965, ապրիլ-հունիս [kwiecień-czerwiec], հուլիս-սեպտեմբեր [lipiec-wrzesień], հոկտեմբեր-դեկտեմբեր [październik-grudzień] 1966, հունվար-մարտ [styczeń-marzec], ապրիլ-հունիս [kwiecień-czerwiec]; Հ. Ոսկյան [H. Woskian], *Դարձյալ Ստ. Ռոշքա [Znowu St. Roszka]*, HA 1967, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր [październik-grudzień]; *Ստեփաննուի Ռոշքայ Ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք [Kronika albo Roczniki kościelne Stefana Roszki]*, հրատարակեց հ. Համազասպ Ոսկեան [opublikował o. Hamazasp Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964.

¹¹⁷⁵ „Pamiętnik Warszawski”, 1817, IX; BKM, Wiedeń, rkps 1392.

¹¹⁷⁶ BKM, Wiedeń, rkps 2109.

¹¹⁷⁷ Հ. Թովմ. [H. Towm.], *Հայերենի դասը Վիեննայի համալսարանի մեջ [Język ormiański na Uniwersytecie w Wiedniu]* HA, 1904 (styczeń), s. 28-30; Հ. Կետիկ [H. Ketik], *Սույազա հայերէնագէտներ [Przyszli armenistci]*, HA, 1905 (styczeń), s. 28-32. Wśród słuchaczy lektoratu spotykamy: Andrzeja Łukasiewicza, Kajetana Amirowicza, Jakuba Aksentowicza, Jakuba Moszoro z Wydziału Prawa, oraz dwóch polskich studentów – Jana Pilczara, Andrzeja Gawrońskiego z Wydziału Filologii. W gronie tak zwanych hospitantów widzimy polskiego Ormianina, Karola Bogdanowicza, oraz Polaka, Edwarda Tomaszewskiego.

¹¹⁷⁸ Kraelitz-Greifenhorst F. von, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, („Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” Bd. 26, 1912, s. 307-324), հաղորդում է Հ[այր] [Արիստակես]Վարդանեան[relacionuje o.Arystages Wardanian], HA, 1913 մարտ/марzec, s. 183-185;Kraelitz-Greifenhorst F. von, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, („Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” Bd. 26, 1912, s. 307-324), Հայ-թաթարերէնը Լեհաստանի մէջ[Ormiańsk-tatarski w Polsce], թարգմանեց հ[այր] Ա[րիստակես]Վարդանեան [w tłumaczeniu o. A[rystagesa] Wardaniana, HA դեկտեմբեր/грудzien 1912, s.705-712.

¹¹⁷⁹ *Ուսումնասիրութիւնք լեհահայոց դասաստանագրոյն*; Պիշնֆ, Գոլեր[Badania nad Statutem Ormian polskich. Bischoff, Kohler]: Թարգմ. Հ. Գրիգորիս Վ. Գալմբերեան[w tłum.o.Grigorisa wardapeta Kalemkiariana], Վիեննա [Wiedeń] 1890. Stamtąd dowiadujemy się też, że o. Kalemkiarian przygotował do

przedsięwzięciach polskiego armenisty Jana Hanusza¹¹⁸⁰. O. Daszjan dokonał ormiańskiego przekładu recenzji Fredericha Müllera z pracy Jana Hanusza na temat *Głosowni gwary ormiańskiej w Kutach*¹¹⁸¹. O. Hamazasp Woskian przełożył z niemieckiego artykuł ks. Zdzisława Obertyńskiego *Die polnischen Armenier und ihr Erzbischof Andreas in Jazłowiec*¹¹⁸². W 1934 roku w „Handes Amsorja” ukazał się artykuł Tadeusza Mańkowskiego *Sztuka w koloniach ormiańskich*, który został wysłany do redakcji przez samego autora. Ormiański przekład był dziełem o. Poghikarposa (Polikarpa) Samueliana¹¹⁸³.

Kwerenda przeprowadzona na podstawie dotychczas opublikowanych katalogów rękopisów ormiańskich biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu dowiodła, że znaczna część przechowywanych w tej bibliotece rękopisów z Polski znalazła się w jej zbiorach w drugiej połowie XIX wieku¹¹⁸⁴. Wśród osób wysyłających rękopisy z Polski byli zarówno polscy Ormianie, jak i członkowie kongregacji czy też związane z nią osoby. Ze środowiska Ormian polskich spotykamy zarówno dostojników Kościoła ormiańskokatolickiego, jak i osoby świeckie. Przejrzenie rejestru członków zakonu w Wiedniu pokazało, że wśród osób wysyłających rękopisy z Polski byli tacy, którzy studiowali w seminarium kongregacji. Po powrocie do kraju niektórzy z nich pełnili funkcję duchownych. Od 1825 roku w rejestrze wiedeńskim spotykamy Ormian polskich¹¹⁸⁵. Pochodzili z Kut, Tyśmienicy, Czerniowiec, Śniatyna, Stanisławowa, Łyśca. Na podstawie wiedeńskiego rejestru możemy ustalić, kim byli.

Wardapet Astwadzadur (Bogdan) Awakian¹¹⁸⁶. Imię ojca: Adam. Imię z bierzmowania: Chaczadur. Data urodzenia: 7 lutego 1826 roku. Miejsce urodzenia: Łyśce. Przybył do kongregacji 4 września 1839 roku. Święcenie kapłańskie otrzymał 13 października 1850 roku. Tytuł wardapeta otrzymał we wrześniu 1856 roku. Zmarł 2 grudnia w 1897 roku w Wiedniu.

druku *Podróż do Ormian polskich*, praca ta jednak nie ukazała się. Możliwe, że rękopis nadal znajduje się w archiwach zakonu.

¹¹⁸⁰ Հ[այր] Յ[ովհաննէս] Թ[ումանյան], O. Hovhannes Tumanian, *Յ. Հանուշ լեհացի հայագէտ եւ Գալիցիոյ հայոց գաւառապետն [Polski armenista J. Hanusz i język Ormian z Galicji]*, 1887 փետրուար/лuty, s.22-24.

¹¹⁸¹ Յ. Տաշեան [H. Daszjan], *Չայնագրութիւն լեհահայ բարբառոյն [Fonologia dialektu Ormian polskich]*, HA, 1890 (luty), s. 41-43.

¹¹⁸² *Լեհահայերը և անոնց Անդրեաս արքեպիսկոպոսը Եազլովիցի մէջ [Polscy Ormianie a ich arcybiskup Andresa w Jazłowcu]*, (w tłum. o. Hamazaspa Woskiana), HA, 1962 յունուար-սպրիլ/стyczeń-квиецien, s. 85-100; մայիս-օգոստոս/маj-сierpień, s. 263-289; սեպտեմբեր-դեկտեմբեր/врzesień-грудзиеń, s. 460-480; 1963 յունուար-մարտ/стyczeń-мaрzec, s. 83-102; սպրիլ-յունիս/квиецien-чeрвиеc, s.279-294.

¹¹⁸³ Թ. Մանկովսկի [T.Mańkowski], *Արվեստը հայ գաղութներու մէջ [Sztuka w ormiańskich koloniach]*, HA, 1934 (մարտ-սպրիլ/мaрzec-квиецien), s. 125-129 (w tłum.o. Poghikarposa wardapeta Samueliana).

¹¹⁸⁴ T. Mańkowski, *Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej*, „Archeion” zesz. X, 1932, s. 5-8.

¹¹⁸⁵ P. Mnacakanian, *Sprawozdanie z poszukiwań polono-armeniców w Wiedniu. Krótki zarys historii Kongregacji Mechitarystów*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 66/67, 2011, s. 76.

¹¹⁸⁶ *Յանկ անդամը Միխարեան միաբանութեան [Rejestr kongregacji Mechitarystów]*, Վիեննա [Wiedeń] 1914, օգոստոս/сierpień, nr 157; Wenecja, nr 82; Triest, nr 63 Wiedeń.

O. Bedros Mowsisjan (Piotr Mojzesowicz)¹¹⁸⁷. Imię ojca: Bedros. Imię matki: Antonia. Imię z bierzmowania: Zakaria. Data urodzenia: 1 kwietnia 1872. Miejsce urodzenia: Kutry. Przybył do kongregacji 23 września 1888 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał 14 kwietnia 1895 roku. W listopadzie 1896 roku porzucił kongregację i wrócił do Polski. Sprawował różne funkcje kościelne w Kutach, Śniatynie, Horodence i Łyścu. Kontakty z mechitarystami utrzymywał do roku 1907, ponieważ wtedy kongregacja otrzymała od niego (kanonika Bedrosa / Piotra ze Śniatyna) najpóźniej datowany rękopis. W tych zapiskach jest tytułowany wardapetem.

Wardapet Mowes Wartanian (Mojżesz Wartanowicz)¹¹⁸⁸. Imię ojca: Wartan. Imię z bierzmowania: Grigor. Data urodzenia: 4 maja 1825. Miejsce urodzenia: Kutry. Przybył do kongregacji 12 kwietnia 1838 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał 13 października 1850 roku. Od września 1865 roku używał tytułu wardapeta, uroczysta ceremonia miała miejsce 19 sierpnia 1874 roku. Zmarł 14 grudnia 1887 roku w Wiedniu.

Wardapet Bartłomiej Kostecki¹¹⁸⁹. Imię ojca: Hagop. Imię matki: Anna. Imię z bierzmowania: Kajetan. Data urodzenia: 14 października 1846 roku. Miejsce urodzenia: Tyśmienica. Dnia 11 kwietnia 1859 roku przyjechał na studia do mechitaristów do Wiednia. Święcenia kapłańskie otrzymał 23 grudnia 1866 roku. Godność wardapeta otrzymał 19 września 1874 roku. Wrócił do ojczyzny już jako członek Kongregacji Mechitaristów. Piastował następnie szereg stanowisk duchownych w Polsce. Był najpierw proboszczem w Brzeżanach, później w Tyśmienicy. Zmarł 15 września 1922 roku w Wiedniu w wieku 76 lat.

O. Tomasz Axentowicz (u góry w nawiasach podany jest przydomek: Hojbab)¹¹⁹⁰. Imię ojca: Wartan. Imię z bierzmowania: Kajetan. Data urodzenia: 22 października 1843 roku. Miejsce urodzenia: Tyśmienica. Przybył do kongregacji 11 kwietnia 1859 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał 24 grudnia 1864 roku. Dnia 17 grudnia 1868 roku porzucił studia w kongregacji.

Jan Nikorowicz, syn Kozmasa. Prof. Wardan Grigorian na podstawie Rejestru kongregacji podaje, że był to polski Ormianin z Tyśmienicy, który wyjechał na studia teologiczne do Wiednia. Miał wówczas 14 lat. Porzucił studia po czterech latach¹¹⁹¹.

Wardapet Mygyrdicz Kosiński¹¹⁹². Imię ojca: Grigor. Imię z bierzmowaniem: Anton (Antoni). Data urodzenia: 8 czerwca 1849 roku. Miejsce urodzenia: Kimpulung (rum.:

¹¹⁸⁷ Rejestr kongregacji..., nr 227 Wenecja, 152 Triest, 133 Wiedeń; T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s. 80, nr 161. Informacje podawane przez T. Zaleskiego czasami nie zgadzają się z danymi rejestru.

¹¹⁸⁸ Rejestr kongregacji..., nr 153 Wenecja, 78 Triest, 59 Wiedeń.

¹¹⁸⁹ Rejestr kongregacji..., nr 184 Wenecja, 109 Triest, 90 Wiedeń; T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s.64, nr 116; U. Դաւթեան [A. Dawtian], *Հեղափոխական հայրերի կենդանական պատմությունը* [*Ormiańscy kapłani w Polsce*], HA 1894 (ocnuunnu/sierpień), s. 249.

¹¹⁹⁰ Rejestr kongregacji..., nr 181 Wenecja, 106 Triest, 87 Wiedeń.

¹¹⁹¹ Վ. Գրիգորեան [W. Grigorian], *Հասարակական-պատմական հայրերի կենդանական պատմությունը* [*Krótki zarys historii ormiańskiej kolonii w miejscowości Tyśmienica*], HA, 1993 (յունուար-դեկտեմբեր/styczeń-grudzień), s. 210. Tego ucznia nie ma w przeglądany przez mnie rejestrze. Możliwe, że prof. Grigorian korzystał z innego egzemplarza.

¹¹⁹² Rejestr kongregacji..., nr 190 Wenecja, 115 Triest, 96 Wiedeń; T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s. 64, nr 114. Por. też Dawtian, *Ormiańscy kapłani...*, s. 249.

Câmpulung Moldovenc). W nawiasach podano: Polska. Przybył do kongregacji 6 lipca 1861 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał 2 kwietnia 1871 roku. Tytuł wardapeta uzyskał 19 września 1874 roku. Porzucił kongregację w latach 80-tych XIX wieku. Wrócił do Polski, gdzie zajmował szereg stanowisk kościelnych we Lwowie, Brzeżanach, Horodence.

O. Arystages Wojsterowicz (Talian)¹¹⁹³. Imię ojca: Francziskos (Franciszek). Imię z bierzmowania: Stefan. Data urodzenia: 5 grudnia 1868 roku. Miejsce urodzenia: Czerniowce. Na studia do mechtarystów do Wiednia przybył 28 października 1884 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał 25 grudnia 1891 roku. Dnia 5 listopada 1899 roku przyznano mu tytuł wardapeta. Pełnił funkcję administratora kościelnego w Suczawie. Zmarł 4 kwietnia 1904 roku. Został pochowany na dziedzińcu kościoła w Czerniowcach.

Brat Aleksander Kajetanowicz¹¹⁹⁴. Imię ojca: Kajetan. Imię z bierzmowania: Zakaria. Data urodzenia: 25 marca 1869 roku. Miejsce urodzenia: Kut. Przybył na studia do Wiednia 28 października 1884 roku. Przerwał naukę 3 grudnia 1894 roku.

Wardapet Rafajel (Rafał) Uzunian (Jerganian)¹¹⁹⁵. Imię z bierzmowania: Howhannes. Data urodzenia: 4 marca 1800 roku. Miejsce urodzenia: Konstantynopol. Przybył do kongregacji 6 grudnia 1814 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał 1 listopada 1818 roku. Miał tytuł wardapeta. Zmarł 12 kwietnia 1863 roku w Kamieńcu Podolskim. Większość jego prac to liczne tłumaczenia. Dzieła autorskie pozostają do dziś w rękopisach w bibliotece Kongregacji Mechtarystów w Wiedniu, zajmując w katalogach rękopisów numery 1136-1184 (bez numeru 1153).

Kolekcję rękopisów ormiańskich z Polski kongregacja otrzymała od swego seminarzysty, ks. Piotra Mojzesowicza, między rokiem 1901 a 1907.

1. BKM, Wiedeń, rkps 584 – Statut bractwa św. Anny Ormian z Kut ułożony przez Stefana Roszkę. Miejsce i czas powstania: Stanisławów, 1725. Adnotacja na s. 1r: dar dla biblioteki Kongregacji Mechtarystów w Wiedniu od o. Bedrosa Mowsisjanca, 25/7/1901.

2. BKM, Wiedeń, rkps 585 – Statut bractwa Wniebowstąpienia Ormian z Kut ułożony przez Stefana Roszkę. Miejsce i czas powstania: Stanisławów, 1725. Adnotacja na s. 1r: dar do BKM, Wiedeń, od o. Bedrosa Mowsisjanca, 25/7/1901¹¹⁹⁶.

3. BKM, Wiedeń, rkps 607 – Grigor Tatewacy, *Karozgirk*. Miejsce i czas powstania: klasztor św. Grzegorza, 1664-65. Kopista: Tadeusz. Posiadacz: Mowes wardapet. Adnotacja: rękopis przysłał wardapet Bedros Mowsisjanc ze Śniatyna, rękopis znalazł w Suczawie w 1902 roku, Wiedeń 1907 rok.

¹¹⁹³ Rejestr kongregacji..., nr 224 Wenecja, 149 Triest, 130 Wiedeń; T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s.108, nr 240.

¹¹⁹⁴ Rejestr kongregacji..., nr 225 Wenecja, 150 Triest, 131 Wiedeń.

¹¹⁹⁵ Rejestr kongregacji..., nr 100 Wenecja, 25 Triest, 6 Wiedeń; *Աղնարկ սը Վիեննական Մխիթարեան միարանութեան 100ամեայ յրելէնի հաստատման Մխիթարեան միարանութեն ի Վիեննա (1811-1911) [Zarys 100 lecia założenia kongregacji Mechtarystów w Wiedniu]*, Վիեննա [Wiedeń] 1911, s. 22-23; В. Григорян, *История армянских колоний...*, s. 98, 167, 181, 249-252; T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s. 106, nr 232.

¹¹⁹⁶ Taki zapis podano pomyłkowo w oryginale: „19018”. Skoro miesiąc i dzień się zgadzają, to możliwe, że poprawnie powinno być: 1901, jak powyżej.

4. BKM, Wiedeń, rkps 660 – brewiarz, katechizm, tagharan. Miejsce i czas powstania: Polska, wiek XVIII. Adnotacja na s. 2r: dar dla BKM, Wiedeń, od o. Bedrosa Mowsisjanca, 25/7/1901.
5. BKM, Wiedeń, rkps 682 – brewiarz, wieki XV-XVII. Adnotacja: "Bedros Mowsisean". Na s. 1r: rękopis został kupiony w Szumlu, Bułgaria, w 1897 roku za 100 franków, ojciec Gr(igor).
6. BKM, Wiedeń, rkps 683 – brewiarz, wiek XVIII. Adnotacja na s. 2 r: "Hic liber est meus. Testis est Deus, qius illum quaesit. Iste nomen erit, Gregorius natus, Holubococes (Holubas?) vocatus, O. A. M. D. G"(?). Rękopis przysłał o. Bedros Mowsisjan ze Śniatyna w 1907 roku.
7. BKM, Wiedeń, rkps 698 – czaszoc. Miejsce i czas powstania: Jassy (kościół Bogurodzicy i św. Grzegorza), 1643. Adnotacja: rękopis przywiózł z Polski o. Bedros wardapet Mowsisjan kanonik ze Śniatyna, niegdyś członek Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu, Wiedeń 1 grudnia 1907.
8. BKM, Wiedeń, rkps 758 – masztoc Ormian polskich. Miejsce i czas powstania: Lwów, 1807. Adnotacja: przysłał o. Bedros wardapet Mowsisjan, kanonik w Śniatynie, Wiedeń 1 grudnia 1907. Inna notatka ormiańska: „*Ex libris archiprezbitera katedry lwowskiej Samuela Stefanowicza. Kupiłem tę księgę od Żyda za 2 machar niemieckich. Żyd z kolei kupił [ją] po śmierci Grzegorza Krzysztofowicza*”.
9. BKM, Wiedeń, rkps 845 – masztoc, zbiór śpiewów (Ormian polskich). Czas powstania: wiek XVIII. Adnotacja: rękopis podarował mechitarysta o. Bedros Mowsisjan w 1901 roku.
10. BKM, Wiedeń, rkps 846 – masztoc, gandzaran. Miejsce i czas powstania: Polska (?), wiek XVIII-XIX. Adnotacja: rękopis przysłał o. Bedros Mowsisjan kanonik ze Śniatyna z Polski, 1 grudnia 1907 roku.
11. BKM, Wiedeń, rkps 863 – szaraknoc. Czas powstania: XVIII wiek. Adnotacja: rękopis z Polski przysłał kanonik, o. Bedros Mowsisjan ze Śniatyna, 1 grudnia 1907 roku.
12. BKM, Wiedeń, rkps 865 szaraknoc. Czas powstania: XVIII wiek. Adnotacja: rękopis do Wiednia przysłał o. Bedros Mowsisjan ze Śniatyna w 1907 roku.
13. BKM, Wiedeń, rkps 908 – modlitewnik. Czas powstania: wieki XVIII-XIX. Adnotacja: rękopis z Polski przysłał o. Bedros wardapet Mowsisjan, 1 grudnia 1907 roku.
14. BKM, Wiedeń, rkps 992 – Kodeks. Miejsce i czas powstania: Lwów (?), 1676. Adnotacja: rękopis podarował o. Bedros Mowsisjan, 27/7/1901.
15. BKM, Wiedeń, rkps 1096 – masztoc Ormian polskich. Czas powstania: wieki XVIII-XIX. Adnotacja: rękopis przywiózł z Polski o. Bedros wardapet Mowsisjan, grudzień 1907.
16. BKM, Wiedeń, rkps 1098 – mszał. Miejsce i czas powstania: Polska, 1795-1818. Adnotacja: rękopis przywiózł z Polski o. Bedros wardapet Mowsisjan, 1 grudnia 1907 roku. Na k. 20r znajduje się spis zmarłych członków bractwa św. Grzegorza, na s. 28r św. Anny i na s. 32r Niepokalanego Poczęcia Bogurodzicy zatwierdzonego 31 maja w 1818 roku.

17. BKM, Wiedeń, rkps 1117 – kalendarz oraz brewiarz z szarakanami. Miejsce i czas powstania: Polska (?), wiek XVIII-XIX. Adnotacja: rękopis przywiózł z Polski o. Bedros wardapet Mowsisjan, 7 grudzień 1907 roku.

18. BKM, Wiedeń, rkps 1129 – Teologia sakramentalna i moralna. Czas powstania: 1755. Adnotacja na s. 1r: „Theologia Sacramentalis et moralis scripta anno Domini 1755, Ad M[aioris] D[ei] gloriam... Anno 1755”. Rękopis przysłał ojciec Bedros wardapet Mowsisjan, kanonik w Śniatynie, Wiedeń, grudzień 1907.

19. BKM, Wiedeń, rkps 1394 – mszał Ormian polskich. Czas powstania: koniec XVIII wieku. Adnotacja: rękopis przywiózł z Polski o. Bedros wardapet Mowsisjan. Wiedeń, 1 grudzień 1907.

20. BKM, Wiedeń, rkps 1766 – czasoc Ormian polskich. Miejsce i czas powstania: Polska, koniec XVIII wieku. Adnotacja: rękopis przywiózł z Polski o. Bedros wardapet Mowsisjan, kanonik w Śniatynie, 1 grudzień 1907.

21. BKM, Wiedeń, rkps 2132 – Fragmenty kalendarza. Miejsce i czas powstania: Polska, wieki XVII-XVIII. Adnotacja: rękopis został przysłany z Polski, 1907 rok (przez Bedrosa Mowsisjanca?).

W latach 1894-1895 zbiory rękopisów ormiańskich biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu wzbogaciły się o 16 nowych pozycji przysyłanych przez o. Bartłomieja Kosteckiego.

1. BKM, Wiedeń, rkps 311 – słownik ormiańsko-kipczacki; Polska (?), wiek XV-XVI; adnotacja: znalazł o. Bartłomiej w 1879 roku we Lwowie; przysłał do Wiednia 8 października 1894 roku.

2. BKM, Wiedeń, rkps 437 – hajsmaurk; Lwów, 1603; adnotacja: „Pro coronide. Errores, quos aliena induxit manus, pro tuo, lector benevole, affecti, et humanitate dissimula, corrige, nec imputa auctori obnixius erat. Inscriptum hoc Martyrologium anno Domini 1603, Armeniorum vero anno 1052, et restauratum seu renovatum anno 1715, 5.106 n j.”; druga adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

3. BKM, Wiedeń, rkps 441 – umowy przedślubne Ormian ze Lwowa za lata 1572-1632; adnotacja: przysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

4. BKM, Wiedeń, rkps 443 – amulet nr 12 przekazał kongregacji lekarz Teodos Bohascewicz (sic!) ze Stanisławowa w 1894 roku; notatkę o tym zostawił o. Bartłomiej, 8 października 1894 Wiedeń.

5. BKM, Wiedeń, rkps 444 – inwentarze i kwity gminy Ormian lwowskich za lata 1608-1624; 1608, Lwów; adnotacja: przysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

6. BKM, Wiedeń, rkps 446 – inwentarze i kwity gminy Ormian lwowskich lata 1564-1608; adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

7. BKM, Wiedeń, rkps 452 – księga urzędowa gminy Ormian polskich za lata 1598-1637; Lwów, Warszawa; adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

8. BKM, Wiedeń, rkps 468 – Datastanagirk w języku ormiańsko-kipczackim; 1575, Kamieniec; adnotacja: odnalazł o. Bartłomiej w 1879 roku we Lwowie, wysłał do Wiednia 8 października 1894 roku.

9. BKM, Wiedeń, rkps 479 – księga z kazaniem Antona wardapeta, część I; 1660; Lwów; adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

10. BKM, Wiedeń, rkps 480 – księga z kazaniem Antona wardapeta, część II; 1661, Lwów; adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

11. BKM, Wiedeń, rkps 481 – księga z kazaniem Antona wardapeta, część III; 1660-1661, Lwów; adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

12. BKM, Wiedeń, rkps 484 – teologia moralna w języku polskim napisana przy użyciu alfabetu ormiańskiego; 1673, Polska lub Rzym; adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

13. BKM, Wiedeń, rkps 486 – Męczeństwo św. Hrypsymy; 1668, Lwów; adnotacja: odnalazł o. Bartłomiej w 1879 roku we Lwowie.

14. BKM, Wiedeń, rkps 488 – elementarz Ormian polskich, katechizm oraz modlitewnik; 1692, Lwów; adnotacja: rękopis należał w 1879 roku do nauczyciela Grzegorza Moszoro z Tyśmienicy, został wysłany do Wiednia 8 października 1894 roku przez o. Bartłomieja.

15. BKM, Wiedeń, rkps 500 – katechizm; 1802, Lwów; adnotacja: dar arcybpa Grzegorza Romaszkana, 1879, wysłał do Wiednia o. Bartłomiej 8 października 1894 roku.

16. BKM, Wiedeń, rkps 511 – psalterz; 1682, Semikleusz (Gyergyószentmiklós, Siedmiogród); adnotacja: wysłał do Wiednia o. Bartłomiej z Tyśmienicy w 1895 roku.

17. BKM, Wiedeń, rkps 525 – brewiarz oraz modlitewnik w języku kipczackim; 1618, Lwów (?); adnotacja: odnalazł o. Bartłomiej w 1879 roku we Lwowie, wysłał do Wiednia 8 października 1894 roku.

18. BKM, Wiedeń, rkps 536 – żywoty świętych w języku kipczackim; XVI-XVII wieki, Lwów (?); adnotacja: przysłał o. Bartłomiej w 1895 roku z Tyśmienicy.

19. BKM, Wiedeń, rkps 548 – taghi Ormian polskich oraz modlitwy (także po polsku zapisane alfabetem ormiańskim i łacińskim); wieki XVIII-XIX, Polska; adnotacja: „dar pewnego Stefanowicza, który mieszkał we wsi Puźniki (gmina Koropiec, powiat buczacki), zmarł w 1892 roku w Kołomyi, miał 104 lata, Wiedeń 8 październik 1894, o. Bartłomiej”.

Najwięcej rękopisów (około 44) ze zbiorów Ormian polskich zostało przekazanych do Wiednia przez arcybpa ormiańskokatolickiego ze Lwowa Izaaka Isakowicza. Tadeusz Mańkowski w artykule o archiwum katedry lwowskiej, pisząc o rękopisach posłanych przez arcybpa Isakowicza, powołuje się na artykuł Frederica Maclera, którego autor opisywał te zbiory jako dary. Według Mańkowskiego rękopisy te zostały posłane do kongregacji tylko w celach badawczych¹¹⁹⁷. Na podstawie kwerendy prowadzonej w

¹¹⁹⁷ F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, „Revue des Etudes armeniennes”, 1927, 7, s. 97 (w przypisach); T. Mańkowski, *Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej*, „Archeion” zesz. X, 1932, s. 5-6. Na temat przekazywania przez arcybpa Isakowicza tych rękopisów do biblioteki Kongregacji Mechitarystów zob. P. Mnacakanian, *Sprawozdanie z poszukiwań polono-armeniców...*, s. 71-77.

katalogach rękopisów ormiańskich biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu wynika, że wszystkie 44 rękopisy zostały posłane w 1895 roku, jak świadczy o tym jednakowa forma dedykacji: "Wysłał przewielebny Izaak Isakowicz, arcybiskup lwowski Ormian w prezencie dla biblioteki mechitarystów w Wiedniu w roku 1895"¹¹⁹⁸. Wśród rękopisów wysłanych przez arcybpa są zarówno mniej istotne, powstałe we Lwowie w wiekach XVIII-XIX, głównie brewiarze, mszały, katechizmy, psalterze, rubrycelle, jak i ważne materiały do historii gmin ormiańskich w Polsce, głównie we Lwowie. Do takich materiałów należy *Księga chrztów Ormian lwowskich* za lata 1635-1732¹¹⁹⁹, czy statut bractwa w Jazłowcu z 1658 roku¹²⁰⁰.

Należy także wspomnieć o rozmówkach włosko-polskich w języku polskim zapisanych alfabetem ormiańskim, które powstały w 1673 roku¹²⁰¹, i polemikach teologicznych z XVI-XVII wieku ze Lwowa, gdzie między innymi są zapisy po polsku zapisane literami ormiańskimi¹²⁰². Ciekawy jest rękopis zawierający 12 amuletów, z których arcybp przesłał amulet nr 1 z XVII-XVIII wieku, amulet nr 7 z 1705 roku, oraz amulet nr 8¹²⁰³. Interesujący jest także rękopis, a właściwie zbiór luźnych kartek¹²⁰⁴, obejmujący ormiański przekład bulli łacińskiej papieża Aleksandra VIII, mianującej Oksentego [Werczireskiego] biskupiem Ormian w kraju Bogdanii (Mołdawii) i Transylwanii (Siedmiogrodzie). Bulla została wystawiona w Rzymie w 1690 roku. Autorem tłumaczenia był Stefan Roszka.

Ważny jest także ozdobny list pergaminowy z 1677-1678 roku z podpisami 11 ormiańskich księży z Ankary skierowany do arcybpa Mikołaja Torosowicza z prośbą o przyczynienie się do uwolnienia pewnego chłopca niewolnika¹²⁰⁵. Wśród wysłanych przez arcybpa pozycji ze zbiorów lwowskich najstarszym był rękopis ewangeliarza z 1319 roku, który powstał w stolicy Tatarów Saraju, przy ujściu Wołgi do Morza Kaspijskiego¹²⁰⁶. Ciekawy może być również diariusz ważnych wypadków napisany w języku ormiańskim, łacińskim i polskim, który powstał w 1818 roku w Polsce, możliwe, że we Lwowie¹²⁰⁷. Na razie nie udało się ustalić, kto był jego autorem. Należy zauważyć, że poszczególne rękopisy z Polski mają przyklejone kartki z numerami inwentarzowymi. Czyżby był to spis inwentarzowy biblioteki lwowskiej?¹²⁰⁸.

¹¹⁹⁸ W 2011 roku, będąc w Wiedniu dzięki stypendium Muzeum Historii Polski dla cudzoziemców, miałam możliwość zbadania prawie 60 rękopisów z biblioteki Kongregacji Mechitarystów. Po porównaniu charakteru pisma tekstu dedykacji arcybpa Isakowicza z charakterem pisma autora notek na rękopisach przywiezionych z Polski przez o. Bartłomieja, okazało się, że są pewne podobieństwa w zapisie niektórych liter. Jeśli notki te zostały sporządzone ręką tej samej osoby, a nie przez członka Kongregacji, porządkującego przywiezione rękopisy, możliwe, że były dziełem o. Bartłomieja Kosteckiego.

¹¹⁹⁹ BKM, Wiedeń, rkps 440.

¹²⁰⁰ BKM, Wiedeń, rkps 453.

¹²⁰¹ BKM, Wiedeń, rkps 485.

¹²⁰² BKM, Wiedeń, rkps 478.

¹²⁰³ BKM, Wiedeń, rkps 443.

¹²⁰⁴ BKM, Wiedeń, rkps 436.

¹²⁰⁵ BKM, Wiedeń, rkps 561.

¹²⁰⁶ BKM, Wiedeń, rkps 434.

¹²⁰⁷ BKM, Wiedeń, rkps 510.

¹²⁰⁸ Zob. BKM, Wiedeń, rkps 501, 504, 552, 553.

Inne cenne archiwalia kongregacja otrzymała w darze od proboszcza parafii ormiańskiej i łacińskiej w Łyścu, ks. Dominika Barącza. Wśród tych materiałów znajduje się spisana na pergaminie darowizna Donowaka dla katedry ormiańskiej we Lwowie sporządzona tamże 15 września 1583 roku w języku kipczackim¹²⁰⁹. W bibliotece kongregacji są jej dwa egzemplarze. Na jednym z nich znajduje się napis informujący o tym, że w roku 1829 została sporządzona kopia z oryginału pergaminowego przechowywanego w katedrze ormiańskiej. Na drugim egzemplarzu również jest notatka o tym, że i ta kopia pochodzi z oryginału, który znajduje się we Lwowie. Tę drugą kopię wysłał Dominik Barącz w 1854 roku jako dar dla biblioteki mechtarystów w Wiedniu. Inną darowizną ks. Baracza był kondak katolikosa Filipa z 1644 roku wystawiony w Szosz¹²¹⁰. Biblioteka wiedeńska posiada jego dwie kopie. Jedna zawiera informację, że do 1829 roku kondak ten znajdował się we Lwowie, a później trafił do Łyśca, a następnie do Wiednia. Na końcu znajduje się notatka z 1829 roku, że został skopiowany z oryginału przechowywanego we Lwowie, na którym był podpis katolikosa. Na odwrociu drugiej kopii też jest notatka, że jest to wierny odpis z oryginału kondaku katolikosa, który znajdował się we Lwowie, a następnie został stamtąd posłany do Dominika Barącza, proboszcza w Łyścu. Z notatki z 1854 roku dowiadujemy się, że Dominik Barącz wysłał oryginał do biblioteki Kongregacji Mechtarystów w Wiedniu jako dar. Poza tym ks. Barącz przekazał tam czasoc skopiowany w Suczawie w 1506 roku¹²¹¹. Z adnotacji dowiadujemy się, że ks. Dominik Barącz, proboszcz parafii ormiańskiej i łacińskiej w Łyścu, przekazał ten rękopis do biblioteki kongregacji w Wiedniu przez o. Hownanianca.

W latach 1838-1839 zbiory kongregacji wzbogaciły się o pięć pozycji, które przekazał Boghos Hownanian (Hownanianc, Hunan)¹²¹², kierownik zbiorów rękopiśmiennych kongregacji:

1. BKM, Wiedeń, rkps 69 – psalterz, brewiarz, gandzaran; 1662, Serat (Seret); adnotacja: przywiózł o. Boghos Hownanianc z Tyśmienicy w 1839 roku.
2. BKM, Wiedeń, rkps 80 – szaraknoc; przed 1666, Polska; adnotacja: przysłał o. Boghos Hownanianc w 1838 roku.
3. BKM, Wiedeń, rkps 84 – zbiór traktatów gramatycznych (słownik wyrazów kipczackich, gramatyka Dawita z Zejtunu, oraz trzy inne utwory gramatyczne); 1613, Polska; adnotacja: przywiózł o. Boghos Hownanianc z Galicji w 1839 roku.
4. BKM, Wiedeń, rkps 96 – Grzegorz Teolog z Nazjanzu, Kazania; przed rokiem 1700, Lwów; adnotacja: otrzymał o. Boghos Hownanianc w 1838 roku w Botoszanach (Mołdawia) i wysłał do biblioteki Kongregacji Mechtarystów w Wiedniu.
5. BKM, Wiedeń, rkps 141 – psalterz oraz wykaz święt; 1735, Polska; adnotacja: przysłał o. Boghos Hownanianc w 1838 roku.

W 1873 dwie pozycje przekazał wardapet Symeon, którego nazwiska nie udało się zidentyfikować, w rejestrze kongregacji figuruje wardapet Simeon Antonianin z Suczawy, być może to on:

¹²⁰⁹ BKM, Wiedeń, rkps 559.

¹²¹⁰ BKM, Wiedeń, rkps 560.

¹²¹¹ BKM, Wiedeń, rkps 9.

¹²¹² T. Zaleski, *Słownik biograficzny*, s. 50, nr 78.

1. BKM, Wiedeń, rkps 140 – kodeks; 1616, Kamieniec; adnotacja: w 1873 roku przywiózł W. Simon wrd (wardapet)

2. BKM, Wiedeń, rkps 214 – hajsmawurk; wieki XVI-XVII, Polska; adnotacja: w 1873 roku przywiózł W. H. Simon W.

Rękopisy przekazywali także świeccy polscy Ormianie:

1. BKM, Wiedeń, rkps 933 – brewiarz Ormian polskich; XVIII wiek; adnotacja: rękopis podarował Howsep (Józef) Manugian (Manugiewicz) z Kocmana (Kicmań) w 1909 roku.

2. BKM, Wiedeń, rkps 681 – rubrycella; XVII wiek; adnotacja: podarował Aleksander Ritter von Petrowicz, Wiedeń 13 czerwca 1907 roku.

Związany ze środowiskiem Ormian polskich był również wardapet Paweł Kyrmyzjan (Kirmizjan), duszpasterz obrządku ormiańskiego przy katedrze lwowskiej, aczkolwiek urodzony na Brussie (Turcja)¹²¹³. To on przesłał w 1924 roku jeden rękopis zawierający pieśni kościelne oraz brewiarz powstały być może we Lwowie w 1723 roku (adnotacja: rękopis wysłał o. Paweł wardapet Kyrmyzjan ze Lwowa, 1924. Podpisał się o. Nerses Akinian)¹²¹⁴.

O. Akinian, który był we Lwowie po wystawie zabytków ormiańskich w 1932 roku, przywiózł z kolei pięć rękopisów z Polski. Tak wynika z adnotacji, towarzyszącej każdemu z nich: „rękopis przywiózł ze sobą ze Lwowa ojciec Nerses Akinian, 4 lipca, 1932”. Większość z nich, to mniej znaczne pozycje, głównie z XIX wieku.

1. BKM, Wiedeń, rkps 897 – ceremoniał biskupi; 1814, Lwów; na s. 1r znajduje się zapiska: „Ks. Michał Romaszkan”¹²¹⁵.

2. BKM, Wiedeń, rkps 963 – rubrycella; przed rokiem 1803 (?).

3. BKM, Wiedeń, rkps 1251 – rubrycella; 1728 (?). Polska; posiadacz: Samuel Augustynowicz; adnotacja: notatki po polsku, ormiańsku, łacinie Samuela Augustynowicza o śmierci różnych arcybiskupów (między innym Jakuba Tumanowicza, Jana Szymonowicza), notatka o tym, kiedy Kajetan Warteresowicz został arcybiskupem i kiedy zmarł.

4. BKM, Wiedeń, rkps 1441 – mszał i czasoc Ormian polskich; XVIII wiek, Polska; adnotacja: „książka ta należy do biblioteki kapituły orm[iańskiej] lwowskiej”, a poniżej w języku ormiańskim: „gabmas(?) Moszoro Iagop [Jakub]”¹²¹⁶.

5. BKM, Wiedeń, rkps 2275 – rubrycella; Lwów, 1820; własność ormiańskich benedyktynek we Lwowie.

Historyk Karapet Basmadzian podarował bibliotece (4 sierpnia 1924 roku) ciekawy rękopis:

¹²¹³ T. Zaleski, *Słownik biograficzny*, s. 62, nr 109.

¹²¹⁴ BKM, Wiedeń, rkps 1191.

¹²¹⁵ W katalogu ks. Zaleskiego spotykamy dwóch duchownych o tym samym imieniu i nazwisku. Zob. T. Zaleski, *Słownik biograficzny...*, s. 91, nr 197, 198.

¹²¹⁶ Może chodzi o księdza Jakuba Moszoro (1846-1923). Por. T. Zaleski, *Słownik biograficzny ...*, s. 80-81, nr 164.

BKM, Wiedeń, rkps 2120 – List pokrzepienia do Eudoksejczyków, tzn. mieszkańców Tokatu (kipczacki lub turecki); 1703, Polska; adnotacja: rękopis należał do historyka Karapeta Basmadziana, Paryż 22 lipca 1923 roku.

W maju 1894 roku od wardapeta Eghisze Kaftaniana kongregacja otrzymała jeden rękopis:

BBKM, Wiedeń, rkps 519 - wybrane fragmenty teologii moralnej autorstwa Stefana Roszki, XVIII wiek, Polska (?).

Arcywardapet Gabriel Menewisian przysłał jeden rękopis:

BKM, Wiedeń, rkps 987 – masztoc; 1540 rok, Kaffa; adnotacja: 25 sierpnia 1805 roku rękopis znajdował się w Jassach, został kupiony u o. S[eropbe] V[ardapeta] Antoniana, wysłany do Najsac 27 września 1913, ojciec Gabriel arcywardapet Menewiszean.

O. Ogostinios Amrigian wysłał:

BKM, Wiedeń, rkps 968 – katechizm, modlitewnik oraz elementarz, 1692 rok, Lwów; adnotacja: rękopis z Karinu do Wiednia wysłał o. Ogostinios Amrigian w 1911 roku.

Poza tym w zbiorach bibliotecznych mechitarystów wiedeńskich znajdują się rękopisy, które zostały przysłane z Polski, o czym dowiadujemy się z adnotacji. Niestety, nie wiadomo, kim byli darczyńcy:

1. BKM, Wiedeń, rkps 981 – rubrycella; 1729-1730; adnotacja: rękopis został przysłany z Polski.
2. BKM, Wiedeń, rkps 1437 – czasoc; XVI wiek, Polska lub Krym; adnotacja: około 1600 roku rękopis został przywieziony do ormiańskiego kościoła miasta Szépvíz (dziś Frumoasa w Siedmiogrodzie) i w roku 1966 został подарowany bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu.
3. BKM Wiedeń, rkps 1739 – Stefan Roaszka, słownik języka ormiańskiego; 1796, Liworno.

Rękopisy ormiańskie z Polski były nie tylko mechitarystom darowane, ale także posyłane do nich w celu odnowienia i konserwacji. Wiadomo przynajmniej o jednym takim rękopisie. Jedną z pozycji bibliotecznych to pusta drewniana okładka z XVII wieku¹²¹⁷, pochodząca z Polski, ozdobiona aksamitem, na której zachowały się ślady srebrnych zdobień. Na frontowej stronie przedstawiona jest scena Ukrzyżowania w owalu z promieniami. Obok zachowały się ślady po figurach Marii i Jana Ewangelisty. Na tylnej stronie, również w formie owalu z promieniami, znajduje się obraz Marii z księżycem pod stopami. Zachowały się artystycznie wykonane kontury srebrnych fragmentów, które zdobiły brzegi okładki rękopisu. Na frontowej karcie są także dwa srebrne gwoździe. W środku rękopisu znajduje się notatka przyklejona do drewnianej okładki przez o. Boghos Hownaniana w 1876 roku. Według niej w 1877 roku arcybp Grzegorz Romaszkan przywiózł do renowacji stary, pergaminowy ewangeliarz¹²¹⁸. Okładka rękopisu została

¹²¹⁷ BKM, Wiedeń, rkps 1784.

¹²¹⁸ P. Mnacakanian, *Sprawozdanie z poszukiwań polono-armeniców w Wiedniu*, s. 70. O wizycie arcybpa Romaszkana wzmiankuje Arszałak Altunian, który spotkał go u mechitarystów, gdzie ten przyjechał prosić zakon o protekcję. Prosił, żeby kongregacja przysłała mówiących po ormiańsku księży, ponieważ miejscowi

odrestaurowana, wymieniono ją na nową, obciążoną czerwonym aksamitem, ozdobionym srebrem. Następnie rękopis został odesłany z powrotem do Lwowa. Stara okładka została u ojców mechitarystów na pamiątkę. O. Hownanian przepisał także oryginalny kolofon. Ten stary rękopis przynajmniej do drugiej wojny światowej znajdował się w katedrze ormiańskiej we Lwowie¹²¹⁹. Obecnie znajduje się w bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego¹²²⁰.

Kronika Euzebiusza z Cezarei – trop polsko-ormiański

Jednym z najważniejszych dzieł Euzebiusza z Cezarei i ważnym źródłem do historii wczesnego chrześcijaństwa jest *Kronika*, która zawiera dzieje świata do 325 roku. Praca została napisana w języku greckim, jednakże oryginał zaginął. Zachowały się tylko fragmenty łacińskiego przekładu z V wieku, dokonanego przez św. Hieronima. Treść tego dzieła na zawsze pozostałaby nieznana badaczom, gdyby nie przypadkowe odkrycie ormiańskiego przekładu jego całości.

W ormiańskiej historiografii znalezienie tego rękopisu przepisuje się dypirovi Georgowi Howhannisjanowi – armeniście, filologowi, erudycie i tłumaczowi, znanemu bardziej jako dypir Georg Palatecy (1737-1811)¹²²¹. Pierwszą wzmiankę o znalezieniu przekładu spotykamy u mechitarysty Garegina Zarbhanaliana (1827–1901)¹²²². Wiadomości tego ostatniego oraz korespondencja Palatecego z ojcami kongregacji opublikowane przez o. Czeczemiana rzucają światło na tę kwestię¹²²³. W czasie podróży podjętej w celu znalezienia skarbów piśmiennictwa ormiańskiego Palatecy zatrzymał się

niemal nie znają tego języka. Altunian podaje, że były jeszcze inne powody przybycia arcybpa. Możliwe, że jedną z nich była sprawa odnowienia tego rękopisu. Zob. Altunian, *Relacje...*, s. 147.

¹²¹⁹ Rękopis opisał w swym katalogu o. Akinian, zob. Akinian, *Katalog rękopisów ze Lwowa i Stanisławowa...*, s. 33-34 (nr 2/25). O. Akinian uważał, że ewangelista powstał w XIV wieku.

¹²²⁰ O powojennych losach tego ewangelisty zob. K. R. Nowak-Komar, *Ewangelista Stefana Wartanowicza z II poł. XVII wieku – stan badań*, [w:] *Spis podróży, Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*, Bydgoszcz 2010, s. 45-58; także, *Stefan Wartanowicz's Gospelbook of the 3rd Quarter of the 17th Century, 11 lutego 2011*, Los Angeles, 9th Graduate Student Colloquium in Armenian Studies (w druku). Autorka uznała za kopistę Stefana Wartanowicza Lehacego, lecz bez podania podstawy źródłowej.

¹²²¹ Biografia dypira Georga Howhannisjana (Palatecego) zob. U. Այվազեան [A. Ajwazian], *Շար հայ կենսագրութեանց*, Կ.Պոլիս [K.Polis] 1893, s. 11-73; U. Ճեմճեմեան [S. Czeczemian], *Գէորգ դպիր Տէր Յովհաննիսեան (Պալատեցի) և Մխիթարեանները [Georg dypir Ter Howhannisjan (Palatecy) a Mechitarysći]*, B, 1982, 1-2, s. 97-155, 294-319; Բ. Չուգասյան [B. Czugaszyjan], *Գէորգ դպիր Պալատեցու կենսի և գործունեութեան տարեգրութիւն [Kronika życia i działalności Georga dypira Palatecego]*, Երևան [Erywań] 1994.

¹²²² Գ. Ջարբհանալեան [G. Zarbhanalian], *Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար 7-89) [Biblioteka ormiańskich tłumaczeń przodków (wiek IV-XIII)]*, Վենետիկ [Wenecja] 1889, s. 434-443.

¹²²³ U. Ճեմճեմեան [S. Czeczemian], *Գէորգ դպիր Տէր Յովհաննիսեան (Պալատեցի) և Մխիթարեանները [Georg dypir Ter Howhannisjan (Palatecy) a Mechitarysći]*, B, 1982, 3-4, s. 294-319; 1983, 1-4, էջ [s.] 11-37.

na nocleg w prowincji Szemacha w domu pewnego Ormianina¹²²⁴. Po obfitym posiłku spragniony Palatecy wstał w nocy, żeby się napić. Zobaczył dzban przykryty rękopisem pergaminowym. Gdy zbadał go przy świetle, okazało się, że był to właśnie ormiański przekład *Kroniki* Euzebiusza. Nazajutrz, pozostawiwszy parę złotych monet gospodarzowi, Palatecy zabrał rękopis ze sobą. Nowinę o tym znalezisku przekazał z Konstantynopola zaprzyjaźnionemu mechitaryście, wardapetowi Łukaszowi Incziczianowi. Donosił, że znalazła się ormiańska wersja *Kroniki* i ze Wschodu dotarła do Konstantynopola, nie można jednak udostępnić znaleziska w oryginale, ale tylko w kopii.

Kopię *Kroniki* przywiózł do Wenecji 8 października 1790 roku o. Incziczian. W 1792 roku o. Awgerian skierował do Palatecego list z 12 pytaniami dotyczącymi źródła. Po długim czasie otrzymał odpowiedź datowaną na 23 lipca 1793 roku. List dotarł do Wenecji dopiero 15 lutego 1794 roku. Okazało się, że posłana do Wenecji kopia nie została dokładnie przepisana z rękopisu Palatecego, lecz uzupełniona przez niego łacińskimi i greckimi fragmentami z publikacji Józefa Scaligrea. Na prośbę o. Awgeriana Palatecy wykonał drugą kopię (11 kwietnia 1793 roku według kolofonu Palatecego¹²²⁵), która też nie odpowiadała oczekiwaniom zamawiającego. Kopia ta dotarła do Wenecji 25 grudnia 1794 roku. Przywiózł ją o. Zohrab¹²²⁶. Tym razem o. Awgerian poprosił Palatecego o przesłanie oryginału w celu zbadania i skolacjonowania. Z odpowiedzi datowanej na 7 marca 1795 roku wynikało, że Palatecy nie uznał tej prośby za słuszną, ponieważ informacja o znalezieniu tak unikatowego rękopisu i jej rozpowszechnienie mogłaby – jego zdaniem – zaszkodzić interesom zarówno kongregacji, jak i jemu samemu, co doprowadziłoby do „wyschnięcia źródła”. W 1795 roku praca była gotowa do opublikowania, jednak niestabilne warunki polityczne w Europie uniemożliwiły druk tego dzieła. W 1802 roku Awgerian sam pojechał do Konstantynopola, żeby zapoznać się z oryginałem *Kroniki*. Sprawdzał ją jeszcze w 1805 roku.

Według Zarbhanaliana, o. Zohrab widząc, że edycja o. Awgeriana przeciąga się, a społeczność naukowa Europy wciąż czeka na to dzieło, zachęcony przez Angelo Mai, wydawcę starożytnych tekstów i dyrektora Biblioteka Ambrosiana, później Biblioteki Watykańskiej, w 1818 roku opublikował łacińską wersję *Kroniki*¹²²⁷. W tym samym roku

¹²²⁴ Według prof. Armenuchi Drost-Abgarjan rękopis został znaleziony w 1782 roku, zob. A. Drost-Abgarjan, *Ein neuer Fund zur armenischen Version der Eusebios-Chronik*, [w:] *Julius Africanus und die christliche Weltchronistik*, ed. Martin Wallraff, Berlin-New York: Walter de Gruyter 2006, s. 255.

¹²²⁵ Druga kopia rękopisu Palatecego obecnie jest przechowywana w bibliotece Kongregacji Mechitarystów w Wenecji (BKM, Wenecja, rkps 1548/931).

¹²²⁶ Olga Wardazarian zwraca uwagę, że zarówno w przypadku Filona, jak i Euzebiusza rękopisy przywiózł o. Zohrab, a pomocnym okazał się dypir Georg. Dwie osobne edycje rękopisu wynikały z rywalizacji między o. Zohrabem i o. Awgerianem. Zob. O. Վարդազարյան [O. Wardazarian], *Հիշատակարանները „հայերեն Փիլոնի” ձեռագրական ավանդույթի մասին [Kolofony o tradycjach rękopiśmiennych „ormiańskiego Filona”]*, [w:] *Լևոն Խաչիկյան 90. Նյութեր Մատենադարանի հիմնադիր սնորհի ծննդյան ինստիտուտային նվիրված միջազգային գիտաժողովի [Lewon Chaczikian 90. Materiały z międzynarodowej konferencji z okazji 90 lecia założyciela dyrektora Matenadaranu]* (9-11 հոկտեմբերի 2008 թ./9-11 października, 2008 r.), Երևան [Erywań] 2010, s. 271-272.

¹²²⁷ *Eusebii Pamphili Chronicorum Canonum libri duo. Opus ex Haicano codice a doctore Iohanne Zohrabo Collegi Armeniaci Venetiarum Alumno diligenter expressum et castigatum Angelus Maius et Ioannes*

w drukarni na San Lazzaro ukazało się wydanie o. Awgeriana z obszernym prologiem w języku ormiańskim i łacińskim, po którym następował oryginalny ormiański tekst *Kroniki* wraz z łacińskim przekładem opatrzonym bogatymi przypisami¹²²⁸. O. Zarbhanalian wskazywał na pewne niewłaściwości tłumaczenia o. Zohraba i Maia, ponieważ pierwszy z nich nie znał dobrze języka łacińskiego, a drugi – ormiańskiego. Cytował także różne europejskie gazety, które omawiały ważne wydarzenia, jakim było odnalezienie *Kroniki* Euzebiusza w języku ormiańskim. Dołączył także bibliografię na jej temat.

Chociaż w korespondencji Palatecy uważał kongregację za spadkobiercę swego dziedzictwa po śmierci, wyraźnie jednak widać, że ta chciała mieć mocne dowody swych praw. Kwestia dziedziczenia *Kroniki* Euzebiusza pojawia się też w korespondencji ówczesnego opata Agonca z członkami kongregacji w Konstantynopolu. Po śmierci Palatecego w listopadzie 1811 roku niepokój w Wenecji narastał. Przełożeni kongregacji chcieli mieć przynajmniej spis spuścizny pozostałej po zmarłym. Nie jest jasne, czy go w końcu otrzymała. Dopiero w 1827 roku część spuścizny Palatecego została przewieziona do Wenecji. Unikatowy rękopis *Kroniki* Euzebiusza nie dotarł do Wenecji, lecz znalazł się najpierw w Jerozolimie, potem w Konstantynopolu, w Eczmiadzynie, a najpóźniej w 1939 roku – w Erywanii. Obecnie rękopis jest przechowywany w Matenadaranie pod sygnaturą 1904¹²²⁹.

Długo wydawało się, że sprawa miejsca znalezienia cennego rękopisu – unikatowego dla światowego dziedzictwa – oraz osoby znalazcy jest jasna. Okazało się jednak, że istnieją przynajmniej dwa przekazy, które stawiają ją pod znakiem zapytania. Bp Franciszek Ksawery Zachariasiewicz w pracy *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, w rozdziale *Stan oświaty i umiejętności duchowieństwa ormiańskiego*, wzmiankuje w przypisach dawne rękopisy ormiańskie, niegdyś przechowywane w katedrze lwowskiej. Píše, że „Ojcowie Antonianie weneccy, i inni księża ze wschodu bawiąc tu przez niejaki czas, wiele takich ksiąg stąd unieśli, podobne i ksiądz Zohrab; wywiózł stąd wersję dzieł Euzebiusza z wieku V. w języku ormiańskim, którą potem z wielkim hałasem na świecie uczonym, jakoby ją gdzieś na wschodzie znalazł, drukować kazał”¹²³⁰. Kolejny przekaz podaje o. Czeczemian w prologu do katalogu ormiańskich rękopisów biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji w rozdziale o o. Minasie. W przytoczonym przez Czeczemiana liście do opata Stefana Agonca z 8 sierpnia 1820 roku zwraca uwagę jedno zdanie. Otóż o. Minas, prosząc opata o napisanie listu z podziękowaniem do arcybpa Kajetana Warteresowicza za jeden rękopis, prosił by „co do innych rękopisów, które będą

Zohrabus nunc primum coniunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt, Mediolani, Regiis typis 1818.

¹²²⁸ *Eusebii Pamphili Caesariensis episcopi Chronicon Bipartitum, nunc primum ex Armeniaco textu in Latinum conversum adnotationibus auctum, Graecis fragmentis exornatum, opera P. Jo. Baptistae Aucher Ancyranii*, Vol: I-II, *Eusebii Pamphili Caesariensis Episcopi Chronicon Bipartitum, nunc primum ex Armeniaco textu in Latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum opera P. Jo. Baptistae Aucher Ancyranii monachi Armeni et doctoris Mechitaristae*, Pars I, Historico-Chronographica, Pars II, Chronicus Canon, Venetiis, Typis Coenobii PP. Armenorum in insula S. Lazari 1818.

¹²²⁹ A. Drost-Abgarjan, *Ein neuer Fund...*, s. 255-262.

¹²³⁰ F. Zachariasiewicz, *Wiadomość...*, s. 69.

stąd wysyłał, niech będzie milczenie, jeden Euzebiusz”. Z cytowanego listu nie wynika, że chodzi o *Kronikę* Euzebiusza czy inną pracę tego starożytnego autora.

Rodzi się jednak uzasadnione pytanie: czy to nie we Lwowie mechitaryści znaleźli rękopiśmienną kopię Euzebiusza z Cezarei? Czy opowieść o Ormianinie ze Wschodu i niezwykłym przykryciu jego dzbana nie była tylko mistyfikacją, służącą do zaciemnienia prawdziwego pochodzenia cennego rękopisu, którego właściciel mógł zgłosić swe prawa, w momencie upublicznienia sensacji? Na razie zagadnienia te pozostają otwarte póki nie zostaną znalezione nowe materiały.

Filon z Aleksandrii – kopia ze Lwowa

Po 1816 roku o. Zohrab opuścił kongregację, przeprowadził się do Francji, gdzie zmarł w 1829 roku w Wersalu. Przed śmiercią przekazał Bibliothèque Nationale dziewięć rękopisów, głównie własnoręcznie skopiowanych¹²³¹. Jednak był jeszcze jeden stary rękopis związany z Polską, który stał się kolejną przyczyną niezgody pomiędzy o. Zohrabem a o. Awgerianem. Był to ormiański przekład Filona z Aleksandrii.

Najstarszy dziś znany przekład ormiański Filona z Aleksandrii zachował się w rękopisie z 1223 roku, w kodeksie przechowywanym w zbiorach Matenadaranu. Do naszych czasów przetrwały ponadto trzy stare egzemplarze powstałe w skryptoriach w cylicyjskim Królestwie Armenii. Dwa z nich zostały skopiowane w latach 90. XIII wieku, zaś trzeci w 1328 roku¹²³². Ten ostatni powstał na zamówienie wardapeta Hagopa Krakckcy (z Krakk), z okazji objęcia przez niego stanowiska mistrza młodego księcia, następcy tronu Lewona IV, syna Oszina I. Obecnie rękopis ten jest przechowywany w zbiorach Matenadaranu. W literaturze ormiańskiej nie ma wątpliwości, że zarówno miasteczko Krak/Krakk, jak i wywodzący się stamtąd mistrz Jakub byli związani z Cylicją¹²³³. Natomiast Frederick Cornwallis Conybeare, brytyjski orientalista, armenista i prof. Uniwersytetu Oxfordzkiego, utożsamiał miejscowość z Krakowem¹²³⁴. Czy Jakub rzeczywiście mógł pochodzić z Krakowa?

Wprawdzie nieco wcześniej wspomniana została sylwetka Ormianina unity Jakuba-Sargisa, który pod koniec XIV wieku, przez jakiś czas mieszkał w Krakowie,

¹²³¹ Omówienie tych rękopisów: Վ.Թորգոմյան, [W. Torgomian], *Հ. Յովհաննէսի ւլ. Ջոհրապետանի շուրջ, [W sprawie ojca Howhannesa wardapeta Zohrabiana]* B 1929, s. 315-319.

¹²³² Szerzej o tym, zob. O. Wardazarian, *Kolofony o tradycjach...*, s. 263.

¹²³³ W katalogach ormiańskich kolofonów Krakk wzmiankowany jest już od 1317 roku jako miejscowość usytuowana w Cylicji. Zob. *ՏՂ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Kolofony ormiańskich rękopisów z XIV w.] (1301-1400)*, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1950, s. 670 (Indeks miejscowości). Odnośnie Krakk por. Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Սիսուան. հասարակական հիմնական տիպիկոյն եւ Լեւոն Մեծագործ [Sisuan, ujęcie ormiańskie Cylicji i Lewon Wielki]*, Վենետիկ [Wenecja] 1885, s. 547.

¹²³⁴ Conybeare omawiając cztery rękopisy, na których podstawie wydał swe dzieło, jako miejsce powstania wspomnianego rękopisu podaje „at Cracow in Poland”, zob. F.C. Conybeare, *Philo about the Contemplative Life or the Fourth Book of the Treatise Concerning Virtues*, Clarendon Press, Oxford 1895, s. 154.

jednak przynajmniej trzy argumenty przeczą tezie Conybeare'a, jakoby ten krakowski Jakub był identyczny z Jakubem „z Krakka”. Po pierwsze, rękopis, który powstał w 1328 roku był przeznaczony dla wardapeta, to znaczy doktora Kościoła i mistrza przyszłego króla. Człowiek wybrany przez rodzinę królewską na to dostojne stanowisko nie był na pewno młodym, niedoświadczonym księdzem. Rękopis budzińsko-krakowski powstał dopiero w 1369 roku, więc jego twórca musiałby być w roku 1328 młodzieńcem. Po drugie, aby nazywać się od nazwy miejscowości, trzeba się było tam urodzić albo prowadzić intensywną działalność. Tymczasem Jakub z 1369 roku dopiero co przyjechał z Budy do Krakowa i nic nie wskazuje, aby mógł tam mieszkać przed rokiem 1328. W dodatku odnotowujemy jego obecność w Moguncji w 1391 roku. Na podstawie tych argumentów, można stwierdzić, że mistrz młodego króla, Jakub z Krakka, i kopista wykonanego w Krakowie rękopisu, Jakub Sargis, to dwie różne osoby¹²³⁵.

Najstarszy zachowany cylicyjski egzemplarz został skopiowany w 1296 roku dla króla Hetuma II. Ten królewski egzemplarz do lat 20-tych XIX wieku był w posiadaniu katedry ormiańskiej we Lwowie. Rękopis otrzymał w prezencie o. Minas w 1821 roku¹²³⁶. Manuskrypt ten w jednym ze swoich kolofonów wzmiankował Symeon Lehacy¹²³⁷. Widział go już w 1791 roku o. Zohrab podczas pobytu w Polsce. Historię odkrycia tego rękopisu opisał w jego kolofonie. W celi (zakrystii?) katedry ormiańskiej we Lwowie znalazł pewien rękopis pokryty kurzem, w bardzo zaniedbanym stanie. Po bliższym zapoznaniu się z nim przekonał się, że jest to ormiańskie tłumaczenie Filona z Aleksandrii z 1296 roku napisane na pergaminie w Cylicji na zamówienie króla Hetuma II. Po wielu kłopotach i spełnieniu trudnych warunków, udało mu się wypożyczyć je od miejscowych Ormian, którzy „zapomnieli swojego języka”, w celu przekopiowania w Wenecji. Tam, w ciągu ośmiu miesięcy grupa zakonników pod kierunkiem o. Awgeriana sporządziła dokładną kopię rękopisu¹²³⁸, słowo w słowo. Następnie został on zwrócony do Lwowa i przekazany kanonikowi Markowi Nikorowiczowi, który – według notatki – odegrał pozytywną rolę w całej tej sprawie.

Skopiowany z lwowskiego egzemplarza rękopis miał dwa kolofony: jeden z 26 września 1791 roku, w którym o. Zohrab opisał historię znalezienia we Lwowie, oraz drugi, z 1794 roku, pochodzący od jego konfratra, o. Awgeriana. Z ostatniego kolofonu, powtarzającego w ogólnym zarysie kolofon o. Zohraba, dowiadujemy się ponadto, że w trakcie kopiowania okazało się, że na początku i w środku rękopisu znajdują się pewne braki. Fragmenty te zaznaczono (można domyślać się, że zrobił to sam o. Awgerian), a

¹²³⁵ Wzmianka o księdzu Jakubie z Krakowa to najstarsza wzmianka o Ormianinie w tym mieście, ponieważ uchodząca dotąd za najstarszą wzmianka w źródłach łacińskich, opublikowana w książce prof. Bożeny Wyrozumskiej, pochodzi dopiero z 1372 roku. Zob. B. Wyrozumska, *Ormianie w średniowiecznym Krakowie. Wypisy źródłowe*, Kraków 2003. Za zwrócenie uwagi na ten fakt wyrażam podziękowania panu prof. Krzysztofowi Stopce.

¹²³⁶ BKM, Wenecja, rkps 1668/1040.

¹²³⁷ Zob. podrozdział: *Bibliofilstwo*.

¹²³⁸ BKM, Wenecja, rkps 1671/2605.

pewien znajomy z Konstantynopola (imienia nie podano)¹²³⁹, przepisał je z innego egzemplarza przechowywanego przy patriarchacie ormiańskim i posłał do Wenecji. W skopiowanym przez ojców mechitarystów egzemplarzu, o. Awgerian zrobił odpowiednie komentarze na marginesie na podstawie uzupełnienia przywiezionego z Konstantynopola. Dla pewności o. Awgerian porównywał ten tekst z innymi egzemplarzami. Jednak wydał swe dzieło dopiero w latach 20. XIX wieku¹²⁴⁰. Lwowski egzemplarz Filona był podstawą jego edycji.

Ormiańskim przekładem Filona interesowali się także o. Zohrab i Angelo Mai. Ten ostatni dowiedział się o odnalezieniu ormiańskiego przekładu od włoskiego pisarza, erudyty i polityka Francesco Reiny i nawiązał korespondencję z o. Zohrabem¹²⁴¹. Wspólnie snuli plany opublikowania łacińskiej wersji „ormiańskiego Filona” na podstawie kopii o. Zohraba, którą ten sporządził w 1816 roku z rękopisu lwowskiego, porównując ją z bliżej nieznanym innym egzemplarzem i znacząc na marginesie różnice¹²⁴². Jednak przedsięwzięcie to nie doszło do skutku. Można się domyślać, że „trudności, które uniemożliwiły” ten plan wiązały się z napiętymi stosunkami z o. Awgerianem, ewentualnie z całym środowiskiem kongregacji, na skutek których Zohrab opuścił zakon. W 1818 roku w Mediolanie ukazało się łacińskie tłumaczenie o. Zohraba *De Jona* w redakcji Maia¹²⁴³. Historię odnalezienia rękopisu lwowskiego Filona przedstawiono tam nieco inaczej. O ile w tekście o. Zohraba czytamy, że znalazł rękopis: „w celi książnicy w katedrze ormiańskiej w mieście Lwowie”, to u Maia jest „quodam prope Armeniorum templum cubiculo” („w izbie koło świątyni Ormian”)¹²⁴⁴. Gdy o. Zohrab pisał o stanie rękopisu: „w stanie zakurzonym, zaniedbanym i zapomnianym”, to Mai przetłumaczył: „in neglecto [...] codicem ingentem membraneum, humi abjectum, pulvere situque obsitum atque oblivioni mandatum” („w zaniedbaniu [...] duży kodeks pergaminowy, leżący na ziemi, pokryty kurzem i brudem, a także pozostawiony w niepamięci”). Według Maia, o.

¹²³⁹ Olga Wardazarian przepuszcza, że był to Palatecy. Zwraca uwagę, że zarówno w wypadku *Kroniki* Euzebiusza, jak i kodeksu Filona, rękopisy przywiózł o. Zohrab. W obu wypadkach pomocą służył Palatecy. Zob. O. Wardazarian, *Kolofony „ormiańskiego Filona”*, s. 271-272.

¹²⁴⁰ *Philonis Judaei sermones tres hactenus inediti I et II de providentia et III de animalibus ex Armena versione antiquissima ab ipso originali textu graeco ab verbum stricte exequuta, nunc primum in latium fideliter translati per P. Jo: Baptistam Aucher Ancyranum monachum Armenum et doctorem Mechitaristam*, Venetis typis Coenobii PP. Armenorum in insula S. Lazari 1822; *Philonis Judaei paralipomena Armena libri videlicet quatuor in Genesin libri duo in Exodum, sermo unus de sampsonem, alter de Jona tertius de tribus angelis Abraamo apparentibus opera hactenus inedita ex Armena versione antiquissima ab ipso originali textu graeco ab verbum stricte exequuta saeculo V. nunc primum in latium fideliter translata per P. Jo: Baptistam Aucher vic.gen.congr. Mechitaristarum*, Venetis typis Coenobii PP. Armenorum in insula S. Lazari 1826.

¹²⁴¹ A. Sirinian, „*Armenian Philo*”: *A survey of the literature. Studies in Philo of Alexandria*, ed. by Francesca Calabi and R. Berchman, [w:] *Studies on the Ancient Armenian Version of Philo's Works*, ed. by S. Mancini Lombardi and P. Pontani, Leiden-Boston 2011, s. 12-13.

¹²⁴² Wśród dziewięciu rękopisów własnoręcznie skopiowanych przez o. Zohraba i podarowanych do paryskiej Bibliothèque Nationale była także ta kopia, zob. *Katalog BN*, s. 525-526 (rkps 159).

¹²⁴³ *Philonis Judaei de cophini festo et de colendis parentibus cum brevi scripto de Iona*, Editore ac interprete Angelo Maio A[mbrosiani] C[ollegii] D[octore] (...), Mediolani 1818.

¹²⁴⁴ Tamże, s. VIII.

Zohrab dopiero w Wenecji zauważył, że rękopis jest wybrakowany i przez swego znajomego w Konstantynopolu uzupełnił braki¹²⁴⁵.

Przechowywany we Lwowie ormiański przekład Filona, o który tak bardzo starał się o. Zohrab, a udało mu się zaledwie go wypożyczyć w celu skopiowania, trzydzieści lat później został подарowany o. Minasowi. W swojej *Podróży do Polski*, w rozdziale o lwowskiej kapitule (kanonikosacie)¹²⁴⁶ ormiańskiej, omówił kilka starych rękopisów, które otrzymał na pamiątkę dla kongregacji mechitarystów w Wiedniu, a wśród nich wspominał także o pergaminowym kodeksie króla Hetuma II¹²⁴⁷.

LOKALNE KONTEKSTY KULTUROWE

Piśmiennictwo ormiańskie wytworzone w Polsce to podstawowe źródło do badań nad historią i kulturą Ormian w tym państwie. Uzupełnia, a często wzbogaca naszą wiedzę na temat gmin, stosunków w nich panujących, kontaktów ze środowiskiem lokalnym czy też z diasporą ormiańską na świecie. Kontekst lokalny dzieł, które dziś słusznie uchodzą za zabytki dziedzictwa ogólnoeuropejskiego, był tym, co w czasach ich powstawania wydawało się współczesnym najistotniejsze. Ten lokalny kontekst miał dwojaki charakter. Pierwszy – to doraźne w czasie funkcje i konsekwencje społeczne, pełnione przez teksty spisane po ormiańsku, w tym obsługa konkretnych potrzeb lokalnych gmin i wykreowanie profesji wytwórcy książki. Drugi kontekst lokalny – w pewnych sensach ponadczasowy, bo służących nam dziś jako podstawa źródłowa analiz badawczych – dotyczył zjawisk kulturowych. Piśmiennictwo to zawierało ciekawy obraz ówczesnej kultury polskiej, widzianej z perspektywy mniejszościowej i jest bogatym źródłem do historiograficznej rekonstrukcji obrazu wspólnot ormiańskich w Polsce (powiązania rodzinne, stosunki społeczne, prawne, ekonomiczne, religijne, migracje itd.).

Funkcje w społeczności lokalnej

Najważniejszą funkcją piśmiennictwa ormiańskiego było zaspokojenie zapotrzebowania gmin, zarówno w zakresie spraw religijnych, edukacyjnych, jak też administracyjnych, sądowych i notarialnych. Nad wypełnieniem tych potrzeb czuwał Kościół ormiański, władze gmin, ale osoby prywatne nie były pozbawione inicjatywy w tym zakresie. To

¹²⁴⁵ Tak samo przedstawia Zarbhanalian, dodając, że jeden egzemplarz skopiował dla kongregacji, drugi zaś dla siebie.

¹²⁴⁶ Kapituła ormiańska we Lwowie została ufundowana dopiero w roku 1803. Zob. Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce. Zarys historyczny*, Lwów 1928, s. 115.

¹²⁴⁷ Pyżyszgianc, s. 100. To samo podaje także o. Awgerian: „quem tandem anno transacto 1821 dono accepimus ex concessione liberali venerabilis ecclesiae cathedralis ac archiepiscopalis armeniorum leopoleos mediante nostre religioso R.P. Minas Medici. Ad hunc ergo codicem pretiosissimum exigere placiut Philonis opera a nobis edenda”, zob. *Philonis Judaei...*, s. VI.

członkowie establishmentu gminnego, zarówno duchowni, jak i świeccy, zamawiali, gromadzili i użytkowali lub udostępniali do użytkowania rękopiśmienne księgi w tym języku.

Ormiańska książka rękopiśmienna funkcjonowała w kościele, urzędzie gminnym, szkole, była przedmiotem handlu, wartością majątkową przekazywaną w testamentach, wreszcie służyła do budowania pamięci rodzinnej i społecznej. Wszystkie te funkcje miały charakter utylitarny. Niektóre odnosiły się do kultury duchowej, inne materialnej.

Książka w kościele funkcjonowała przede wszystkim w użyciu liturgicznym. Do XVIII wieku w kościołach Ormian polskich używano ksiąg liturgicznych rękopiśmiennych. Księgi drukowane zaczęły się pojawiać dopiero po utworzeniu drukarni mechtarystów w Trieście, Wenecji i Wiedniu. Gatunki owych ksiąg scharakteryzowano w podrzdziale *Gatunki*. Tu bardziej interesują mnie sytuacje, w których księgi te były użytkowane.

Najczęstszą było sprawowanie liturgii, która u Ormian polskich nie odbywała się codziennie, lecz tylko w niektóre dni tygodnia, w niedzielę i święta. Księgi liturgiczne leżały w skarbcu, bądź zakrystii. W użytku liturgicznym były zazwyczaj kopie o mniejszej wartości historycznej i artystycznej. Stare, bogato zdobione, związane ze szczególnymi fundatorami, bądź użytkownikami, pokazywano publicznie niezwykle rzadko¹²⁴⁸. O bodajże najcenniejszym skarbie Ormian polskich, ewangeliarzu ze Skewry, wiemy, że przez kilka wieków posiadania go przez katedrę lwowską, był wyciągnięty ze skarbcza tak wyjątkowo, że te użycia były odnotowywane przez źródła. Można więc powiedzieć, że książka w kościele miała swoją zwykłą funkcję liturgiczną i specjalną, tj. ceremonialną i rozmaite jej rodzaje służyły do ukazania znaczenia wydarzenia, bądź osoby, z którą dana ceremonia liturgiczna była powiązana. Na przykład prestiż ingresu biskupiego, bądź pogrzebu dostojnika gminnego wymagał ksiąg szczególnego znaczenia, najcenniejszych. Cenne świadectwo ceremonialnego użycia ksiąg liturgicznych znajdujemy w *Kronice kamienieckiej*. Poda datą 14 października 1579 roku po informacji o zdobyciu Połocka przez króla Stefana Batorego, czytamy: „Ten Połock jest wielkim i dużym miastem, które odebrali Moskowcy [Rusini moskiewscy] królowi. Od tego czasu do dziś minęło 17 lat. A z tego powodu zarządca tego miasta [Kamieńca], czyli starosta twierdzy, wielmoże miasta i sędziowie zorganizowali wielką uroczystość. I uhonorowali naród ormiański i zaprosili nas, żebyśmy razem z nimi cieszyli się. I dlatego księza i cały naród z wielką radością, w uroczystych szatach, z krzyżami i Ewangeliami obeszlili całe miasto i ich kościoły”¹²⁴⁹.

Książka religijna miała też funkcję dewocyjną, przy czym pobożność indywidualna nie łączyła się z czytaniem rękopisu, lecz raczej z samym aktem fundacji książki, który był uważany za dobry uczynek, bądź jej adoracji. W kulturze religijnej Ormian polskich książka pełniła tę samą rolę, co ikona lub obraz święty w pobożności prawosławnej lub katolickiej.

¹²⁴⁸ W zakrystii katedry ormiańskiej we Lwowie była szuflada, gdzie o. Minas zobaczył „pięknie napisany stary ewangeliarz, ozdobiony i oprawiony w srebro, który uroczysto wynoszą w dni świąt”. Pyżyszganc, s. 103.

¹²⁴⁹ Aliszan, *Kamenic*, s. 50-51.

Osobne księgi kościelne potrzebne były do celów administracyjnych Kościoła ormiańskiego. Prowadzono także księgi chrztów, a po unii kościelnej także ślubów i zgonów.

Książka w gminie ormiańskiej była równie niezbędna jak w kościele. Nie odbyło się żadne posiedzenie jakiegokolwiek instytucji gminnej bez wyciągnięcia odpowiedniej księgi, w którą wpisywano protokoły obrad starszych, rozporządzenia i transakcje dokonywane przez jerespochanów, wyroki sądów, darowizny dla kościołów. Do ksiąg gminnych wpisywano też wszelkie potrzeby notarialne członków gminy, oczywiście tych bogatszych: kroraiki, testamenty, inwentarze majątkowe, ugody rodzinne i handlowe.

Podręczniki szkolne zostały omówione osobno. Instytucja szkolna była prowadzona przez gminę, choć miała charakter religijny. Książka w szkole to ćwiczenie się w kopiowaniu, a więc poza użytkowaniem podręczników, szkoła także produkowała teksty, które często zszywano razem, tworząc rodzaj kodeksów rękopiśmiennych. Szkoła więc gromadziła książki, podobnie jak kościół, i je powielala.

Z uwagi na rozpowszechnienie się książki we wspólnotach ormiańskich, stała się ona przedmiotem handlu. Była sprzedawana i kupowana jak towar. Osobnych jednak firm specjalizujących się handlem książką, nie było. Chodziło tu raczej o prywatną dystrybucję. Choć zdarzały się przypadki obrotu książką na rynku międzynarodowym. Te, które wytworzono w gminach polskich wędrowały na „wendyty” w Konstantynopolu. To ostatnie określenie pochodzi spod pióra Sebastiana Petrycego z Pilzna, który Ormian podejrzewał o handlowanie polskimi konstytucjami sejmowymi w imperium osmańskim. Raz jeden tylko w historii analizowanych wspólnot pojawiła się nawet idea przedsiębiorstwa drukarskiego nastawionego na produkcję i handel książką ormiańską. Przedsiębiorca, duchowny lwowski, Iwaszko Muratowicz nie zrobił jednak majątku mimo wydania zarówno książki w języku kipczackim, jak i ormiańskim, a znamienne, że jedyny zachowany dziś egzemplarz w języku kipczackim wydrukowany czcionką ormiańską, został zakupiony przez XVII-wiecznego niderlandzkiego bibliofila właśnie w Konstantynopolu¹²⁵⁰.

Upowszechnienie się książek rękopiśmiennych, a potem drukowanych w posiadaniu prywatnym, sprawiło, że stała się ona wartością materialną, którą gromadzono i przekazywano w testamencie jako część majątku. W aktach sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564-1608, pod datą 15 września 1594 opisano ciekawą sprawę. „Przed Radą Starszych stawił się pan Zadik, syn jerespochana pana Iwaszka, i poprosił, aby mu został wydany psalterz, który ich mieszkający w Kijowie zięć Atabej, syn Bikosza, dał do przepisania świętej pamięci panu Der Lusigowi. Następnie Rada Starszych na prośbę pana Zadika wydała ów psalterz”¹²⁵¹.

¹²⁵⁰ E. Schütz, *An Armeno-kipchak print from Lvov*, [w:] *Acta Orientalia Hungarica*, t. 13, fasc. 1-2, Budapeszt 1961, s. 123-130.

¹²⁵¹ BKM, Wiedeń, rkps 446, k. 92v-93r. Chciałabym wyrazić w tym miejscu podziękowania panu profesorowi Edwardemu Tryjarskiemu za udostępnienie źródła i polski przekład. Wydaje się, że do dziś dysponujemy dwoma wspomnianymi rękopisami, zarówno oryginałem, jak i odpisaną przez Der Lusiga kopią. Są one przechowywane w Bibliotece Narodowej w Wiedniu. Oryginał to rękopis o sygnaturze 15. Jest to psalterz ormiański powstały w 1567 roku we Lwowie przez znanego nam już Minasa z Tokatu. Użyty tam zwrot, że przepisany został „ze szlachetnego i najwyborniejszego egzemplarza” świadczy o jego dawności.

Książka była też wartością samą w sobie, przynajmniej dla niektórych, gromadzących książki z miłości do nich, obiektem bibliofilstwa¹²⁵². Biblioteki prywatne gromadzili zarówno ormiańscy księża, jak też świeccy – kupcy, bogate Ormianki. W ich posiadaniu znajdowały się często bardzo stare egzemplarze. W gronie osób świeckich kolekcjonerami książek ormiańskich byli na ogół dostojnicy gmin, zarówno przybysze, jak i ci, którzy od paru pokoleń przebywali na ziemi polskiej. Z kolofonu jednego z rękopisów dowiadujemy się o księdzu lwowskim Chaczadurze, „który był wielkim bibliofilem, szczególnie starych egzemplarzy”. Z pretensjami do starego rękopisu znajdującego się w jego posiadaniu wystąpił Jesanbej, mąż Uluchny, „to jest Heghine”, sędzia sądu ormiańskiego we Lwowie¹²⁵³. Utrzymywał, że należał on od dawna do jego przodków. W końcu uzgodniono, że ze starego egzemplarza zostanie sporządzona kopia i przekazana, zgodnie z intencją Jesanbeja, kościołowi Bogurodzicy w Zamościu. Jej kopistą był dypir Zachno Simeon, zaś kolofon wpisał znany nam Jakub Padugenc. Przynajmniej do 1720 roku rękopis znajdował się w Zamościu, o czym informuje późniejsza notatka¹²⁵⁴.

Obecność książki w życiu ormiańskiego domu i rodziny miała jeszcze jeden wymiar. Poza aktem pobożności i źródłem wiedzy książka w kulturze Ormian polskich stanowiła także zapis pamięci. Zamawiano kopię, czyli kupowano książki po to, by upamiętnić siebie, rodziców, rodzeństwo, małżonkę, dzieci, czasem nawet dalszych krewnych. Stąd w wielu książkach ormiańskich znamienne sformułowanie wpisywane do noty zwanej kolofonem: „na pamiątkę”, „ku pamięci”, po którym następowała lista imion, patronimików i określenie powiązań genealogicznych z właścicielem książki.

Kopista narzekał tylko na jakość szlifowania pergaminu, bo przeszkadzało mu to przy pisaniu na takim materiale. Właścicielem rękopisu był „ilowcy [tj. lwowianin] baron Atabej”, syn nieżyjącego już „barona” Ogsenta (być może Bikosz był tylko przydomkiem?) i Szuszan. Rękopis został подарowany kościołowi ormiańskiemu w Zamościu 17 maja 1589 roku ”w czasie kniaziowania odważnego dowódcy i kochającego Boga księcia i założyciela miasta, barona kanclerza (kanclerza), który ma na imię pan Jan [Jan Zamoyski]”. Prawdopodobnie z tego psalterza sporządził swój egzemplarz Lusig. Drugi kodeks (Cod.Arm 13) w zbiorach Biblioteki Narodowej w Wiedniu, to psalterz ormiański z przekładem na język kipczacki, który w 1580 roku wykonał sarkawag Lusig. *Katalog ÖNB*, s. 20. Por. A. Гаркавец, *Кыпчацкое письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 29. Według późniejszych not, rękopis znajdował się w księgozbiorniku ormiańskiego kościoła w Zamościu. Posiada ex libris księdza Symeona Stetkiewicza (1720) oraz wpis „Ex libris Spectabilis Stephani Altunovicz”.

¹²⁵² Ormiańskie kodeksy posiadali w swych księgozbiornikach nie tylko Ormianie. Zbiór rękopisów ormiańskich posiadała biblioteka kanclerza Jana Zamoyskiego. Zob. J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*, t. II, Lipsk 1839, s. 187, gdzie czytamy: „Kazał wystawić bibliotekę bardzo dobrze rozporządzoną, znaczną, ksiąg zwłaszcza w języku Greckim i Ormiajańskim: znajdują się przytem rzadkie i ciekawe maunskrytpa. Te księgi niebyły ułożone: widziałem je w skrzyniach, jest ich liczba niemała i w pięknej oprawie”.

¹²⁵³ Przy okazji podanych zostało wiele danych biograficzno-genealogicznych. Jesanbej był synem „barona” Chaczeresa i Melikchatun. Jego brat miał na imię Stepanos. Niestety, zmarł w tym roku w młodym wieku, a smutek był tym większy, że niedawno się ożenił. Ich siostry miały na imię Gulafchatun i Jaghutchatun. Natomiast córką Jesanbeja była młoda panna o imieniu Milusza.

¹²⁵⁴ BNW, sygn II 12679. N. Akinian, który opisał ten rękopis w katalogu, przypuszcza, że kopiowano z rękopisu znajdującego się dziś w kościele ormiańskim w Nowej Dżulfie (zob. *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 814 (rkps nr 542). Ten był skopiowany w roku 1098. Najprawdopodobniej rękopis opuścił Lwów w roku 1630 razem z nywiragiem Chaczadurem z Cezarei. Por. P. Mnacakanian, *Skarby piśmiennictwa polskich Ormian w Warszawie [w:] Ormiańska Warszawa*, s. 189-191.

I tak, skopiowany w 1302 roku we Włoszech ewangeliaż pergaminowy zawiera późniejszy kolofon z pierwszej połowy XVII wieku autorstwa „Nigola syna barona Awedika, nobilitowanego z rodu Domażyrskenca (Domażyrskich)”, który zwraca się do czytelnika, aby wspomniał także na jego małżonkę Annę oraz wszystkich krewnych¹²⁵⁵. Skopiowany w 1349 roku w Surchacie na Krymie rękopis w 1394 roku nabył Sinan, mąż Edil-melik, syn Chutlubeja i Saru-chatun, ojciec Aprahama. Po osiedleniu się w Kamieńcu Podolskim podarował ten rękopis ufundowanemu przez siebie kościołowi pod wezwaniem św. Mikołaja. XII-wieczny ewangeliaż ze Skewry w XVI wieku nabył bogaty kupiec lwowski, Toros Bernatowicz i darował ku pamięci swych bliskich katedrze lwowskiej.

Jerec Astwadzadur Lowcy był posiadaczem rękopisu, z którego Symeon arcybiskup Ormian z „kraju Olachów” (Wołoszczyzny) odpisał swój egzemplarz. W skopiowanym w 1497 roku kolofonie dostojnik prosił o pamięć również dla polskiego Ormianina¹²⁵⁶. Inny stary egzemplarz znajdował się w posiadaniu Ormianina z Suczawy, Donawaka, którego rodzina w połowie XVI wieku osiedliła się we Lwowie. Był to iluminowany ewangeliaż pergaminowy powstały w 1331 roku w klasztorze Drazark w Cylicji¹²⁵⁷. Z późniejszego kolofonu z 20 lutego 1578 roku wynika, że rękopis należał do Donawaka z Suczawy, który przekazał go katedrze ormiańskiej we Lwowie¹²⁵⁸. Darowizna została dokonana dla upamiętnienia duszy Donawaka, jego zmarłych rodziców (ojca: Sargisa, matki: Uluchatun), żony Sułtan¹²⁵⁹, potomstwa (prawdopodobnie z pierwszego małżeństwa) – Bogdana, Gulaf, Dowlat, także sióstr Donawaka – Peruzy, Czaszyk, Gulaf i Anny oraz braci – Owanesa i Tulaga. Z kolei stary ewangeliaż, prawdopodobnie z XII-XIII wieku, znalazł się później w posiadaniu Ormian kamienieckich. W 1375 roku otrzymał go ksiądz Grigor (na Krymie?), a w 1520 roku został odnowiony i oprawiony przez mnicha Astwadzadura (jego braćmi byli księża Stepanos i Chaczadur) na koszt chodzi Grigora o przydomku Babag. Dnia 28 grudnia 1587 roku ewangeliaż nabył ksiądz Der Apraham, syn Howhannesa i Anny¹²⁶⁰ i przekazał kościołowi św. Mikołaja (w Kamieńcu?). Jego dziadkiem był Garabed, babką Mana, drugim dziadkiem (macierzystym?) Misko, a drugą

¹²⁵⁵ Jerozolima, rkps 1951.

¹²⁵⁶ *Katalog główny Matenadaranu*, t. I, s. 69 (rkps 20).

¹²⁵⁷ BKM, Wenecja, rkps 97/16.

¹²⁵⁸ O przekazaniu tego ewangeliaża wzmiankuje akt darowizny dla katedry ormiańskiej sporządzony przez Donawaka w 1583 roku w języku kipczackim. Zob. BKM, Wiedeń, rkps 559. Kolofon ewangeliaża opublikował Aliszan, *Kamenic*, s. 164.

¹²⁵⁹ Do akt sądu duchownego Ormian miasta Lwowa pod datą: 1575 zostało włączone postanowienie biskupa-nywiraga Der Mardirosa z Amidy wystawione w języku ormiańskim orzekające rozwód pana Donawaka z poprzednią żoną, która według świadectw miejscowych „księży i dostojników”, zwarzjowała. Co więcej, sama domagała się rozwodu, grożąc, popełnieniem samobójstwa. Wobec tego nywirag uznał, że Donawag ma prawo ożenić się po raz drugi, gdy będzie tego chciał. Argumentację poparł cytatem biblijnym: „Lepiej jest bowiem żyć w małżeństwie, niż płonąć”. BKM, Wiedeń, rkps 446, k. 30v. W tej sprawie nie wszystko jest tak jasne, jakby mogło wydawać na pierwszy rzut oka. Pierwsza żona, która miała na imię Margarid (Małgorzata), została porzucona przez męża i domagała się sprawiedliwości w swej sprawie w odpowiednich instancjach. Za informacje te chciałabym wyrazić podziękowanie panu profesorowi Edwardemu Tryjarskiemu.

¹²⁶⁰ Apraham według *Kroniki kamienieckiej* zmarł w 1602 roku. Wzmiankuje go kopista Chaczeres. Na razie nie wiadomo, czy odnowienie rękopisu w 1520 roku miało miejsce w Polsce.

babką Manuszak. Żoną Der Aprahama była Jaghut, a ich dziećmi: Gogcza, Jesaja i Mana¹²⁶¹. W masztocu z 1471 roku wpisana została 14 maja 1626 roku notka, której autor życzył sobie, aby grzeszny Jasko, syn pana Jurko „zakosztował się” w sposób dobry, czyli został odbiorcą tego rękopisu¹²⁶².

Kreowanie środowiska zawodowego

Dzięki stałemu zamówieniu społecznemu zaczęła się wśród Ormian polskich wytwarzać nieliczna wprawdzie, ale wysoko wyspecjalizowana grupa ludzi, którzy zarabiali na życie dzięki swym umiejętnościom wytwarzania ksiąg. Ci ludzie książki ormiańskiej: autorzy, kopiści, tłumacze, intrologatorzy, korektorzy, redaktorzy, papiernicy, bibliotekarze, archiwiści, bibliofile to jak gdyby zapowiedź tej warstwy społecznej, która rozrośnie się i zróżnicuje w epoce nowoczesnej pod nazwą inteligencji. Zajęcia te wykonywali zarówno miejscowi Ormianie, jak i przybysze, duchowni i świeccy. Ich sylwetki, na ile pozwoliły na to źródła, przedstawiłam w rozdziale *Twórcy*. Rzadko żyli oni tylko z wykonywania jednej czynności powiązanej z produkcją książki. Najczęściej w książkowych specjalizacjach dorabiali lub praktykowali je z potrzeby ducha, względnie z racji uczenia się. Zawodowo świadczyli inne, choć pokrewne usługi – kapłanów, nauczycieli i urzędników sądowych. Czasem jednak byli to kupcy i rzemieślnicy. Właściwie tylko jeden urząd wiązał się całkowicie z książką i polegał na zarabianiu piórem. Był to urząd pisarza gminnego, który zapisywał protokoły, zeznania, wyroki, akty notarialne, czyli prowadził księgi gminne oraz sporządzał na prośby stron wypisy z nich. Często to przybysze z zagranicy, mający odpowiednie kwalifikacje, byli zatrudniani w miejscowych gminach w zawodach związanych z produkcją książki rękopiśmiennej. Zamożność gmin polskich sprawiała, że mogli tu szukać tego typu zarobku wykształceni, bądź sposobiący się dopiero do takich zawodów Ormianie z samej Armenii lub uboższych ośrodków diaspory azjatyckiej i europejskiej¹²⁶³.

W procesie tworzenia ormiańskiej książki rękopiśmiennej zaangażowanych było zazwyczaj wiele osób, wykonujących specyficzne zadania z tym związane. Problemem było znalezienie wiarygodnego źródła dla kopiowania, instrumentów, materiałów i środków (np. pergaminu, szlachetnego papieru, skrobi itd.), a także zespołu ludzi o kompetencjach gwarantujących poprawność kopii.

Wzmianki o tym, że rękopis został skopiowany „ze szlachetnego i najwyborniejszego egzemplarza”, świadczą o tym, że ormiańska diaspora w Polsce była na ogół samowystarczalna. Nie było większych problemów ze znalezieniem na rynku

¹²⁶¹ BKM, Wiedeń, rkps 59.

¹²⁶² *Katalog Jerozolimy*, t. IV, s. 482 (rkps 1286).

¹²⁶³ Symeon Lehacy w *Notatkach podóźnych* w rozdziale o *Obyczaje i dobroczynność Ormian lwowskich* jako ósmą ich zaletę podaje, że dbali o potrzeby ubogich czy sierot z innych miast, a nawet innych krajów, takich jak Mołdawia czy Armenia, „wysyłali ze Lwowa ornaty, książki czy inne rzeczy”. *Notatki podrózne*, s. 341.

wewnętrzny świetny egzemplarz do kopiowania¹²⁶⁴. Nie znaczy to jednak, że zawsze tak było. O problemach tego rodzaju dowiadujemy się z kolofonów. Na przykład autor skopiowanej w 1618 roku w Kamieńcu księgi kanonów dypir Astwadzur, syn Der Jakuba z Tokatu (o przydomku Ajwadenc), pisze, że w egzemplarzu, z którego kopiował brak było niektórych kanonów, które musiał skopiować z innego, równie starego egzemplarza. Inny kopista informuje, że przez dziesięć lat szukał dobrego egzemplarza dla kopiowania. Z kolofonu dwóch innych rękopisów autorstwa księdza zamojskiego dowiadujemy się o spaleniu się dwóch ksiąg liturgicznych. Kopiści z wdzięcznością przekazują imiona tych, którzy pożyczali im własne egzemplarze dla kopiowania. Informacje tego rodzaju dużo mówią o posiadaczach kodeksów ormiańskich. Nawet gdy kopiści posiadali bardzo dobry egzemplarz, z którego można było kopiować, ponaglały ich terminy. Kopista dypir Symeon Lehacy, który zakończył kopiowanie dzieła 18 czerwca 1618 roku w kościele św. Mikołaja Cudotwórcy w Adrianopolu prosił o wybaczenie mu błędów, gdyż musiał kopiować bardzo szybko („ponieważ właściciel egzemplarza musiał jechać, przez to, siedząc dzień i noc niestrudzony skopiowałem”). W ciągu 10 dni skopiował 14 składek¹²⁶⁵. Nie znajdując odpowiedniego egzemplarza kopista musiał czasami pisać z pamięci, co prowadziło do opłakanych skutków. Prawdopodobnie w taki sposób powstał, napisany z pamięci, psalterz skopiowany w Warszawie w 1673 roku przez uchodźcę ze Stambułu, złotnika Grzegorza. Szereg ważnych okoliczności technicznych wymagało odrębnych specjalistów. Pojawiają się więc szlifierze papieru, jak Faracz z Jerzynki, który w Zamościu szlifował papier na ewangeliarz ukończony w 1603 roku w tym mieście, korektorzy, tacy jak tiracu Harapet z Kaffy, który zajmował się korektą Biblii Ghazara Baberdacego 1616-1619, introligatorzy i konserwatorzy. W inwentarzu księdza Krzysztofa Głuszkowica z 1651 roku duchownego wymieniono: „pięć ryz i pięć liber papieru do pisania”, czy „osiem narożnic srebrnych pozłocistych do książki[!] i klauzury dwie przy tym herb takisz. Dwie klauzury srebrne na tasie. Do klauzur pukłów cztery srebrnych pozłocistych”. Świadczy to o tym, że wspomniany duchowny był nie tylko kopistą, lecz zajmował się także introligatorstwem. „Zapis ten zdaje się mówić o posiadaniu przez tego duchownego superekslibrisu, co świadczyłoby o nieprzeciętnym bibliofilstwie jego właściciela”¹²⁶⁶.

¹²⁶⁴ Kościół ormiański w Polsce, szczególnie biblioteka katedry ormiańskiej we Lwowie, posiadała bogaty zbiór starych rękopisów skopiowanych jeszcze w cylicyjskich czy krymskich skryptoriach. Znacznie zubożenie tych zbiorów nastąpiło w XIX wieku na skutek podróży naukowych ojców kongregacji mechitarystów. Zob. poprzedni rozdział.

¹²⁶⁵ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 12 (rkps nr 7).

¹²⁶⁶ E. Różycki, *Stan i zadania badań nad dziejami książki ormiańskiej....*, s. 7-8.

Obraz kultury

ŹRÓDŁO DO POZNANIA MENTALNOŚCI I STOSUNKÓW WŚRÓD ORMIAN POLSKICH

Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego posiadają także istotną wartość jako źródło do dziejów i kultury ich wytwórców w Polsce. Zawierają informacje dotyczące życia wewnętrznego gmin, są niezwykle zasobnym rezerwuarem danych o procesach społecznych i ekonomicznych, a także o relacjach z macierzystą kulturą. Regularnie informują o przybywaniu różnych delegacji ormiańskich i samych katolikosów do Lwowa i Kamieńca, o pielgrzymkach Ormian polskich do Jerozolimy, darowiznach przeznaczonych na świątynie czy ołtarze, o klęskach żywiołowych, wojnach. Ta bogata baza danych pozwala odtworzyć obraz mentalności Ormian polskich i jej przemian pokoleniowych od XVI wieku, kiedy dane źródłowe gęstnieją, aż po sam koniec doby staropolskiej, czyli schyłek XVIII wieku. Zwyczaj podawania przez kopistów precyzyjnych dat (rok, dzień miesiąca, tydzień, święto religijne) w kolofonach, pozwala dokładnie umiejscowić te wydarzenia, procesy i zjawiska w czasie.

Różnorodne księgi urzędowe gmin to wierny i wciąż mało wykorzystany zasób źródłowy pozwalający zrekonstruować struktury i zasady ich działania, katalog starszych nacji oraz urzędników gminnych, biografie księży i zwykłych ludzi. Jest to też nieocenione źródło do poznania genealogii rodzin ormiańskich, ich życia codziennego, relacji rodzinnych, pozycji kobiet i dzieci, przemian obyczajowych, procesów akulturacji, a nawet ubiorów, kuchni, ozdób, wyposażenia mieszkań i ich zasiedlenia. Nie sposób podawać tu nawet przykładów, tak wielki jest ten zbiór. Mówi on też o stosunkach handlowych, rynkach wewnętrznych i międzynarodowych, asortymencie towarów importowanych i eksportowanych, problemach międzypaństwowych z tymi procedurami związanych, pozwala odtworzyć organizację firm handlowych, system transportu towarowego, oraz kalendarz dystrybucji towarów orientalnych na jarmarkach i targach. Jest to też źródło do dziejów państwa polskiego, stosunków etnicznych i społecznych – i to na całym jego terytorium, od Kamieńca po Gdańsk – oraz dyplomacji wschodniej.

Kolofony oferują dane specyficzne. Ich charakter najlepiej odda kilka przykładów. O zwyczajach i o działalności charytatywnej Ormian lwowskich dowiadujemy się z *Notatek podróżnych* Symeona Lehacego¹²⁶⁷. Mieli wysyłać do innych kościołów między innymi książki. W XVII-wiecznym rękopisie z Jerozolimy zachowała się notatka o darowiznach Ormian polskich na rzecz kościoła św. Jakuba w tym mieście. Na s. 190 czytamy: „Niech Bóg zmiłuje się nad duszami rodziców Lehcy Der Zakarii awakereca, który przyjechał do Jerozolimy w roku RZJ [1637] i przekazał na pamiątkę św. Jakuba w Jerozolimie jeden dobry pozłacany kielich. Niech Bóg zmiłuje się nad duszami jego zmarłych [w oryginale: śpiących]”. Wspomniany został także inny Ormianin z Polski,

¹²⁶⁷ Akinian, *Notatki podróżne*, s. 341.

Symeon: „Niech Bóg zmiłuje się nad duszą pana Simeona Lehcy, który przekazał jeden srebrny krzyż na pamiątkę św. Jakubowi w świętej Jerozolimie”¹²⁶⁸. Pielgrzymkę do Ziemi Świętej lwowskiego awakereca Zachariasza poświadczają także inne źródła: *Kronika kamieniecka* w rozdziale informującym o śmierci księdza Der Zakarii w środę wieczorem 24 września 1652 roku, oraz kolofon jego towarzysza, Mygyrdicza Lehacy¹²⁶⁹.

Podobne, detaliczne dane otrzymujemy na temat wymiany wysłanników pomiędzy Lwowem, Kamieńcem, Jazłowcem i Zamościem a stolicami biskupimi i klasztorami na Wschodzie. Wymienię tu kilka przykładowo: poselstwo do Polski nywiraga Łukasza z Jerozolimy w 1624 roku¹²⁷⁰, przybycie katolikosa Melchizedeka do Kamieńca i Lwowa w 1626 roku¹²⁷¹. Dzięki tym opisom – tu warto podkreślić zwłaszcza wartość *Notatek podróżnych* Symeona Lehacego – dowiadujemy się o zasadach przyjmowania nywiragów z Jerozolimy czy Eczmiadzyna we Lwowie. Opisuje przybycie do miasta nywiraga Łukasza z Jerozolimy. Dzięki tym kontaktom polscy Ormianie byli dobrze poinformowani o wydarzeniach w Armenii, a my możemy poddać analizie ich przekonania i stosunek do spraw dawnej ojczyzny. W kolofonie do skopiowanego w 1631 roku rękopisu tiracu Symeon barwnie opisuje odrodzenie życia duchownego i kulturowego w Armenii za czasów katolikosa Mowsesa, którego nazywa drugim Grzegorzem Oświecicielem¹²⁷².

Rozbudowana i przetworzona poetycko informacja o poselstwie ormiańskim, zmierzającym między innymi do Lwowa na początku XVI wieku, zachowała się w poemacie lirycznym *Tagh o ścięciu nywiragów św. Eczmiadzyna*¹²⁷³. Tragiczne wydarzenia miały miejsce 17 października 1508 roku w Konstantynopolu¹²⁷⁴. W skład delegacji wchodził: arcybp Der Howhannes Aslanbegenc¹²⁷⁵, bp Sargis oraz mnich Dawit. Ze świętym myronem z Eczmiadzyna jeździli do różnych ośrodków ormiańskich, zbierając datki na potrzeby Kościoła ormiańskiego. Odwiedzili Kaffę, Suczawę, Lwów, Akerman i dotarli do Konstantynopola. Tam uwięziono ich jako szpiegów, po czym

¹²⁶⁸ Jerozolima, rkps 322.

¹²⁶⁹ BKM, Wenecja, rkps 202.

¹²⁷⁰ Akinian, *Notatki podróżne...*, s. 336, 349.

¹²⁷¹ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 771.

¹²⁷² *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 652.

¹²⁷³ K. Kostanianc, *Średniowieczne ormiańskie taghi...*, s. 31-37.

¹²⁷⁴ Na liście tak zwanych „Nowych męczenników ormiańskich”, nie włączonych do tonacujca, czyli świętych, których dzień śmierci świętuje się w Kościele ormiańskim, jednak nie ma ich w hajsmaurku, jako data śmierci podana jest: 17 października 1506 roku, Amasja, zob. Քն. Տեր-Դավթյան [Kn. Ter-Dawtian], *Նոր վղաւոր [Nowi męczennicy]*, [w:] *Chrześcijańska Armenia*, s. 808.

¹²⁷⁵ W literaturze ormiańskiej utożsamia się tego hierarchę z ex-katolikosem eczmiadzińskim Howhannesem VII Adzakirem (dosłownie: przewoźnikiem Prawicy, ponieważ przewiózł największą relikwię Kościoła ormiańskiego - św. Prawicę Grzegorza Oświeciciela do Eczmiadzyna), urzędującym od 1474 roku. (*Հայ էկէղէցու հանրագիտարան [Encyklopedia Kościoła ormiańskiego]*, արար Ա [zeszyt I], Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւն [Katolikosowie wszystkich Ormian], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2008, hasło: Howhannes VII Adzakir, s. 139- 142). Jest on wzmiankowany także w *Kronice* Roszki pod datą 1485: „Howhannes katolikos, w tym roku był w Kamieńcu, o czym wspomina kondak nywiragów Eczmiadzyna”, zob. Roszka, *Kronika*, s. 135. Przypuszcza się, że musiał wyjechać z Eczmiadzyna przynajmniej rok wcześniej, żeby w 1485 roku być w Polsce. Najprawdopodobniej zrezygnował z urzędu katolikosa.

niemiłosiernie stracono. Dziesięć wierszy poematu opisuje pobyt poselstwa we Lwowie. Mowa jest w nich o należyтым przyjęciu legatów przez miejscowych Ormian, którzy uczcili ich jako potomków pierwszego patriarchy św. Grzegorza. Czytamy o przekazywaniu hojnych darów przez Ormian lwowskich, między innymi „bardzo cennych” szat liturgicznych¹²⁷⁶. Świadczenie o przybyciu poselstwa do Polski odnotujemy także w dwóch źródłach. W *Kronice kamienickiej*, co prawda pod datą 1503, czytamy: „W Stambule Der Howhannes, Der Dawit, Der Sargis, którzy byli nywiragami z Eczmiadzyna, zginęli śmiercią męczenników, będąc oddani w ręce ... [w edycji kropki], a z powodu ich niewinności z nieba padło promieniem cudowne duże światło na ich ciała, niech Pan Bóg da nam wszystkim tę samą część i los, który oni uzyskali od Pana”¹²⁷⁷. W rosyjskim przekładzie *Kroniki weneckiej* pod datą 1508 czytamy: „Z świętego Eczmiadzyna z poselstwem przybyli Der Hohanes, Der Stepanos, Der Sargis, mnich Dawit, i udali się do Stambułu. a tam byli okrutnie zabici”¹²⁷⁸. Świadczenie o przybyciu poselstwa do Suczawy zachowało się także w źródłach z 1507 roku¹²⁷⁹.

Inny gatunek informacji poznajemy na przykładzie *Księgi konsekracji*, rękopisu z przełomu XIV i XV wieku, skopiowanego w Cylicji. Na k. 1v-2v, 78v zachowały się notatki Antona Serebkowicza. Podaje m.in. kto go konsekrował na biskupa, ale wymienia także swe własne czynności biskupie (data, miasto, kościół, osoba, stopień święceń: jerec, sarkawag, dypir). Znajdujemy tam i informacje dotyczące Ormian polskich i mołdawskich. Jeśli chodzi o Ormian z Polski, to dowiadujemy się na przykład, że 14 kwietnia 1645 roku w Chocimiu wyświęcił Efrema Lehcego, na archidiacona (awagsarkawaga), a pewnego Dawita na dypira, a 3 lutego 1646 roku w Śniatynie udzielił święceń kapłańskich dwom diakonom: Kasparowi, synowi Der Jakuba z Jazłowca, i Ghazarowi, dypirovi z Marzwanu. Dnia 29 kwietnia 1660 roku rachuby ormiańskiej i 9 maja rachuby „franków” (katolików) we Lwowie, w kościele św. Trójcy (katedrze) współkonsekrował Stanisława Czuryłę na biskupa sufragana rzymskokatolickiej diecezji łuckiej. Głównym celebransem był „arcybiskup franków Der Howhannes”, czyli Jan Tarnowski, a drugim – arcybiskup ormiański Mikołaj Torosowicz. Autor notatek występował jako biskup Ormian w Bogdaniu¹²⁸⁰.

Szczególnie dużo danych z gatunku wydarzeń lokalnych dostarcza badane piśmiennictwo odnośnie jednego zjawiska. Była nim unia z Kościołem katolickim – przełomowa zmiana kulturowa w dziejach Ormian polskich, wokół której skupiły się i zapętlili inne procesy mentalnościowe, i która je też dobitnie uwypukliła. W

¹²⁷⁶ Akt darowizny szat liturgicznych polskich Ormian na rzecz katedry eczmiadzińskiej stanowi pierwszą historyczną wzmiankę w literaturze ormiańskiej, zob.S. Արշակ Վարդապետ Խաչատրյան [Ter Arszak wardapet Chaczatrian], *Նվիրականությունը հայոց եկեղեցուի [Nywiragizm w kościele ormiańskim]*, Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2004, s. 50-51.

¹²⁷⁷ Aliszan, *Kamenic*, s. 16.

¹²⁷⁸ А. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, т. I, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s.1075.

¹²⁷⁹ BKM, Wiedeń, rkps 9. Rękopis ten należał później do proboszcza ormiańskiego w Łyścu, Dominika Baracza, który przekazał go mechitarystom w Wiedniu. Zob. poprzedni rozdział.

¹²⁸⁰ BKM, Wiedeń, rkps 331.

zachowanych kolofonach – na pewne źródła lwowskie, a później i pozalwowskie przeszły po unii swoistą cenzurę - kopiści wyrażali swe własne opinie na ten temat. Niektórzy – bardzo ostrożnie, jak na przykład tiracu Symeon ze Lwowa. W kolofonie z 1631 roku informuje on, że rękopis został skopiowany „w gorzkich i niedobrych czasach, ponieważ w tym roku naród ormiański pozostawał w wielkim smutku i w wielkiej biedzie i cierpieniach”¹²⁸¹. Podobnie ostrożnie została sformułowana w 1633 roku opinia awakereca Zakarii ze Lwowa. Pisał on tylko, że kopiował „w czasach ciężkich dla naszej wiary”¹²⁸². Inni wyrażali swe opinie w bardziej ostrym tonie, jak na przykład wspomniany już Mygyrdicz Lehacy, czy też Symeon Lehacy.

OBRAZ HISTORII I KULTURY POLSKI W ZABYTKACH PIŚMIENICTWA ORMIAŃSKIEGO

Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego, które powstały w dawnej Polsce, tu funkcjonowały czy były odnawiane, mają duże znaczenie dla opisu kultury, z którą stykali się mieszkający tu Ormianie. Obraz dziejów Polski znajdujący się w zabytkach ormiańskiego piśmiennictwa nie tyle uzupełnia wiedzę polskich historyków na temat przeszłości Królestwa Polskiego, ile pokazuje perspektywę odmiennego patrzenia na te dzieje, z punktu widzenia mniejszości narodowej. Do tej pory nikt z polskich historyków nie analizował treści zabytków ormiańskich z tej perspektywy. Dokładniejsze ich poznanie może wnieść także istotne szczegóły, choćby do poznania dziejów lokalnych. Informacje zawarte w analizowanym piśmiennictwie to cenne źródło do poznania mentalności tej mniejszości, jak też całego społeczeństwa.

Zabytki piśmiennictwa ormiańskiego, dotyczące stosunków w państwie i społeczeństwie ogólnopolskim, można umownie podzielić na dwie grupy. Do jednej należą rękopisy, które bezpośrednio dotyczą Polski, do drugiej zaś zamieszczone w rękopisach ormiańskich kolofony, z których można czerpać różnorodne informacje na temat dziejących się aktualnie wydarzeń. Do pierwszej grupy trzeba zaliczyć przede wszystkim kroniki, które powstały zarówno w języku ormiańskim, jak i kipczackim: tak zwana *Kronika wenecka* i *Kronika polska*, pisane w języku kipczackim, *Kronika kamieniecka*, częściowo pisana w języku ormiańskim, a częściowo w kipczackim, *Kronika Stefana Roszki*, *Notatki podrózne* Symeona Lehacego, *Diariusz* księdza Jakuba Baghdasariana¹²⁸³. Treść i charakter tych notat były rozmaite, prezentowały nieraz horyzont lokalny, innym razem szerszy, państwowy.

Przyjrzyjmy się pod tym kątem przynajmniej kilku wybranym fragmentom ormiańskiej części *Kroniki kamienieckiej*, która jest nawet bardziej polską niż ormiańską jeśli chodzi o proporcje zapisów. Więcej miejsca zajmują informacje, które dotyczą polityki polskiej, zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej niż wydarzeń stricte

¹²⁸¹ *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 652 (rkps nr 428).

¹²⁸² Matenadaran, rkps 1916.

¹²⁸³ Treści zawarte we wspomnianych wyżej kronikach są scharakteryzowane szerzej w rozdziale *Gatunki*.

ormiańskich. Prawie każdy nowy władca Polski jest wzmiankowany i scharakteryzowany. Pod datą 1573 kronikarz życzy królowi Henrykowi Walezemu wielu lat mądrego i światłego panowania, zwycięstw nad wrogami i kierowania się Boskimi regułami. W tym miejscu kronikarz wplótł wspomnienie o jego zmarłym poprzedniku. Tak pisał o tym: „[...] nasz zmarły, kochający Chrystusa król Zygmunt Augustus niech znajdzie się w szeregu pobożnych królów i wiernych w nieprzemijającej sławie i królestwie Niebieskim. [...] Jego panowanie trwało 25 lat, a kiedy zmarł miał 52 lata”¹²⁸⁴. Następnie przedstawione zostały wydarzenia związane z pierwszą wolną elekcją po śmierci ostatniego Jagiellona, który – jak czytamy – „przeniósł się do Boga i zabrał ze sobą nadzieje wszystkich”. Autor *Kroniki* mówi o trzech frakcjach szlacheckich skupiających się wokół trzech kandydatów na króla polskiego, o ostatecznym wyborze Henryka Walezego i obietnicy zatwierdzenia przez niego praw szlacheckich (artykułów henrykowskich): „Według tego samego prawa król dał im przysięgę i obietnicę, obiecując, że tak jak przed nim królowie panowali nad nimi i nad ich krajem, tak i on, w ten sam sposób i w tym samym porządku będzie rządzić, i według prawa społecznego będzie panował i rządził nimi, i niczego nie zmieni, i niczego nowego nie zarządzi, a będzie panował według starego i powszechnego porządku”¹²⁸⁵.

Pod datą: 1574, 18 czerwca, piątek w *Kronice* została opisana ucieczka Henryka Walezego z Polski. Autor podaje wyjątkowo szczegółowe informacje. Wydarzenia są opatrzone datą dzienną i dniem tygodnia. Tak dokładny sposób ujęcia przedstawianych zdarzeń pozwala przypuszczać, że noty wpisywano na bieżąco, niedługo po otrzymaniu nowych wiadomości. „Król Jenrikus [Henryk] w nocy wyszedł z zamku Krakowa, gdzie jest jego tron i uciekł do swojego kraju, do Francji, gdzie było jego królestwo, i nikt z jego książąt nie wiedział o tym. Tylko z trzema mężczyznami wyszedł z zamku. Potem [inni] dowiedzieli się, że król wyjechał z zamku, i od razu ruszyli w różne strony, ale nie mogli go znaleźć. I pewien książę, Wojnicki, ruszył za nim i dogonił go dwie mile od granicy, i upadł przed nim na drodze. Król stanął w miejscu i czekał, i powiedział temu księciu, żeby stanął na nogi i powiedział mu: „Dlaczego przyszedłeś, czego chcesz?” A ten książę powiedział: „Niech żyje król, w imię Boga wróć, bo jeżeli nie wrócisz, to zgubisz mnie”. A król odpowiedział mu: „Idź zajmij się swoimi sprawami, nie tylko ty, bo nawet jeżeli cała Polcka (Polska) i wszyscy książęta przyjdą i będą wyrwać mi stawy, nie ma możliwości, żebym wrócił, ponieważ powinienem jechać i zobaczyć moją matkę i tron mojego ojczywego dziedzictwa, ponieważ brata mojego zabili podając [mu] truciznę, a matka moja nie ma nic oprócz swojej głowy (jest sama) i nie ma nikogo żeby jej pomóc i podać rękę. A drugi, młodszy brat nie ma doskonałości (nie ma tego, co mu jest potrzebne), bo książęta i wielmoże przeciwstawiają mu się i nie chcą być mu posłuszni. Obawiam się, że oddadzą mój kraj wrogom. I dlatego muszę iść. Za cztery miesiące wrócę do was, nie zostawię was w niepewności i [w stanie] bezkrólestwa. Wszystko na piśmie zostawiłem w moim pokoju pod dywanem. Tam wy znajdziecie [list] i dowiecie się wszystkiego o przyczynie tego, dlaczego was zostawiłem”. To powiedziawszy ruszył dalej w swoją drogę. A wszystko, co przywiózł ze sobą z Francji, to wszystko wcześniej wywiózł z zamku i wysłał do swojego

¹²⁸⁴ Aliszan, *Kamenic*, s. 44.

¹²⁸⁵ Aliszan, *Kamenic*, s. 43.

kraju w tajemnicy przed ludźmi. Kiedy weszli do jego komnaty nic nie znaleźli, tylko dwie poduszki. Zdarzyło się to z powodu niepokorności książąt i wielmożów. Nigdy coś takiego nie zdarzyło się w tym kraju. Niech Bóg uczyni koniec tego dobrym, amen”¹²⁸⁶. Unia lubelska została omawiana w następujący sposób; „Pobożny nasz król Zygmunt August zebrał wielką radę w mieście Lublin, gdzie zebrali się wszyscy z kraju Ilachów. Wcześniej było już wiele rad o pojednaniu Ilachów i krainy Litwy, co jest [nazywa się] „Junia” (unia). I tłumaczy się [oznacza] to, że te wyżej wymieniane dwa państwa – Ilach i Litwa, mimo to, że były jednym państwem i jednym królestwem, to kraj Ilachów miał osobny sąd i pieczęć. Na tej radzie był pokój i pojednanie dla całego kraju Ilachów, żeby był jeden sąd i jedna pieczęć na zawsze, i żeby nigdy nie zmienił się ten porządek i te ustalenia”¹²⁸⁷.

Pod datą: 1586, 15 grudnia czytamy: „Z rozkazu Wszechmocnego Boga nasz pobożny król Stepanos, który nazywał się Botory [Batory] przeniósł się do Boga, zostawiając wielką żałobę i niepewność w kraju Niemców [Polaków]. Kłaniał on się Bogu i był wierny prawu Boskiemu. I był przyozdobiony Boską łaską i wszystkimi cnotami i umiejętnościami, ponieważ sprawiedliwie sądził i był prawy, skromny i mądry, utalentowany i silny, miał mężne serce w czasie wojny i był zręczny, wprawny w walce. Jego dzielność była sławna w całym kraju, w związku z tym ci, którzy byli przeciw niemu, załamywali ręce. Bali się go, dreszcz wstrząsał nimi wszystkimi”.

Pod datą: 1592 znajdujemy wzmiankę o małżeństwie króla Zygmunta III Wazy: „Pobożny nasz król Zygmunt z Bożą łaską ożenił się i przywiózł swoją królową z domu cesarza, który się zwie cesarz Maksymilian. Pojechali wielmożni książęta i biskupi ze sławą i zaszczytem i bardzo uroczyście przyprowadzili ją i zrobili królową. I dzień później zrobili ślub, zgodne z porządkiem królewskim. Jednak niektórzy książęta i wielmoże sprzeciwiali się temu i nie chcieli tego przyjąć, mówiąc, że jest taka umowa i obietnica między nami, że z tego domu do naszego kraju nie przyprowadzamy królowych i ty, królu, nas wszystkich zlekceważyłeś i nie dbałeś i zrobiłeś zgodnie ze swoją wolą, i to nie jest nam miłe. I mnóstwo innych beładnych i bezsensownych rzeczy zostało powiedzianych królowi”¹²⁸⁸.

W ocenie wydarzeń politycznych w Polsce, zarówno wewnętrznych, jak i zagranicznych, *Kronika* opowiada się wyraźnie po stronie władzy centralnej reprezentowanej przez króla. Nie ma żadnej krytyki królewskiej władzy. Zwycięstwo króla Polski to także święto ogólnormiańskie, w którym uczestniczyli aktywnie Ormianie w Kamieńcu. Oto wybrane fragmenty, które o tym świadczą. Pod datą: 1562, 15 września, czytamy wzmiankę o najeździe Zygmunta Augusta na Księstwo Moskiewskie, zakończonym zwycięską bitwą Polaków „za Boską pomocą” „i kiedy ta dobra i zwycięska sława [wiadomość] dotarła do Kamieńca, wybuchła wielka radość i została zorganizowana uroczystość. Wszyscy mieszczanie błogosławili Boga i oddawali Jemu cześć i chwałę, że

¹²⁸⁶ Aliszan, *Kamenic*, s. 45.

¹²⁸⁷ Aliszan, *Kamenic*, s. 38.

¹²⁸⁸ Aliszan, *Kamenic*, s. 58.

dał swoim wiernym sługom takie zwycięstwo. Jednak naród Rusinów był pełen zazdrości, nie cieszył się i nie chwalił Boga, ponieważ oni są wrogami naszego króla i wszystkich wiernych chrześcijan. Niech Bóg odplaci im według złości ich serc”¹²⁸⁹.

Pod datą 1563 zapisana została informacja o zdobyciu Połocka przez wrogów. Kronika znowu zaostarza ton, twierdząc że zwycięscy dokonali tego: „[...] nie swoją siłą, tylko z powodu buntu złego i niedobrego narodu Rusinów, którzy podpalili w środku twierdzy pięć czy sześć miejsc i dezorientowali całe miasto i twierdzę. To oni poddali twierdzę wrogom i wydali jeńców w ręce Moskowców. Niech Pan Jezus, Król Niebieski, uczyni koniec (tych wydarzeń) dobrym i niech wzmocni króla Zygmunta przeciw jego wrogom”¹²⁹⁰. Negatywne nastawienie wobec „narodu Rusinów” pojawia się w innych fragmentach *Kroniki*. Nie wiadomo, czy świadczy to o nielojalności ludności ruskiej wobec władzy polskiej, czy też oddaje subiektywne poglądy kronikarza.

Opisując konflikty między królem a szlachtą *Kronika kamieniecka* opowiada się po stronie króla. Szczególnie widać to przy opisie wojen, podczas których „książęta” nie wykazali się odpowiednią aktywnością, czy też przy opisie konfliktów związanych z przejmowaniem władzy przez nowego króla, gdy piętnowane jest rozbicie obozu szlacheckiego, grzeszącego brakiem pokory. Jest to jednak krytyka pozytywna, gdyż kronikarz ma nadzieję, że „książęta” powrócą na dobrą drogę. Odwołuje się przy tym do cytatów biblijnych, do *Proroctwa Izajasza*, widząc analogie między dawnym Izraelem a współczesną mu Polską, życzy sobie, aby sytuacja się polepszyła. „I to proroctwo spełniło się wobec książąt tego kraju, wśród których nie ma zgody, nie ma honoru i pokory, ani miłości do Boga w ich sercach. Z tego powodu Bóg swoją mocą chce zniszczyć ich kraj, pozbawić ich wielkości i pychy władzy [...] Niech Pan Bóg da ich duszom gotowość, siłę i mądrość, ażeby nie ignorowali takich znaków i proroctw, zamiast tej niewierności i pychy”. Kolejny ustęp zawiera właśnie krytykę beczynności lokalnych władz w obliczu zagrożenia tatarskiego, które miało miejsce 20 grudnia 1568 roku. Kronikarz opisuje kolejny najazd Tatarów na Podole – „niektórzy mówili, że [było Tatarów] 40.000 – którzy przez dwa tygodnie pustoszyli kraj i żaden z Tatarów nie zginął bo [...] nasi książęta i magnaci stali się słabi sercem, stracili siłę w rękach i nogach, są gotowi raczej jeść, pić, upijać się, zabijać się nawzajem i oskarżać się wzajemnie, niż nękać albo zabijać wrogów...”. Według *Kroniki* Tatarzy zabrali wtedy 30 000 jeńców „i nawet więcej”¹²⁹¹. Podobną krytykę zawiera ustęp pod rokiem 1578: „[...] przyszli Tatarzy i dużo szkód wyrządzili temu krajowi, wzięli wielu jeńców, wiele miast i wsi spalili i obrabowali”. Z powodu zimnej pory roku i dużego śniegu, mieszkańcy nie mogli uciekać czy uratować się. „To wszystko wydarzyło się z powodu słabości serca i beztroski wszystkich książąt króla. Niech Pan Bóg uczyni koniec dobrym, i niech uratuje nas z rąk niewiernych i bezbożnych”. Kronika kreuje też postać wzorowego „księcia”, powolnego władcy królewskiej, obdarzonego wieloma cnotami i przyjaznego Ormianom. Ucieleśnieniem tego ideału jest osoba hetmana i kanclerza Jana Zamoyskiego. Pod datą 1586 kronikarz podaje:

¹²⁸⁹ Aliszan, *Kamenic*, s. 32.

¹²⁹⁰ Aliszan, *Kamenic*, s. 32-33.

¹²⁹¹ Aliszan, *Kamenic*, s. 37-38.

„Pewien wielki książę, który był kanclerem [kanclerzem] króla, czyli [niósł] jego pieczęć, zbudował miasto nazwane jego imieniem, i dał miastu imię Zamojsk [Zamość], bo on się nazywał książę Zamoyski. Tam zaprosił naród ormiański, i kto chce, może iść i zamieszkać tam. Było to [miasto] odległe od Lwowa o 15 mil. I poszli niektórzy, ci, którzy byli z domu [narodu] ormiańskiego – przybysze i obcy. I dał im wielkie zaszczyty, ofiarowując im wolność i mieszkanie, czyli dom i miejsce. Zbudował też kościół piękny i właściwy dla Ormian, którzy tam osiedlili się z pokolenia na pokolenie, od ojca do syna [...]”¹²⁹². Natomiast pod datą 1605 kronikarz ubolewa nad śmiercią kanclerza: „Zmarł kanclerz, pan Jan Zamoyski, który był drugi po królu i był mężnym i śmiałym wojownikiem, doświadczonym w walce i ozdobionym mądrością. O dzielności jego jest napisane na tych kartach i jeżeli chcecie czytać o jego zwycięstwach, ile razy zwyciężał dla tego kraju, który nazywa się krajem Ilachów, wszystko to zostawiłem napisane w tej książce, zarówno o Moskwie i o Ceorze i o Bczin (Botoszany?), jak cesarza Maksymiliana aresztował i przywiózł do króla, jak i innych wielmożów skutych stalowymi łańcuchami przyprowadził do nóg króla i całe wojsko i jazdę co do jednego pozabijał z pomocą wszechmogącego Boga, któremu chwała i cześć. Żeby on [Bóg] dał odwagę i zwycięstwo swoim wiernym sługom. Także i Tatarów, którzy są potomkami Izmaela zabijał i zwyciężał i nękał z Bożą pomocą, któremu chwała i cześć na zawsze i na wieki wieków amen. I pozostawił potomka, syna swego o imieniu Tomasz, jeszcze chłopca, który ma z Bożej łaski we wszystkim podobieństwo do swojego ojca. Niech Pan Bóg chroni go przed wszystkimi pokusami od wrogów widzialnych i niewidzialnych. Amen, amen i niech tak będzie. I miał spokojnej duszy kanclerz 70 lat, kiedy zmarł”¹²⁹³.

Podobnie charakteryzowani byli lokalni urzędnicy – starosta, wojewoda podolski, a także polscy hierarchowie Kościoła katolickiego. Podaje się wzmianki o ich zgonach połączone z reguły z charakterystykami ich postaci. Pod datą 1571, 15 października wzmiankowana jest śmierć starosty kamienieckiego Macieja Włodka: „[...]Pan Włodko Maciej, który był księciem miasta, przeniósł się do Boga. Niech Pan Bóg zlituje się nad jego duszą i postawi w jednym szeregu z pobożnymi książętami i niech uczyni go godnym królestwa niebieskiego; bo był bardzo pobożnym mężem, pokornym i skromnym, w szczególności kochał naród ormiański i przyznawał się do niego, i był starostą 28 lat”¹²⁹⁴. W kolejnej notce informującej o przyjeździe nowego starosty wysłanego przez króla, kronikarz wyraża życzenie, żeby nowy człowiek na tym stanowisku był równie dobry dla Ormian, co poprzednik. Pisze w takich słowach: „21 grudzień, czwartek – pan Potocki Mikołaj objął władzę w mieście Kamieńcu z rozkazu króla. Niech Pan Jezus da mu duszę pokorną, pełną bojaźni i kłaniającą się Bogu i niech żyje według świętych przykazań Bożych”. Pod datą 1572, 15 lipca wraz z kolejną zmianą na stanowisku starosty kamienieckiego i pojawieniem się w tej roli Mikołaja Briskiego (Brzeskiego), autor wyraża nadzieję, że dobrze będzie sprawował swój urząd. Pod datą: 1591, sierpień, informuje o kolejnej zmianie na stanowisku starosty kamienieckiego, ale jeszcze za życia poprzednika,

¹²⁹² Aliszan, *Kamenic*, s. 54-55.

¹²⁹³ Aliszan, *Kamenic*, s. 64-65.

¹²⁹⁴ Aliszan, *Kamenic*, s. 39.

„Mikojala Briskiego”, który, według autora *Kroniki*, został wyrzucony z fortecy przez nowo mianowanego starostę Jana Potockiego.

Pod datą 1562, 10 maja, w niedzielę czytamy z kolei „[...]biskup Franków [katolików] ksiądz Lenard [Leonard Słończewski], dobry retor i uczoney duchowny przeniósł się do Boga, niech miłosierny Bóg umieści jego duszę między sprawiedliwymi i świętymi teologami wardapetami, ponieważ był zasłużony wobec narodu ormiańskiego i zawsze nas przyjmował i zawsze, codziennie zapraszał nas na ucztę i czynił swoimi współbiesiadnikami; i 16 lat zasiadał w diecezji w Kamieńcu”. *Kronika kamieniecka* mówi o częstych wizytach duchownych katolickich w kościołach ormiańskich i o przejawianym przez nich zainteresowaniu obrządkiem i kulturą religijną Ormian. Pod rokiem 1547 czytamy: „[...] 14 sierpnia, w święto Bogurodzicy przybył biskup Franków do kościoła św. Bogurodzicy i dwa razy wygłosił kazanie.”

Pod datą: 1571, 15 sierpnia podaje: „Z rozkazu króla trzej książęta przybyli do Kamieńca. Byli oni lustratorami; objeździli cały kraj i miasto królewskie i wszystko zbadali – układ i granice zanotowali, i odjechali. Byli trzy tygodnie i jeden z nich, który był królewskim sekretarzem, przyszedł do kościoła ormiańskiego.”

Kronika podaje też interesujące szczegóły na temat fortyfikacji Kamieńca. Pod rokiem 1567 kronikarz zapisał: „Sędziowie franków rozpoczęli budowę kamiennych murów wokół miasta [Kamieńca Podolskiego], ale ludziom to się nie spodobało, bo była to trudna i wielka praca. Bo zmuszali mieszczan do pracy, czyniąc im wielką niewygodę. A oni z westchnieniem wykonywali tę pracę i byli w niewoli, jak kiedyś Izraelici u faraona”¹²⁹⁵.

Czytamy też pod rokiem 1571 o „gniewie” króla na Kamieniec: „Pobożny nasz król Zygmunt August obraził się na miasto Kamieniec i tamghę (zwolnienie od cła), którą ofiarował mieszczanom, którzy nie płacili cła krajowi Ilachów, on [król] teraz wydał inny rozkaz: żeby płacili. Jednak mieszczanie mają nadzieję, że może zlituje się i zmiłuje się nad tym biednym miastem i znowu ofiaruje im wolność [od cła], jak było wcześniej przed tym. Zaś gdy we właściwy sposób pójdą i będą błagać go, może to cofnie jako kochający Chrystusa król”¹²⁹⁶.

Pod datą: 1578-1579 *Kronika* donosi o przybyciu do Kamieńca 800 hajduków z Węgier, którzy zatrzymali się dwa tygodnie w Kamieńcu, w drodze do króla Stefana Batorego.

Pod rokiem 1582 kronikarz donosił o wprowadzeniu w Rzeczypospolitej kalendarza gregoriańskiego: „[...] Wielka i zdumiewająca rzecz zdarzyła się w narodzie łacinników (katolików). Ponieważ wielki Papież Rzymski zmienił ich naturalne i ustalone przez apostołów święta, które mieli ustalone [podczas] trzech świętych soborów ojców, czyli w Nicei, Konstantynopolu i dwóch soborów w Efezie. Od tego dnia do dziś kierowali się tym, nie zbaczali ani w prawo, ani w lewo. I teraz zeszli z drogi bez istotnego powodu.

¹²⁹⁵ Aliszan, *Kamenic*, s. 38.

¹²⁹⁶ Aliszan, *Kamenic*, s. 39.

I było nakazane, żeby wszystkie święta – boskie, dotyczące męczenników i świętych, które są w narodzie łacinników, zmienić i kierować się nowymi regułami i było takie ich skrzywienie. Kazał, żeby wszystkie święta świętowano dziesięć dni wcześniej, które wcześniej świętowano według starego kanonu. I zaczęli w taki sposób, jak wyżej było pisane, świętować. I wielu z ich narodu [katolików] zdumiewając się dziwili się [z powodu] tych nowoczesnych kanonów. I wielu nie podobało się takie odstępstwo swojego narodu”¹²⁹⁷.

Kolofony rękopisów ormiańskich to odrębny gatunek źródeł do dziejów Polski. Należy je rozpatrywać w kontekście ogólnormiańskim. Po niemal obowiązkowej „chwalebnej części”, zaczynała się bardziej praktyczna. Z reguły podawano w nich miejsce kopiowania czy odnowienia rękopisu, to znaczy państwo, miasto i kościół, pod którego patronatem została dokonana praca. Padały także imiona władców i urzędników, zarówno świeckich, jak i duchownych, którzy sprawowali władzę w czasach, w których powstał zabytek. Rękopisy przepisane na ziemiach dawnej Polski, obok imion ormiańskich przywódców, urzędującego katolikosy, miejscowego arcybiskupa, wójta, prawie we wszystkich przypadkach podawały imię panującego króla Polski. Pewna liczba kolofonów, oprócz imienia króla polskiego, zawierała nazwiska lokalnych urzędników polskich. Porządek wymieniania dostojników nie był sztywny. Niektóre wymieniają najpierw królów polskich, inne – hierarchów ormiańskich. Rękopis, który powstał w 1565 roku we Lwowie, zawiera prośbę kopisty, by pamiętać o staroście lwowskim Piotrze Barzym, któremu życzy długich lat życia, „dlatego że jest wielkim dobrodziejem biednej nacji naszej”. Z kolei kopista rękopisu skopiowanego w 1579 roku w Kamieńcu Podolskim prosił między innymi, by pamiętać pana Mikołaja Brzeskiego, starostę kamienieckiego. We wzmiankowanym już rękopisie z 1580 roku, ofiarowanym klasztorowi św. Jakuba przez księdza Symeona Iłowecego, syna tłumacza królewskiego Wasyla, również pojawił się wątek polski. Czytamy, że rękopis został skopiowany „w czasie panowania kraju Lechów Stepanosa – króla pobożnego i mającego bojaźń Bożą”. Przy okazji Symeon podał, że w czasie jego panowania „było wielkie powstanie i wojna między dwoma narodami chrześcijańskimi – Lechów i Rusinów, to jest Mosków”. Choć oba państwa były chrześcijańskie, to sympatia kopisty wyraźnie skłania się ku stronie polskiej. Na końcu życzy, żeby : „[...] Pan Bóg przemienił to w pokój i miłość pojednania”. Spis inwentarzowy kościoła w Stanisławowie z 1682 roku podaje między innymi imię założyciela miasta, Andrzeja Potockiego, hetmana polnego koronnego¹²⁹⁸. Inny ormiański kopista wśród dostojników ormiańskich i polskich, podaje imię Stanisława Rewery Potockiego, hetmana wielkiego koronnego. W kolofonie ewangeliarza ukończonego 4 września 1556 roku we Lwowie znajdujemy informację, że rękopis został skopiowany „za panowania Zygmunta Augusta [Zygmunta Ogosdosa] [króla] Polaków [Ilachów], Rusinów i innych różnorodnych narodów. W tym czasie siostra króla, królowa Węgrów [Madżarów] Izabella [Zabella], oraz jej młody syn Janusz, król Węgrów [Madżarów] razem z wieloma

¹²⁹⁷ Aliszan, *Kamenic*, s. 53.

¹²⁹⁸ FKIDOP, rkps 687. Opis zob. *Ormiańska Warszawa*, s. 185-186.

wielmożami i wojskiem przebywali w mieście Lwów¹²⁹⁹. W kolofonie modlitewnika powstałego w 1632 roku czytamy, że „w tym roku król [kral] Zigmunt [Zigmund] przeniósł się do Boga. Niech Bóg oświeci jego duszę i wyznaczycy mu [miejsce] wśród pierwszych świętych królów”¹³⁰⁰. Anonimowy kopista rękopisu powstałego 21 maja 1634 roku w nowo zbudowanym mieście „Nowina” (Śniatyn) podał, że w tym roku król [kraj] Władysław zajął „Królestwo Moskiewskie”¹³⁰¹.

Niektórzy kopiści nadawali swym kolofonom formę dłuższych narracji, które dotyczyły aktualnych wypadków w Polsce. Szczególnie długie, literackie kolofony komponował Symeon Lehacy. W jednym z nich (15 września 1629, Lwów) pisał o różnorodnych nieszczęściach, ponieważ „od zachodniej strony niewierni zdrajcy Szwedzi weszli do naszego kraju, zdobyli wielkie miasta i mocne twierdze, a wsie, ziemie, miasteczka, wielce rabując, zniszczyli kraj, dlatego że przez cztery lata palili, rabowali i uczynili [kraj] bezludnym, tak, że nie pozostawili żadnych budowli. Zarówno magnaci, jak i szlachta popadli w nędzę, a z powodu zwiększenia podatków, pogubili się, zginęli z głodu, przestali istnieć”. „Lecz od strony północnej naród łuczników, nieczysty i obrzydliwy, Tatarzy weszli do naszego kraju wraz z wielkim i niezliczonym wojskiem, przynosząc ogromne uszczerbki”. Kopista, który był ich świadkiem, wymienił je. Oprócz zniszczenia miast i miejscowości, wspomina o gwałceniu kobiet, uprowadzaniu jeńców, w tym także duchowieństwa¹³⁰². Unikatowym jest inny kolofon Symeona Lehacego, który kiedyś był częścią modlitewnika. Sam modlitewnik nie zachował się, podobnie jak i początek kolofonu. Na k. 4r-7v znajdujemy cenne informacje o najeździe tatarskim na Polskę w 1627 roku, o jego skutkach, spaleniu miasta Jarosław, epidemii, śmierci ludności czy opuszczeniu miast¹³⁰³. Kolejny, obszerny kolofon Symeona Lehacego pochodzi z 15 grudnia 1636 roku ze Lwowa. W tym kolofonie autor szczegółowo omawia sytuację polityczną Królestwa Polskiego w latach 1635-1636, kampanie wojenne, w których uczestniczyła Polska, a także informacje o narzucaniu unii kościelnej Ormianom w Polsce¹³⁰⁴. Będąc bezpośrednim świadkiem omawianych wydarzeń, Symeon Lehacy zaopatrzył swój kolofon w szczegóły, które czynią z niego cenne źródło historyczne.

Ormiańscy kopiści w swoich kolofonach opisywali także sytuację polityczną wewnątrz kraju. Znajdujemy więc informacje na temat powstania Bohdana Chmielnickiego. Warteres, syn Krzysztofa Mustafy, w 1653 roku informuje, że rękopis został skopiowany w Kamieńcu „w gorzkich i smutnych czasach”, ponieważ „[człowiek] bezbożny i nieczysty, [który] nazywa się Bogdan Chmielnicki z narodu Horom [Rzymian, to jest prawosławnego] przez pięć lat męczył, oblegał i niewolił kraj Polaków (Ilahów)”¹³⁰⁵.

¹²⁹⁹ Aliszan, *Kamenic*, s. 162-163.

¹³⁰⁰ Tamże, s. 185.

¹³⁰¹ Matenadaran, rkps 2141.

¹³⁰² *Katalog Nowej Dżulfy*, s. 663 (rkps nr 431). Kolofon znajduje się na k. 665-666. Inna notatka kopisty na k. 332r: „Ach, jak sen mi przeszkadza”.

¹³⁰³ Matenadaran, rkps 4678. Tekst kolofonu zob. *Kolofony rękopisów ormiańskich XVII wieku*, t. II, s. 240-243 oraz przypis z komentarzem.

¹³⁰⁴ *Katalog główny Matenadaranu*, t. IV, s. 19-22 (rkps 1004).

¹³⁰⁵ *Katalog ÖNB*, s. 28 (Cod.Arm. 19).

Kopista pisze o zniszczeniach i rabunku Polski, jej mieszkańców i oddawaniu ich Tatarom przez Chmielnickiego jako jeńców. Znany nam kopista Minas z Tokatu w skopiowanym we Lwowie w 1567 roku rękopisie, który później został подарowany kościołowi ormiańskiemu w Zamościu, w roku 1589, 17 maja, pisze: „W czasie księstwa odważnego dowódcy i kochającego Boga księcia i założyciela miasta, „barona” kanclera (kanclerz), który ma na imię pan Jan”. Ks. Jakub Padugenc w omawianym już tu masztoce skopiowanym dla swego syna, wpisał następującą notatkę: „W tym roku zmarł wielki książę, władca tego miasta, pan Tumas (Tomasz) Zamoyski, mąż genialny i mądry. Niech Bóg oświeci jego duszę. Amen”. Inny kolofon rękopisu przepisane przez ks. Jakuba informuje: „[...]w czasie księstwa tego miasta pan Towmasa Zamoyskiego, młodego księcia, niech Pan Bóg przedłuży dni [jego życia], amen. [...]”. W innym kolofonie z 1603 roku z Zamościa ks. Jakub informuje, że „w tym roku były wykonane łuki bram miejskich”.

Kopistą psalterza wykonanego w 1673 roku w Warszawie był Ormianin Grzegorz, złotnik ze Sztambułu, który uciekł ze Lwowa w czasie najazdu Turków „przeciwników krzyża Chrystusa”. Kopista informuje o zdobyciu Kamieńca 16 sierpnia 1673 roku. Po pięciu dniach Turcy dotarli do Lwowa, gdzie przez 8 dni i 8 nocy mieszkańcy walczyli z nimi. Mieszkańcy musieli jednak zapłacić 80 000 guruszy okupu. Ghaflan pasza wziął ze sobą 8 jeńców-zakładników: dwóch Polaków, dwóch Ormian, dwóch Żydów i dwóch Rusinów, których miał uwolnić po uiszczeniu okupu. Według kopisty, mieszkańcy Lwowa uciekali w różne strony z obawy przed powtórny najazdem Turków. Jedni uciekali do Krakowa, inni do Gdańska, a pewna część wraz z kopistą dotarła do Warszawy. Grzegorz przybywszy do Warszawy nie znalazł tam żadnych ormiańskich domów modlitwy, ani nawet księdza mówiącego po ormiańsku. W tej sytuacji rozpoczął kopiowanie psalterza. Podał sześć przyczyn podjęcia tej pracy. Po pierwsze, nie był z tej krainy i nie znał miejscowego języka; był jak niemy, bo nie mógł porozumiewać się z miejscowymi. Po drugie, był uchodźcą i nie miał tu znajomych, którzy mogli by mu doradzić. Po trzecie, był już starym człowiekiem, bliskim śmierci. Po czwarte, był ubogi duchowo i materialnie. Po piąte, nie dowiedział ze względu na wiek. Po szóste, trapił się o miejsce pochówku po śmierci. Obawiał się, że umrze w obcym kraju, bezimienne, w miejscu, gdzie nie było cmentarza ormiańskiego, a ciało jego będzie wrzucone do ziemi. Kolofon pochodzi z 15 grudnia 1673 roku. Następnie autor pisze o wydarzeniach w Turcji, o sułtanach, po czym informuje, że sułtan Mehmed IV, syn sułtana Ibrahima, który został sułtanem w 1648 roku, zdobył Kamieniec i teraz toczy wojnę z krajem Polaków¹³⁰⁶.

W źródłach ormiańskich Polska nazywana jest krajem Lehów czy Ilahów, „franków, którzy nazywają się Ilahowie”, a także jako kraj Nemiczów¹³⁰⁷. Poszczególne miasta Polski nazywane są także po ormiańsku. Często w podobnej formie padają także polskie imiona własne, zarówno królów, jak i poszczególnych dostojników, duchownych czy świeckich. Kopista księgi skopiowanej w latach 1600-1602 we Lwowie prosił m.in. by pamiętać dowódcę wojska Ilahów „barona Howhannesa, który w ich języku nazywa się pan Jan” (Jan Zamoyski). Ormiańscy kopiści zwracali czasem uwagę na narodowość

¹³⁰⁶ Monachium, rkps 7.

¹³⁰⁷ Por. terminy stosowane przez kronikarza Grigora Daranaghcego.

poszczególnych władców Polski. Na przykład król Stefan Batory nazywany był Stepanos „narodowości yngruz”, to znaczy węgierskiej¹³⁰⁸. Król Władysław IV Waza pojawia się jako *Wladiszlaw*.

Nie tylko królowie polscy, lecz także różni urzędnicy czy dostojnicy Kościoła katolickiego byli wychwalani przez ormiańskich kopistów, którzy wyraźnie darzyli ich sympatią w swoich kolofonach. Charakteryzowali ich krótkimi epitetami: „pobożny”, „odważny”, „kochający Boga”, „bogobojny”. Czasami spotykamy się z wyrazami życzeń w stosunku do poszczególnych osób, zwłaszcza władców. Jeden z kopistów w kolofonie rękopisu skopiowanego w 1594 roku we Lwowie życzył królowi Zygmuntovi III: „aby nasz Pan Bóg podtrzymał go [króla] swoją wszechmogącą prawicą i uczynił go [króla] zwycięzcą nad wrogami krzyża”¹³⁰⁹. Inny kopista w ewangeliarzu skopiowanym w Jazłowcu w 1618 roku również sformułował ciepłe życzenia pod adresem króla Zygmunta¹³¹⁰. Trzeci kopista w psalterzu skopiowanym w 1567 roku we Lwowie nazywał Jana Zamoyskiego „księciem odważnym i kochającym Boga”. Jego synowi, młodemu Tomaszowi Zamoyskiemu, kopista rękopisu z 1617-1618 roku życzył długich lat życia.

Wyrazów sympatii ormiańskich kopistów w stosunku do polskich władców czy polskiej państwowości w czasie jej zagrożenia, które zachowały się w licznych zabytkach piśmiennictwa ormiańskiego nie da się wytłumaczyć chęcią serwilistycznego przypodobania się władzom polskim ze strony członków mniejszości narodowej. Tworzone były przecież w języku starormiańskim, niezrozumiałym dla polskich władców i ich polskiego otoczenia. Kolofony dowodzą, że kopiści utożsamiali się z państwem polskim. Jako znak rozpoznawczy dodawali do swych imion przydomki typu *lehacy, kamenacy, ilowacy*¹³¹¹.

W kilku ormiańskich rękopisach zachowała się ciekawa opowieść o wypadku, jaki przydarzył się pewnemu człowiekowi w Polsce. Niezadowolony z tego, że jego owce zachorowały, a on musiał je zabić, przeklinał Boga tymi słowami: „zabiłeś tyle moich owiec, nadal nie jesteś nasycony? Zejdź i sam zjedz, co zabiłeś”. W tej samej chwili zmienił się w psa i sam zjadł swe padłe owce, po czym zdechł jak pies. Do zdarzenia miało dość w roku 1634, kiedy wypadł *cyrazatik*, czyli krzywa Wielkanoc, kiedy święto to było obchodzone w innym dniu niż w Kościele ormiańskim¹³¹². Ta sama opowieść znajduje się jeszcze w

¹³⁰⁸ Wyraz „Yngruz” spotyka się w źródłach ormiańskich, np. w *Historii* metropolity Stepanosa Orbeliana, zob. *Ստեփանոս Օրբելյան, Մյունիքի պատմություն [Stepanos Orbelian, Historia Sjuniku]*, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունը Ա.Ա. Աբրահամյանի [tłumaczenie, wstęp i komentarze A. A. Abrahamiana], Երևան [Erywań] 1986, s. 322. Prawdopodobnie forma ta ma pochodzenie łacińskie lub starofrancuskie, a weszła do języka ormiańskiego w dobie kontaktów Królestwa Armenii Cylicyjskiej z Zachodem. Nie wiadomo dlaczego jeden z kopistów, polski Ormianin, jerec Der Szymon Mikołajowicz w kolofonie wspomnianego już ewangeliarza z 1631 roku uznał za pochodzącego z tej nacji króla Zygmunta II („w czasie panowania w kraju Lechów drugiego Zigmonta, który [jest] narodowości yngruz”).

¹³⁰⁹ Jerozolima, rkps 1119.

¹³¹⁰ Matenadaran, rkps 9655.

¹³¹¹ Zob. rozdział *Twórcy*.

¹³¹² *Katalog Czerwonego Klasztoru*, s. 693 (rkps nr 144).

jednym kodeksie, choć z pewnymi zmianami (miało do niego dojść w 1632 roku)¹³¹³, wzmianka o tym została też włączona do kroniki, obejmującej wydarzenia z początków XVII wieku¹³¹⁴.

Warto tu wspomnieć, że w kodeksie variów, przechowywanym w zbiorach klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie (rkps 960), zachowała się ciekawa opowieść spisana 7 października 1620 roku. Mówi o tym, że we Lwowie pewna wdowa znalazła na liściach pietruszki pięć znaków, które z ledwością zostały rozszyfrowane przez mędrców. Było to pięć liter, które w łacińskim tłumaczeniu miały tworzyć zdanie: „christiani inimicos crucis expugnaverunt R dicitur¹³¹⁵ / mówi się, że chrześcijanie pokonają wrogów krzyża R).

Teksty spisane w języku ormiańskim są niekiedy tekstami we fragmentach polskojęzycznymi. Są to zarówno poszczególne słowa, jak i całe partie spisane w języku polskim przy pomocy alfabetu ormiańskiego. Tego rodzaju alografia polsko-ormiańska, głównie z XVII wieku, powinna zainteresować polskich filologów, gdyż jest ważnym źródłem do poznania języka polskiego doby staropolskiej w jego wariacie kresowym.

¹³¹³ *Katalog Jerozolima*, t. V, s. 301 (rkps 1541).

¹³¹⁴ Wydanie Kroniki zob. *Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ. [Małe kroniki, XIII-XVIII w.]*, հատոր II [t. I], կազմեց` Վ. Ա. Հակոբյան [opracował W. A. Hakobian], Երևան [Erywań] 1956, s. 283-284.

¹³¹⁵ Autor notatki wszystko podał w ormiańskiej transliteracji, dodając ormiańskie tłumaczenie zdania po łacinie: „Chrześcijanie w końcu całkiem pokonają wrogów świętego krzyża”.

PODSUMOWANIE

Wyjątkowy stosunek Ormian do rękopisów, a zwłaszcza do ksiąg religijnych, wyróżniał ich od innych zasłużonych nacji, wśród których także istniała tradycja kopiowania ksiąg. W jednym z XIII-wiecznych kolofonów ormiańskich zachowała się notka, która może być śmiało zastosowana do środowiska Ormian polskich. Według niej dla osiągnięcia „życia wiecznego” ludzie robią dobre uczynki, a dobre uczynki to: zbudowanie kościoła, zrobienie krzyża albo stworzenie rękopisu. A zatem, zgodnie z ormiańskim światopoglądem, stworzenie kodeksu było jedną z dróg wiodących do życia wiecznego. Książka zapewnić miała człowiekowi wieczną pamięć. Ponadto prosząc czytelników o modlitwę, czy zmiłowanie przed Bogiem, pisarze i fundatorzy wierzyli, że Bóg bardziej zlituje się nad grzesznikiem, jeśli modli się za niego inna osoba. Kopiowanie książki nie wynikało tylko z potrzeb bibliofilskich, ale miało też inne funkcje, jak np. upamiętnienie duszy. Z drugiej strony nieużywanie rękopisu o treści religijnej porównywano do zwyczajów pogańskich i czynienia z niego idola, zgodnie z nakazem Nowego Testamentu: „Nikt, gdy zapali lampę, nie zasłania jej naczyniem, ani nie umieszcza pod łóżkiem, lecz na świeczniku ją stawia, aby wchodzący widzieli światło” (Łk 8, 16).

W rękopisach wpisywano imiona nawet zmarłych krewnych, co miało „okupić grzech” na tamtym świecie. Zatem pojawienie się imienia w kolofonie nie było dowodem, że wzmiankowany człowiek żył w czasie kopiowania księgi.

Książka to nieskradzony skarb w Niebiańskiej Jerozolimie. Stąd przekleństwa dla tych, którzy chcieliby zabierać rękopis z kościoła, sprzedawać, zastawiać na procent. Tym, którzy ośmielali się to czynić, grozono przekleństwem Kaina, Judasza i Lota oraz tych, którzy ukrzyżowali Chrystusa. Natomiast błogosławieństwo Boże miało spotkać tych, którzy troszczyli się o niego. Kolofon o takiej treści dołączył do swojego rękopisu wzmiankowany tu Jakub z Kamieńca w rękopisie z 1625 roku.

Rękopis traktowany był bowiem jak żywy organizm. Świadczą o tym między innymi określenia: „nie stary”, lecz „podstarzały egzemplarz”, „ma tyle wzrostu”, lecz „nie metrów”. Kodeksy znajdujące się w posiadaniu innowierców, nie chrześcijan, nie traktowano jako łupu, lecz żywy organizm, który należało „uwolnić z niewoli”. Według wyobrażeń średniowiecznych małżeństwa pozbawione „boskiego daru”, czyli dziecka, niejednokrotnie zamawiały rękopis. Dzięki temu zyskiwały duchowe bogactwo, jednocześnie spodziewając się boskiej litości. W kolofonach często spotyka się apel do czytelników, by w razie niebezpieczeństwa lub wojen zabrać z kościołów także rękopisy, zaś po ustąpieniu zagrożenia przynieść je z powrotem. W kolofonach czytamy cenne rady pochodzące od kopistów, jak należy korzystać z rękopisu, żeby go nie uszkodzić. Błogosławieni są ci księża, którzy potrafili uczciwie korzystać z kopiowanej książki. Kopiści prosili, by nie trzymać świeczki bezpośrednio nad rękopisem, owinąć go w specjalne tkaniny, trzymać z dala od wody, ognia i wilgoci. Radzono, by nie ślinić palców przy przewracaniu stron, ostrzegano, by rękopis nie znalazł się w niewłaściwych rękach, nakazywano, by nie dopisywać lub domalowywać czegoś na marginesach, nie wrywać

krzyża. Takie przesłanie do czytelników, w dodatku rymowane, pozostawił w jednym ze skopiowanych przez siebie rękopisów Łazarz z Baberdu.

Jako stały motyw w kolofonach pojawiają się apele kopistów, by ze zrozumieniem podchodzić do ewentualnych niedoskonałości rękopisów. Zagadnienie to należy rozpatrywać w kontekście średniowiecznej dogmatyki chrześcijańskiej (przynajmniej wschodniej). Według niej „dołożenie” lub „odjęcie” czegoś z Pisma Świętego równało się popełnieniu grzechu śmiertelnego. Jeśli kopista prosił czytelnika w kolofonie o wybaczenie mu błędów związanych z „dużymi rozmiarami”, chodziło o kształt liter. Kopista uczył się w klasztorze „sztuki pisma”, czyli kaligrafii. Umiejętność kreślenia pięknych i równych liter była obowiązkowa. Natomiast jeśli była mowa o błędach w ogóle, to chodziło o błędy gramatyczne, w treści, literówki, powtórki lub opuszczenia słów lub liter. Tego także nauczała „sztuka gramatyki”. Poza tym kopista powinien był dobrze znać źródło, które zamierzał kopiować. Spełnienie tych trzech warunków chroniło go od popełniania dużej ilości błędów. Dlatego często kopiści podsumowywali, że doskonałą istotą jest Bóg czy jak napisał dypir Zatik „ponieważ bezbłędny jest jedynie Bóg”.

Świadomość krótkiego trwania życia ludzkiego przyświecała kopistom w dążeniu do pozostawienia po sobie „wiecznej pamiętki”. Dlatego często powtarza się z różnymi wariantami sentencja – zarówno w formie wiersza, jak i prozy – „Ręka moja wróci do ziemi, pismo moje zostanie w pamięci”. Symeon Lehacy w skopiowanym dla Der Andreeasa z Erzerumu manuskrypcie pisze, żeby pamiętali go, ponieważ ręka obróci się w ziemię i proch zgodnie z formułą: „Bo prochem jesteś i w proch się obrócisz”. Prochem nazywał siebie także ks. Symeon Wasylowicz.

W niniejszej pracy po raz pierwszy udało się zgromadzić w miarę obszerne dane na temat piśmiennictwa ormiańskiego w dawnej Polsce i wskazać na główne ośrodki jego obecnego przechowywania. Rzecz jasna, nie udało się przedstawić całego dorobku kulturowego Ormian polskich. W samym Matenadaranie na razie dokładnie opisano około 3 tys. rękopisów ze zbioru przekraczającego liczbę 11 tys. Dodatkowo Matenadaran wciąż pozyskuje nowe rękopisy, głównie od Ormian z diaspory. Jest ich już ponad 1500. Informacje o nowych donacjach wciąż ukazują się na oficjalnej stronie internetowej tej instytucji¹³¹⁶. Do tej pory nie zostały całościowo opisane zbiory rękopiśmienne ojców Mechitarystów w Wenecji. Niewykluczone więc, że w tych i innych zbiorach znajdują się zabytki, które rzucą nowe światło na bogaty dorobek kulturowy Ormian polskich. Dużo nowego do tej problematyki mogą wnieść kolofony czy zbiory rękopiśmienne pochodzące z różnych ormiańskich kościołów, powstałe głównie w wiekach XIX-XX.

Mamy nadzieję, że praca praca ta stanie się fundamentem dalszych badań i otworzy drzwi do współpracy dla specjalistów z różnych dziedzin nauki (nie tylko humanistyki) pochodzących z Polski i Armenii.

¹³¹⁶ Ostatnie miało miejsce 23 stycznia 2015 roku. Informacje o tym zob. <http://www.matenadaran.am/?id=426&lng=3>

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Biblioteka Czartoryskich (Kraków, Polska)

Rkps 3543, 3545

Biblioteka Jagiellońska (Kraków, Polska)

Rkps 3261, 6990

Biblioteka Kongregacji Mechitarystów (Wiedeń, Austria)

Rkps 6, 69, 80, 140, 242, 272, 311, 373, 435, 440,441, 444, 446, 447, 453, 463, 468, 478, 479, 480, 481, 484, 488, 485, 525, 561, 584, 585, 595, 597, 681, 758, 968, 992, 1098, 1251, 1259, 1392, 1414, 1437, 1441, 1749, 1766, 1784, 2109, 2044, 2120, 2229, 2275, 2291, 2403
Ցանկ անդամոց Մխիթարեան միաբանութեան [Rejestr kongregacji Mechitarystów],
Վիեննա [Wiedeń] 1914

Biblioteka Narodowa (Warszawa, Polska)

Rkps Akc. 2744, sygn. I 12670, I 12671, I 12672, I 12673, III 12677, III 12678, II 12679, III 12 680

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Wrocław, Polska)

Rkps 1646/II, sygn 12081/I

Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich (Warszawa, Polska)

Rkps 687, 692, 712, 757, 776, 777, 795, 1176, 1389

Matenadaran (Erywań, Armenia)

Rkps 12, 20, 24, 99, 211, 351, 479, 502, 549, 569, 570, 815, 1004,1060, 1099,1190, 1259, 1288, 1385, 1689, 1719, 1731, 1763, 1916, 1978, 2018, 2031, 2089, 2094, 2141, 2380, 2381, 2831, 2856, 3506,3522, 3706,3965, 3982, 4070, 4188, 4407, 4678, 5176, 5274, 5350, 5587,5589, 5730, 5909, 6216, 6277, 6731, 6986, 7050, 7100, 7128, 7194, 7498, 7515, 7556, 8158, 8620, 8873, 8376, 9436, 9486, 9488,9512, 9655, 9694, 9740, 9741, 9744, 9745, 9766, 10048, 10049, 10101,10315, 10316, 10813

ՋՐՕՃԼԱ ԴՐՈՒՅԱԿ

- [Abraham Jerewancy] Աբրահամ Երևանցի, *Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի* [Abraham Jerewancy, *Historia wojen 1721-1736 r.*] պատասխանատու խմբագիր, պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան [redakcja naczelna prof. S. W. Ter-Awetisjan] Երևան [Erywań] 1938
- [Abraham Jerewancy] Աբրահամ Երևանցի, *Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի* [Abraham Jerewancy, *Historia wojen 1721-1736 r.*] Յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանօթագրութիւններ պատրաստեց Սահակ Ճէմճէմեան [wstęp, oryginał, wersja redakcyjna i komentarze przygotował Sahak Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1977
- [Abrahamian A.] Աբրահամյան Ա., *Ղուկաս Կեղեցու չափածո տոմարը* [*Rymowany kalendarz Ghukasa Keghecego*], „Eczmiadzyn” 1952 (հունիս/չերւիւց), [s.] 57-63
- [Abu Said] Абуsaid, *О строении человека*. К изданию подготовила С. А. Варданян, Ереван, 1974
- [Akinian N.] Ակինեան Ն., *Յակոբ Թոխաթեցույ Ողբ ի վերայ երկրին Օլախաց* [*Lament nad Ormianami w kraju Wołochów Hakoba Tochtecego*], ԽԱ, մայիս-հունիս/մայ-չերւիւց, 1932, s. 337-348
- Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388-1783*, wyd. A. Janeczek, t. I, Poznań-Warszawa 2005
- [Aliszan Gh.] Ալիշան Դ., *Տարեգիրք հայոց իլախաց եւ օլախաց երկրի* [*Kronika Ormian lwowskich i mołdawskich*], В 1895 սեպտեմբեր/ւրշիւց, s.390-393; հոկտեմբեր/թաճիւրնիկ, s.442-445; նոյեմբեր/լիստոպադ, s.487-491; դեկտեմբեր/ցըրտիւց, s. 529-534
- [Aliszan Gh.] Ալիշան Դ., *Կամենից. Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի եւ Ռումէնիոյ հաստատեալ յաւելուածովք* [*Kamieniec. Kronika Ormian w Polsce i w Rumunii z wiarygodnymi aneksami*], Վենետիկ [Wenecja] 1896
- [Alpojaczjan A.] Ալպոյաճեան Ա., *Առաքելութիւն ի Հապէշիստան Տէ դարուն* [*Misja do Etiopii w XVII wieku*], Գահիրէ [Kair] 1946
- [Ananun] *Անանուն գրուցագիր՝ կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի Պատմութիւն* [*Anonimowy Narrator uważany za Szapuha Bagratuniego, Historia*]. Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Վարագ Առաքելեանի [tłumaczenie, wstęp i komentarze Waraga Arakeliana], Երևան [Erywań] 2011
- [Andranik] *Անդրանիկ հայ ողբերգութեանց, Մարտիրոսութիւն սրբոյն Հոնիսիսի* [*Pierwszy ormiański dramat. Męczeństwo św. Hrypsymy*], В 1884, s. 329-336; 1885, s. 33-38, 118-123, 211-217; 1886, s. 35-43
- Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, z rosyjskiego przełożyli W. Dąbrowski i A. Mandalian, wstępem opatrzył W. Hensel, Warszawa 1981
- Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite*, translated and edited by R. W. Thomson. Lovanii 1987
- Armenische Handschriften beschrieben von Julius Assfalg und Joseph Molitor*, [w:] *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Bd. IV, Wiesbaden 1962 [Asar Sebastacy] Ասար Սեբաստացի, *Գիրք բժկակաւն արհեստի (XVI-XVII դդ.)*

- [*Asar Sebastacy. Księga medycznego rzemiosła*] աշխատասիրությամբ Դ. Ս. Կարապետյանի [w opracowaniu D. M. Karapetiana], Երևան [Erywań] 1993
- [Astuacaszuncz] *Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց*. Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց ի հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկականս բարբառ: Նորոգապէս ի լոյս ընծայեալ յընտրելագոյն գրչագիր գաղափարէ՝ համեմատութեամբ այլ և այլ օրինակաց, հանդերձ կարևոր ծանօթութեամբք բնաբանին [*Biblia Nowy i Stary Testament, według doskonałego tłumaczenia naszych przodków z greckiego wiarygodnego egzemplarza na ormiański. Na nowo wydana na podstawie wybornego rękopiśmiennego egzemplarza wraz z porównywaniem z innymi egzemplarzami, wraz z ważnymi komentarzami źródłowymi*] Յաշխատասիրութենէ տեառն Հ. Յովհաննու Զօհրապետան վարդապետի [w opracowaniu o. Howhana Zohrapiana wardapeta] Վենետիկ [Wenecja] 1805
- [Babgen] Բաբգէն Աթոռակից կաթողիկոս [Babgen koadiutor katolikos], Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից [Katalog rękopisów z Czerwonego Klasztoru w Ankarze i jej okolicach], Անթիլիաս-Լիբանան [Antelias-Liban] 1957
- [Babgen] Բաբգէն Աթոռակից կաթողիկոս [Babgen koadiutor katolikos], *Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային մատենադարանի Հայոց* [Katalog rękopisów ormiańskiej biblioteki w Galatii], Անթիլիաս-Լիբանան [Antelias-Liban] 1961
- Barlaam i Jozafat*, przeł. S. J. Piskorski [w:] *Żywoty Ojców, albo dzieje duchowne powieści starców zakonników, pustelników wschodnich*, Kraków 1688
- [Byrni miutiun] *Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ. Ժամանակակից յիշատակարանք* [Przymusowa unia Ormian Polski z Kościołem rzymskim. Współczesne zapisy], Յառաջաբան՝ Կարապետ Եզեանց [wstęp Karapeta Jezjanca], Ս. Պետերբուրգ [S. Peterburg] 1884
- Catalogue de la bibliothèque d'Edchmiadzin*, publié par M. Brosset, académicien extraordinaire, St.- Pétersbourg 1840
- Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escurial* par E. Miller, Paris 1848
- Catalogue of the Additional Armenian Manuscripts in the Chester Beatty Library*, Dublin by Michael E. Stone and Nira Stone, Leuven 2012
- Catalogue of the Armenian manuscripts in the Bodleian Library* by the Rev. Sukias Baronian and F. C. Conybeare, Oxford 1918
- A Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Library acquires since year 1913 and of collectons in other libraries in the United Kingdom* by Vrej Nerses Nersessian, vol. 1-2, London 2012
- A Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum*, by Frederick Cornwallis Conybeare, London 1913
- A Catalogue of medieval Armenian manuscripts in the United States* by Avedis K. Sanjian, Berkeley-Los Angeles-London 1976
- The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts with the introduction on the History of Armenian Art* by Sirarpie Der Nersessian, Dublin 1958

- [Choranneri] *Խորանների սեկնություններ [Komentarze do tablic kanonów]*, աշխատասիրեց՝ Վիգեն Ղազարյան [opracował Wigen Ghazarian], Երևան [Erywań] 1995
- Codices Armeni Bibliothecae Vaticanae, Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani*, schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis recensuit Eugenius Tisserant, Romae MCMXXVII
- Conybeare F. C., *Philo about the contemplative life or the fourth book of the treatise concerning virtues*, Oxford 1895
- [Cucak dzeragrac Masztoci] *Յուշակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca]*, հատոր Ա [t. I], կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, [w opracowaniu O. Jeganiana, A. Zejtunjana, P. Antabjana], (խմբագրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [pod redakcją L. Khaczikiana, A. Mnacakaniana], Երևան [Erywań] 1965
- [Cucak dzeragrac Masztoci] *Յուշակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca]*, հատոր Բ [t. II], կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, [w opracowaniu O. Jeganiana, A. Zejtunjana, P. Antabjana], (խմբագրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [pod redakcją L. Khaczikiana, A. Mnacakaniana], Երևան [Erywań] 1970
- [Cucak dzeragrac Masztoci] *Յուշակ ձեռագրաց Մաշտոցի անունի Մատենադարանի [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Գ. [t. III], կազմեց Ա. Մալխասյան [opracował A. Malchasjan], (խմբագրությամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի) [pod redakcją A. Ter-Stepaniana], Երևան [Erywań] 2007
- [Cucak dzeragrac, wor i Handes Amsorja] *Յուշակ ձեռագրաց, որ ի Հանդէս Ամսորեայ [Katalog rękopisów w Handes Amsorja]*, խմբագրությամբ Հ. Համազասպ Ոսկեան [pod red. o. Hamazaspa Woskiana], Վիեննա [Wiedeń] 1976
- [Cucak hajeren dzeragrac Arkuni] *Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Արքունի Մատենադարանին ի Միւնխէն [Katalog rękopisów ormiańskich z cesarskiej biblioteki Monachium]*, կազմեց Հ. Գրիգորիս վ. Գալէմքարեան [opracował o. Grigoris Galemkarian/Kalemkarian], Վիեննա [Wiedeń] 1892
- [Cucak hajeren dzeragrac Halepi S. Karasun] *Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քասաուն Մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց, [Katalog rękopisów ormiańskich kościoła Św. 40 młodzińców w Aleppo oraz osób prywatnych]*, հատոր Ա [t. I], կազմեց Արտաւազդ արքեպս. Միրսէեան [opracował arcybp Artawazd Sjurmeian], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1935
- [Cucak hajeren dzeragrac Hyromi] *Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Հոռնի Հայոց հիւրանոցի ի Ս. Վլաս եւ Քահ. Լեւոնեան հայ վարժարանի [Katalog rękopisów ormiańskich Ospizio di San Biagio i Collegio Levoniano]*, կազմեց Հ. Ներսէս վ. Ալիսեան [opracował o. Nerses wardapet Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1961
- [Cucak hajeren dzeragrac i Bulgaria] *Յուշակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլղարիա [Katalog rękopisów ormiańskich w Bułgarii]*, կազմեց Ներսէս Գասապեան [opracował Nerses Gasapian], խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Օ. Ս.

- Եզանեան [zredagował i przygotował spisy O. S. Jeganian], Վենետիկ [Wenecja] 1981
- [Cucak hajeren dzeragrac i Kesaria] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Ջսիւնիայ եւ ի շրջակայս նոցին* [Katalog rękopisów ormiańskich w Cezarei, Smyrnie i ich okolicach], նկարագրեց Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան [opisał Tyrdat biskup Palian], կազմեց Գեորգ Տեր-Վարդանեան [opracował Geworg Ter-Wardanian], Երևան [Erywań] 2002
- [Cucak hajeren dzeragrac kajserakan Matenadaranin] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich w cesarskiej bibliotece w Wiedniu], կազմեց Ն. Յակոբքոն Տաշեան [opracował o. Hagopos Daszjan], Վիեննա [Wiedeń] 1891
- [Cucak hajeren dzeragrac Lwowi] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Լվովի համալսարանի Մատենադարանի, արքեպիսկոպոսարանի եւ Ստանիսլաւովի* [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, arcybiskupstwa i Stanisławowa], կազմեց Ն. Ներսէս վ. Ակիմեան [opracował o. Nerses wardapet Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1961
- [Cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitarianc i Vienna] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միխիթարեանց ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechtarystów w Wiedniu], կազմեց Ն. Յակոբքոն վ. Տաշեան [opracował o. Hogopos wardapet Daszjan], Վիեննա [Wiedeń] 1895
- [Cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitarianc i Vienna] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Միխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechtarystów w Wiedniu], հատոր Բ [t. II], կազմեց Ն. Համազասպ Ոսկեան [opracował o. Hamazasp Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1963
- [Cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitarianc i Vienna] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Միխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechtarystów w Wiedniu], հատոր Գ [t. III], կազմեց Ն. Օգոստինոս վրդ. Սերուկեան [opracował o. Ogostinos wardapet Sekulian], Վիեննա [Wiedeń] 1983
- [Cucak hajeren dzeragrac Mykyrticz] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Մանասարեանի* [Katalog rękopisów ormiańskich Mykrticza Sanasariana], կազմեց Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսեան [opracował Mesrop Magistros Ter-Mowsisjan], (Պետերբուրգ/Petersburg 1901թ.) խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Յ. Հ. Վարդանեան [zredagował i przygotował spisy J. H. Wardanian], Վենետիկ [Wenecja] 1981
- [Cucak hajeren dzeragrac Nor Dzughaji] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ասենափրկիչ վանքի* [Katalog rękopisów ormiańskich klasztoru Zbawiciela w Nowej Dżulfie], հատոր Ա [t. I], կազմեց Սմբատ Տեր-Աւետիսեան [opracował Symbat Ter-Awetisjan], Վիեննա [Wiedeń] 1970
- [Cucak hajeren dzeragrac Nor Dzughaji] *Յուցակ ձեռագրաց Նոր-Զուղայի Ա. Ասենափրկչեան վանաց թանգարանի* [Katalog rękopisów w muzeum klasztoru Zbawiciela w Nowej Dżulfie], հատոր Բ [t. II], կազմեց Լ. Գ. Մինասեան [L. G. Minasjan], խմբագրութեամբ Օ. Ս. Եզանեանի [pod redakcją O. S. Jeganiana], Վիեննա [Wiedeń] 1972

- [Cucak hajeren dzeragrac S. Nyszani] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա [Katalog rękopisów ormiańskich klasztoru św. Znaku w Sebastii]*, կազմեց Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան [opracował Torgom arcybp Guszakian], Վիեննա [Wiedeń] 1961
- [Cucak hajeren dzeragrac Tawrizi] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի [Katalog rękopisów ormiańskich z Tebryzu]*, կազմեց Հրաչեայ Յ. Աճառեան [opracował Hraczia H. Aczarian], Վիեննա [Wiedeń] 1910
- [Cucak hajeren dzeragrac Waspurakani] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի [Katalog ormiańskich rękopisów z Waspurakanu]*, կազմեց Երուանդ Լալայեան [opracował Jerwand Lalaian], Թիֆլիս [Tbilisi] 1915
- [Cucak hajeren dzeragrac Zymmari] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմարի վանքի Մատենադարանին [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki klasztoru Bzommar]*, կազմեց Մեսրոպ վ. Քէշիշեան [opracował Mesrop wardapet Kesziszian] Վիեննա [Wiedeń] 1964
- [Cucak hajeren dzeragrac Zymmari] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմարի վանքի մատենադարանին [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki klasztoru Bzommar]*, հատոր Բ [t. II]. «Անտոնեան հաւարածոյ» [„Zbiór Antonian”], կազմեցին Հ. Ն. վ. Ակինեան եւ Հ.Հ.վ. Ոսկեան [opracowali o. N. wardapet Akinian, o. H. wardapet Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1971
- [Cucak Majr Ator] *Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի [Katalog nowo pozyskanych rękopisów ormiańskich Macierzystej Stolicy Świętej Eczmiadzyna]*, „Eczmiadzyn” (փետրվար/լույ) 1972, s. 46-48
- [Cucak Majr Ator] *Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի [Katalog nowo pozyskanych rękopisów ormiańskich Macierzystej Stolicy Świętej Eczmiadzyna]*, „Eczmiadzyn” (հուլիս/lipiec), 1968 s.60-63
- [Cucak Majr Ator] *Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի [Katalog nowo pozyskanych rękopisów ormiańskich Macierzystej Stolicy Świętej Eczmiadzyna]*, „Eczmiadzyn” (հոկտեմբեր-նոյեմբեր/ październik-listopad) 1996, s. 183-185
- [Czanaparhordutiun] *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս քնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, շարագրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբք, Տն. Հ. Մինասայ Բժշկեանց վարդապետի ի Միսիթարեան ուխտէն [Podróż do Polski, a także na inne tereny zamieszkiwane przez Ormian pochodzących z miasta Ani wraz z różnymi filologicznymi aneksami, napisane przez Ter o. Minasa Pyżyszgianca, wardapeta kongregacji Mechitarystów]*, Վենետիկ [Wenecja] 1830
- [Daniel wardapet Szahnazarianc] Դանիէլ վարդապետ Շահնազարեանց Տարօնցի [Daniel wardapet Szahnazarianc Taronecy], *Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, [Katalog główny rękopisów biblioteki Świętego Tronu Eczmiadzyna]*, ի Թիֆլիզ [Tbilisi] 1863
- [Daszjan Hagopos] Հ[այր] Յ[ակովբոս] Տ[աշեան] [O. Hagopos Daszjan], *Հայերէն ձեռագիրք Վիեննայի կայսերական գրատան [Katalog ormiańskich rękopisów Biblioteki cesarskiej w Wiedniu]*, HA (յունուար/ styczeń, s.11-17), (փետրուար/լույ,

- s.44-51), (մարտ/marzec, s.72-78), (ապրիլ/kwiecień, s.110-116), (մայիս/maj, s.149-152), Վիեննա [Wien] 1891
- [Dawit Zejtuncy] Դաւիթ Չէյթունցի, *Մեկնութիւն քերականի* [Dawit Zejtuncy. *Komentarz do Gramatyki*], աշխատասիրությամբ Ե. Կ. Մելքոնյանի [w opracowaniu E. K. Melkoniana], Երևան [Erywań] 1981
- Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem Rzymskim w XVII wieku, z dwóch rękopisów, z włoskiego i łacińskiego w przekładzie polskim* (tłum. Adolf Pawiński), [w:] *Źródła dziejowe*, t. II, Warszawa 1876
- Emin Howsep, *The life and adventures of Joseph Emin an Armenian, written in English by himself*, London 1792
- Emin Howsep, *Life and adventures of Joseph Emin 1726-1809. Written by himself. Second edition with Portrait, Correspondence, Reproductions of original Letters and Map*, Calcutta 1918
- Eusebii Pamphili Caesariensis episcopi Chronicon Bipartitum, nunc primum ex Armeniaco textu in Latinum conversum adnotationibus auctum, Graecis fragmentis exornatum, opera P. Jo Baptistae Aucher Ancyрани*, Vol. I-II, *Eusebii Pamphili Caesariensis Episcopi Chronicon Bipartitum, nunc primum ex Armeniaco textu in Latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum opera P. Jo. Baptistae Aucher Ancyрани monachi Armeni et doctoris Mechitaristae*, Pars I, *Historico-Chronographica*, Pars II, *Chronicus Canon*, Venetiis, Typis Coenobii PP. Armenorum in insula S. Lazari 1818
- Eusebii Pamphili Chronicorum Canonum libri duo. Opus ex Haicano codice a doctore Iohanne Zohrabo Collegi Armeniaci Venetiarum Alumno diligenter expressum et castigatum Angelus Maius et Ioannes Zohrabus nunc primum coniunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt*, Mediolani, Regiis typis 1818
- [Galemkarian G.] Գալեմքարեան Գ., *Հայերէն ձեռագիրներ Քրտորսկի Մասնաաղագրանի մէջ* [Ormiańskie rękopisy w bibliotece Czartoryskich w Krakowie], HA, 1966, յունուար-մարտ/styczeń-marzec, s. 67-78/ապրիլ-յունիս/kwiecień-czerwiec, 185-194
- [Georg Skewracy] Գէորգ Սկեւրացի. *Մեկնութիւն մարգարէութեանն Եսայեայ* [Georg Skewracy, *Egzegeza do prorocstwa Izajasza*] Բնագիրը՝ Հ. Բաղայանի; Խմբ. և ընթերցումների ընտրությունը՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի [Przygotowanie źródła: H. Badalian, edytor i autor wybranych fragmentów: G. Ter-Wardanian], (*Հին կտակարանի գրքերի մեկնություններ*; մատենաշար 14) [Egzegeza ksiąg Starego Testamentu; Seria 14], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010
- [Grigorian W. R.] Գրիգորյան Վ. Ռ., *Յազլովեց քաղաքի հայկական գաղութի «կտրիճվորաց եղբայրության» կանոնադրությունը* [Statut bractwa młodzieżowego ormiańskiej kolonii miasta Jazłowiec], „Lraber” 1973 (9), s. 40-59
- [Hajeren dzeragreri] *Հայերէն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ* [Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w.] (1601-1620 թթ.), հատոր Ա [t. I], կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան [Wazgen Hakobian, Aszot Howhannisjan], Երևան [Erywań] 1974
- [Hajeren dzeragreri] *Հայերէն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ* [Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w.] (1621-1640 թթ.), հատոր Բ [t. II], կազմեցին՝

- Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան [opracowali Wazgen Hakobian, Aszot Howhannisjan], Երևան [Erywań] 1978
- [Hajeren dzeragreri] *Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ [Kolofony rękopisów ormiańskich z XVII w.] (1641-1660 թթ.)*, հատոր Գ [t. III], Վազգեն Վազգեն Հակոբյան [opracował Wazgen Hakobian], Երևան [Erywań] 1984
- [Hakob Ghyrimecy] Հակոբ Դրիմեցի [Hakob Ghyrimecy], *Տոմարագիտական աշխատություններ [Prace z zakresu kalendarza]*, աշխատասիրությամբ Ջ.Էյնատյանի [w opracowaniu Dż. Ejnatian], Երևան [Erywań] 1987
- [Hakobian W.] Հակոբյան Վ., *Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը [Notatki podróżne Martirosa Jerzynkacego]*, „Teghekgir” (6) 1957, s. 97-110
- [Howhannes Kamenacy] *Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն պատերազմին Խոչիմի* [Howhannes Kamenacy, *Historia wojny chocimskiej*], աշխատությամբ Հ. Ս. Անասյանի [w opracowaniu H. S. Anasjana], Երևան [Erywań] 1964
- [Howhannes Kyrnecy] *Յովհաննէս Բնեցի «Յաղագս քերականին» [Howhannes Kyrnecy „O gramatyce”]*, Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց Լ.Ս.Խաչիկյանը [Źródło przygotował do druku L. S. Chaczikian], Ներածությունը Լ.Ս. Խաչիկյանի և Ս.Ս.Ավագյանի [Wstęp L. S. Chaczikian, S. A. Awagian] Երևան [Erywań] 1977
- [Howhannes Ter-Dawtian] *Հովհաննէս Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետուսարր [Diariusz handlowy Howhannesa Ter-Dawtiana Dżughajecygo]*, Աշխատասիրությամբ Լ. Ս. Խաչիկյանի, Հ. Դ. Փափագյանի [w opracowaniu L. S. Chaczikiana, H. D. Papazjana], Երևան [Erywań] 1984
- Jan z Koszyczek, *Poncján, który ma w sobie rozmaite powieści miłe barzo ku czcieniu, wzięte z rzymskich dziejów*, Kraków ok. 1530
- [Juzbaszian] Юзбашян К. Н., *Армянские рукописи в петербургских собраниях* (каталог), [w:] *Православный палестинский сборник*, вып. 104, С.-Петербург 2005
- [Karamianc] Քարամեանց Ն.[N.Karamianc], *Յուզակ Պեղինի արքայական Մատենադարանի հայ ձեռագրաց [Katalog rękopisów ormiańskich cesarskiej Biblioteki Berlina]*, В 1886, s. 183-192
- [Katalog] *Каталогъ книгъ и рукописей Библиотекъ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ*, Москва 1888
- Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*. Dział ormiański opracował K. Roszko, pod redakcją Eugeniusza Słuszkiewicza. Dział gruziński opracował Jan Braun, Warszawa 1958
- Kévorkian Raymond H., Ter-Stépanian A. avec le concours de B. Outtier et de G. Ter-Vardanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de France* (catalogue), Paris 1998
- [Kolandzian S.] Քոլանջյան Ս., *Գեղա հայաքաղաքը եւ նրա հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն [Miasto Gherla i jego zbiór ormiańskich rękopisów]*, BM (6), 1962, s. 497-531
- [Kolandzian S.] Քոլանջյան Ս., *Համառոտ ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Գեղա հայաքաղաքի [Zwięzły katalog ormiańskich rękopisów miasta Gherla]*, BM (9), 1969, s. 433-485

- [Lalafarian S.] Լալաֆարյան Ս., *Վրացական ՄՄՀ ԳԱ Կ. Ս. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի հայերեն ձեռագրերի ցուցակ [Katalog ormiańskich rękopisów Instytutu rękopisów im. K. S. Kekelidze przy Akademii Nauk Gruzińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej* (անստիպ/ niepublikowany)
- Macler F., *Notices de manuscrits Arméniens ou relaties aux Arméniens vus dans quelques bibliothèques de la péninsule Ibérique et du Sud-est de la France*, „Revue des Etudes Arméniennes” 1, fasc. 2, 1920, s. 85-116
- Macler, F. *Rapport sur une mission scientifique en Galice et en Bukowine*, „Revue des Etudes Arméniennes” 7, fasc. 1, 1927, s. 94-155
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր առաջին [t. I], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1966
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր երկրորդ [t. II], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1967
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր երրորդ [t. III], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1968
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր չորրորդ [t. IV], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1969
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր հինգերորդ [t. V], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1971
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր վեցերորդ [t. VI], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1972
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր եօթներորդ [t. VII], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1974
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր ութերորդ [t. VIII], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1977
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր իններորդ [t. IX], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1979
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր տասներորդ [t. X], կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerzolima] 1990
- [Majr cucak dzeragrac Syrboč Hakobianc] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց [Katalog główny rękopisów św. Jakuba]*, հատոր տասնմեկերորդ [t. XI], կազմեց

- Նորայր եպս. Պողարեան [oprac. Norajr bp Pogharian], Երուսաղեմ [Jerozolima] 1991
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Halepi] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայկալի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց [Katalog główny rękopisów ormiańskich w Aleppo i Antelias, oraz osób prywatnych]*, հատոր Բ [t. II], կազմեց Արսաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէան [opracował arcybp Artawazd Sjurmeian], Հայկալ [Aleppo] 1936
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Jerusaghemi] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէսի Սրբոց Յակոբեանց վանքի [Katalog główny ormiańskich rękopisów klasztoru św. Jakuba w Jerozolimie]*, առաջին հատոր [t. I], կազմեց Արսաւազդ արքեպս. Սիւրմէան [opracował arcybp Artawazd Sjurmeian], Վենետիկ [Wenecja] 1948
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Ա[t.I], կազմեցին՝ Օ.Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարթյան [opracowali O. Jeganian, A.Zejtunian, P.Antabian], իմբազրութեամբ՝ Ա.Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի pod redakcją A.Mnacakaniana, O. Jeganiana], Երեւան[Erywań] 1984
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Բ[t.II], կազմեցին՝ Օ.Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթարեան, Ա.Քեօշկերեան [opracowali O. Jeganian, A.Zejtunian, P.Antabian, A.Keoszkarian], իմբազրութեամբ՝ Ա.Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Զեյթունեանի [pod redakcją A.Mnacakaniana, O.Jegania, A.Zejtuniana], ցանկերը՝ Վ.Դերիկեանի[spisy W.Dewrikiana], Երեւան[Erywań] 2004
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Գ[t.III], կազմեց՝ Օ.Եգանեան [opracował O.Jeganian], իմբազրութեամբ՝ Փ. Անթարեան, Ա. Զեյթունեան, Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ.Շահէ քիյ. Հայրապետեանի [pod redakcją P.Antabiana, A.Zejtuniana, H. Keoseiana, A.Ghazarosjana, Ter Szahe ks.Hajrapetiana], ցանկերը կազմեց՝ Վ.Դերիկեանը [spisy przygotował W.Dewrikian], Երեւան[Erywań] 2007
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Դ[t.IV], կազմեցին՝ Ա.Քեօշկերեան, Կ.Սուքիասեան, Յ. Քէօսէեան [opracowali A.Keoszkarian, K.Sukiasjan, H. Keoseiana], իմբազրութեամբ՝ Փ. Անթարեանի, Յ. Քէօսէեան, Ա.Ղազարոսեանի, Տ.Շահէ քիյ. Հայրապետեանի [pod redakcją P.Antabiana, H. Keoseiana, A.Ghazarosjana, Ter Szahe ks.Hajrapetiana], ցանկերը կազմեց՝ Վ.Դերիկեանը [spisy przygotował W.Dewrikian], Երեւան[Erywań] 2008
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Ե[t.V], կազմեցին Օ. Եգանեան [opracował

- O. Jeganian], խմբագրութեամբ՝ Յ.Քեօսեանի, Ա.Ղազարսեանի, Տ.Շահէ քի. Հայրապետեանի [pod redakcją H. Keoseiana, A. Ghazarosjana, Ter Szahe ks. Hajrapetiana], ցանկերը կազմեց՝ Վ.Դերիկեանը [spisy przygotował W. Dewrikian], Երեւան [Erywań] 2009
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Զ[t.VI], խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի [pod redakcją Geworga Ter-Wardaniana], Երեւան [Erywań] 2012
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Է[t.VII], խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի [pod redakcją Geworga Ter-Wardaniana], Երեւան [Erywań] 2012
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Masztoci] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի [Katalog główny rękopisów ormiańskich w zbiorach Matenadaranu im. Masztoca]*, հատոր Ը[t.VIII], խմբագրութեամբ՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի [pod redakcją Geworga Ter-Wardaniana], ցանկերը կազմեց Վ.Դերիկեան [spisy przygotował W. Dewrikian], Երեւան [Erywań] 2013
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji]*, հատոր առաջին[t.I], յօրինեց Հ.Բարսեղ Վ. Սարգիսեան [opracował o. Barsegh wardapet Sargisjan], Վենետիկ [Wenecja] 1914
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji]*, հատոր երկրորդ[t.II], յօրինեց Հ.Բարսեղ վ. Սարգիսեան [opracował o. Barsegh wardapet Sargisjan], Վենետիկ [Wenecja] 1924
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji]*, հատոր Գ[t.III], յօրինեցին Հ.Բարսեղ Սարգիսեան, Հ.Գրիգոր Սարգիսեան [opracowali o. Barsegh wardapet Sargisjan, o. Grigor Sargisjan], Վենետիկ [Wenecja] 1966
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji]*, հատոր Դ[t.IV], յօրինեց Հ.Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան [opracował o. Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1993
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji]*, հատոր Ե[t.V], յօրինեց Հ.Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան [opracował o. Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1995
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny*

- rekopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji*], հասոոր Զ[t.VI], յօրինեց Հ.Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան[opracował o.Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ[Wenecja]1996
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*[*Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji*], հասոոր Է[t.VII], յօրինեց Հ.Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան[opracował o.Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ[Wenecja] 1996
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Matenadaranin Mychitariananc] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*[*Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wenecji*], հասոոր Ը[t.VIII], յօրինեց Հ.Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան[opracował o.Sahak wardapet Czeczemian], Վենետիկ[Wenecja] 1998
- [Majr cucak hajeren dzeragrac Meci] Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան [Katalog główny ormiańskich rękopisów Katolikosatu Wielkiego Domu Cylicyjskiego], կազմեց Անուշաւան վրդ. Դանիէլեան [opracował Anuszawan wardapet Danielian], Անթիլիաս-Լիբանան [Antelias-Liban] 1984
- [Manyr zamanakagrutiunner] *Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ. [Małe kroniki, XIII-XVIII ww.]*, հասոոր I [t. I], կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան [opracował W. A. Hakobian], Երևան [Erywań] 1951
- [Manyr zamanakagrutiunner] *Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ. [Małe kroniki, XIII-XVIII ww.]*, հասոոր II [t. II], կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան [opracował W. A. Hakobian], Երևան [Erywań] 1956
- Medieval Armenian manuscripts at the University of California* by Avedis K. Sanjian, Los Angeles 1999
- [Melikset-Bek L.] Մելիքսեթ-Բեկ Լ., *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի* [Katalog rękopisów ormiańskich w Centralnym Historycznym Archiwum Gruzji], BM (4), 1958, s. 377-423
- [Muradyan G., Topczian A.] Մուրադեան Գ., Թոփչեան Ա., *Ցուցակ Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանի հայերէն ձեռագրերի պատասիկների* [Catalogue of the armenian manuscript fragments of the Mekhitarist Library in Vienna]: Երկլեզու հայերէն-անգլերէն հրատարակութիւն [Bilingual armenian-english edition], Երևան [Yerevan] 2012
- [Muratian S. A., Martirosjan N. P.] Մուրատեան Սահակ Ա., Մարտիրոսեան Նազարէթ Պ. [Sahak A. Muratian, Nazaret P. Martirosjan], *Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից* [Katalog rękopisów klasztoru św. Apostołów-Thumaczy i okolic], խմբագրեց Արայ Գալաչճեան [opracował Ara Galaczian], Երուսաղէմ [Jerozolima]1967
- Muza chrześcijańska I: Poezja armeńska, syryjska i etiopska*, wstęp ks. M. Starowieyski, A. Mandalian, ks. W. Myszor, ks. S. Kur, oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1985
- Nerses Šnorhali, Jezus, Syn jedyny Ojca i inne poematy*, wstęp i opracowanie ks. Marek Starowieyski, Kraków 1998
- Niemcewicz J. U., *Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*, tom II, Lipsk 1839

- Notices Géographiques d'après des manuscrits Arméniens de XVII siècle, Voyage de Pirzadé de Kapan*, B 1882, s. 313-314
- [Oragrutium] *Օրագրութիւն Երեմիա չէլէպի Քէօսիւրճանի [Diariusz Jeremiego Celebi Kiomurcziana]. Յաւելուած՝ Ա. [Apendix I] Թուղթեր [Listy], Բ [II]. Ուղերձներ [Dedykacja], Գ [III]. Գանձեր եւ Ողբեր [Gandze i lamenty]*, հրատ. Մեսրոպ արքեպս. Նշանեան [opublikował Mesrop arcybp Nyszanian], Երուսաղէմ [Jeruzolima] 1939
- Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta*, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Boromeusza, t. 1, Wilno 1851
- [Papian M.] Պապեան Մ., *Օքսֆորդի համալսարանի Բողլէյան գրադարանի հայերէն ձեռագրերը [Rękopisy ormiańskie w Bodleian Library Oxfordzkiego Uniwersytetu]*, PBH 2000, (1) s. 225-247
- [Patmutium hamarod] *Պատմութիւն համարուն Աղուանից երկիր յորինեալ ի Տ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոսէ Հասան Ջալալեանց [Historia zwięzła kraju Aghwank ułożona przez Ter Jesaja Hasana Dżalalianca, katolikosa Aghwanku]*, Երուսաղէմ [Jeruzolima] 1868
- Philonis Iudaei de cophini festo et de colendis parentibus cum brevi scripto de Iona, Editore ac interprete Angelo Maio A[mbrosiani] C[ollegii] D[octore] (...)*, Mediolani 1818
- Philonis Judaei paralipomena Armena libri videlicet quatuor in Genesin libri duo in Exodum, sermo unus de sampson, alter de Jona tertius de tribus angelis Abraamo apparentibus opera hactenus inedita ex Armena versione antiquissima ab ipso originali textu graeco ad verbum stricte exequuta saeculo V. nunc primum in Latium fideliter translata per P. Jo: Baptistam Aucher vic.gen.congr. Mechitaristarum*, Venetis typis Coenobii PP. Armenorum in insula S. Lazari 1826
- Philonis Judaei sermones tres hactenus inediti I et II de providentia et III de animalibus ex Armena versione antiquissima ab ipso originali textu graeco ad verbum stricte exequuta, nunc primum in Latium fideliter translati per P. Jo: Baptistam Aucher Ancyranum monachum Armenum et doctorem Mechitaristam*, Venetis typis Coenobii PP. Armenorum in insula S. Lazari 1822
- Pomniki dziejowe Lwowa*, t. I, ed. A. Czołowski, Lwów 1892
- Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, a la fin du XVe siècle, sous le règne de Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzendjan, dans la grande Arménie, écrite par lui meme en arménien, et traduite en français par M. Saint-Martin*, „Journal Asiatique” 1826, s. 321-373
- [Simeon dypri Lehacwoj] *Միսէն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք [Notatki podróżne, kronika i kolofony dypira Symeona Lehacego]* ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ն. Ակինեան [opracował i wydał o. N. Akinian], Վիեննա [Wiedeń] 1936
- Stara poezja armeńska*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył Andrzej Mandalian, Warszawa 1970
- Statuta iuris armenici*, ed. O. Balzer, [w:] *Corpus iuris polonici*, t. III, Kraków 1906, nr 215, s. 401-538

- [Stepanos Orbelian] Ստեփանոս Օրբելյան, *Մյունիքի պատմություն* [Stepanos Orbelian, *Historia Sjuniku*], թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունը Ա. Ա. Աբրահամյանի [tłumaczenie, wstęp i komentarze A. A. Abrahamiana], Երևան [Erywań] 1986
- [Stepanosi Roszka] *Ստեփանոսի Ռոշքայ ժամանակագրություն կամ Տարեկանք եկեղեցականք* [*Kronika albo Roczniki kościelne Stefana Roszki*], հրատարակեց հ. Համազասպ Ոսկեան [opublikował o. Hamazasp Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964
- [Surb Eczmiacni] *Մ[ուրբ] Էջմիածնի Մ[այր]տաճարի ձեռագիր ավետարանները* [*Rękopiśmienne ewangeliarze katedry Macierzystej Stolicy Świętego Eczmiadzyna*], „Eczmiadzyn”, 1 (styczeń) 1944, s. 35-37. Kontynuacja w numerze: փետրվար-մարտ/ luty-marzec, s.53-57
- Systematisch-Alphabetischer Hauptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen, XIII: Verzeichnis der Armenischen Handschriften der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen*, von Franz Nikolaus Finck und Levon Gjandschezian, Tübingen 1907
- Świat na opak wywrócony*, wyd. J. Lewański, [w:] *Dramaty staropolskie. Antologia*, t. 6, Warszawa 1963
- [Tajian] Տայեան Ղ., *Մայր դիւան Միխթարեանց վենետիկոյ ի ս.Ղազար 1707-1773* [*Archiwum Mechitarystów na wyspie San Lazzaro w Wenecji 1707-1773*], Վենետիկ [Wenecja] 1930
- [Ter Hakobian S.] Տէր Յակոբեան Ս., *Վարդանայ վարդապետի Բաղիշեցոյ Յուցակ գրոց Ամրոյնու վանուց* [*Katalog rękopisów klasztoru Amyrdola w Bagheszu Wardana wardapeta Baghiszecego*], „Ararat” 1903, Բ-Գ [II-III], Վաղարշապատ [Wagharszapat], s. 176-189
- [Ter-Mykyrtczjan G.] Տէր Մկրտչյան Գ., Մեսրոպ եպիսկոպոս [Biskup Mesrop], *Պատմություն Շապոհյ Բագրատունույ* [*Historia Szapuha Bagratuniego*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1921
- Thomson R. W., *The Armenian version of Ps-Dionysius Areopaghita*, “Acta Jutlandica” (27), 1982, s. 115-123
- [Topczian Hakob] Թօփճեան Յակոբ, *Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետ Դադեանի* [*Katalog rękopisów Chaczika wardapeta Dadiana*], Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1898
- Թօփճեան Յակոբ Յ. [Topczian Hakob H.], *Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի* [Katalog zbiorów Chaczika wardapeta Dadiana], մասն Բ [Część II] 1878-1898, Վաղարշապատ [Wagharszapat] 1900
- [Topczian H.] Թօփճեան Յ., *Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին* [*Katalog rękopisów z klasztoru Armasz*], Վենետիկ [Wenecja] 1962
- Tryjarski E., *Dialogi z podręcznika gramatyki, teologii, filozofii i systematyki spisane przez Awedyka (XVII w.)*, L 2, 2013, s. 9-80
- Tryjarski E., *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010
- [Tumanian B.J.] Թումանյան Բ. Ե., *Առձեռն ամսարացույց* [*Podręczna wskazówka kalendarzowa*], Երևան [Erywań] 1965

- [Tumajan H.] Հ[այր] Յ[ովհաննէս] Թ[ումանեան] [O. Howhannes Tumajan], *Հայերէն ձեռագիրքի Քրաքաւ [Ormiańskie rękopisy w Krakowie]*, ԿԱ, ապրիլ /kwiecień 1887, s. 55-57
- [Tumajan H.] Հ[այր] Յ[ովհաննէս] Թ[ումանեան], Յ. Հանուշ լեհացի հայագէտ եւ Կալիցիոյ հայոց գաւառալէզուն [Polski armenista J. Hanusz i język Ormian z Galicji], 1887 փետրուար/łuty, s.22-24
- [Usz midznadari] *Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը (XVI-XVII դդ.) [Ormiańska poezja późnego średniowiecza]* Երկու հատորով [w dwóch tomach] Հատոր առաջին [t. I] աշխատասիրութեամբ Հասմիկ Սահակյանի [w opracowaniu Hasmik Sahakian], Երևան [Erywań] 1986
- Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, von Dr. N. Karamianz, Berlin 1888
- [Żamanakagrutian] *Ճամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ [Kronika Grigora wardapeta Kamachecego lub Daranaghcego]* հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան [wydał Mesrop wardapet Nyszanian], Երուսաղէմ [Jeruzolima] 1915
- [ŻD dari hajeren] *ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Kolofony ormiańskich rękopisów z XIV w.] (1301-1400)*, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1950
- [ŻE dari hajeren] *ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Kolofony ormiańskich rękopisów z XV w.] (1401-1450 թթ.)*, մասն առաջին [część pierwsza] կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1955
- [ŻE dari hajeren] *ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Kolofony rękopisów ormiańskich z XV wieku]* Մասն երկրորդ [część druga] (1451-1480 թթ.) Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1958
- [ŻE dari hajeren] *ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Kolofony ormiańskich rękopisów z XV w.] (1481-1500 թթ.)*, մասն երրորդ [część trzecia], կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան [opracował L. S. Chaczikian], Երևան [Erywań] 1967

OPRACOWANIA

- [Abeghian M.] Աբեղյան Ս., *Երկեր [Dzieła]*, հատոր Գ [t. III]: *Հայոց հին գրականության պատմություն [Historia dawnej literatury ormiańskiej]*. Գիրք Առաջին [Księga Pierwsza], (սկզբից մինչև X դար/od początku do X wieku), Երևան [Erywań] 1968
- [Abeghian M.] Աբեղյան Ս., *Երկեր [Dzieła]*, հատոր Դ [t. IV]: *Հայոց հին գրականության պատմություն [Historia dawnej literatury ormiańskiej]*. Երկրորդ Գիրք [Księga Druga] (10-15-րդ դարեր/X-XV wiek), Երևան [Erywań] 1970
- [Abrahamian A. G.] Աբրահամյան Ա. Գ., *Գլաձորի համալսարանը [Uniwersytet Gładzorski]*, Երևան [Erywań] 1983
- [Abrahamian A. G.] Ա. Գ. Աբրահամյան, *Հայկական ծածկագրություն [Ormiańska kryptografia]*, Երևան [Erywań] 1978

- Abrahamowicz Z., *Nersesowicz Deodat*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 22, Wrocław 1977, s. 675-677
- [Aczarian Hr.] Աճառեան Հր., *Հայերէն Արմատական Բառարան* [*Ormiański słownik etymologiczny*], հատոր IV [t. IV], Երևան [Erywań] 1926
- [Aghajan E.] Աղայան Է., *Արդի հայերէնի բացատրական բառարան* [*Słownik objaśniający współczesnego języka ormiańskiego*], հատոր 1 [t. I] Երևան [Erywań] 1976
- [Ajwazjan G.] Այվազյան Գ., *Երեսիա Չելեպի Քյոմուրճյանի ձեռագրական ժառանգությունը* [*Dziedzictwo rękopiśmienne Jeremii Çelebiego Kiomurcziana*], BM (20), 2014, s. 349-398
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Հինգ պանդուխտ տաղասացներ* [*Pięć rapsodów uchodźców*], Վիեննա [Wiedeń] 1921
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Պարսամ տաղասաց (Պարսամ Տրապիզոնցի), արքեպիսկոպոս լեոպոլսոյ, եւ իւր տաղն ի վերայ ակոսայի* [*Parsam poeta (Parsam Trapizoncy) arcybiskup Lwowa i jego wiersz o zębie*], HA 1930, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր/wrzesień-październik, s. 590-596
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Պատմութիւն եօթն իմաստասիրաց հայ գրականութեան մէջ* [*Historia siedmiu mędrców w ormiańskiej literaturze*], HA, սեպ-հոկ. (wrzesień-październik) 1921, s. 472-485
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Ստեփանոս վրդ. Լեհացի* [*Stepanos wardapet Lehacy*], HA, 1912, s. 61-66; 147-153
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Միսէոն դպրի Լեհացոյ ուղեգրութիւն*, HA, (1932) s. 447-483, s.677-690; (1933) s.115-128, 334-342, 479-495, 595-608, 701-713; (1934) s. 59-69, 149-168, 283-306, 465-474, 547-570; (1935) s. 79-96, 163-175
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Սկեռայի աւետարանը 1197 թուականէն Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մէջ* [*Ewangelia z Skerwy z 1197 roku w bibliotece ormiańskiego arcybiskupstwa we Lwowie*], 1930 HA s. 95-112, 210-236
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Յովհաննէս Նասրեդինեան, արքեպիսկոպոս հայոց Լվովի եւ ամենայն ռուսաց եւ վրասաց աշխարհի (1380-1415)* [*Howhannes Nasredinian arcybiskup Ormian lwowskich, wszystkich ruskich i wołoskich (1380-1415)*], HA մայիս/մայ, 1947, s. 299-311
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Համալսարանի Մատենադարանի ի Լվով* [*Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego*], HA, 1936, s. 501-512; 1937, s.111-150; 1948, s. 421-425, 596-607; 1949, s.44-54; 1950, s. 67-79
- [Aknark] *Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան 100ամեայ յոբելէնի հաստատման Մխիթարեան միաբանութեն ի Վիեննա (1811-1911)* [*Zarys 100 lecia założenia kongregacji Mechitarystów w Wiedniu*], Վիեննա [Wiedeń] 1911
- [Alizhan Gh.] Ալիշան Դ., *Միսուն. համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ* [*Sisuan, ujęcie ormiańskie Cylicji i Lewon Wielki*], Վենետիկ [Wenecja] 1885
- [Alizhan Gh.] Ալիշան Դ., *Հայաստանու. Պատմիչք եւ Պատմութիւնը Հայոց* [*Dzieje Armenii. Historycy i historia Armenii*], Վենետիկ [Wenecja] 1901

- [Alpojaczjan A.] Ալփոյաճեան Ա., *Գրիգոր Վեսարացի պատրիարք եւ իր ժամանակը* [*Patriarcha Grigor Kesaracy i jego czasy*], Երուսաղէմ [Jeruzolima] 1936
- [Alpojaczjan A.] Ալփոյաճեան Ա., *Պատմութիւն Եւրոկիոյ հայոց* [*Historia Ormian w Eudoksji*], Կահիրէ [Kair] 1952
- [Altunian A.] Ալթունեան Ա., *Տեղեկագրութիւն հայոց գաղթականութեան որք ի Սոլսո-Վալաքիա, Հունգարիա եւ ի Լեհաստան. Ուղեւորութիւն յամին 1876* [*Relacja o ormiańskich uchodźcach, którzy są w Moldo-Walachii, na Węgrzech i w Polsce. Podróż z 1876 roku*], Ֆօքշան [Fokszany] 1877
- [Amatuni K.] Կարապետ եպս. Ամատունի [Karapet biskup Amatuni], *Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսաւոր էջ մը ժէ. դարու հայ եկեղեցական պատմութենէն* [*Woskan wardapet Jerewancy i jego czasy. Oświecona karta w historii Kościoła ormiańskiego XVII w.*], Վենետիկ [Wenecja] 1975
- [Anasjan H.] Անասյան Հ., *Հայկական մատենագիտություն Ե-ԺԸ դդ.* [*Ormiańska bibliografia, V-XVIII w.*], հատոր Ա [t. I], Երևան [Erywań] 1959, հատոր Բ [t. II], 1976
- [Anasjan H. S.], *Մանր Երկեր* [*Małe dzieła*], Լոս Անջելէս [Los Angeles] 1987
- [Anasjan H.] Անասյան Հ., *XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում* [*Ruchy wyzwolenicze w Zachodniej Armenii w XVII w.*], Երևան [Erywań] 1961
- [Anasjan H.] Անասյան Հ., *XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում* [*Ruchy wyzwolenicze w Zachodniej Armenii w XVII w.*], Երևան [Erywań] 1962
- [Anasjan A. S.] Анасян А. С., *Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках*, [w:] *Великая дружба. Сборник посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией*, Ереван 1954, s. 225-238
- [Anasjan A. S.] Анасян А. С., „*История Хотинской войны*“ *Иоаннеса Каменецкого*”, РВН 1958 (2), s. 258-286
- [Arakelian M.] Arakelyan M., *Sixteenth and Seventeenth Century Armenian Illuminated Manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovyna* [w:] *Armenian-Ukrainian Historical Context: Papers of the International Conference (Lviv, 29-31 May 2008)*, Lviv 2011, s. 91-109
- Arakelian M., *The New Julfa school of armenain miniature painting (the 17th Century): a survey*, [w:] *Cultural, linguistics and ethnological interrelations in and around Armenia*, edited by Jasmine Dum-Tragut and Uwe Bläsing, Cambridge 2011, s. 11-33
- [Arakelian M.] Արաքելյան Մ., *Պատկերազարդ ավետարանների ուսումնասիրությունը: Նոր Ջուղայի հայ մանրանկարչական դպրոցի շրջանակներում (համառոտ ակնարկ)* [*Badanie iluminowanych ewangeliarzów w ramach ormiańskiej szkoły miniatury Nowej Dżulfy*] (*krótki zarys*), BM (18), 2008, s. 125-138
- [Ararat-i] «Արարատ»-ի ժամանգութիւնը, *Մէսրոպ արքեպիսկոպոս Տէր-Սոփոսեան (Մէսրոպ Մագիստրոս), յօդուածների ժողովածու* [*Dziedzictwa „Araratu”. Mesrop arcybiskup Ter-Mowsisjan (Mesrop Magistros). Zbiór artykułów*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010

- [Arewszatian S., Matewosjan A.] Արևշատյան Ա., Մաթևոսյան Ա., *Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն* [*Uniwersytet w Gladzor jako ośrodek oświaty średniowiecznej Armenii*], Երևան [Erywań] 1984
- [Arewszatian S.] Аревшатын С., *К истории философских школ средневековой Армении (XIV в.)*, Ереван 1980
- [Arewszatian S.] Արևշատյան Ա., *Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմա-մշակութային նշանակությունը*, [*Starożytne tłumaczenia ormiańskie i ich znaczenie historyczno-kulturowe*], PBH 1973 (1), s. 23-37
- Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich, katalog wystawy Muzeum Zamojskie, Zamość 2010*
- Aslanian S. D., *From the Indian Ocean to the Mediterranean. The global trade networks of armenian merchants from New Julfa*, Berkeley and Los Angeles 2011
- [Awetisjan A.N.] Ա.Ն. Ավետիսյան[A.N.Awetisjan], *Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը*[*Gladzorska szkoła ormiańskiego miniatorstwa*], Երևան[Erywań] 1971
- [Awgerian M., Czelalian G.] Ալգերեան Մ., Ճելալեան Գ., *Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուի* [*Podręczny słownik języka ormiańskiego*], Վենետիկ [Wenecja] 1865
- [Awtalbegian T.] Ավդալբեգյան Թ., *Հայագիտական հետազոտություններ* [*Badania armenistyczne*], Երևան [Erywań] 1969
- [Bachczinian H. G.] Բախչինյան Հ. Գ., *Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները* [*Kolofony rękopisów ormiańskich*], Երևան [Erywań] 1980
- [Bachczinian H.] Բախչինյան Հ., *XVII-XVIII դարերի հայ գրականությունը* [*Ormiańska literatura XVII-XVIII wieków*], Երևան [Erywań] 1999
- [Badalian H.] Բադալյան Հ., *Օրացույցի պատմություն* [*Historia kalendarza*], Երևան [Erywań] 1970
- Balzer O., *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*, Lwów 1909
- Balzer O., *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, Lwów 1910
- Bančik N., Weise Ch., *Armenische Handschriften und Archiv-Dokumente in Lemberger Bibliotheken*, [w:] *Armenisch-Deutsche Korrespondenz (ADK)*, Dezember 1996, s.44-49
- [Bajburdian] Բայբուրդյան Ա., *XVII դարում Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից* [*Z działalności misjonarzy katolickich we wschodniej Armenii w XVIIw.*], PBH (2), s. 147-157
- Barącz S., *O rękopisach kapituły ormiańskiej lwowskiej*, „Dziennik Literacki” 1853, nr 25, 36, 37, 39, 40
- Barącz S., *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1859
- Bardakjian K. B., *A reference guide to modern Armenian literature. 1500-1920*, Detroit, Michigan 2000
- [Barseghian B.] Բարսեղյան Բ., *Լեհահայության մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV-XIX դարերում* [*Życie kulturalne i literatura polskich Ormian, XIV-XIX ww.*], Երևան [Erywań] 1992

- Bernád R., Kovács B., *A szamosújvári Órmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium*, Budapest-Gyulafehérvár-Leipzig 2011
- Bohosiewicz M., *Hunarian Wartan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962-1964, s. 106-107
- [Božko A.] Божко А., *Каменецкое армянское летописание как один из источников изучения украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях*, [w:] *Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой (международная научная конференция, Минск, 9-11 октября 2012)*, Минск 2013, s. 88-94
- [Božko O.] Բոժկո Օ., *Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայ տարեգրությունը որպես XVI-XVII դարերի կարևոր պատմամշակութային հուշարձան [Ormiańska kronika miasta Kamieniec-Podolski jako ważny historyczno-kulturowy zabytek XVI-XVII ww.]*, [w:] *Հայագիտական սիզազգային երկրորդ համաժողով [Druga międzynarodowa konferencja armenistyczna] “Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները” [Armenologia i jej obecne wyzwania]*, 17-19 հոկտեմբերի/ października, Երևան (Erywań) 2013 (w druku)
- Buiucliu G. M., *Camenița sau Cronica Armenilor din Polonia și Moldova*, „Convorbiri Literare”, 15 (1906)
- Buschhausen H und H., *Armenischen Handschriften Mechitharisten-Bibliothek in Wien*, Wien 1976
- Bundy D. D., *The Sources of the Isaiah Commentary of Georg Skewrac'i*, [w:] T. J. Samuelian, *Medieval Armenian culture*, Atlanta, Georgia 1984
- [Chaczatrian A.] Տ. Արշակ վարդապետ Խաչատրյան [Ter Arszak wardapet Chaczatrian], *Նվիրակությունը հայոց եկեղեցում [Nywiragizm w Kościele ormiańskim]*, Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2004
- [Chaczatrian P. M.] Խաչատրյան Պ. Մ., *Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԴ-ԺԷ դդ./XIV-XVII ww.) [Ormiańskie średniowieczne historyczne lamenty]*, Երևան [Erywań] 1969
- [Chaczikian L.] Խաչիկյան Լ., *Արտագի հայկական իշխանությունը և Օործորի դպրոցը [Ormiańskie księstwo w Artaz i szkoła Corcor]*, BM, (11), 1971, s. 125-210
- Chrząszczewski J. Chrząszczewski, *Kościóły Ormian polskich*, Warszawa 2001
- Coulie B., *Collections and catalogues of armenian manuscripts*, [w:] *Armenian philology in the modern era from manuscript to digital text*, edited by Valentina Calzolari with the collaboration of Michael E.Stone, Leiden-Boston 2014, s. 23-64
- [Czemczemian S.] Ճեմճեմեան Ս., *Գէորգ դպիր Տէր Յովհաննիսեան (Պալատեցի) և Մխիթարեանները [Georg dypir Ter Howhannisjan (Palatecy) i Mechitarysci]*, B, 1982, 3-4, s. 294-319; 1983, 1-4, s. 11-37
- [Czugasyzjan B.] Չուգասյզեան Բ., *Գէորգ դպիր Պալատեցու կեանքի և գործունեության տարեգրությունը [Kronika życia i działalności Georga dypira Palatecego]*, Երևան [Erywań] 1994
- Cuneo P., *Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo*, 1, Roma 1988
- [Danielian K.] Դանիելյան Կ., *Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից [Z dziejów ormiańskiej literatury pamiętnikarskiej]*, Երևան [Erywań] 1961

- [Daszjan H.] Հ. Յակոբբոս Վ. Տաշեան [O. Hagopos wardapet Daszjan], *Աղնարկ սր հայ հնագրութեան վրայ. Ուսումնասիրութիւն հայոց գրչութեան արուեստին [Zarys ormiańskiej kaligrafii. Studia nad ormiańską sztuką kopiowania]*, Վիեննա[Wiedeń] 1898
- [Daszjan H.] Յ. Տաշեան, *Ձայնագրութիւն լեհահայ բարբառային[Fonografia dialektu Ormian polskich]*, ԿՊ, 1890 (luty), s. 41-43
- [Daszkiewicz J. R.] Дашкевич Я. Р., *Армянские общественные печати на Украине (XVI-XVII вв.)*, ВМ 11, 1973, s. 233-191
- [Daszkiewicz J. R.] Дашкевич Я. Р., *К средневековой сфрагистике Армян Украины*, ВМ 15, 1986, s. 191-239
- [Daszkiewicz J. R.] Дашкевич Я. Р., *Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского*, РВН 3, 1980, s. 121-140
- [Daszkiewicz J. R.] Дашкевич Я. Р., *Армянская книга на Украине в XVII в.*, [w:] *Книга. Исследования и материалы*, т. 6, 1962, s.146-168
- [Daszkiewicz J. R.] Дашкевич Я. Р., *Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков*, Ереван 1962
- [Dawtian A.] Դաւթեան Ա., *Լեհաստանի հայոց եկեղեցականները [Ormiańscy kapłani w Polsce]*, ԿՊ 1894 (օգոստոս/sierpień), s. 246-249
- Deny J., *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, Wiesbaden 1957
- Dowsett Ch., *Sayat-Nova: an 18th-century troubadour: a biographical and literary study*, 1997
- Drost-Abgarjan A., *Ein neuer Fund zur armenischen Version der Eusebios-Chronik*, [w:] *Julius Africanus und die christliche Weltchronistik*, ed. Martin Wallraff, Berlin-New York 2006, s. 255-262
- [Galustian] Галустян Дж. О., *Культурная жизнь армянских колоний средневековой Польши (XVI—XVII вв.)*, Ереван 1981
- [Garkawiec A. N.] Гаркавец А. Н., *Кыпчакское письменное наследие, 1: Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002
- [Garkawiec A. N.] Гаркавец А. Н., *Кыпчакское письменное наследие, 2: Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков*, Алматы 2007
- [Garkawiec] Гаркавец А. Н., *Кыпчакское письменное наследие, 3: Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков*, Алматы 2010
- [Gasparian M.] Գասպարյան Մ., *1692 թ. Լվովում գրված հայ այբբենարանը, [Napisany w 1692 roku elementarz ze Lwowa]*, «Սովետական մանկավարժ» [„Radziecki pedagog”], 1940, (8), s. 104-112
- [Gasparian M.] Գասպարյան Մ., *Մեսրոպյան այբբենարանները ԺԵ-ԺԸ դարերում [Mesropowskie elementarze w wiekach XV-XVIII]*, „Eczmiadzyn”, 1960 (օգոստոս/sierpień), s. 34-42
- Ghazarian D., *Ormiański amulet ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej*, L 3, 2014 (w druku)
- [Ghazarian R. S., Awetisjan H. M.] Ղազարյան Ռ. Ս., Ավետիսյան Հ. Ս., *Միջին հայերենի բառարան [Słownik języka średnioormiańskiego]*, 2-րդ բարեփոխված հրատարակություն [Wydanie drugie, rozszerzone] Երևան [Erywań] 2009

- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Հայկական ձեռագրերի հետքերով [Śladami ormiańskich rękopisów]*, „Գարուն” [„Garun”] (1), 1971, s. 29-36
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Հայ գրչությունը Պոդոլյեում [Ormiańskie piśmiennictwo na Podolu]*, „Lraber”, 1973 (3), s. 55-66
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Հայկական մանր գաղթօջախներ Պոդոլյան երկրում [Małe kolonie ormiańskie w ziemi podolskiej]*, PBH 1977 (1), s. 49-68
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Ժվանեցի հայ գաղութը [Ormiańska kolonia w Żwańcu]*, BHA 1974, (3), s. 201-209
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Համառոտ ուրուագիծ Տիսմենիցա ււանի հայկական գաղութի պատմության [Krótki zarys historii kolonii ormiańskiej w Tyśmienicy]*, HA 1993 (1-12), s. 201-212
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Յազլովեց քաղաքի հայ գաղթօջախը [Ormiańska kolonia w Jazłowcu]*, PBH (3), 1973, s. 52-70
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Համքարական կազմակերպությունները Պոդոլյեի հայկական գաղութներում, [Stowarzyszenia rzeźnicze w ormiańskich koloniach Podola]*, “Lraber” 1981 (5), s. 80-88
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Սոցիալական հարաբերությունները Պոդոլյեի հայկական գաղութներում [Stosunki społeczne w ormiańskich koloniach Podola]*, PBH 1974 (3), s.35-50
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղութների «կտրիճվորաց երայրությունների» մասին [O bractwach młodzieżowych w ormiańskich koloniach Zachodniej Ukrainy]*, PBH 1963 2(21), s. 115-126
- [Grigorian W.] Григорян В., *К вопросу о “братствах удальцов” в армянских колониях западной Украины*, [w:] *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, Киев 1965, s. 128-136
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Սոցիյով-Պոդոլսկ քաղաքի հայերի նամակը Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսին [List Ormian Mohyłowa Podolskiego do katolika Geworga IV]*, BHA 1973, (3), s. 137-142
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Սոցիյով-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական գաղութի պատմությունից [Z historii ormiańskiej kolonii miasta Mohylów Podolski]*, PBH 4 (59) 1972, s. 77-84
- [Grigorian W.] Գրիգորյան Վ., *Հայերը Ռաշկովում [Ormianie w Raszkowie]*, BЖH 3 (21) 1973, s. 186-193
- [Grigorian W. R.] В. Р. Григорян, *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии), второе издание (факсимильное)*, Ереван 2005
- Hacıkyan A. J., Basmajian G., Franchuk S., Ouzounian N., *The heritage of armenian literature: from the oral tradition to the Golden Age*, vol. I, Detroit Michigan 2000
- Hacıkyan A. J., Basmajian G., Franchuk S., Ouzounian N., *The heritage of armenian literature: from the oral tradition to the Golden Age*, vol. II: *From the sixth to the eighteenth century*, Detroit 2002
- [Haj midznadarian] *Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր [Gatunki dawnej literatury ormiańskiej]*, Երևան [Erywań] 1984
- [Haj mszakujti] *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր [Wybitni działacze ormiańskiej kultury V-XVIII w.]*, Երևան [Erywań] 1976

- [Haj parberakan] *Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն* [*Bibliografia ormiańskiego periodyku*] (1794-1967), Երևան [Erywań] 1970
- [Hajkakan] *Հայկական հին բանուածք մը* [*Jeden stary ormiański haft*], НА 1891, յունիս/сезон, s. 173-174
- [Hajuk I.] Гаюк И., *Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні. З каталогізованим додатком переліку пам'яток вірменської культури в музеях та заповідниках / Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине. С каталогизированным приложением перечнем памятников армянской культуры в музеях и заповедниках*, 2012
- [Hakobian G.] Հակոբյան Գ., *Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ (V-XV դդ.)* [*Gatunek szarakanów w ormiańskiej literaturze średniowiecznej (V-XV w.)*], Երևան [Erywań] 1980
- [Hakobian G.] Հակոբյան Գ., *Ներսես Շնորհալի* [*Nerses Utalentowany*], Երևան [Erywań] 1968
- [Hakobian H., Korchmazjan E.] Акопян Г., Корчмазян Эм., *Армянская миниатюра*, Ереван 1987
- [Hakobian T.] Տ. Տաթևի վարդապետ Հակոբյան [Ter Tatew wardapet Hakobian], *Սուչավայի ս. Հաճկատար վանքը (անվան ստուգաբանությունը, ավանդությունները և ուխտագնացությունները)*, [*Klasztor św. Hadzgardar w Suczawie, (etymologia nazwy, legendy i pielgrzymi)*], ВМ (20), 2014, s.95-108
- [Hambarzumian R.H.] Համբարձումյան Ռ.Հ., *Հայ ազատագրական շարժման լեհական կողմնորոշման ու լեհահայերի՝ Հոռմի հետ միութեան փաստերը լեհ պատմագրության մեջ* [О польской ориентации ормянского ruchu wyzwolenczego i o faktach unii z Ormian polskich Rzymem w polskiej historiografii], НА, յունուար-դեկտեմբեր/стyczeń-grudzien, 1985, s. 247-314
- [Hambarzumian R.H.] Համբարձումյան Ռ.Հ., *Սադոկ Բարաչը լեհահայոց պատմության ուսումնասիրող* [*Sadok Barącz jako badacz do dziejów Ormian polskich*], Երևան [Erywań] 1998
- Hanusz J., *Orientalische Handschriften in Krakau*, “Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” НА, 1887, s. 81-82
- [Harutiunian S. B.] Հարությունյան Ս. Բ., *Հայ ժողովրդական հանելուկներ* [*Ormiańskie zagadki ludowe*] (ուսումնասիրություն/studia), Երևան [Erywań] 1960
- [Hasratian M.] Հասրաթյան Մ., Սայաթ-Նովա [Sajat-Nowa], Երևան [Erywań] 1963
- [Hiszatakaran] *Յիշատակարան երկհարհրամեայ յոթելիի Միխայրեան Միաբանության ի Վենետիկ* [*Pamiętka 200-lecia Kongregacji Mechitarystów w Wenecji*] (1701-1901), Վենետիկ [Wenecja] 1901
- [Howhannisjan A.] Հովհաննիսյան Ա., *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության* [*Fragmenty z historii ormiańskiej myśli wyzwolenczej*], գիրք առաջին [księga pierwsza], Երևան [Erywań] 1957, գիրք երկրորդ [księga druga] Երևան [Erywań] 1959
- [Howhannisjan M.] Հովհաննիսյան Մ., *Հայ-ուկրաինական պատմական կապերին նվիրված գիտական կոնֆերանս* [*Naukowa konferencja poświęcona ormiańsko-ukraińskim historycznym więziom*], РВН 4 (1966), s. 293-294

- [Howhannisjan M. L.] Հովհաննիսյան Մ. Լ., *Լեհահայերի իրավական վիճակը 16—17-րդ դարերում* [*Prawny status Ormian polskich w XVI-XVII ww.*], „Teghekarir” 9 (1965) s. 35-48
- [Howhannisjan M. L.] Հովհաննիսյան Մ. Լ., *Ռեչ Պոսպոլիտայի հայկական ինքնավար օրգանները* [*Samorządne organy ormiańskie w RzeczyPospolitej*], “Teghekarir” 2 (1964), s. 47-58
- [Howhannisjan M.] Հովհաննիսյան Մ., *Լեհահայերի ինքնավարությունը XVI-XVII դարերում* [*Samorządność Ormian polskich w XVI-XVII ww.*], PBH 4 (1964), s. 180-185
- [Howhannisjan M.] Հովհաննիսյան Մ., *Ուրվագծեր Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի պատմության* [*Szkice do dziejów ormiańskich kolonii w Polsce i na Zachodniej Ukrainie*], Երևան [Erywań] 1977
- Informator o polonicach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka, cz. 1: Zbiory Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich zinwentaryzowane przed 1945 r.*, opracowali M. Matwijów, E. Ostromęcka, Wrocław 2010
- [Istoriczeskije swiazi] *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, сборник материалов научной сессии*, Ереван 1961
- [Istoriczeskije swiazi] *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии*, Киев 1965
- [Istoriczeskije swiazi] *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, выпуск III, Ереван 1971
- [Jeganian O.] Եգանյան Օ., *Նահապետ Քուչակի հայատառ թուրքերեն տաղերը* [*Ormiańsko-tureckie wiersze Nahapeta Kuczaka*], BM (5) 1960, s. 465-481
- [Jeganian O.] Եգանյան Օ., *Լենինգրադի պետական Էրմիտաժի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն* [*Zbiór ormiańskich rękopisów w państwowym Ermitażu Leningradu*], «Էջմիածին» [„Eczmiadzyn”], (սեպտեմբեր/wrzesień), 1972, s. 66-67
- [Jeganian O.] Եգանյան Օ., *Մաշտոցյան Մատենադարանի աշխատակիցների արտասահմանյան գործուղումները* [*Zagraniczne wyjazdy naukowe pracowników Matenadaranu im. Masztoca*], BM (8) 1967, s. 318-326
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, wydanie piąte, Sandomierz 2013
- Kajetanowicz D., Kajetanowicz, *Augustynowicz Jan Tobiasz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1, Kraków 1935, s. 185.
- [Kalaszjan A.] Քալաշյան Ա., Հովհաննես Է Աջակիր [Howhannes VII Adzakir], [w:] Հայ եկեղեցու հանրագիտարան [Encyklopedia Kościoła ormiańskiego], պրակ Ա [zeszyt I]: Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ [Katolikosowie wszystkich Ormian], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2008, s. 139-142
- [Kalemkiarian K. / Galemkiarian G.] Գալեմկարեան Գ., *Լեմբերգի հայոց քանի մը հին տապանաքարերը* [*Parę starych nagrobków Ormian lwowskich*], HA 1896, oqnuottu/sierpien, s. 249-250
- [Kalemkiarian K.] Գալեմկարեան Գ., *Լեհահայոց քանի մը հայ արձանագրութիւնները* [*Parę inskrypcje Ormian polskich*], HA 1897, յունուար/styczeń, s.19-21

- [Kalemkarian K.] Գալէմքեարեան Գ., *Յովհաննէս Էպիսկոպոս Խուլ պատրիարք Կողայնյ [Howhanes biskup Chul, patriarcha Konstantynopola (1554-1634)*, 1911, (յունուար/styczeń), HA, s. 1-25
- [Kalemkarian K.] Գալէմքեարեան Գ., *Ուսումնասիրութիւնք լեհահայոց դաստասանագրոյն; Պիշոֆ, Գոլէր [Badania nad Statutem Ormian polskich. Bischoff, Kohler]: Թարգմ. Ն. Գրիգորիս Վ. Գալէմքեարեան [w tłum.o.Grigorisa wardapeta Kalemkariana], Վիեննա [Wiedeń] 1890*
- Karakhian A., Abgaryan Ye., *Evidence of historical seismicity and volcanism in the Armenian Highland (from Armenian and other sources)*, [w:] *Annals of Geophysics*, 47, nr 2/3, April-Juni 2004, s. 793-810
- [Karapetian M.] Կարապետեան Մ., *Նորայայտ փաստաթեր Նախիջեւանի ժէ դարի ամառին կէսի պատմութեան վերաբերեալ. Օգոստինոս Բազենց (1584-1653) [Nowe dokumenty o historii Nachiczewana z pierwszej połowy XVII wieku. Ogotinos Badzenc (1584-1653)]*, [w:] *Armenian history materials in the archives of Central Europe*, Yerevan 2001, s. 47-65
- Kaufhold H., Schriftliche Spuren der Armenier in Zamość (Polen), in: *Sarmatismus versus Orientalismus in Mitteleuropa. Akten der internationalen wissenschaftlichen Konferenz in Zamość vom 9. bis zum 12. Dezember 2010*, hrsg. von Magdalena Dlugosz und Piotr O. Scholz unter Mitwirkung von Martin Faber, Berlin 2012, S. 233-258
- [Ketik H. = Towmas wardapet Ketikian] Կէտիկ Ն., *Սպազա հայերէնագէտներ [Przyszli armeniści]*, HA, 1905 (յունուար/styczeń), s. 28-32
- [Kiparian K.] Ն. Կիրեղ վրդ. Քիպարեան [O. Kiuregh wardapet Kiparian], *Պատմութիւն հայ հին գրականութեան [Historia dawnej ormiańskiej literatury]*, Վենետիկ [Wenecja] 1992
- [Kisielewa L.] Кисилева Л., *Латинские рукописи Матенадарана*, Ереван 1980
- [Kiuwer A. S. / Giuwer A. S.] Գյուրվեր Ազնց Ստեփաննոս, *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ. Եւրոպիոյ. Ափրիկիոյ. և Ամերիկոյ, [Geografia czterech stron świata; Azji, Europy, Afryki, oraz Ameryki]*, մասն երկրորդ [część druga], Եւրոպիա [Europa], հատոր Բ [t. II] Վենետիկ [Wenecja] 1802
- [Kolandzian S.] Քոլանջյան Ս., *Ռումինահայերի արժեքավոր նվերը Հայաստանի Մատենադարանին [Cenny dar Ormian rumuńskich dla Matenadaranu w Armenii]*, BM, (3) 1956, s. 219-230
- [Korchmazjan E.] Корхмазян Э., *Армянская миниатюра Крыма (XIV—XVII вв.)*, Ереван 1978
- Korkhmazian E., *Miniatures from the Armenian Communities Abroad* [w:] *Armenian miniatures from the Matenadaran collection*, Yerevan 2009, s. 43-47
- [Kostanians K.] Կոստանեանց Կ., *Միջնադարյան հայոց տաղեր ու նոսնաւորներ [Średniowieczne ormiańskie taghy i wiersze]*, Թիֆլիս [Tbilisi] 1892
- Kraelitz-Greifenhorst F. von, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, („Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” Bd. 26, 1912, s. 307-324), հաղորդում է Հայր [Արիստակէս] Վարդանեան [relacjonuje o.Arystages Wardanian], HA, 1913 մարտ/marzec, s. 183-185

- Kraelitz-Greifenhorst F. von, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, („Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” Bd. 26, 1912, s. 307-324), Հայ-թարթարերէնը Լեհաստանի մէջ, թարգմանեց հ[այր] Ա[րիստակէս] Վարդանեան [w tłumaczeniu o. A[rystagesa] Wardaniana, ՀԱ դէկտեմբեր/gradzien 1912, s.705-712
- [Kristonia Hajastan] *Քրիստոնյա Հայաստան [Chrześcijańska Armenia] (encyklopedia)*, Երևան [Erywań] 2002
- Kutrzeba S. Kutrzeba, *Datastanagirk Mechitara Gosza i Statut Ormiański z r. 1519*, „Kwartalnik Historyczny” 23, 1908, s. 658-679
- Lechicki Cz., *Kościół ormiański w Polsce. Zarys historyczny*, Lwów 1928
- Lewicki M. Lewicki, *Le terme nēmič polonais, latin, européen dans la langue kiptchak des Arméniens polonais*, „Onomastica” 3, 1956, zesz. 2, s. 249-257
- Łoziński W., *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*, Lwów 1902, s. 385-392 (herbarzyk mieszczaństwa lwowskiego)
- Macler F., *Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suede (julillet- september, 1922)*, [w:] *Extrait des Nouvelles archives de missions scientifique*, tome XXII, fascicule 5, Paris 1924
- [Malchasjanc St.] Մալխասեանց Ստ., *Հայերէն Բացատրական Բառարան [Ormiański objaśniający słownik]*, հատոր 1 [t. I], Երևան 1944
- [Malchasjanc St.] Մալխասեանց Ստ., *Հայերէն Բացատրական Բառարան [Ormiański objaśniający słownik]*, հատոր 3 [t. III], Երևան [Erywań] 1944
- [Mańkowski] T. Mańkowski, *Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej*, „Archeion” zesz. X, 1932, s. 1-11
- [Mańkowski T.] Մանկովսկի Թ., *Արվեստը հայ գաղութներու մեջ [Sztuka w ormiańskich koloniach]*, ՀԱ, 1934 (մարտ-ապրիլ/marzec-kwiecień), s. 125-129 (w tłum.o. Poghikarposa wardapeta Samueliana)
- [Martirosjan A.] Մարտիրոսյան Ա., *Մարտիրոս Ղրիմեցի [Martiros Ghyrimecy]*, Երևան [Erywań] 1958
- Matenadaran <http://www.matenadaran.am>
- [Matewosjan A., Marabian S.] Մաթեոսյան Ա., Մարաբյան Ա., *Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի [Grigor Cerenc Chlately]*, Երևան [Erywań] 2000
- [Matewosjan A. S.] Մաթեոսյան Ա. Ս., *Երկու արժեքավոր ձեռագրեր u. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին [Dwa cenne rękopisy dla Matenadaranu im. św. Mesropa Masztoca]*, „Eczmiadzyn” 1976, դեկտեմբեր/gradzien, s. 45-51
- [Matewosjan A. S.] Մաթեոսյան Ա. Ս., *Վեհափառի ավետարանը [Ewangeliaarz Katolikos]*, „Eczmiadzyn” 1978, մայիս/maij, s. 34-48
- Matwijowski L., *Prawo Ormian w dawnej Polsce*, Lwów 1939 (2 ed. Wrocław 2010)
- [Maziranc L.] Մազիրեանց Լ., *Հայոց մեծ գաղթականությունը ժԲ դարում և նրա վիճակը Լեհաստանում [Wielkie przesiedlenie ormiańskie w XII wieku i jego stan w Polsce]*, «Արաքս» [„Araks”], գիրք Ա [księga 1], հունիս/ czerwiec, Ս. Պետերբուրգ [St. Petersburg] 1889, s. 126-136
- [Miabank] *Միաբանք և այցելութի հայ Երուսաղէմի [Ormiańscy mnisi i zwiedzający Jerozolimę]*, աշխատասիրեց Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղաւնունի [opracował biskup Mygyrdicz Aghawnuni], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1929

- [Minasjan H.] Մինասյան Հ., *16-19-րդ դարերի լեհահայ բժիշկներ* [*Ormiańscy lekarze w Polsce w wiekach 16-19*], Երևան [Erywań] 2001
- [Mnacakanian A.] Մնացականյան Ա., *Հայրեններ* [*Hajreny*], Երևան [Erywań] 1995
- [Mnacakanian A. Sz.] Մնացականյան Ա. Շ., *ԺԶ-ԶԷ դդ. Մոռացված բանաստեղծ Գրիգոր Վանեցիի և նրա անտիպ տաղերը* [*Zapomniany poeta z XVI-XVII ww. Grigor Wanecy i jego niewydane taghi*], „Eczmiadzyn” հոկտեմբեր/պաճիւրնիկ, 1975, s. 40-45
- Mnacakanian P., *Howsep Emin, Życie jak prosta linia*, „Awedis”, 18 (wiosna) 2014, s. 8
- Mnacakanian P., *Obraz historii i kultury Polski i jej regionów w zabytkach języka ormiańskiego na przykładzie fragmentu „Zapisków podróźnych” Symeona Lehaci* (utwór został omówiony w 2008 roku na Uniwersytecie Warszawskim, Instytutu Historii, w ramach pracy semestralnej)
- Mnacakanian P., *Sprawozdanie z poszukiwań polono-armeniców w Wiedniu. Krótki zarys historii Kongregacji Mechitarzystów w Wiedniu*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 66/67, 2011, s. 65-80
- Mnacakanian P., *Hybrydowe teksty ormiańskie. O specyficznych rękopisach ormiańskich w zbiorach Ossolineum* (odczyt 10/VII/ 2011) w ramach Dni Ormiańskich we Wrocławiu
- Mnacakanian P., *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie 1715-1739*, L 1, 2010, s. 123-133
- Mnacakanian P., *Stefan Wartanowicz Lehacy – zapomniany Ormianin polski*, L 2, 2013, s. 123-152
- Mnacakanian P., *Elementarz polskich Ormian*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego w Krakowie” 60/61, 2010, s. 11-15
- Mnacakanian P., *Ormianie w Krakowie do końca XV wieku*, [w:] *Kultura religijna i społeczna Małopolski od XIII do XVI wieku*, Tarnów 2011, s. 167-177
- Mnacakanian P., *Polonika w ormiańskich częściach „Kroniki Kamienieckiej”*. Praca dyplomowa przygotowana pod kierunkiem prof. Jolanty Choińskiej-Miki w ramach Programu Stypendialnego Rządu RP dla Młodych Naukowców, Warszawa 2009
- Mnacakanian P., *Skarby piśmiennictwa polskich Ormian w Warszawie* [w:] *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 185-191
- [Mnacakanian P.] Мнацаканян П., *Армянское рукописное наследие из Речи Посполитой в коллекциях Матенадарана*, [w:] *Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой: Материалы Международной научной конференции (Минск, 9-11 октября 2012)*, сост. И. Н. Скворцова, Минск 2013, s. 52-60
- [Muradian G.] Մուրադյան Գ., *Գրիգոր Մաղիստրոսի մատենագրությունը* [*Bibliografia Grigora Magistrosa*], BM 20 (2014), s. 5-44
- Muradian G., *The hellenizing school*, [w:] *Armenian philology in the modern era: from manuscript to digital text*, edited by Valentina Calzolari with the collaboration of Michael E. Stone, Leiden-Boston 2014, s. 321-348
- [Muradian P.] Մուրադեան Պ., *Նիւթեր հայոց ձեռագրերի մատենագիտութեան պատմութեան* [*Materiały do historii bibliografii rękopisów ormiańskich*], HA, 1-12, 2009, s. 227-240

- [Mykyrtyczian M.] Մկրտչյան Մ., *Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր [Ormiańskie ludowe pieśni o uchodźstwie]*, Երևան [Erywań] 1961
- [Nazarian Sz.] Նազարյան Շ., *Ողբի և սթափսան բանաստեղծություն XVIII դար [Ormiańska poezja lamentu i przebudzenia. XVIII wiek]*, Երևան [Erywań] 1992
- [Naucznaja sessja] *Научная сессия, посвященная историческим связям и дружбе украинского и армянского народов*, „Teghegagir”, 11-12 (1959), s. 129-134
- [Nazarian Sz.] Նազարյան Շ., *XVIII դարի հայ գրավոր բանաստեղծության հիմնական առանձնահատկությունները [Główne cechy charakterystyczne ormiańskiej poezji XVIII wieku]*, PBH (1), 1968, s. 174-183
- [Nersisjan W.] Ներսիսյան Վ., *Հայ հին գրականության պարբերական վերջին փուլի խնդիրը [Kwestia klasyfikacji ostatniego etapu dawnej literatury ormiańskiej]*, PBH 2009 (2-3), s. 103-110
- [Nor bargirk] *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի [Nowy słownik języka ormiańskiego]*, հասոր երկրորդ [tom II], Երևան [Erywań] 1981
- Nowak-Komar K. R., *Ewangeliarz Stefana Wartanowicza z II poł. XVII wieku – stan badań*, [w:] *Spis podróży, Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*, Bydgoszcz 2010, s. 45-58
- Nowak-Komar K. R., *Stefan Wartanowicz's Gospelbook of the 3rd Quarter of the 17th Century*, 11 lutego 2011, Los Angeles, 9th Graduate Student Colloquium in Armenian Studies (w druku)
- [Nyszanagirk] *Նշանագիրք հայոց [Ormiańskie nyszanagiry]*, հավաքեց Տրդատ վ. Պալեան [zebrał Tyrdat wardapet Palian], Վիեննա [Wiedeń] 1898
- [Obertński Z.], *Լեհահայերը և անոնց Անդրեաս արքեպիսկոպոսը Եզլովիցի մէջ [Polscy Ormianie a ich arcybiskup Andresa w Jazlowcu]*, (w tłum. o. Hamazaspa Woskiana), HA, 1962 յունուար-ապրիլ/стyczeń-kwiecien, s.85-100; մայիս-օգոստոս/maj-sierpien, s.263-289; սեպտեմբեր-դեկտեմբեր/wrzesień-grudzien, s.460-480; 1963 յունուար-մարտ/стyczeń-marzec, s.83-102; ապրիլ-յունիս/kwiecien-czerwiec, s.279-294
- [Oganessian L.] Оганесян Л., *История медицины в Армении*, часть третья, Ереван 1946
- Oleś M., *The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356-1519)*, Rome 1966
- [Onnik Jeganianan] Օննիկ Եգանեան, *Աշխատութիւններ [Onnik Jeganian. Dzieja]*, հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գեորգ Տեր-Վարդանեան [przygotował do druku Geworg Ter-Wardanian], Երևան [Erywań] 2014
- Paprocki H., *Wieczerza mistyczna*, Warszawa 1988
- [Patmutiun kathoghikosac] *Պատմութիւն կաթողիկոսաց Գիլիկիոյ [Historia cylicyjskiego katolikosatu] (1441–էն մինչև մեր օրերը/od 1441 do naszych dni)*, գրեց Բարգէն Ա. արքեպիսկոպոսը [napisał Babgen I koadiutor katolikos], Անթիլիաս-Լիբան [Antelias-Liban] 1939, էջ [s.] 155-163
- Petrowicz G., *La chiesa armena in Polonia*, parte prima, Roma 1974
- [Piersidsko] *Персидско-русский словарь*, том II, Под ред. Ю. А. Рубинчика, Москва 1970
- Pigoń S., *Z dziejów teatru szkolnego w Polsce w. XVII (o teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie)*, „Pamiętnik literacki” 35, 1938, s. 72-103

- Pigoń S., *Dramat o bazyliście Pulcherii w teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie*, [w:] *Z ogniw życia i literatury. Rozprawy*, Wrocław 1961
- [Pingirian G.] Пингирян Г., *История Аракела Даврижеци и ее источники об антиуниатском движении в армянских колониях на Украине в 20-50-х гг. XVII в.*, [w:] *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, выпуск III, Ереван 1971, s. 354-368
- Pisowicz A., *Gramatyka ormiańska. Grabar, aszcharabar*, Kraków 2001
- Pisowicz A., Sedoian Sz., Ter-Grigorian N., *Mały słownik ormiańsko-polski, polsko-ormiański*, Kraków 2006
- [Pogharian N.] Նորայր Էսյու. Պողարեան [Norajr bp Pogharian], *Հայ գրողներ Ե-ՏԷ դար [Ormiańscy pisarze, V-XVII w.]*, Երուսաղեմ [Jerozolima] 1971
- Reychman J., Tryjarski E., *Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w.*, „Przegląd Orientalistyczny” 4 (40), 1961, s. 473-478
- Reychman J., *Badania nad językiem ormiańsko-kipczackim i dziejami Ormian polskich*, „Przegląd Orientalistyczny” 1 (77), 1971, s. 61-71
- Roszko K., *Ormianie polscy jako autorzy słowników ormiańskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 4 (40), 1961, s. 479-483
- Roszko K., *Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny” nr 3 (23), 1957, s.307-311
- Różycki E., *Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku*, Wrocław 1994
- Różycki E., *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne” 44, 2000, s. 217-246
- Różycki E., *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI-XVII w.)*, „Roczniki Biblioteczne” 22, 1978, 1/2, s. 1-9
- Różycki E., *Stan i zadania badań nad dziejami księgozbiorów mieszczan lwowskich XVI-XVII w.*, „Roczniki Biblioteczne” 23, 1979, s. 1-21
- Różycki E., *Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku, Studia nad introligatorstwem i handlem książką*, Katowice 1991
- [Sahakian wardapet Sz.] Սահակեան վրդ. Շ., *Պուճիարթ բժիշկ Սեբաստացի և իր բժշկարանը [Lekarz Buniat Sebastacy i jego księga medyczna]*, ԿԱ մայիս/մայ 1914, s. 281-299
- Saint-Martin M. J., *Analyse d'une tragédie Arménienne, représentée a Léopol, en Pologne, le 9 avril 1668*, „Journal asiatique” janvier 1823, s. 22-39
- [Sawalanijanc T. H. T.] Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց [Tigran H. T. Sawalanijanc], *Պատմութիւն Երուսաղեմի [Historia Jerozolimy]*, Գրարար բնագիրէն աշխարհարարի վերածեց Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան [Z garbaru na aszcharhabar przełożył biskup Mesrop Nyszanian], Առաջին հատոր [t. I], Երուսաղեմ [Jerozolima] 1931
- Schütz E., *Jeremia Çelebi türkische Werke*, „Studia Turcica”, Budapest 1971, s. 401-430
- Schütz E., *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest 1968
- Schütz E., *An Armeno-Kipchak Print from Lvov*, [w:] *Acta Orientalia Hungarica*, Budapest 1961, t. 13, fasc.1-2, s. 123-130

- [Sewak P.] Սևակ Պ., *Սայաթ-Նովա* [*Sajat-Nowa*], Երևան [Erywań] 1969
- [Simonian H.] Սիմոնյան Հ., *Հայ միջնադարյան կաֆաներ (X-XVI դդ.)* [*Ormiańskie średniowieczne kafy (X-XVI w.)*], Երևան [Erywań] 1975
- [Sirinian A.] Շիրինյան Ա., *Հռոմի Լևոնյան վարժարանի նորահայտ հայկական ձեռագրերը* [*Katalog nowo znalezionych rękopisów ormiańskich Collegio Levoniano w Rzymie*], „Lraber” 2005 (3), s. 234-238
- Sirinian A., „*Armenian Philo*”: *A survey of the literature. Studies in Philo of Alexandria*, ed. by Francesca Calabi and R. Berchman, [w:] *Studies on the Ancient Armenian Version of Philo's Works*, ed. by S. Mancini Lombardi and P. Pontani, Leiden-Boston 2011, s. 7-44
- Sirinian A., *On the historical and literary value of the colophons in armenian manuscripts*, [w:] *Armenian philology in the modern era from manuscript to digital text*, edited by Valentina Calzolari with the collaboration of Michael E. Stone, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 65-100
- Siruni H., *Mărturii Armenești despre România extrase din Cronica Armenilor din Camenița*. Partea I-a (1430-1611), Mem. Sectiunii Istorice, seria III, t. XVII, Bukareszt 1936
- Śluszkiewicz E., *Formuła przysięgi starszych Isowskiej gminy ormiańskiej wg rkpu Kodeksu praw nadawanych Ormianom przez Zygmunta I w r. 1519 (nr 1916, Ossol.)*, „Rocznik Orientalistyczny” 30, 1966, 1, s.109-118
- Śluszkiewicz E., *Trzy dokumenty ormiańskie z 1-ej połowy XVII w. ze zbiorów polskich*, „Przegląd Orientalistyczny” 1954, 3, s. 292-294
- Śluszkiewicz E., *Trzy dokumenty ormiańskie z w. XVII*, „Przegląd Orientalistyczny” 1964, 2, s. 141-161; 1965, 2, s. 113-152
- Smorąg-Różycka M., *Problem adaptacji wzorów bizantyjskich w skryptoriach Armenii Cylicyjskiej na przykładzie lwowskiego Ewangeliarza ze Skewry (1198/1199)*, L 1, 2010, s. 13-29
- [Sowetakan hanragitaran] *Սովետական հանրագիտարան* [Radziecka Encyklopedia], հունք 7 [t. VII], Երևան [Erywań] 1981
- Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury arabska, armeńska, etiopska, gruzińska, koptyjska, syryjska*, Warszawa 1999
- [Stepanian A.] Степанян А., *Развитие исторической мысли в древней Армении. Миф, рационализм, историописание*, Ереван 1991
- [Stone M.E., Kouymjian D., Lehmann H.] Սթոնի Մ. Է., Գոյմճեան Տ., Լեմանն Հ., *Հայկական հնագրութեան պրոմ* [*Album ormiańskiej paleografii*], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2006
- Stopka K., *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, Kraków 2002
- Stopka K., *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, „Nasza Przeszłość” 62, 1984, s. 27-95.
- Stopka K., *Symeon Lehac'i* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 46, Warszawa-Kraków 2009, s. 231-235
- Stopka K., *Języki oswojone pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013

- Stopka K., *Nieznane karty z dziejów szkolnictwa Ormian polskich: szkoła kościelna (tybradun) do XVII wieku*, [w:] *Virtuti et ingenio. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Julianowi Dybcowi*, Kraków 2013, s. 477-498
- Stopka K., *Lwowscy właściciele ewangeliarza ormiańskiego z XII wieku*, L 1, 2010, s. 32-60.
- Stopka K., *Śladami kopisty Awedyka. Portret rodzinny Derszymonowiców, czyli mikrohistoria przemian kulturowych Ormian polskich w XVII wieku*, L 2, 2013, s. 81-121
- Stopka K., *Jako ojczyc prawdziwy ojczyznę swą miłą chcąc tym lepiej przyozdobić". Historia dział Michnowskich niegdyś Kamieniec Podolski broniących*, [w:] *Amicissima. Studia Magdalena Piwocka oblata*, Cracoviae 2010, s. 245-254
- Stopka K., *Spendowski Szeferowicz Bogdan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLI, Warszawa-Kraków 2002, s. 68-70
- Stopka K., Zięba A., Artwich A., Agopsowicz M., *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012
- Stopka K., *Kultura religijna Ormian polskich (struktury i stosunki kościelno-publiczne) w: Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach Polskich w średniowieczu*, t. I: *Struktury kościelno-publiczne*, red. H. Manikowska, W. Brojer, Warszawa 2008, s. 229-270.
- [Tamrazjan H.] Թամրազյան Հ., *Գրիգոր Նարեկացիի և նարեկյան դպրոցը [Grigor Narekacy i jego szkoła]*, Երևան [Erywań] 2014
- Taszjan – zob. Daszjan
- [Ter-Dawtian Kn.] Տեր-Դավթյան Քն., *Հայկական սրբախոսություն: Վարքեր և վկայաբանություններ (V-XVIIIդդ.) [Ormiańska hagiografia. Żywoty i martyrologia]*, Երևան [Erywań] 2011
- [Ter-Dawtian Kn.] Տեր-Դավթյան Քն., *Նոր վկաներ [Nowi męczennicy]* [w:] *Chrześcijańska Armenia*, s. 806-810
- [Ter-Ghewondian A.] Տեր-Ղեւոնդյան Ա., *Երեսիա Չելեպիի որպէս Մունաջիւհ Բաշիի աղբյուրներից մեկը [Jeremia Çelebi jako jedno ze źródeł dla Munadżdżima Baszy]*, [w:] *Արամ Տեր-Ղեւոնդյան, Հոդվածների ժողովածու [Aram Ter-Ghewondian, Zbiór artykułów]*, Երևան [Erywań] 2003, s. 41-49
- [Ter-Petrosjan L.] Տեր-Պետրոսյան Լ., *Հայ հին թարգմանական գրականություն [Wczesna przekładowa literatura ormiańska]*, Երևան [Erywań] 1984
- [Ter-Wardanian G.] Տեր-Վարդանյան Գ., *Միարարական շրջանի և միջավայրի հայ գրականությունը (XII-XIV դդ.) [Ormiańska literatura z okresu i środowiska Unitów]*, PBH (2) 1997, s. 127-136
- [Ter-Wardanian G.] Տեր-Վարդանեան Գ., *Զմմառի վանքի ձեռագրական հավաքածուն և նրա ցուցակի շարունակումը, (Մաշտոցեան Մատենադարանի և Զմմառի վանքի համագործակցությունը) [Rękopiśmienne zbiory klasztoru w Bzommar i kontynuacja jego katalogu (współpraca pomiędzy Matenadaranem im. Masztoca i klasztorem w Bzommar)]*, BM (20) 2014, s. 427-445
- [Ter-Wardanian G.] Տեր-Վարդանեան Գ., *Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսեան [Arcybiskup Mesrop Magistros Ter-Mowsisjan]*, Երևան [Erywań] 1999
- [Ter-Wardanian G.] Տեր-Վարդանյան Գ., *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միհիթարեանց ի Վենետիկ [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wenecji]*, Հտ Դ [t. IV] Յօրինեց Հ. Սահակ

- վ. Ճեմաճեմեան [opracował wardapet o. Sahak Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1993, PBH 2 (1995), s. 245-253
- [Ter-Wardanian G.] Տեր-Վարդանեան Գ., *Հայոց ցեղասպանությունը և մեր ձեռագրական կորուստները [Ludobójstwo Ormian i nasze straty rękopiśmienne]*, Հայագիտական Ուսումնասիրությունների Միջազգային Ընկերակցության 13-րդ համաժողով, Մատենադարան, Երևան, 9-11 հոկտեմբեր, 2014 թ [13-ème Conférence générale de l'Association Internationale des Études Arméniennes, Maténadaran, Erevan, 9-11 octobre 2014 (w druku)
- [Terzybaszian W.] Թերզիբաշյան Վ., *Հայ դրամատուրգիայի պատմություն [Historia ormiańskiej dramaturgii] 1668-1868*, Երևան [Erywań] 1959
- Thomson R. W. , *A bibliography of classical Armenian literature to 1500 AD*, Turnhout-Brepols 1995
- [Torgomian W.] Թորգոմեան Վ., *Հ. Յովհաննէս վ. Չոհրապեանի շուրջ [Co do ojca Howhannesa wardapeta Zohrabiana]* В 1929(հոկտեմբեր/ październik), s.315-318
- [Towm. H. = o. Towmas wardapet Ketikian] Թովմ. Հ., *Հայերենի դասը Վիեննայի համալսարանին մէջ [Język ormiański na Uniwersytecie w Wiedniu]* HA, 1904 (յունուար/ styczeń), s. 28-30
- Tryjarski E., *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, „Rocznik Orientalistyczny” 24, 1960, s. 7-55
- Tryjarski E., *O „Historii wojny chocimskiej” i autorach ormiańskich kronik kamienieckich*, „Przegląd Orientalistyczny” nr 2(30), 1959, s. 211-214
- Tryjarski E., *Armeno-kipchak texts in the Alchemical treatise by Andrzej Torosowicz (17th century)*, Warszawa 2005
- [Tryjarski E.] Трыярски Э., *О двух надписях польских Армян из города Замостье*, РВН 1971, nr 4 (55), s. 255-264
- Tryjarski E., *Two prayers of an Armenian alchemist from Lvov*, [w:] *Life and after life and apocalyptic concepts in the altaic world*, [w:] *Proceedingd of the 43th Annual Meeting of the Premanent International Altaistic Conference, Septepber, 3-8, 2000*, Wiesbaden 2011, s.107-121
- [Uluhodzian G.] Ուլուհոճեան Գ., *Արեւելեան եւ կենդանական Եւրոպայի մէջ հայոց վաղ ներկայութեան նոր վկայութիւն մը` Ֆիրենցէի Մեդիչէա Լաւրենցիանա գրադարանի ձեռ. S. Marco 790 [Nowe świadectwo dawnej obecności Ormian w Europie środkowo-wschodniej na podstawie kodeksu Biblioteki Medycejsko-Laurencjańskiej we Florencji, sygn. San Marco 790]*, [w:] *Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով [Druga międzynarodowa konferencja armenistyczna] “Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները” [Armenologia i jej obecne wyzwania]*, 17-19 հոկտեմբերի /października, Երևան (Erywań) 2013 (w druku)
- Uluhogian G., *Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo*, Ravenna 2000
- Vásáry S., *Armeno-kipchak Parts from the Kamenets Chronicie*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2 (22) 1969, s. 139-189
- Villotte Jacques, *Dictionarium novum latino-armenum ex praecipuis armeniae linguae scriptoribus concinnatum. In quo, praeter adjunctos singularum vocum sensus*

- multiplices, multa etiam theologica, physica, moralia, historica, mathematica, geographica, chronologica suis quaeque locis passim explicantur. Accessit tabula chronologica regum et patriarcharum utriusque Armeniae*, Romae: typis Sac. Congreg. De Propaganda Fide, 1714
- [Wardanian St.] Վարդանյան Ստ., *Հայաստանի բժշկության պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը* [Historia ormiańskiej medycyny od czasów najdawniejszych do naszych dni], Երևան [Erywań] 2000
- [Wardazarian O.] Վարդապարյան Օ., *Հիշատակարանները „հայերեն Փիլոնի” ձեռագրական ավանդույթի մասին* [Kolofony o tradycjach rękopiśmiennych „ormiańskiego Filona”], [w:] *Լևոն Խաչիկյան 90. Նյութեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի* [Lewon Chaczikian 90. Materiały z międzynarodowej konferencji z okazji 90-lecia założyciela dyrektora Matenadaranu] (9-11 հոկտեմբերի 2008 թ./9-11 październik, 2008 r.), Երևան [Erywań] 2010, s. 261-272
- [Wienskaja] *Венская Конгрегация мхитаристов. Страницы истории*, „Анив”, 6 (39), 2012 [http://aniv.ru/archive/39/venskaja-kongregatsija-mhitaristov-stranitsy-istorii]
- Wolańska J., *Motyw zwierząt zjadających się wzajemnie byłyby do uzyskania w katedrze na skalę większą. miniatury Ewangeliarza ze Skewry jako źródło inspiracji artystów pracujących przy odnowieniu katedry ormiańskiej we Lwowie*, L 1, 2010, s. 61-83
- [Woskian H.] Ոսկեան Հ., *Ս. Ստեփաննու Վ. Ռոշքա, Բ. Մատթեոս Վ. Ջուղայեցի* [I. Stepanos wardapet Roszka, II. Mateos wardapet Dzughajecy], Վիեննա [Wiedeń] 1968
- [Woskian H.] Ոսկյան Հ., *Ստեփաննու վարդապետ Ռոշքա* [Stepanos wardapet Roszka], ՆԱ 1965, ապրիլ-հունիս [kwiecień-czerwiec], հուլիս-սեպտեմբեր [lipiec-wrzesień], հոկտեմբեր-դեկտեմբեր [październik-grudzień] 1966, հունվար-մարտ [styczeń-marzec], ապրիլ-հունիս [kwiecień-czerwiec]
- [Woskian H.] Ոսկյան Հ., *Դարձյալ Ստ. Ռոշքա* [Znowu St. Roszka], ՆԱ 1967, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր [październik-grudzień]
- [Wradij N.] Врадий Н., *Актовые книги Львовской армянской колонии*, РВН 2 (1964), s. 347-352
- Wyrozumka B., *Ormianie w średniowiecznym Krakowie. Wypisy źródłowe*, Kraków 2003
- Zachariasiewicz F. X., *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842
- Zaleski T., *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001
- [Zarbhanalian G.] Ջարբհանյալեան Գ., *Մատենադարանի հայկական թարգմանություններից նախնեաց (դար Դ-ԺԳ)* [Biblioteka ormiańskich tłumaczeń przodków (wiek IV-XIII)], Վենետիկ [Wenecja] 1889
- Zdrenka J., *Kielich Ormian lwowskich z 1648 roku w kościele w Rappin na Rugii*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, pod red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 389-398

[Zekijan L.] Ջէքիեան Լ., *Հայ թատրոնի սկզբնաքայլերը և հայ վերածնունդի շարժումը* [*Pierwsze kroki ormiańskiego teatru i ruch ormiańskiego odrodzenia*], Ե (3-4) 1974, s.338-379

Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Wrocław 1977

[Չամակագրական] *Ժամանակագրական պատմութիւն Ս.Երուսաղէմի* [*Historia chronologiczna Św. Jerozolimy*], բաժանեալ յերկուս հատորս [podzielona na dwie części], հատոր Ա [t. I], աշխատասիրութեամբ Աստուածատուր եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց [w opracowaniu biskupa Astwacatura Ter Howhannisjanca], Երուսաղէմ [Jerozolima] 1890

TERMINY

abegha – mnich-kapłan
aghotamatujc – modlitewnik
arak – bajka
aszcharabar – ormiański język mówiony
aszugh (gusan) – śpiewak ludowy, minstrel
atorakal – dzierżący tron, stolicę, biskup stołeczny, biskup ordynariusz
awakerec – archiprezbiter
awaksarkawag – archidiakon
awetaran – ewangelia
banaser – filolog (miłośnik słowa)
baron – pan
baronder – biskup-mnich, biskup bez konkretnej diecezji
Bogdania – Mołdawia
bolorgir – pismo „okrągłe”, kursywa
chaczkar – kamienny krzyż wotywny
chodża – wielmoża
choran – tablica kanonów, ołtarz
chuc – izba sądowa
czaszoc – lekcjonarz
datastanagirk – kodeks sądowy
dypir – kleryk, pisarz, kantor, diak, ostiariusz
dyprapet - nauczyciel
dypratun – szkoła
frank – katolik
gandzaran – kancjonał
ganunk – kanony prawnicze (statuty prawne)
grabar – klasyczny język starormiański
graser – bibliofil
gurusz – turecka moneta srebrna
haczachapatum – zbiór mów pouczających, kazań, ekshortacji
hajren – gatunek wiersza, ludowa poezja rymowana
hajsmawurk – martyrologium/menologium
hamail – rękopis-amulet
hamszirak – rodak, swojak, mleczny brat, razem wychowywujący się przyjaciele
haneluk - zagadka
haranc wark – żywoty ojców
herysa – mięsna potrawa ormiańska
hiszatakaran – kolofon
Ilah - Polak
jerec – ksiądz

jerespochan (erecpochan) – prowizor
jerkatagir – monumentalne, tzw. „żelazne pismo”, majuskuła
kafa - popularny gatunek liryki świeckiej X-XVI wieku
kahana – kapłan
katolikos – najwyższy zwierzchnik Kościoła ormiańskiego
katolikosat – siedziba katolikosa
karozgirk – homiliarz
kcurdk- krótki wstęp, refren
kondak – bulla katolikosa, encyklika
kronawor - mnich
krorąk (krorenk, krorunk, grorenk) – intercyza
Leh (Lech) – Polak
Lehahayer – polscy Ormianie
Lehastan – Polska
Lusarar - zakrystianin
mahdesy – pielgrzym (do Jerozolimy)
masztoc – rytuał
melik – władca lokalny
Nemicz – Polak (regionalizm)
notrgir – minuskuła
nywirag – legat, nuncjusz
Olah – Mołdawianin (Wołoch)
oracujc – kalendarz
Orus - Rusin
pataragamotojc – mszał
pataragatetr - mszał
rabunapet – nauczyciel, mistrz
saghmosaran/saghmosagirk - psalterz
sarkawag – diakon
szarakan – hymn
szarakanoc – hymnarium
szeghagir – pismo ukośne, pochyłe
ter/der – przydomek księdza
tagh – pieśń
tagharan - śpiewnik
tanuter – dostojnik, właściciel
tonacujc – kalendarz liturgiczny, rubrycella
tonamak – homiliarz świąteczny
tonapatczar – lekcjonarz świąteczny
wardapet – uczonec (w Piśmie)
wardapetaran - szkoła klasztorna, przygotowująca wardapetów
warzapet - nauczyciel
żamagirk – brewiarz